

भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान

उद्देश्य

इस संस्था के उद्देश्य “भारतीय प्राचीन वाङ्मय का अन्वेषण, रक्षण और प्रसार है।

कार्य-क्रम

उपर्युक्त उद्देश्यों की पूर्ति के लिए प्रतिष्ठान के कार्य-क्रम को निम्न विभागों में बांटा गया है—

- १—भारतीय प्राचीन वाङ्मय का अनुसन्धान।
- २—भारतीय प्राचीन वाङ्मय के अनुसन्धान द्वारा विभिन्न विषयों पर मौलिक ग्रन्थों तथा निबन्धों का लेखन और प्रकाशन।
- ३—भारतीय वाङ्मय के विविध विभागों के इतिहास तथा भारत के प्राचीन इतिहास सम्बन्धी ग्रन्थों का लेखन और प्रकाशन।
- ४—भारतीय प्राचीन वाङ्मय का शुद्ध सम्पादन तथा प्रकाशन।
- ५—भारतीय प्राचीन वाङ्मय का राष्ट्रभाषा (हिन्दी) में प्रामाणिक अनुवाद।
- ६—संस्कृत वाङ्मय तथा इतिहास सम्बन्धी गवेषणात्मक त्रैमासिक “पत्रिका” का प्रकाशन।
- ७—उपर्युक्त कार्य-क्रम की पूर्ति के लिए “बृहत् पुस्तकालय” का निर्माण।
- ८—प्राचीन वाङ्मय की रक्षा और प्रसार के लिए ‘साङ्गवेद-विद्यालय’ का संचालन।
- ९—उद्देश्यों की पूर्ति करने हारे विशिष्ट साहित्य के प्रचार के लिए ‘विक्रय-विभाग’ का संचालन।

विशेष विवरण के लिए “प्रतिष्ठान की योजना, कार्य-क्रम तथा कृतकार्य-विवरण” पुस्तिका बिना मूल्य मंगवाइये।

प्राच्यविद्या—त्रैमासिक पत्रिका का प्रकाशन शीघ्र होगा

भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान

४९४३ रेगरपुरा, गली ४० }
करोल बाग, नई दिल्ली—५ }

{ ३११४४ अलवर रोड
अजमेर

९—चक्षवीरकविकृतस्य कर्नाटकमाषानिबद्धस्य काशकृत्स्नपात्रुपाठव्याख्या-
नस्योपलम्भनात् काशकृत्स्नव्याकरणस्य सत्ता स्वत एव सिद्धाऽभूत् ।

१०—काशकृत्स्नपात्रुपाठस्य कर्नाटकमाषामये व्याख्याने उपसपादशतं
संज्ञाणामुपलम्भात् काशकृत्स्नव्याकरणस्य स्वरूपज्ञानमपि सम्यक्तया समभवत् ।

काशकृत्स्नस्य परिचयः

नाम—काशिकायामस्त्येकमुद्धरणम्—त्रिकं काशकृत्स्नम्^१ इति । पात्य-
क्रीतिना शाकटायनव्याकरणस्य स्वोपशायाम् अमोषावृत्तौ त्रिकं काशकृत्स्नीयम्^२
इत्येवमुदाहरणमुपन्यस्तम् । समानप्रकरणे पठितयोऽभयोरुदाहरणयोस्तुलनया
निश्चितरूपेण शक्यते वक्तुम्, यदुभयत्र कस्यचिदेकस्यैव ग्रन्थस्य निर्देशो वर्तत
इति । परन्तु काशकृत्स्नकाशकृत्स्नीय-शब्दयोः भ्रूयमाणाभ्याम् अण् इच् प्रत्ययाभ्या
विशयते यत् काशकृत्स्ननामा ग्रन्थः काशकृत्स्नि-प्रोक्तो वर्तते,^३ अपरः काशकृत्स्नी-
यनामा काशकृत्स्न-प्रोक्त इति^४ । तदेवं नामद्वये जायते विचारणा, यत् 'काश-
कृत्स्न-काशकृत्स्नी' इत्युमे अपि नाम्नी किमेकस्य व्यक्तेरत द्वयोरिति ।

नामद्वये विचारः—उमे अपि नाम्नी एकस्यैवाचार्यस्य वर्तते इत्यास्माकीनं
मतम् । तदुपपत्तिश्चेत्यं विज्ञेया—

१ काशिका ५।१।५८॥

२ अमोषावृत्ति ३।२।१६१॥

३. अत्राह न्यासकार—आपिशलि काशकृत्स्नमिति—आपिशलिकाशकृत्स्निशब्दा-
भ्याम् 'इलक्ष' (अष्टा० ४।२।११२) इत्यण् इति । न्यास ४।३।१०१॥ महामाष्यकृता पत-
ञ्जलिनापि 'काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमासा काशकृत्स्नी मीमासा' इत्यसकृदुच्यते (४।१।१४,
९३॥४।३।१५५) । एतेनापि ज्ञायते यदिव्यन्तादण्वेव भवतीति । वक्तु मष्टेचिदीक्षितेन
इलक्ष (४।२।११२) इत्यत्र 'गोत्रमिह शास्त्रीयम्, न तु लौकिकम्, तेनेह न पाणिनीयम्'
इति सिद्धान्तकौमुद्यां पाणिनिग्रन्थात् प्रोक्तार्थं वृद्धत्वाच्छ इत्युक्तं तच्चिन्त्यम् । पाणिनि-
शब्दादपि आपिशलिकाशकृत्स्निवत् इलक्षैत्यण्वेव भवति न तु छ । अण्वन्तात् पाणिन-शब्दात्
वृद्धत्वाच्छे भवति । यच्च महामाष्यकृता पस्पशाह्निके 'पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्'
इत्युक्तं तदर्थनिर्देशपरं न व्युत्पत्तिपरम् । यथा 'धर्मनियम' इत्यत्र 'धर्माय नियम'
इति भाष्यकारवचनं न विग्रहपरम्, अपि त्वर्थनिदर्शनपरम्, चतुर्थीसमासे प्रकृति-
विकृतिनियमस्योक्तत्वात् । अन्यथा 'काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमासा काशकृत्स्नी मीमासा'
इत्यत्रापि पाणिनीयवच्छेन भाष्यम्, न त्वणा, तस्मात् 'पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्' इत्यर्थ-
प्रदर्शनपरमेव, विग्रहस्तु पाणिनेन प्रोक्तं पाणिनीयमित्येव द्रष्टव्यम् ।

४ काशकृत्स्न-आपिशलि-पाणिनशब्देभ्योऽणन्तेभ्य प्रोक्तार्थं वृद्धत्वाच्छप्रत्यये
काशकृत्स्नीयम्—आपिशलीयम्—पाणिनीयम् इति प्रयोगो उपपद्यते ।

(१) आचार्य आपिशलिना प्रोक्तो ग्रन्थोऽप्यापिशल-आपिलीयशब्दाभ्यां स्मर्यते । तद्यथा—

पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, आपिशलम्, काशकृत्स्नम्^१ इति ।

अष्टका आपिशलपाणिनीयाः^२ इति ।

शिक्षा आपिशलीयादिका^३ इति ।

तथेत्यापिशलीयशिक्षादर्शनम्^४ इति ।

तथा चापिशलीयः श्लोकः—आगमो.....^५ इति ।

आपिशलीयं मतं तु—पादस्त्वर्थ.....^६ इति ।

अत्रापि 'आपिशल-आपिशलीय'शब्दयोर्विद्यमानाभ्यां तद्धितप्रत्ययाभ्यां विशायते यद् आपिशलनाम्नो ग्रन्थस्य प्रवक्ता आपिशलिः, आपिशलीयनाम्नो ग्रन्थस्य प्रवक्ता आपिशल इति । न च क्वचित् साक्षाद् आपिशलनाम्न आचार्यस्य व्याकरणादिग्रन्थप्रवक्तृत्वं निर्दिश्यते । तस्मादत्रापि 'आपिशलि-आपिशल' इत्युभे अपि नाम्नी एकस्य व्यक्तेरिति विशायते ।

(२) भगवतः पाणिनेः पाणिन-पाणिनी इत्युभे अपि अण्-इञ्-प्रत्ययान्ते नाम्नी सुप्रसिद्धे स्तः । उभयथा च तदीयं व्याकरणं स्मर्यते वैयाकरणैः । तथाहि—

पाणिनोपज्ञमकालकं व्याकरणम्^७ इति ।

पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणम्^८ इति ।

कोशकारा अपि सूत्रकारस्य तत्र भवतः पाणिनेः पाणिन-इत्यकारान्त-मपि नाम इति विस्पष्टमाहुः—

पाणिनिस्त्वाहिको दाक्षिपुत्रः शालङ्किपाणिनौ^९ इति ।

अत्र पूर्वमिकारान्तः पाणिनिशब्दः स्मृतः, उत्तरत्र पाणिन इत्यकारान्तः । सत्येवं, यथा पाणिनेर्भगवतः 'पाणिन-पाणिनि' इत्युभे अपि अण्-इञ् प्रत्ययान्ते नाम्नी तथैव 'काशकृत्स्न-काशकृत्स्नि' इत्युभे अपि अण्-इञ् प्रत्ययान्ते एकस्या एव व्यक्तेर्नाम्नी इत्यत्र नास्ति विवादावसरः ।

१. महाभाष्य-पस्पशाहिकान्ते ।

२. शाकटायन-अमोषावृत्ति ३।१।१६१॥, चिन्तामणिवृत्ति २।४।१८२॥

३. काव्यमीमांसा, पृष्ठ ३, वृद्धोदा सस्क० ।

४. वाक्यपदीय काण्ड १, वृषभदेवटीका, पृष्ठ १०५ ।

५. कातन्त्र दुर्गवृत्ति, पृष्ठ ४७९ । ६. कातन्त्र दुर्गवृत्ति पृष्ठ ४९१ ।

७. काशिका ३।१।१४॥ चा-द्रवृत्ति १।२।६८॥ मुळना कार्या—पाणिनो मत्तिरस्य पाणिनीय । काशिका ४।३।८९॥

८. काशिका २।४।२१॥

९. त्रिकाण्डशेष कोश ।

वैयाकरण-नियम-विचारः—सत्यप्येवं 'कश्चकृत्स्नस्यापत्यम्' इत्यर्थे अत इष् (अष्टा० ४।१।९५) इति नियमेन इजा भाव्यम्, न त्वणा । सत्यमेतत् परन्तु कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते^१ इति नियमेन कश्चकृत्स्न-स्यापत्यमित्यर्थे औत्सर्गिकोऽणप्रत्ययोऽपि भवति । अत एव दाशरथि-प्रयोग-स्थाने तत्र भवताऽऽद्यकविना वाल्मीकिना प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलिः^२ इत्यत्र अणन्तो दाशरथशब्दोऽपि प्रयुक्तः । एवमेव अपिशलि-स्यापत्यमित्यर्थे अत इष् (अष्टा० ४।१।९५) इति नियमेन आपिशलि-शब्दो भवति, औत्सर्गिकेनाऽणा आपिशल इत्यपि^३ ।

काश्चकृत्स्नेरन्यप्रोलेखः—काश्चकृत्स्नेराचार्यस्य प्राचीने वाक्ये बहुजो-
ल्लेखो दृश्यते । तथा—

(१) महामाभ्यस्य पूर्वोद्धृते पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, आपिशलम्, काश्चकृत्स्नम् इति वचने काश्चकृत्स्नमिति पदं काश्चकृत्स्नि-प्रकृतेरेव निष्पद्यत इति पुरस्ताद् उक्तम् (पृष्ठ ३, टि० ३) । तेनाऽत्रापरोक्षरूपेण काश्चकृत्स्निराचार्यः स्मर्यत इत्युक्तं भवति ।

(२) महामाभ्ये पतञ्जलिना काश्चकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा बहुत्र निर्दिश्यते ।^४

(३) महाकविर्मासोऽपि यज्ञफलनाटके काश्चकृत्स्निप्रोक्तां मीमांसा स्मरति ।^५

(४) श्रौतसूत्रकारः काल्यायनः सद्यस्त्वं काश्चकृत्स्निः^६ इति सूत्रे काश्च-
कृत्स्निमुद्धरति ।

१. सीरदेवीय परिभाषावृत्ति सत्या ३३, परिभाषेन्दुशेखर संख्या ५९ । अयमेव नियम स्कन्दस्वामिना 'अपवादविषयेऽपि कचिदुत्सर्गो दृश्यते' इत्येवमुद्धृतः । ३० निरुक्त टीका भाग २, पृष्ठ ८२ ।

२. रामा० शुद्ध० १४।३॥ काशिकाकारो जयादित्य 'शेषविवक्षाया तस्येदम् (अष्टा० ४।३।१२०) इत्यण्' इत्युक्तवान् (काशिका ४।२।९२), तच्चिन्त्यम् ।

३. सत्यप्यवाद औत्सर्गिकनियमप्रवृत्तिर्वहुत्र दृश्यते । यथा—अज्येद्वेदितृविषये निरुक्त-
शब्दस्य लक्षणादियु (गण ४।२।६०) पाठात् ठकि 'नैरुक्तिक' शब्द साधु, परन्तु औत्स-
र्गिकेऽपि नैरुक्त इत्यपि प्रयुज्यते । नैतावदेव, नैरुक्तिकशब्दस्य प्रयोगस्तु कान्तिक एव,
नैरुक्त इत्येव प्रायेण प्रयुज्यमानं लक्ष्यते ।

४. काश्चकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काश्चकृत्स्नी । महा० ४।१।१४, ९३॥ ४।३।१५५॥

५. काश्चकृत्स्न मीमांसाशास्त्रम् । अङ्क ४, पृष्ठ ११६ । यज्ञफलनाटकं न मासीथमित्यनेके
संगिरन्ते । नाटकस्यान्तरङ्गपरीक्षया तदीयान्यनाटकैस्तुलनया च मासीथमेवेदं नाटकमित्यत्र
न कचिदपि विवादावसरः । ६. का० श्रौ० ४।३।१७॥

काशकृत्स्नस्यान्यत्र निर्देशः—काशकृत्स्नाचार्यस्यापि बहुधा प्राचीने वाङ्मये निर्देश उपलभ्यते । तद्यथा—

(१) वोपदेवस्य पुरस्तान्निर्दिष्टे श्लोकेऽष्टसु शाब्दिकेषु काशकृत्स्नो नाम-
ग्राहं स्मर्यते ।^१

(२) शाकटायन-व्याकरणस्यामोघायां वृत्तौ त्रिकं काशकृत्स्नोऽयम्^२ इत्यु-
दाहरणे काशकृत्स्नाचार्यो परोक्षरूपेण स्मर्यते । काशकृत्स्नीयं पदं काशकृत्स्नाद्
अणन्तादेवोपपद्यत इत्युक्तं पुरस्तात्^३ ।

(३) भट्टपराशरः स्वीयेऽतस्वरत्नाकरनाम्नि ग्रन्थे 'संकर्षकाण्डं काशकृत्स्न-
प्रोक्तम्' इत्याह ।^४

(४) तैत्तिरीयसंहिताया भाष्यकारो भट्टमास्कर सद्राध्यायमाण्ये काश-
कृत्स्नाचार्यस्य यजुःसंबन्धेकं मतमुद्धृतवान् ।^५

(५) बौधायनगृह्यसूत्र एकत्र काशकृत्स्नस्योल्लेखो दृश्यते ।^६

(६) वेदान्तसूत्रेष्वपि काशकृत्स्नस्यैकं मतं स्मर्यते ।^७

काशकृत्स्नि-काशकृत्स्न इत्युभे अपि नाम्नी एकस्यैवाचार्यस्येत्युक्तं पुरस्तात् ।
तस्माद् विविचेषु ग्रन्थेषु काशकृत्स्नि-काशकृत्स्ननामभ्या स्मृत एक एवाचार्य
इत्यत्र नास्ति कश्चिद् विवादावसरः ।

वंशः—बौधायनश्रौतसूत्रे प्रवराध्याये (३) श्रूयते—

श्रुगूणामेवादितो व्याख्यास्यामः.....पैङ्गलायना वैहीनरयः
काशकृत्स्नाः पाणिनिवाल्मीकिः.....आपिशल्यः इति ।

एतेन काशकृत्स्नाचार्यो भार्गव इति स्पष्टमेव ।

१. इन्द्रश्चन्द्र काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरचैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादि-शाब्दिकाः ॥

२. अमोघावृत्ति ३/२।१६१॥

३. द्र० पूर्वेन पृष्ठ ३, दि० ३ ।

४. तत्स्वरत्नाकराख्ये भट्टपराशरग्रन्थे संकर्षाख्यद्वचतुर्लक्षणात्मको मध्यकाण्ड काशकृत्स्न-
कृत इत्युच्यते । अधिकरणसारावली-प्रकाशिकाग्रन्थ उद्धृतोऽयं पाठः । द्र० सद्रास राजकीय
इत्ताल्लेखसंग्रह-सूची, भाग १, खण्ड १ वी, सं० ३५५०, पृष्ठ ५२८१ ॥

५. अष्टौ अनुवाका अष्टौ यजुषि इति काशकृत्स्न । आनन्दाश्रम पूना सं० पृष्ठ २६ ॥

६. आधार प्रकृति ग्राह दर्विहीमस्य वादरि ।

अभिहोत्रं तथाऽऽज्येयः काशकृत्स्नस्त्वपूर्वताम् ॥

७. अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । वेदान्त १/४।२२ ॥

पितृनाम—काशकृत्स्न-काशकृत्स्ननाम्नोः श्रूयमाणाभ्या तद्वितप्रत्ययाभ्या मूल प्रकृतिः कश्चकृत्स्न इति विज्ञायते । वर्धमानो गणरत्नमहोदधौ कश्चकृत्स्नशब्दस्य व्युत्पत्तिमेवं निदर्शयाञ्चकार—

कशाभिः कृन्तन्ति 'कृते कस्ने कथादत्वे च ह्रस्वश्च बहुलम्'^३ इत्यनेन ह्रस्वत्वे कश्चकृत्स्न^४ इति ।

आचार्यनाम—तत्स्वरत्नाकरग्रन्थे भट्टपराशरः 'काशकृत्स्नो नादरायगत्य शिष्यः' इत्याह । नादरायण इति कुण्डलैपायनस्यैवाख्येति भारतीया ऐतिहासिकाः संगिरन्ते ।

शिष्याः—काशकृत्स्नेन स्वप्रोक्ता ग्रन्था बहुभ्यः शिष्येभ्यः प्रतिपादिता इत्यत्र नास्ति कश्चिच्छङ्कावसरः । तथाऽपि नैकस्यापि कस्यचिच्छिष्यस्य नामेदानीं विज्ञायते । काशिकावृत्तौ तु पूर्वकाशकृत्स्नाः अपरकाशकृत्स्नाः इत्युदाहरणद्वयस्य-दर्शनात्^५ तदीयाः शिष्या द्वयोर्विभागयोर्विभक्ता आसन् इति प्रतीयते । परञ्चात्र उभयविभागयोः का सीमा, या मर्यादीकृत्य ते विभागद्वये विभक्ता इत्यपि न विज्ञायते ।

एतादृशमेव विभागद्वयं पाणिनिशिष्याणाम् आपिशलिशिष्याणां च यत्र तत्र स्मर्यते ।^६ तत्रापि तयोर्विमक्त्री मर्यादा नैव विज्ञायते ।

देशः—भगवान् काशकृत्स्नः कं देशं स्वजनुषाऽलं चकार क वाऽस्य निवासो-ऽभूत् इत्यत्र मौनमेवास्त ऐतिह्यम् । आचार्यः पाणिनिर् 'अरीहणादिगणे' (४।२।८०) काशकृत्स्नशब्दं पठति । वर्धमानस्तत्रैव कश्चकृत्स्नशब्दं निर्दिशति^७ । तदनुसारं काशकृत्स्नेन कश्चकृत्स्नेन वा निर्मितः, तस्य वा यत्र निवासः, स ग्रामो जनपदो वा काशकृत्स्नः कश्चकृत्स्नो वा प्रयित आसीत्^८, परन्तु तस्य स्थितिः कासीदिति न ज्ञायते ।

काशकृत्स्नस्यौदोच्यता—दैवग्रन्थस्य व्याख्याता कुण्डलीलाशुक्रमुनिः (सं० १३०० वि०) पुरुषकारवार्तिके लिखति—

४. कस्य व्याकरणस्यैतत्पुत्रमिति न जानीमो वयम् ।

५. गणरत्नमहोदधि पृष्ठ २४ ।

५ काशिका ६।२।१०४ ॥

६ पाणिनिशिष्याणाम्, काशिका ६।२।१०४ ॥

७ वासुदेवशरणाग्रवाल 'काशकृत्स्न' शब्दं साधु मन्यते । द्र. पाणिनिकालीन-भारतवर्ष, पृष्ठ ४८८ । अस्मन्मतेऽपि काशकृत्स्नशब्द एव साधु ।

८ तुलना कार्या—'कृकर्णपर्णाद् भारद्वाजे' इत्यत्र काशिकावृत्ति—'माह्वान-शब्दोऽपि देशवचन एव न गोनशब्द' इति (४।२।१४५) ।

घनपालस्तु तमेव प्रस्तुत्याह—वतुं घटादिषु पठन्ति द्रुमिहाः । तेषां (नित्यं) भित्तिंश्चा । आर्यस्तु विभाषा भित्त्वमिच्छन्ति । तेषां वानयति, वनयति^१ ।

काशकृत्स्नः 'ग्लास्तुवनुवमद्वनकम्यमिचमः'^२ इति सूत्रं पठन् वनवातो-विभाषा मानुबन्धत्वं (= मित्वं) शास्ति । टीकाकारश्चन्नवीरकविरपि तथैव व्याख्यन् वानयति वनयति इति रूपद्वयं प्रदर्शयति ।^३

एतेनानुमीयते यत्काशकृत्स्नः कदाचिदुत्तरभारतीयः स्यात् ।

कालः—अस्मन्मित्रं कीर्तिमात्रशेषः क्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायो मन्यते यत् 'काशकृत्स्नः पाणिनेरौत्तरकालिकः'^४ इति । परन्तु तेन महानुभावेनैतस्मिन् विषये न किमप्येतद्वाचिकं प्रमाणमुपन्यस्तम् ।

पाणिनेः पूर्ववर्ती—काशकृत्स्नाचार्यः पाणिनेः पौर्वकालिक इत्यत्र सन्ति बहूनि प्रमाणानि । तत्र कानिचित् प्रस्तूयन्ते—

(१) पाणिनिः स्वीये गणपाठे उपकादिगणे (२।४।६९) काशकृत्स्न-शब्दम्, अरीहणादिगणे (४।२।८०) च काशकृत्स्नशब्दं च पठति ।

(२) वेदान्तसूत्राणि निश्चयेन पाणिनितः पौर्वकालिकानि । अतस्तत्र स्मृतः^५ काशकृत्स्नाचार्यः कृष्णद्वैपायनस्य समकालिकः पौर्वकालिको वा भवितुमर्हति नौत्तरकालिकः ।

(३) तत्त्वरत्नाकरस्य रचयितुर्महोपाध्यायस्य मतानुसारं काशकृत्स्नस्तत्र भवतो बादरायणस्य = कृष्णद्वैपायनस्य शिष्य एव ।

(४) महाभाष्ये पस्पशाह्निके त्रीणि व्याकरणानि स्मरन्ते—पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्, आपिशलम्, काशकृत्स्नम् इति । तत्र पाणिनीयस्य पश्चात् स्मृतमापिशलं पाणिनेः प्राक्कालिकम् इति निर्विवादम् । एवम् आपि-शलादुत्तरं स्मृतं काशकृत्स्नमापिशलेः प्राक्कालिकं स्यात् । सत्येवं काशकृत्स्ना-चार्यः पाणिनेस्त्रिशतवर्षप्राक्कालिकः सम्भवति ।

(५) कतिपयवर्षेभ्यः प्राक् काशकृत्स्नीयो धातुपाठः चन्नवीरकविकृत-कर्नाटकभाषाव्याख्यानेन सह प्रकाशं गतः । तत्र सार्धचतुःशतधातवोऽधिकाः

१. दैव पुरुषकारवार्तिकोपत, पृष्ठ ८३ अस्मत्स० । २. काशकृत्स्न-धातुपाठ १।६२४ ।।

३. काशकृत्स्न धातुपाठ कन्नडटीका, पृष्ठ १४३ ।

४. टैम्लिकलटर्म्स आफ सस्कृत ग्रामर, पृष्ठ २७७ ।

५. अवस्थितेरिति काशकृत्स्न । १।४।२२ ।

पठ्यन्ते पाणिनीयाद् घातुपाठात् । मारतीयग्रन्थप्रवचनस्य यथा परम्परा दृश्यते तथा ग्रन्थानामुत्तरोत्तरप्रवचने संक्षेप एवाभूदिति विज्ञायते । व्याकरणवाङ्मयेऽपि यानि शब्दानुशासनानि सम्प्रत्युपलभ्यन्ते तेषामनुशीलनेनास्य सिद्धान्तस्य सत्यत्वं करामलकवद् विस्पष्टीभवति । सत्येवं काशकृत्स्नघातुपाठे सार्धचतुःशतघातूनामाधिक्यं तस्य पाणिनीयाद् घातुपाठात् प्राक्कालिकत्वं द्योतयति ।

(६) काशकृत्स्नघातुपाठे बहूना घातूना रूपद्वयं निर्दिश्यते । यथा— ईड ईल स्तुतौ (२।४१), प्रथ पृथु (१।५८३; ६६८), इज यज (१।४२५; ६९९) । पाणिनिरेतेषाम् ईड प्रथ यज इति रूपानेव पठति । तत्र इडा इला इति द्विविधरूपसिद्धये ङल्योरेकत्वं प्रतिजानते वैयाकरणाः, पृथुः, पृथक्, इष्टः, इष्टवान् आदिरूपसिद्धये च संप्रसारणं विदधति । एतेन विज्ञायते यद् आचार्यकाशकृत्स्नस्य काले ईड ईल, प्रथ पृथ, इज यज इत्यादीनां द्विविधाना घातूनाम् आख्यातादिषु स्वतन्त्राणि द्विविधानि रूपाणि लोके प्रचलितान्यासन् । अत एव काशकृत्स्नेन द्वयोर्द्वयोर्धात्वोः पार्थक्येन निर्देशोऽकारि । पाणिनिना स्वकाले चैकविधाना रूपाणा प्रायेण लोपाद् अपरविधानामेव च रूपाणामाधिक्येन दर्शनात् तादृग्रूपा एव घातवः स्वीये घातुपाठे पठिताः । एवं च काशकृत्स्नस्य कालः पाणिनेः प्राचीन इति स्पष्टमेव ।

(७) काशकृत्स्नस्य घातुपाठे बहवस्तादृशा घातवः सन्ति ये तत्रोभयतो-भाषाः पठ्यन्ते । यथा—वस निबासे (१।७०५) वद् व्यक्तायां वाचि (१।७०६) दुष्मिन्वि गतिवृद्धयोः (१।७०७) इत्येवामादयः । चन्नवीरकविश्वे-तेषा परस्मैपदात्मनेपदयोरुभयो रूपाणि प्रदर्शयति । पाणिनिस्त्वेतान् परस्मै-भाषात्वेनैव प्रतिजानीते । एतेन प्रतीयते यत् काशकृत्स्नस्य काले वसादीनां पर-स्मैपदात्मनेपदयोरुभयो रूपाणि लोके प्राचलन् । पाणिनिकाले स्वेपामात्मनेपद-रूपाणि लोके प्रणष्टानि । अतः स परस्मैपदीनेव पपाठ । तत्र वदघातोः केपुचिद्-विशिष्टविषयेषु आत्मनेपदरूपाणि लोके विद्यमानान्यासन्, अतः तेषा साधुत्व-द्योतनाय स मासनोपसंभाषा इत्यादि सूत्रैरात्मनेपदं व्यदधात् । अनेनापि काशकृत्स्नाचार्यस्य पाणिनेः प्राक्कालिकत्वं विस्पष्टंभवति ।

(८) शताब्दं न्यन्तावशते^२ इति पाणिनीयसूत्रस्य भाष्यप्रदीपे कैयटो लिखेत्—आपिशलकाशकृत्स्नयोस्त्वग्रन्थ इति वचनात् . . . ।

एतेन काशकृत्स्नसूत्रस्यैकदेशोद्धरणेन विज्ञायते यद् आपिशलकाशकृत्स्नयोः

शब्दानुशासनयोः 'शताच्च उन्धतावग्रन्थे' इति सूत्रपाठ आसीत् । आपिशलिः पाणिनेः प्राचीन एव, अतस्तेन सह स्मृतः काशकृत्स्नोऽपि पाणिनेः प्राचीन एव भवितुमर्हति, नार्वाकालिकः ।

(९) तत्र भवतो मर्तुहरेः तदर्हमिति नारद्वं सूत्रं व्याकरणान्तरे^१ इति कारिकां व्याचक्षाणो हेलाराव आह—

आपिशलाः काशकृत्स्नाश्च सूत्रमेतन्नाधीयते इति ।^२

एतेनावसीयते यद् आपिशलकाशकृत्स्नयोर्व्याकरणयोः तदर्हम्^३ इति सूत्रम्, एतदर्थकं वा किञ्चित् सूत्रान्तरं नासीत् । तयोः शब्दानुशासनयोस्तादृक् सूत्रस्याभावं दृष्ट्वैव महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना पाणिनीयस्य तदर्हम् इति सूत्रस्यावश्यकता महता प्रयत्नेन निदर्शिता । यदि नाम काशकृत्स्नः पाणिनेरैतत्परकालिकोऽभविष्यन्चेत् स पाणिनेरनुसरणमकरिव्यक्तत्वापिशलेः ।

(१०) कातन्त्रव्याकरणे ऽस्त्येकं विशिष्टं सूत्रम्—भिसू एस् वा^४ इति । एतेन अकारान्तशब्देभ्य उत्तरस्य तृतीयावहुवचनस्य भिसः स्थाने ऐस् आदेशो विकल्पेन विधीयते ।^५ पाणिनीयतन्त्रानुसारं लोके केवलमैस्-आदेशस्यैव देवैः कर्णैः इत्यादीनि रूपाणि साधूनि । कातन्त्रव्याकरणं विशुद्धरूपेण लौकिकानामेव शब्दानामनुशासनं विदधाति ।^६ अतस्तस्मिन् ऐस्भावस्य विकल्पविधानं नाज्जसा संगच्छते । यदि नाम कातन्त्रं कस्यचिदतिप्राचीनस्य महत्तन्त्रस्य संक्षेपः स्यात्तर्हि तत्र केषाचित् प्राचीननियमानां दर्शनमुपकल्पते । कातन्त्रं काशकृत्स्नतन्त्रस्य संक्षिप्तं संस्करणमित्युपरिष्ठात् सप्रमाणं वक्ष्यते । तथा सति काशकृत्स्नं तन्त्रं पाणिनीयात् तन्त्रात् तावत् प्राचीनं स्याद्, यस्मिन् काले लोकभाषायामपि देवैः कर्णैः इत्यादीनि भिसन्तान्यपि रूपाणि प्राचलन्ति ।

(११) पाणिनीये घातुपाठे जुहोत्यादिगणे च छन्दसि हत्येवं निर्दिश्य कतिपये घातवः पठिताः । त एव काशकृत्स्ने घातुपाठे 'छन्दसि' निर्देशं विनैवाधीताः । एतेन प्रतीयते यत्पाणिनिकाले छान्दसत्वेनाभिमताना घातूनां लोके प्रचारो नासीत्, काशकृत्स्नकाले ते लोकेऽपि प्रयुक्ता अभूवन् । अत एव काश-

१. वाक्यपदीय काण्ड ३, पृष्ठ ७१४ काशी सं० । २. अष्टा० ५।१।१७॥

३. कातन्त्र २।१।१८॥

४. टीकाकारैः सूत्रमिदमन्यथा व्याख्यातम् । अत्र 'स० व्या० शास्त्र का इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य भा० १, पृ० ३५ (द्वि० सं०) द्रष्टव्यम् ।

५. श्रुतवर्मणस्तु वचनाद् भाषायामप्यवसीयते । नक्षत्रं (कातन्त्रकार) छान्दसान् शब्दान् व्युत्पादयति । कातन्त्रवृत्ति परिशिष्ट, पृ० ५३० ।

कृत्स्नः पाणिनिवत् 'छन्दसि' सूत्रं न निरदिशत् । अनेन हेतुनाऽपि काशकृत्स्नस्य पाणिनेः पौर्वकालिकत्वं व्यक्तम् ।

एतैरेकादशमिहैतुमिर्विस्पष्टं भवति यत् काशकृत्स्नाचार्यो निश्चयेनैव भगवतः पाणिनेः प्राचीनः । वयं तु पश्यामो न केवलं पाणिनेरेव, अपि त्वापिशलेरपि प्राचीन इति ।

पाश्चात्यास्तदनुयायिनोः कतिपये भारतीयाश्चेतिह्यविदः 'पाणिनिः विक्रमात् प्राय उपपञ्चशतीपूर्वः' इति संगिरन्ते । एतन्मतं सर्वथाऽविश्वसीयं वर्त्तते । भारती-
यैतिह्यस्य अन्विच्छिन्नया परम्परया पाणिनेः कालो विक्रमाद् एकोनत्रिंशच्छतीपूर्वं
निश्चीयते ।^१ तदनुसारम् आचार्यः काशकृत्स्नो भारतयुद्धसमकालिकस्ततोऽपि
वा प्राक्कालिक इति विज्ञेयम् ।

काशकृत्स्नस्य पाणिनेः पौर्वकालिकत्वे सम्भवत्येकं बाधकं प्रमाणम् । तच्चे-
दम्—काशिकावृत्तौ आपिशलपाणिनीयाः पाणिनीयरौढीयाः रौढीयकाश-
कृत्स्नाः इत्युदाहरणान्युपलभ्यन्ते । तत्र आपिशलेः परवर्ती पाणिनिरिति सर्वस-
म्मतो राद्धान्तः । तथैव उत्तरयोरुदाहरणयोरपि पाणिनेरुत्तरवर्ती रौढिः, रौढेश्चौ-
त्तरवर्ती काशकृत्स्न इत्यभिप्राय एतैरुदाहरणैः शक्यते विज्ञातुम् । परन्त्वयं
कल्पना ऐतिह्येन बाध्यते । आचार्यरौढेरपि पाणिनेः पूर्वकालताऽस्माभिः स्वीये
व्याकरणशास्त्रेतिहासे प्रमाणीकृता ।^२ काशकृत्स्नस्य पाणिनेः पौर्वकालिकत्वं
विस्तरेणेहैव प्रतिपादितम् । एतज्ज्ञानमेव वर्धमानाचार्यः पाणिनीयरौढीयाः
रौढीयपाणिनीयाः इत्युभयथा पठति ।^३ तेन ज्ञायते काशिकोदाहरणेषु न
कालस्य पौर्वापर्यमभिप्रेतमिति ।

काशकृत्स्न-व्याकरणस्य परिचयः

नाम—कतिपयवर्षेभ्यः प्राक् यः काशकृत्स्नघातुपाठश्चनवीरकविकृतया
कर्नाटकभाषाटीकया सह प्राकाश्यं गतः, तस्य नाम काशकृत्स्नशब्दकलाप-
घातुपाठ इति वर्तते । अस्मिन्नाग्नि शब्दकलाप इति शब्दो घातुपाठस्य
विशेषणम्, उत काशकृत्स्नशब्दानुशासनस्य नामेति सन्दिग्धं वर्तते, उभयथाऽपि
सम्भवात् । 'शब्दानां प्रकृत्यात्मिका कला पाति रक्षति' इति व्युत्पत्त्या

१. एतद्विषयेऽस्माभिः स्वीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे विस्त-
रेणोपपादितम् । द्व०—भाग १, पृष्ठ १८५-१९८ द्वि० स० ।

२. द्व० सं० व्या० शास्त्र का इतिहास भाग १, पृष्ठ १२७-१२८ द्वि० स० ।

३. गणरत्नमहोदधि, पृष्ठ ६९ ।

धातुपाठस्य विशेषणं सम्भवति । वयं तु पश्यामः, 'शब्दकलाप' इति काशकृत्स्न-शब्दानुशासनस्य नाम । तत्रायं हेतुः—

कातन्त्रव्याकरणस्यापरं नाम कलापकं^१ श्रूयते । कलापकनाम्नि अल्पे ह्रस्वे वार्थे क-प्रत्ययो दृश्यते^२ । तेन प्रतीयते कातन्त्रव्याकरणं यस्य लघुसंस्करणं, तस्य मूलभूतं नाम कलाप इत्यासीत् । कातन्त्रशब्दस्याप्यर्थो लघुतन्त्रमेव । तत्रापीषदर्थे कोः कादेशो भवति^३—ईषतन्त्रं कातन्त्रमिति । तदेवं कातन्त्रशब्दकलापकशब्दश्चोभावेकार्थो । तत्र कातन्त्रं कलापकं वा शब्दानुशासनं काशकृत्स्नस्यैव महातन्त्रस्य^४ संक्षेप इत्युपरिष्ठात् सप्रमाणं प्रदर्शयिष्यते । अतः 'कलाप' इति काशकृत्स्नतन्त्रस्य नामेति विश्रायते । कलापशब्दश्च समूहार्थेऽपि प्रयुज्यते । यथा—क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः, अद्वान्विताः साधु यजन्ति सिद्धये^५ इति । तथा सति शब्दानां कलापः समूहो यस्मिन् स शब्दकलापः । यद्यपि सर्वेष्वेव शब्दानुशासनेषु शब्दा व्युत्पाद्यन्ते, किं शब्दकलाप इति विशिष्टनाम्नः प्रयोजनम् । उच्यते, सर्वेष्वपि शब्दानुशासनेषु शब्दसमूहस्यैव व्युत्पादनेनात्र प्रकर्षगतिर्ज्ञेया, सा च आधिक्यरूपा । तेन शब्दकलापनाम्ना महातन्त्ररूपो^६ऽर्थो ऽवगम्यते ।

शब्दकलापस्यापरोऽर्थः—शब्दकलापस्यापरा व्युत्पत्तिरेषा संभवति—शब्दानां कलाः=अंशान् पाति रक्षति इति शब्दकलापः । अनया व्युत्पत्त्या स्वयं काशकृत्स्नतन्त्रमपि कस्यचिन्महातन्त्रस्य सक्षितं प्रवचनमिति गम्यते^७ । महातन्त्रं लघुतन्त्रं चैतौ सापेक्षौ शब्दौ । तत्र यस्यापेक्षया यल्लघुतन्त्रम्

१. सम्प्रति बहवः कातन्त्र 'कलाप'नाम्ना व्यवहरन्ति, तस्मिन्त्यस् । यत्ताम्रे व्यक्तं भविष्यति ।

२. अष्टा० ५।३।८५, ८६॥ दक्षपादीवृत्तिकार कलाशब्दोपपदे आरूपूर्वात् पा पाने इत्यस्मात् क्युत् (=अक) प्रत्यय इति मन्यते । इ० दक्षपाद्युणादि ३।५, पू० १३० । ईसम्बन्धोऽपि धातुपारायणे (पृष्ठ ६) उणादिवृत्तौ (पृष्ठ १०) च दक्षपादीवृत्तिकार-मेवानुसारः ।

३. कातन्त्रम्=ईषतन्त्रम्=लघुतन्त्रम् । ईषदर्थे (अ० ६।३।१०५) इति को. का-देशः । लघुतन्त्रत्वादेव कौमार (=कुमाराणामिदम्) इति नाम्ना व्यवह्रियते ।

४. अत्र यत्पृष्ठस्यैव षष्ठी टिप्पणी द्रष्टव्या ।

५. शब्दकल्पद्रुमकोषे कलापशब्दार्थविवरण उद्धृतं श्लोकः ।

६. बडोदर (बडोदा) नगरात् प्रकाश्वभाषाया गायकलाड-संस्कृत-ग्रन्थमालायाम् एको वाल्मिदीपीय-ग्रन्थसमग्र प्रकाशितः । तत्र कारकसमग्रान्ते 'कातन्त्रं च महातन्त्रं दृष्ट्वा तेन उवाच' इति श्लोकः पठ्यते (पाठोऽत्राशुद्धोऽस्ति) । अत्र कातन्त्रेण सह-स्मर्यमाणं महातन्त्रं कस्यचिच्छब्दानुशासनस्य नामेति विश्रायते । तच्च काशकृत्स्नतन्त्रमेव ।

७. भारतीयैतिह्येन करामलकवत् सिद्धमिदं यद् वाच्येतिहासे ग्रन्थानां उत्तरोत्तरप्रवचने

तस्यापेक्षयैव प्रथमं महातन्त्रम् । एवं च सति कातन्त्रमपेक्ष्य काशकृत्स्नं महातन्त्रम्, परन्तु तदेव कश्चित् पूर्वतनं महातन्त्रमपेक्ष्य लघुतन्त्रमपि शक्यते वक्तुम्, महातन्त्रलघुतन्त्रशब्दयोः सापेक्षत्वात् ।

अस्ति काशकृत्स्नतन्त्रस्य वैशिष्ट्यबोधक्रमेकमुदाहरणम्—काशकृत्स्नं गुरुल्लाघवमिति । उदाहरणमिदम् सपञ्चाते (अष्टा० ४।३।११५) सूत्रस्य काशिकायां वृत्तौ प्रथमत उपलभ्यते^१ । तत्रोपज्ञातशब्दस्यार्थः 'विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातं स्वयमभिसंवद्धमित्यर्थः' इति जयादित्यो विवृतवान् । तथा सति काशकृत्स्न आचार्यः प्रथमं विनोपदेशेन स्व-तन्त्रप्रवचने गौरव-ल्लाघवबोर्विचारं कृतवानिति अर्थात् शब्दोपदेशे गौरवं शब्दस्य प्रसिद्धिम्, ल्लाघवम् अप्रसिद्धिं चोपलभ्य स्व-तन्त्रे अप्रसिद्धशब्दविषयकान् वचनान् परिहापयाचकार । अत एव तस्य व्याकरणं पूर्वेषां महातन्त्राणां कलाः पानाद्रक्षणात् कलापनाम्ना प्रसिद्धमभूत् ।

काशकृत्स्नबाहुपाठस्य सम्पादकः श्री ए० एन्० नरसिमहया महोदयः स्वीयभूमिकाया शब्दकलापनामविषये केवलं 'काशकृत्स्न-शब्दकलाप बाहुपाठ इति नाम दृष्ट्वा केचनास्य कलापव्याकरणेन सह सम्बन्धं^२ मन्यन्ते' इत्येवोक्त्वा विरराम ।

तन्त्र-परिमाणः—काशकृत्स्नव्याकरणे कल्पध्यायाः पादाः सूत्राणि चा-सन्नित्यस्य साक्षात् निदर्शकं किमपि वचनं नोपलभ्यते, परन्तु काशिकायाम् (५।१।४८) अमोषावृत्तौ (३।२।१६१) चोदाहृताभ्यां त्रिकं काशकृत्स्नम् त्रिकं काशकृत्स्नीयम् इत्याभ्यामुदाहरणाभ्यामेतावद् अवगम्यते, यत् काश-कृत्स्नीये कस्मिंश्चित् सूत्रात्मके ग्रन्थे त्रयोऽध्याया आसन्निति । आभ्यामुदाहरणा-भ्यां वयं त्वनुमितुमां यदत्र काशकृत्स्नव्याकरणग्रन्थस्यैव परिमाण उक्त इति । अत्रेमौ हेतु—

१. काशिकाया (५।१।४८) अमोषावृत्तौ (३।२।१६१) च पूर्वोद्धृतयो-रुदाहरणयोः सह अष्टकं पाणिनीयम् इत्यादिपूटाहरणेषु यावन्तः सूत्रग्रन्थाः

सक्षेप एव समजनीति । तेन पूर्वपूर्वतरपूर्वतमग्रन्था विस्तृतविस्तृतरविस्तृतमा आसन् (३०-स० व्या० शास्त्र का इतिहास भाग १ अ० १) । तथा सति काशकृत्स्नतन्त्रस्यो-पजीव्य तन्त्र तदपेक्षया महदासीत्, काशकृत्स्न च तदपेक्षया लघु ।

१ उदाहरणमिदं जैनशाकटायनस्य चिन्तामणिवृत्तौ (३।१।१८०) सरस्वती-कण्ठारणस्य हृदयहारिण्या वृत्तौ (४।३।२४५) चोपलभ्यते ।

२. नपुंसके संवन्ध शब्दो साम्यकृता बहुत्र प्रयुक्तः ।

स्मर्यन्ते ते सर्वे व्याकरणविषयका, एव । अतः साहचर्यनियमेन तैः सह स्मृतः काशकृत्स्नीयोऽध्यायत्रयात्मको ग्रन्थोऽपि व्याकरणविषयक एव भवितुमर्हति ।

२. कलापकापरनाम कातन्त्रव्याकरणं काशकृत्स्नस्य लघु संस्करणमित्यनुपदमेव वक्ष्यते । कातन्त्रव्याकरणस्य मूलप्रवचने^१ त्रय एवाध्यायाः सन्ति । अत एतत्सम्भवति यत्कातन्त्रस्योपजीव्ये काशकृत्स्नतन्त्रेऽपि त्रय एव अध्याया भवेरन्निति ।

उपजीव्योपजीवकतन्त्रेष्वन्त्रापीयम् अध्यायपरिमाणसमानतोपलभ्यते । यथा पाणिनीयतन्त्रस्योपजीवके चान्द्रे तन्त्रेऽपि पाणिनीयतन्त्रवदष्टावेवाध्याया आसन्^२ । पाणिनीयचान्द्रव्याकरणयोरुपजीवके सरस्वतीकण्ठामरणेऽप्यष्टावेवाध्यायाः सन्ति । स्वयं पाणिनिरपि स्वीयं तन्त्रं आपिशलतन्त्रवद्^३ अष्टस्वेवाध्यायेषु विभक्तवान्, शिक्षा चापिशलशिक्षावद् अष्टसु प्रकरणेषु ।

इत्थमेव कातन्त्रप्रवक्त्राऽपि स्वीयतन्त्रस्य त्रिष्वध्यायेषु विभागः स्वोपजीव्यकाशकृत्स्नव्याकरणानुसारं कृतः स्यात् ।

उक्तानुमानस्य पोषकोऽपरोऽप्ययं हेतुर्द्रष्टव्यः—उपलब्धे काशकृत्स्नबाहुपाठे (शुद्धोत्थादीन् अदादावन्तर्भाव्य) नव एव गणा उपलभ्यन्ते । इत्थमेव च तदुपजीवके कातन्त्रबाहुपाठेऽपि नव एव गणा सन्ति ।

एवं च सति काशकृत्स्नव्याकरणे त्रय एवाध्याया आसन् इत्येतावन्निश्चयेन शक्यते वक्तुम् ।

प्रत्यध्यायं पादसंख्या—काशकृत्स्नव्याकरणे प्रत्यध्यायं कति पादा आसन् इति न शक्यते वक्तुम् । काशकृत्स्नात् संक्षिप्ते पाणिनीये तन्त्रेऽष्टस्वध्यायेषु प्रत्यध्यायं चत्वारः पादा उपलभ्यन्ते । सत्येवं ततो महातन्त्रे काशकृत्स्ने

१ मूलमूले आख्यातान्ते कातन्त्रव्याकरणे त्रय एवाध्याया सन्ति । कृदन्तमागात्मकशतुर्थोऽध्यायः कालावनेन (वररुचिना) परिवर्धितः । द्र० स० व्या० शास्त्र का इतिहासः, भाग १, पृष्ठ ५११, द्वि० स० ।

२. चान्द्रव्याकरणेऽष्टावेवाध्याया आसन् । स्वरवैदिकप्रकरणविषयकौ सप्तमाष्टमाध्यायी बौद्धमतांशुयायिमिस्तद्विषयस्योपेक्षणात् कालान्तरे नाशमुपगता । अस्माभिश्चान्द्रव्याकरणस्य स्वरविषयकाणि बहूनि वचनान्मुपलब्धानि । एकत्र तु 'स्वरविशेषमष्टमे वक्ष्याम' इति महता कण्ठेनोऽष्टमाध्यायस्य सत्ता स्वीक्रियते (द्र० चान्द्र इति १।१।१४५) ।

३. पाणिनीयव्याकरणस्योपजीव्यभूतम् आपिशलव्याकरणमासीदिति हरदत्त आह (पदमञ्जरी, भाग १, पृष्ठ ६-७)

त्रिवेध्यायेषु प्रत्यध्यायं पादसंख्या चतुर्भ्योऽधिकास्यादिति तु निश्चितमेव ।
कातन्त्रे त्रिवेध्यायेषु क्रमशः पञ्च-पञ्च-दश च पादा उपलभ्यन्ते ।

पाणिनीयतन्त्राद् विस्तृतम्—काशकृत्स्नमपि तन्त्रं कस्यचित् प्राचीनस्य
महातन्त्रस्य संक्षिप्तं प्रवचनमित्युक्तं पुरस्तात् । यद्यपि काशकृत्स्नीयं तन्त्रं
सम्प्रति नोपलभ्यते, तथापि तत् पाणिनीयतन्त्राद् विस्तृतमासीदित्यात्माकीर्णं
मतम् । तत्रैते हेतवः—

(१) काशकृत्स्नस्य तन्त्रस्य यावन्ति सूत्राण्यस्माभिरध्यायवदुपलब्धानि,
तेषामवलोकनेन विज्ञायते यत् काशकृत्स्नीये तन्त्रे तद्वशा बहूनां शब्दानामन्वा-
ख्यानमासीद् येषामन्वाख्यानं पाणिनीये तन्त्रे नोपलभ्यते । यथा—

(क) ब्रह्म—बर्हर् रो मनि । का० वा० १।३२०, पृष्ठ ५० ।

(ख) कश्यपः, कशिपुः—कश्येयप ईपुश्च । का० वा० १।३७०, पृष्ठ ५९ ।

(ग) पुलस्त्यः, अगस्तिः—पुस्त्यगिभ्यामस्त्योऽस्तिश्च । का० वा० १।४१०,
पृष्ठ ६६ ।

(घ) लक्ष्मी, लक्ष्म, लक्ष्मणः—लक्ष्मेर्मिन्मनाः । का० वा० ९।१०,
पृष्ठ १८८ ।

(२) चन्नवीरकविना काशकृत्स्नघातुव्याख्याने प्रतिघातु कृदन्तरूप-
निदर्शने बहुत्र तादृशानि रूपाण्युदाहृतानि यानि पाणिनीयव्याकरणानुसारं
नोपपद्यन्ते । तद्यथा—

रभ—रभ्यम्, राभ्यम् । का० वा० १।५६३, पृष्ठ ९४ ।

लभ—लभ्यम्, लाभ्यम् । का० वा० १।५६४, पृष्ठ ९४ ।

रुच—रुच्यम्, रौच्यम् । का० वा० १।५६५, पृष्ठ ९४ ।

मिद—मेद्यम्, मैद्यम् । का० वा० १।५६७, पृष्ठ ९५ ।

घुट—घुट्यम्, घोट्यम्, घौट्यम् । का० वा० १।५६९, पृष्ठ ९५ ।

एषु रमलमघातुस्या पाणिनिमतानुसारं पोरदुपघात् (३।१।९८) इति
नियमेन यदेव सम्भवति, न प्यत् । इह तु यत्पण्यत्-प्रत्ययान्तौ सामान्येन निर्दिष्टौ ।
रुचघातोः पाणिनिना राजसूय (अ० ३।१।११४) इति नियमेन कर्तरि क्यप्
निपातितः । भावकर्मयोर्ण्यदेव भवति (अ० ३।१।१२४) । टीकाकृता त्विह
सामान्येन भावे क्यप्पण्यत्-प्रत्ययान्ते रूपे उदाहृते । मिदघातोः पाणिनीये मते
यत् प्रत्ययो न सम्भवति, परन्त्वह यदन्तमपि रूपमुदाहृतम् । एवं घुट-घातो-
पाणिनिमते केवलं ण्यदेव संभवति । चन्नवीरस्तु क्यप्-यत्-पण्यत्-प्रत्ययान्तानि

रूपाणि सामान्येनोदाहरणम् । अतः प्रतीयते काशकृत्स्ने व्याकरणे यत्-पठ्यत्-क्यप्-प्रत्ययाः सामान्येन विहिता आसन्ति ।

एवमन्यत्रापि बहूनि रूपाणि, शब्दाश्च चञ्चवीरकविना तादृश उदाहृता ये पाणिनीये व्याकरणे न दृश्यन्ते, नवा तेन संगृह्यन्ते^१ ।

(३) काशकृत्स्नीये चातुपाठे पाणिनीयाद् चातुपाठात् सार्धचतुःशत-चातवोऽधिकाः पठ्यन्त इत्युक्तं पुरस्तात् । यस्य नाम चातुपाठः पाणिनीयाद् विस्तृतः, तस्य शब्दानुशासनस्य पाणिनीयाद् विस्तरः स्वयसिद्ध एव ।

काशकृत्स्नतन्त्रस्य वैशिष्ट्यम्—कस्मिन् व्याकरणे किं वैशिष्ट्यम् एतस्य ज्ञान विभिन्नेषु व्याकरणग्रन्थेषूदाहृतैर्वैरुदाहरणैः संजायते तानीमानि—

क-आपिशलं पुष्करणम् (काशिका ४।३।११५), आपिशलमान्त-करणम् (सरस्वतीकण्ठाभरणटीका ४।३।२४५) ।

ख-पाणिनीयमकालकं व्याकरणम् (काशिका ४।३।११५; शाकटायन चिन्तामणिवृत्ति ३।१।१८२), पाणिनोपज्ञमकालकं व्याकरणम् (काशिका ६।२।१४) ।

ग-चान्द्रमससंज्ञकं व्याकरणम् (सर० कण्ठा० टीका ४।३।२४५), चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं व्याकरणम् (चान्द्रवृत्ति २।२।८६, 'वामनीय लिङ्गानुशासन पृष्ठ ८, अस्मत्सं०') ।

इत्यमेव काशकृत्स्नतन्त्रस्य वैशिष्ट्यबोधकमस्त्येकमुदाहरणम्—काशकृत्स्नं गुरुलाघवम् इति (द्र० काशिका ४।३।११५; सर० कण्ठा० टीका ४।३।२४५; शाक० चिन्तामणिटीका ३।१।१८२) ।

एतेनोदाहरणेन काशकृत्स्नतन्त्रस्य वैशिष्ट्यं गुरुलाघवम् इत्युक्तं भवति ।

गुरुलाघव-शब्दस्यार्थः—गुरुलाघवमित्यस्यैकोऽर्थः सूत्ररचनाया गौरवञ्च-धावविचाररूपोऽपि सम्भवति, परन्तु काशकृत्स्नस्य यानि सूत्राण्यस्माभिः संकलितानि तेषु बहूनि सूत्राणि छन्दोबद्धानि सन्ति । छन्दोबद्धसूत्ररचनाया छन्दोनुरोधेन निरर्थकान्यपि षादिपदानि पठ्यन्त एव । अतो गुरुलाघवशब्दस्य नायमर्थोऽत्र संभवति ।

अपरोऽयोऽर्थः 'प्रवचनकाले शब्दानां गौरवं प्रयोगबाहुल्यम्, लाघवम्-अल्पप्रयोगताम् उत्सन्नप्रयोगता वा विचार्य स्वतन्त्रस्य संक्षिप्तं संस्करणं व्यधायि' इति पुरस्तात् निर्दिष्टः, स एव साधुर्ज्ञेयः ।

१. यतादृशेषु स्थलेषु काशकृत्स्नपाठव्याख्याने बहुत्र टिप्पण्या संकेतः कृतः ।

काशकृत्स्नतन्त्रस्य श्लोकबद्धता—काशकृत्स्नं तन्त्रम् ऋक्प्रातिशाख्य-
वत् छन्दोबद्धं पाणिनीयतन्त्रवत् गद्यबद्धं वाऽऽसीदित्यत्र न किमपि विनिगमकं
साक्षात् प्रमाणमुपलभ्यते, तथापि तत् छन्दोबद्धमासीदित्यस्माकं मतम् ।
तत्रैते हेतवः—

१. मूलकातन्त्रव्याकरणस्य (आख्यातान्तस्य) पर्याप्तो भागश्छन्दोबद्ध
उपलभ्यते । काशकृत्स्नं कातन्त्रस्थोपजीव्यमिति कृत्वा तदपि छन्दोबद्धमेव
मवितुमर्हति ।^१

२. काशकृत्स्नव्याकरणस्य यानि विप्रकीर्णानि सूत्राण्युपग्वानि, तेषु अनेक-
प्रत्ययनिर्देशप्रसङ्गे कचित् समस्तनिर्देश उपलभ्यते, कचिच्चासमस्तः । यथा—

समस्तनिर्देशः—लक्ष्मेर्मन्मनाः (का० घा० १।१०, पृष्ठ १८८),
नान्न उपमानावाचारे आद्यदीयौ (का० वा० जुरादिगणान्त, पृष्ठ २२३) ।

असमस्तनिर्देशः—कशेर्यप ईपुश्च (का० घा० १।३७०, पृष्ठ ५०)
पुस्यगस्तिभ्यामस्त्योऽस्तिश्च (का० घा० १।४१०, पृष्ठ ६६)

प्रत्ययानां समस्तरूपेणसमस्तरूपेण चोभयथानिर्देशस्तदैव संभवति, यदा
सूत्ररचना छन्दोबद्धा स्यात् । यतो हि छन्दोऽनुरोधेन कचित् समस्तनिर्देशः
कचिच्चासमस्तनिर्देशः कर्तव्यो भवति ।

३. शब्दशास्त्रप्रवक्तृणामेषा शैली यत् प्रत्ययविधाने ते प्राक्प्रकृतिं निर्देश-
यन्ति, तदनु प्रत्ययम् । यत्र कचित् प्रकृतेः प्राक्प्रत्ययनिर्देश उपलभ्यते
स छन्दोऽनुरोधेन हेयः । यथा—किञ्चिणौ सर्वधातुभ्यः^२ इति
(का० घा० ६।२२, पृष्ठ १७५) । प्रत्यक्षं चैतदनुष्टुप्प्रचरणमेकम् ।

४. वातोरधिकारे सत्यपि 'सर्वधातुभ्यः' इति निर्देशोऽपि छन्दोबद्धत्वे
लिङ्गम् ।^३

१ उपजीव्यस्थोपजीव्यके ग्रन्थे प्रयावोऽनिच्छताऽपि कचिदुपजायते । यथा—'अर्क-
मात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणा' (परिभाषेन्दुशेखर) इत्याभाषकं यस्य
पाणिनीयतन्त्रस्य शब्दलाघव इह्वा प्रवृत्तम्, तादृशोऽपि व्याकरणे कचित् पूर्वव्याकरणा-
नुसारी छन्दोरचनाप्रभाव उपलभ्यत इव । यथा—'पश्चिमत्स्यमृगान् हन्ति परिपन्थं च
तिष्ठति' (अष्टा० ४।४।३५, ३६) इत्यनुष्टुप् द्वे चरणे उपलभ्यते । उत्तरपक्षे ज्ञात्वाने-
चकारनिवेशोऽपि छन्दोऽनुरोधेनैव, न पाणिनीयनियमेन । विशेषतस्त्वन 'सं० व्या० शास्त्र का
इतिहस' नास्ति ग्रन्थे (भाग १, पृष्ठ २२०-२२२) द्रष्टव्यः ।

२. एतेन पञ्चपाण्णादियु यत्र कचित् प्रत्ययस्य भाद्वनिर्देशः स सर्वोऽपि तदुपजी-
व्यस्य तन्त्रस्य छन्दोबद्धतामेव सूचयति ।

३. एतस्य सपुटि. 'अनपि सर्वधातुभ्यः' इति महाभाष्यस्य वार्तिकेनापि भवति

५. काशकृत्स्नव्याकरणस्योपलब्धेषु सूत्रेषु कतिपयानि स्पष्टमेव श्लोकाः श्लोकाद्या वा सन्ति । यथा—

क—भूते भव्ये वर्तमाने भावे कर्तरि कर्मणि ।

प्रयोजके गुणे साम्ये धातुभ्यः स्युः किञ्चादयः ॥

(का० धा० १।३७, पृष्ठ १२४)

ख—गृहाः पुंसि च नाम्न्येव । (का० धा० ८।१४, पृष्ठ १८२)

ग—अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे कर्मणि यङ् स्मृतः

(का० धा० चुरादिगणान्ते पृष्ठ १२४)

काशकृत्स्नतन्त्रस्य यानि सूत्रान्युपलब्धानि तानि विप्रकीर्णप्रकरणस्य सन्ति । तत्रापि कानिचद् अर्थतोऽनुवादरूपाणि कानिचिच्च सूत्रैकदेशभूतानि । अतो गद्यरूपेणापि प्रतीयमानानां छन्दोबद्धत्वसंभावना निराकर्तुं न शक्यते ।

काशकृत्स्नस्य लघुसंस्करणं कातन्त्रम्

कलापकतन्त्रं (कातन्त्रं) यद्यपि लौकिकशब्दानामेवानुशासनं विदधाति, तथापि तत्र कतिपयान्येतादृश्यापि सूत्राणि सन्ति यैरनुशिष्टाः शब्दाश्छान्दसा इति वैयाकरणाः प्रतिजानते ।^१ विशुद्धे लौकिकशब्दानामनुशासके तत्राप्यत्यन्तं संक्षिप्ते वैदिकशब्दानुशासकनियमानां विद्यमानताऽऽश्चर्यं जनयति । वयं तु कातन्त्रस्य गम्भीरानुशीलनेन बहुभ्यो वर्षेभ्यः प्रागेवान्वमिनुम यत् कातन्त्रं यस्य प्राचीनव्याकरणस्य संक्षिप्तं प्रवचनं तस्मिन् तन्त्रे तादृश्या नियमा आसन्, तन्नियमबोधिताः शब्दाश्च तस्मिन् काले लोकभाषाया प्रयुक्ता अभूवन्ति । अतएव वयं २००७ वैक्रमान्दे प्रकाशिते 'संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे निरदिशाम—

'कातन्त्र किसी अत्यन्त प्राचीन तन्त्र का संक्षिप्त संस्करण है । अतः उसमें कुछ प्राचीन (उत्तरकाल में छान्दस माने गए) अंश का विद्यमान रहना स्वाभाविक है ।'^२

काशकृत्स्न सूत्राणामुपलब्धिः—आस्माकीनस्य 'संस्कृत व्याकरणशास्त्र का (प्र० ३।१।१३४) । महाभाष्य यतावानेवांशः पठ्यते । सम्पूर्णेऽप्य कारिका काशिकाया वृत्तौ (३।१।१३४) समुपलभ्यते । पञ्चपाणुणादिसूत्रेषु बहुत्र पठ्यमानस्य 'सर्वधातुभ्य' पदस्येदमेव निदानम् । अत एव दक्षपादोकारस्तत् परिहापवाञ्छकार ।

१. प्र० स० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १, पृष्ठ ३४-३८ द्वि० स० ।

२. स० व्या० शास्त्र का इतिहास, प्रथम स्क० पृष्ठ २८-३०, द्वि० स० ३४-३८ ।

इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य (प्रथमसंस्करणस्य) प्रकाशनानन्तरं चनवीरकविकृत-
कर्नाटकटीकया सह काशकृत्स्नीयो बाहुपाठः प्राकाशत । तत्र काशकृत्स्नस्य
उपनिबन्धोत्तरगतं सूत्राण्युपलब्धानि ।^१ ततः प्राक् काशकृत्स्नस्य चतुःपञ्चसूत्रा-
ण्येवास्माभिः संगृहीतान्यासन् ।

काशकृत्स्नसूत्राणां कातन्त्रसूत्रैः साम्यम्—कातन्त्रव्याकरणमत्यन्तमेव
संक्षिप्तं वर्तते, तत्रापि कुदन्तप्रकरणं न कातन्त्रकारप्रोक्तम् । अतः काशकृत्स्न-
स्योपलब्धानां सर्वेषां सूत्राणां कातन्त्र उपलब्धिः साम्यं वा प्रदर्शयितुं न शक्यते,
तथापि काशकृत्स्नस्य ३० त्रिंशत्सूत्राणि कातन्त्र उपलभ्यन्ते । तत्राधिकान्यक्षरशः
साम्यं भवन्ते, कतिपयानि च स्वल्पमेवेन वर्तन्ते ।

समयोरतन्त्रयोः संज्ञानां साम्यम्—उपलब्धेषु काशकृत्स्नसूत्रेषु कातन्त्र-
सूत्रेषु च प्रयुक्ताः संज्ञाः समाना एवोपलभ्यन्ते ।

कातन्त्रबाहुपाठस्योपलब्धिः—काशकृत्स्नबाहुपाठोपलभ्यनन्तरं कातन्त्र-
बाहुपाठस्योपलब्धेरुत्कण्ठा समजायत । स चास्मन्मित्रेण पण्डितकपिलदेवेना-
कस्मादेवोपलब्धः । कोशोऽयं प्राचीनशङ्कल्लिप्या लिखित आसीत् । पण्डित-
कपिलदेवेन कस्यचिद् ब्रह्माभिजनमित्रस्य साहाय्येन तस्य नागराक्षरप्रतिलिपिः
सम्पाद्य मह्यं प्रादयि । यद्यपि कोशोऽयं कुटिबहुल आसीत्, तथापि शोधकर्माणि
मे महत्साहाय्यमकरोत् । तदनु अपरेणाऽस्मन्मित्रेण पण्डितरामशंकरभट्टाचार्येण
समग्रस्य कातन्त्रबाहुपाठस्यापरा प्रतिलिपिः सम्प्रेषिता । एव द्वाभ्यां कोशाभ्या-
मयं कातन्त्रबाहुपाठः शोधकार्ययोग्यः समपद्यत ।

समयोर्बाहुपाठयोः साम्यम्—यद्यपि कातन्त्रबाहुपाठः स्वतन्त्र इव
काशकृत्स्नबाहुपाठात् संक्षिप्तो वर्तते, तथापि बाहुस्वरूपे अनुबन्धासंज्ञने,
अर्थनिर्देशे, बाहुक्रमे, गणविभागे च काशकृत्स्नबाहुपाठेन सह पूर्णं सा-यं भजते ।
एतेन पूर्णसाध्येन सर्वथा विस्पष्टं भवति यत् कातन्त्रं काशकृत्स्नतन्त्रस्यैव
संक्षिप्तं संस्करणमिति ।

समयत्र वैदिकघातूनां समानः पाठः—पाणिनीये बाहुपाठे छन्दश्चि
इत्येवमधिकृत्य जुहोत्यादौ स्वादौ च पठिताश्छान्दसा घातवः काशकृत्स्ने बाहु-
पाठे तादृशविशिष्टेन संकेतेन रहिता एव पठिताः सन्तीत्युक्तं पुरस्तात्^२ । काश-
कृत्स्नोत्तरकालवर्तिना पाणिनिना तेषां घातूनां छान्दसत्वे घोषितेऽपि कातन्त्र-

१. इमानि सूत्राण्यनुपदमेव संगृह्यन्ते । अन्यग्रन्थोपलब्धे सूत्रे सह एतेषां विस्तृतं
मुलात्मकं व्याख्यानमपि 'काशकृत्स्नव्याकरणम्' इति नाम्ना प्रकाशयते, तदपि द्रष्टव्यम् ।

२. द्र० पूर्वपृष्ठ १०, सन्दर्भ ११ ।

धातुपाठे तादृशां धातूनामुपलब्धिः कातन्त्रस्य काशकृत्स्नतन्त्रोपजीवकतामेव द्योतयति ।

एवं काशकृत्स्नकातन्त्रव्याकरणयोरध्यायानां, सूत्राणां, धातुपाठे च धातूनां, तत्क्रमस्य, अर्थनिर्देशस्य, गणविभागस्य, छान्दसत्वेनामिमतानां धातूनां पाठस्य च साम्यता दर्शनात् सर्वथा विस्पष्टं भवति यत् कातन्त्रं काशकृत्स्नतन्त्रस्यैव लघु-संस्करणम् इति ।

एवं संक्षेपतः काशकृत्स्नीयशब्दानुशासनस्य विषये सामान्येन किञ्चिदुक्त्वा तदीयस्य धातुपाठस्य विषये तद्वृत्तिविषये च किञ्चिदुच्यते ।

काशकृत्स्नीयो धातुपाठः

काशकृत्स्नीयो धातुपाठः कतिपयवर्षेभ्यः प्राक् पूनानगरस्थात् दक्षिणमहा-विद्यालयात् (डक्कनकालेजतः) चन्नवीरकविकृतया कर्नाटकभाषामय्या टीकया सह प्रकाशं गतः ।

काशकृत्स्न धातुपाठस्य वैशिष्ट्यम्

काशकृत्स्नीयोऽयं धातुपाठः पाणिनीयधातुपाठाद् बहुविधं वैशिष्ट्यं मनते ।
यथा—

१—अस्मिन् धातुपाठे नव एव गणाः सन्ति । जुहोत्यादिरत्रादावन्तर्भूतो वर्तते । वैयाकरणनिकाये 'नवगणी धातुपाठः' इति या प्रसिद्धिः सैतन्यूलिकेति सम्भवति ।

२—एतस्मिन् धातुपाठे प्रायेण प्रतिगणं प्रथमं परस्मैपदिनो धातवः पठ्यन्ते, तदनु आत्मनेपदिनस्तदनु चोमयपदिनः । पाणिनीये धातुपाठे त्रिविधा अप्येते धातवः प्रतिवर्गं संमिश्रा उपलभ्यन्ते ।

३—अस्मिन् धातुपाठे म्वादौ पाणिनीयधातुपाठात् ४५० सार्धचतुश्चतस्रं धातवोऽधिकाः पठ्यन्ते (उत्तरगणेषु प्रायेण समानता वर्तते) । ये धातवोऽस्मिन्नेव पाठे समुपलभ्यन्ते न पाणिनीये, तादृशास्तुपाष्टशतं धातवः सन्ति । पाणिनीये पाठेऽपि सन्ति सार्धत्रिंशत्तमेतादृशो धातवो येऽत्र न सन्ति । तदेवं साकल्येन काशकृत्स्ने धातुपाठे सार्धचतुश्चतस्रं धातवोऽधिकाः पठ्यन्ते ।

४—पाणिनीये धातुपाठे एकधा पठिता अनेके धातवः काशकृत्स्ने धातु-पाठे द्विरूपाः पठ्यन्ते । यथा—

(क) ईड स्तुतौ (क्षीर० २।१२) पाणिनीयो घातुः काशकृत्स्ने ईड ईल स्तुतौ^१ इत्येवं पठ्यते । तेन ङल्योरेकत्वम् इत्येतादृशस्य नियमास्याऽऽवश्यकतैव न भवति । एवं यज-घातुः इज यज^२, प्रय-घातुश्च प्रय पृथु^३ इत्येवं द्विरूपो पठ्यते । तत्र इष्टिः पृथिवी इत्यादिषु कृदन्तेषु सम्प्रसारणविधानस्यावश्यकता न भवति ।

(ख) वृहि वृद्धौ इत्यस्य समानार्थको ब्रह् घातुरपि काशकृत्स्ने पठ्यते ।^४ तेन ब्रह्मशब्दसिद्धये वृद्धेर्नोऽञ्च (पं० उ० ४।१५६; द० पा० ६।७४) सूत्रेण नकारस्याकारादेश ऋकारस्य च यणादेशो न कर्तव्यो भवति । ब्रह्-घातोर्मनिन्-प्रत्ययेऽञ्जसैव रूपसिद्धिर्भवति ।

(ग) सिह-सिंहिकाऽऽदिशब्दानां मूलप्रकृतिरूपः बिहि हिंसायाम् घातुरश्च पठ्यते (१।३१६) तेन हिंसि = हिंस इत्यत्र वर्णव्यत्ययं कृत्वा सिंहादिशब्दव्युत्पत्तेरावश्यकता न भवति ।^५

५—पाणिनिनाऽपठिताः, परन्तु लोकवेदयोरुपलभ्यमाना बहवो घातवः काशकृत्स्ने घातुपाठ उपलभ्यन्ते । यथा—

(क) अथर्वशब्दस्य प्रकृतिभूतः ध्रुव-घातुरिह^६ (१।२०४) हिंसार्थे पठितः ।

(ख) हिन्दीभाषाया प्रयुज्यमानाया दुँढना क्रियाया मूलप्रकृतिरूपः दुढि (= दुण्ड) घातुरिह (१।१९४) पठ्यते । अस्य घातोः प्रयोगोऽपि स्कन्द-पुराणे काशीखण्डे दृश्यते—

अन्वेषणे दुण्डिरयं प्रथितोऽस्तिघातुः सर्वार्थदुण्डितया तव दुण्डिनाम् ।

(ग) वेदे बहुधा मौवादिकत्वेन प्रयुज्यमाना सरति इत्येवमादयः प्रयोगा उपलभ्यन्ते । हिन्दीभाषाया प्रयुज्यमाना सरता है क्रियाऽपि मौवादिकस्यैव-रूपस्यापमंशो, न प्रियते इति रूपस्य । काशकृत्स्ने घातुपाठे सू-घातुः स्वतन्त्रः पठ्यते ।^७

१. का० धा० २।४१ ॥

२. का० धा० १।४२५, ६९९ ॥

३. का० धा० १।५८३, ६६८ ॥

४ कल्लटीकाया 'वृहि वृह ब्रह् वृद्धौ' इति घातुघञे (१।३२०) स्वतन्त्रो 'ब्रह्' घातुः पठ्यते, परन्तु वृत्तौ नाय व्याख्यायते । ब्रह्मन्-शब्दसिद्धिरपि 'वर्हेर रो मनि' सूत्रेण ऋकारस्य रेफादेश विधाय प्रदर्श्यते । किमत्र तत्समिति देवा घातुर्महन्ति ।

५. हिंसेर्ना स्याद् विपरीतस्य । निरुक्त ३।१८॥ हिंसे सिह । महा० ३। १२३॥

६ ध्रुवतिश्चरतिकर्मी । निरुक्त १।१८॥ अत्रार्थभेद एव न तु घातुभेद । स चार्थभेदोऽनेकार्थत्वाद्वास्तुनमुपपद्यत एव ।

७ पाणिनीयेऽपि घातुपाठे काशकृत्स्नवत् मीष्ट गतौ इति पठ्यते (क्षीर० १।३१३) । परन्तु पाणिनीया मीष्ट एको घातुरिति सगिरन्ते । काशकृत्स्नास्तु मी ष्ट इति द्वौ घातु इत्याहुः ।

६—पाणिनिना ये घातवः परस्मैपदिन आत्मनेपदिनो वा पठितास्तेषु बहवो घातवः काशकृत्स्न उभयपदिनः पठ्यन्ते । यथा—

(क) पाणिनिः वद-घातुं परस्मैपदिषु पठित्वा भासनाद्यर्थविशेषेणैवात्मनेपदं विदधाति^१ । काशकृत्स्नस्तु वद-घातुमुभयपदिषु पठित्वा सामान्येन वदति वदते इत्युभयप्रयोगान् मन्यते । महाभारतादिषु वदघातोरात्मनेपदे बहवः प्रयोगा उपलभ्यन्ते । काशकृत्स्नदिशा तादृशस्थलेषु आर्षत्वात् साधुः इत्यस्य न भवत्यावश्यकता ।

(ख) इत्यमेव पाणिनिना परस्मैपदिषु पठितौ वस निवासे दुओदिब गतिवृद्धयोः इति घात् अपि काशकृत्स्ने घातुपाठे उभयपदिषु पठ्येते ।

७—काशकृत्स्ने घातुपाठे सन्ति तादृशा बहवो घातवः, येभ्यो बहवः शब्दा लोपागमविकारप्रदर्शनं विनैवाञ्जसा उपपद्यन्ते । यथा—

(क) 'नौ' शब्दं वैयाकरणा गलानुदिभ्यां ङौः (८० उ० २।१२; पं० पा० २।६५) इति सूत्रेण नुदेङोः प्रत्ययं विधाय द्वित्वाङ्लोपं कृत्वा साधयन्ति । परन्तु काशकृत्स्ने घातुपाठे पठितात् णौ प्लवने (१।४२७) घातोर्विना टिलोपेनैव रूपसिद्धिर्भवति किप्प्रत्यये ।

(ख) क्षा (= पृथिवी) शब्दसिद्धये क्षमूष् सहने इत्यस्य उपधाया लोपं मामनन्ति वैयाकरणाः, परन्तु काशकृत्स्ने घातुपाठे क्षमै धारणे (१।४८३) (क्षै = क्षा) इति स्वतन्त्रो घातुर्निर्दिश्यते । येन किपि आत्मादेशे ङ्क्षसैव रूपसिद्धिर्जायते ।

एतादृशं बहुविधं वैशिष्ट्यं काशकृत्स्नीये घातुपाठ उपलभ्यते । इह तु दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् ।

घातुपाठस्य प्रामाणिकता

पश्चात्याना विदुषां प्रायेणैव स्वभावो वर्तते, यत्ते तादृशं सहस्रोपलब्धं प्राचीनं ग्रन्थं, येन तैत्तिरीयवितानां मिथ्याधारणानां खण्डनं जायते, विनैव-प्रमाणं 'कूटोऽयं ग्रन्थः' इति इत्युक्त्वाऽपलपन्ति । कौटिल्यार्थशास्त्रस्य मासीय-नाटकानां चोपलब्धौ पाश्चात्यैर्विद्वद्भिस्तेषां कूटत्वसिद्धय आपादमस्तकं प्रयत्नो व्यधायि, यत् एमिग्रन्थैः पाश्चात्यविद्वद्भिः प्रसारितानां बह्वीना मिथ्याधारणानां निराकरणं भवति स्म । एतत् खलु भारतीयानां सौभाग्यं

यच्छामशाल्मिर्मिर्गणपतिशाल्मिर्भूचैतेषां ग्रन्थानां प्रामाण्यसिद्धये तादृशानि सुहृदानि प्रमाणान्युपन्यस्तानि यैः पाश्चात्यानां एतद्विषयः प्रलयः शान्ति-मगात् । सत्यप्येवं सन्ति केचन दुःसाहसिका इदानीमपि नरा ये यदा कदैतेषां कूटत्वसिद्धये प्रयतन्ते ।

काशकृत्स्नीयोऽयं बाहुपाठोऽपि तादृश एव महत्त्वपूर्णो ग्रन्थो विद्यते । एतस्योपलब्ध्या यत्र व्याकरणविषये नूतनः प्रकाशः प्राप्यते, तत्र भाषाविज्ञानविषयेऽपि कतिपयानां पाश्चात्यविद्वद्भिः प्रकल्पितानां मतानां खण्डनं जायते । ग्रन्थस्यास्य कर्नाटकलिप्या प्रकाशनात् टीकायाश्च कन्नडभाषात्वादु अस्योपरि पाश्चात्यानां क्रूरदृष्टिरवधारयामासत् । यदाप्ययं तेषां दृष्टिपथमायास्यति, तदानीमेव तेऽस्य कूटग्रन्थत्वं वक्ष्यन्ति । अतो वयमस्य ग्रन्थस्य प्रामाणिकता प्रदर्शनाय कानिचित् प्रमाणान्युपस्थापयामः—

१—शैववैयाकरणस्य चन्द्रगोमिनः शब्दानुशासनमतिप्रसिद्धं वर्तते । चन्द्रगोमी स्वीये सूत्रपाठे प्रायेण पाणिनीयं सूत्रपाठं कात्यायनीयं वार्तिकपाठं चानुसरति, परन्तु बाहुपाठे न पाणिनीयं क्रममनुसरति । चन्द्राचार्यो बाहुपाठे प्रतिगणं प्रथमं परस्मैमाधा घातवः पठति, तत् आत्मनेमाधास्त-तश्चोभयतोभाषाः । काशकृत्स्नबाहुपाठोपलब्ध्या पूर्वमासीत् मनसि संशयः यत् चन्द्राचार्यः सूत्रपाठ इव बाहुपाठेऽपि कंचित् प्राचीनं बाहुपाठमनुसरति, उत तत्र स स्वतन्त्रमेव क्रमं भजत इति । काशकृत्स्नबाहुपाठस्योपलब्ध्या संशयोऽयं नाशमुपगतः, निश्चयश्चाभूत् यत्स बाहुपाठे प्राधान्येन काशकृत्स्न-क्रममनुसरति । एतेन काशकृत्स्नबाहुपाठोऽयं चन्द्राचार्यस्य विदितपूर्व इति विस्पष्टमवगम्यते ।

२—कातन्त्रकाशकृत्स्नबाहुपाठयोस्तुलनयाऽप्येतदवबोध्यते, यत्कातन्त्र-बाहुपाठः काशकृत्स्नीयबाहुपाठस्यैव संक्षेप इति । नैतावदेव, यत्र चन्द्रगोमी काशकृत्स्नक्रमं परित्यज्य, पाणिनीयक्रममनुसरति तत्र कातन्त्रकारः काश-कृत्स्नक्रममेवानुसरति । यथा—

काशकृत्स्नपाठः	कातन्त्रपाठः	पाणिनीयपाठः	चान्द्रपाठः
क—दैङ् ङ्रैङ् पालने	दैङ् ङ्रैङ् पालने	दैङ् रक्षणे	दैङ् रक्षणे
प्यैङ् वृद्धौ	प्यैङ् वृद्धौ	प्यैङ् गतौ	प्यैङ् गतौ
पूङ् (१) पवने	पूङ् पवने	प्यैङ् वृद्धौ	प्यैङ् वृद्धौ
		त्रैङ् पालने	त्रैङ् पालने
		पूङ् पवने	पूङ् पवने

ख—ग्लास्त्रावनु—

ग्लास्त्रावनु—

ग्लास्त्रावनु—

ग्लास्त्रावनु—

वमश्चनकम्—

वमश्चनकम्—

वमाच । न क—

वमाच । न क—

मिचमः ।

मिचमः

म्यमिचमाम् ।

म्यमिचमाम् ।

विशेषः—काशकृत्स्नीयघातुसूत्रानुसारं श्वन-कम-अम-चम-धातूनां गिचि विकल्पेन मित्संज्ञा भवति । तदनुसारं श्वनयति श्वानयति, कमयति कामयति, अमयति आमयति, चमयति चामयति इति प्रयोगा निष्पद्यन्ते । पाणिनीयघातुसूत्रानुसारं तु अम-कम-चम-धातूनां मित्संज्ञा प्रतिषिध्यते । तेन आमयति कामयति चामयति इत्येवं रूपाणि सिद्धयन्ति । श्वन-धातुस्तु पाणिनीये नैव पठ्यते । अतः पाणिनीयवैयाकरणां श्वन्प्रातिपदिकात् उत्करोति तदाचष्टे इति नियमेन गिचि प्रकृत्यैकाच् (अष्टा० ६।४।१६३) इति प्रकृतिभावे श्वानयति रूपं प्रदर्शयन्ति । श्वन्धातोरेकस्य क्विपि सम्प्रदानं श्वन्प्रातिपदिकं पाणिनीया वैयाकरणाः श्वनुक्षन् (उ० १।१५९) आदिसूत्रेण निपातयन्ति ।

४—पाणिनिर्यान् धातून् छान्दसान् मेने, तेभ्यः प्राक् छन्दसि इति सूत्रमधिकृत्य तान् अपठत् । काशकृत्स्नस्तु तादृक्संकेतं विनैव अन्यघातुवत् तानपि धातून् पपाठ । एतेन विशयते यत् काशकृत्स्नप्रवचनस्य स कालो यस्मिन् ते धातवो लोके लब्धप्रचारा आसन् । अतः काशकृत्स्नीयो धातुपाठः पाणिनेः पूर्ववर्ती ।

५—काशकृत्स्नस्य यानि सूत्राण्युपलब्धानि, तैरेतद्विस्पष्टं प्रतीयते यत्तदीये-तन्त्रे स्वरशास्त्रस्य यथावद् व्यवस्थायै प्रत्ययानुबन्धानां क्वचिन्ना व्यवस्थाऽऽसीत् । तेनाख्यातप्रयोगाणां स्वरा न पाणिनीयप्रदर्शितेभ्यः स्वरेभ्यः क्वचिदपि विविदन्ते ।

प्रत्ययेषु स्वरानुरोधेनानुबन्धानां आसक्तनस्य व्यवस्थेदं प्रमाणयति यत् काशकृत्स्नशब्दानुशासनस्य प्रवचनकाले लोकमाध्याय स्वरोच्चारणं प्राचलदिति ।

प्रामाण्यबाधा सन्निराकरणं च—काशकृत्स्नधातुपाठस्य प्रामाण्यनिराकरणे कूटग्रन्थत्वसिद्धौ चैकमेव प्रमाणं शक्यत उपस्थापयितुम् । तच्चेत्थम्—

सन्ति हि काशकृत्स्नीये धातुपाठे तादृशा बहवो धातवः, ये प्रातिपदिक-रूपाः । यथा—

घरट् (१।११४) हट् वृट् (१।१८७, १८८) पिपल पिप्पल (१। २४९), तितिक्षा (१।४१४) कक्ष पक्ष ऋमुक्ष (१।५०९—५११) इत्येवमादयः

सन्ति च केचनेह एतादृशोऽपि घातवो यत्र प्राकृतच्छाया विस्पष्टमवगम्यते ।
यथा—

कच्छ मच्छ (१।३५५) हठ (१।३८) दुडि (= दुण्ड-१।१११)
इत्येवमादयः ।

तत्र प्रथमदोषस्य त्विदं निराकरणम्—सन्ति हि पाणिनीयेऽप्यत्यन्तं
परिष्कृतत्वेन स्वीकृते तन्त्र एतादृशो बहवो घातव ये तादृग्रूप एव
लोके नामरूपेण प्रयुज्यन्ते । यथा—

पुष्प दम् दम् व्यय वृक्ष शूर वीर हल स्थूल स्थल कुल बल ऊह पण
बास निवास कुमार संग्राम इत्येवमादयः ।

एवं घातूनां कार्यविशेषार्थं सम्प्रयुक्तमन्त्यानुबन्धमपाकृत्य तत्स्थानेऽवर्णं
संयोज्य लोके नामरूपेण प्रयुक्ता अपि शतशो घातवः पाणिनीय उपलभ्यन्ते ।
यथा—

अक्षू = अक्ष, श्लोक = श्लोक, आद्रेकु = आरेक, क्रमु = क्रम
इत्येवमादयः ।

येषु घातुषु कार्यविशेषप्रतिपत्तये नुमागमायेत्वमासज्यते, लोके च सनुमाग-
मका नामरूपेण व्यवहियन्ते, तादृशा स्वत्यन्तं बाहुल्यं वर्तते । यथा—

स्कमि = स्कम्भ, जूमि = जृम्भा, पडि = पण्डा (= बुद्धिः), यन्त्रि = यन्त्र,
मुडि = मुण्ड, टकि = टक्क, शुठि = शुण्ठ, मन्त्रि = मन्त्र इत्येवमादयः ।

सत्येवं, यदि पाणिनीयघातुपाठस्य प्रामाणिकत्वे न दोषमावह्यतेतादृशा
घातूना पाठस्तर्हि काशकृत्स्नीये तादृशमेव घातूना किञ्चिदाधिक्येन पाठः कथं
नाम तस्य प्रामाणिकत्वं व्याह्रन्यात् ।

वस्तुतः काशकृत्स्नघातुपाठे नामसदृशाणां घातूनामाधिक्येन पाठस्तु तस्य
पाणिनीयात् पूर्वमावित्त्वे लिङ्गम्, न त्वप्रामाण्ये । यतो ह्यादिकाले भाषायां तादृश
एव मूलभूताः शब्दा आसन्, ये नामविभक्तिभिः संयुज्य नामपदेन व्यवहियन्ते स्म,
आख्यातविभक्तिभिश्च संयुज्याऽऽख्यातरूपं धारयन्ति स्म, उभयीर्मिर्विभक्तिर्विना-
ऽव्यवयत्वेन परिज्ञायन्ते स्म । पाणिनीये कण्ठवादिगणे एतादृशा एव केचन-
शब्दाः संगृह्यन्ते । अत एव कण्ठवादयो घातवः प्रातिपटिकानि चेति वैया-
करणाः प्रतिपद्यन्ते । नामघातूना स्थितिरप्यस्यैव सिद्धान्तस्य पोषिका वर्तते
(एतद्विषये 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' नास्ति ग्रन्थे, द्वितीये भागे, १५-२१
पृष्ठेषु विस्तरेण मीमासा विहिता, साऽवश्यमवलोकनीया पाठकैः)—

यत्तु कच्छ मच्छ हठ दुढि = दुण्ड आदि धातुषु प्राकृतच्छायानि-
रूपणम्, तदप्यविचारितरमणीयम् । यतोऽपि कच्छ मच्छ हठ शब्दानां
साधुत्वम् अविच्छिन्नपारम्पर्येण वैयाकरणा अनुशासति । सम्यग्ज्ञानार्तिं वैयाकरण-
निकाय एतादृशं दोषम् अतिविशालाया सुरभारत्या चञ्चुप्रवेशमात्रेणाऽऽत्मानं
संस्कृतज्ञमन्याः पाश्चात्या एवारोपयितुं शक्नुवन्ति, न तु सम्यग्ज्ञानः । वस्तुतः
कच्छ-मच्छादयः शब्दाः प्राकृतभाषासु तथैव प्रयुज्यन्ते यथाऽन्ये शुद्धाः
संस्कृतशब्दाः । नैतावदेव, अपि तु देशीयत्वेनाभिमतेषु शब्देष्वपि शुद्धानां
संस्कृतशब्दानां बाहुल्यं वर्तते । तेषां देशीयत्वं नापभ्रंशकारणाद्, अपितु देश-
विशेषेणैव प्रयुज्यमानत्वात् । यथा मूषकवाची 'छन्दर' शब्दो राजस्थाने गुज-
रातप्रान्ते चाद्यापि साधुरूपे प्रयुज्यते^१ पक्षीविशेषवाची चीलशब्दः^२ राजस्थान-
भाषायां हिन्दीभाषाया च व्यवहियते । दुढि = दुण्ड धातोस्तु प्रयोगः स्कन्द-
पुराणे प्राग् (पृ० २१) एव प्रदर्शितः । अतिविशालायाः संस्कृतभाषायाः कालान्तर
एतादृशीं विप्रकीर्णमवस्थामवबुद्धयैव तत्रभवान् यास्काचार्य आह—

शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेस्वेव भाष्यते, विकारमस्यार्थेषु भाषन्ते
शव इति । दातिर्लैवनाथे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु इति (निरुक्त २।२) ।

अथमेव च सत्य ऐतिहासिको राजान्तस्तत्र मगवता पतञ्जलिना विस्तरेण-
निदर्शितः । यथा—

एतस्मिन्धातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियत-
विषया दृश्यन्ते । तद्यथा शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेस्वेव भाषितो भवति,
विकार एनमार्था भाषन्ते शव इति । हम्भतिः सुराष्ट्रेषु, रंहतिः प्राच्य-
मगधेषु, गमिमेव त्वार्थाः प्रयुज्यन्ते । दातिर्लैवनाथे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु
इति (महाभाष्य १।१। आ० १) ।

सत्येवं, संस्कृतभाषाया अतिसुविस्तृतं प्रयोगविषयमविशालं देशविशेषेषु
प्रयुज्यमानेषु साधुशब्देष्वपि प्राकृताद्यन्यभाषाशब्दस्वारोपणं साहसमात्रमेव ।

व्याख्याकारश्चञ्चवीर कविः

काशकृत्स्नधातुपाठस्य या व्याख्योपलब्धा सा चञ्चवीरकविकृता कर्नाटक-
भाषामयी वर्तते । इयं व्याख्याऽतीव संक्षिप्ता विद्यते । अत्र केवलं वर्तमानकालि-
कायाः क्रियायाः प्रथमपुरुषैकवचनमेवोदाहियते । कृदन्तेषु सन्ति तादृशा बहुव

१. छन्दरशब्दस्य कच्छमच्छयोश्च साधुत्व तत्र भवान् हेमचन्द्राचार्यः । स्त्रीयोगादिवृत्तौ
दर्शयाञ्चकार ।

उदाहृताः शब्दाः, ये सम्प्रति वैयाकरणैरपाणिनीयत्वेनाभ्युपगम्यन्ते । अत्र प्रस-
ङ्गात् काशकृत्स्नव्याकरणस्य बहूनि वचनान्युद्धृतानि । तत्र कानिचित् सूत्राणि,
अपराणि सूत्रैकदेशमूतानि, अन्यानि अर्थानुवादरूपाणि सन्ति । सत्यप्येवमे-
भिर्वचनैः काशकृत्स्नव्याकरणस्य स्वरूपपरिज्ञाने महती सहायता सम्पद्यते ।

व्याख्याकारस्य परिचयः—व्याख्याकृता चन्नवीरकविना स्वपरिचय एव-
मुद्धृष्टः—

इति श्रीयागण्डिशरभलिङ्गप्रसादितित्तिरियजुःशाखाभ्ययनस्य
धामदेवमुखोद्धृतस्य गजकर्णपुत्रस्य अग्निगोत्रस्य वीरमाहेश्वरतन्त्रसूत्रस्य
शिवलक्ष्मश्चनपण्डिताराध्यप्रवरस्य कोकिलाकुण्डस्य संगनगुरुलिङ्ग-
नन्धम्बाकुमारस्य काशीकाण्डचन्नवीरकविकृतौ काशकृत्स्नघातुकर्नाटक-
टीकायाम् आत्मनेपदिनः । लेखकपाठकश्रोतॄणां संस्कृतार्थप्रकाशिका
भूयात् । एवमन्यत्रापि ।

एतेन ग्रन्थकर्तुः ‘काशीकाण्ड-चन्नवीरकविः’ नाम, अग्निगोत्रम्, तैत्तिरीया
शाखा, सहाद्रिमण्डलवर्ति काण्टकापुरं निवासस्थानं चासीदिति विज्ञायते ।

कालः—श्री आर० नरसिंहाचार्येण कर्नाटकीयकविचरित्रे चन्नवीरकवेः
कालः १५०० क्रैस्तवान्द इति सामान्येन निर्णीतः । यत् त्वनुमितिमो यच्चन्नवीर-
कविरितो भूयान् प्राचीनः स्यात् । तत्रैते हेतवः—

१—‘बल्ह मल्ह बिल्ह कल्ह प्राधान्यपरिमाणहिंसादानेषु’ (का. वा.
१।५४४) इति धातुसूत्रव्याख्याने चन्नवीरकविः बिल्हणः—मल्हणस्य मातुलः
इत्येवं बिल्हणमल्हणौ कवी स्मरति । परन्तु तत्रैवसूत्रे ‘कल्ह’ धातुव्याख्याने
कल्हणनामानं राजतरङ्गिणीकारं विभूततमं कविं न स्मरति । तस्यास्मरणे
कारणद्वयं सम्भवति । प्रथमं तावत् चन्नवीरकविर्बिल्हणादौत्तरकालिकः कल्हणाच्च
पौर्वकालिकः स्यात् । बिल्हणस्य कालः सामान्यरूपेण वैक्रमान्दस्यैकादशशत्याः
पूर्वार्धः, कल्हणस्य च तस्या एव शतान्दशा उत्तरार्ध इति ऐतिह्यविदो वदन्ति ।
द्वितीयं कारणमेतत् संभवति, यद्यं बिल्हणकविः दक्षिणदेशं गत्वा चाष्टव्यंश-
प्रभवस्य षष्ठविक्रमादित्यस्य सम्यो बभूव, अतोऽयं दक्षिणदेशे यथा लब्धकीर्ति-
रासीन्न तथा कल्हणः । मल्हणोऽपि मातुलेन सहैव दक्षिणदेशं गतः स्यात् ।
अतश्चन्नवीरकविना बिल्हणमल्हणयोर्निर्देशोऽकारि न कल्हणस्य । अनयोः
कारणयोर्मध्ये द्वितीयमेव कारणं कल्हणस्यानिर्देशे सम्भवतीति वयमनुमिनुमः ।
सत्यपि यथा कल्हणसदृशस्य महाकवेर्यशःपताका शतकत्रयं यावन्न दक्षिणदेशं

प्रसृतवतीति न वयं विद्वत्सितुं शक्नुमः । अतोऽस्मन्मते चन्नवीरकविर्विक्रमस्य चतुर्दशशत्याः प्राचीनो वर्तते ।

२—चन्नवीरकविः स्वीये धातुव्याख्याने बहुत्र तादृशान् धात्वर्थान् निर्दिशति ये सायणाचार्यकृताया माधवीयधातुवृत्तेरत्यन्तं वैमिन्न्यं भवन्ते । इदं वैमिन्न्यं चन्नवीरकवेः सायणाचार्यात् प्रकृतं द्योतयति । सायणाचार्यस्य च कालः १३७२ वैक्रमाब्दात् १४४४ वैक्रमाब्दं यावद् वर्तते ।^१ सायणाचार्येण धातुवृत्त रचना १४१५-१४२० वैक्रमाब्देषु कदाचित् कृता ।^१ अतोऽयं चन्नवीर कविः १४०० वैक्रमाब्दात् पूर्वभाषी संभवति ।

३—अयं चन्नवीरकविः स्वीयटीकाया बहुनां कृदन्तानां पदानां तादृशान् अर्थान् उपन्यस्यति, ये लोके लब्धप्रचारा न विद्यन्ते । तद्यथा—

विषम्-जलम् (२।८१, पृष्ठ १३२) ।

” ” (८।४५, पृष्ठ १८६) ।

वनम्-जलम् (७।१५, पृष्ठ १७८) ।

कुशम्-जलम् (३।५६, पृष्ठ १४२) ।

घृणा-करुणा (७।९, पृष्ठ १७७) ।

क्षयः-गृहम् (५।१७, पृष्ठ १५८) ।

अत्राद्यानां त्रयाणां पदानां लोकेऽप्रसिद्धो जलरूपोऽर्थो निर्दिष्टः । तत्र प्रथमद्वितीये पदे यास्कीयनिघण्टौ (१।१२) जलनामसु पठिते । तृतीयं पदं यद्यपि यास्कीये निघण्टौ न पठ्यते, तथापि वेङ्कटमाधवविरचितायां नामानुक्रमण्या जलनामसूपलभ्यते^२ । घृणा-पदं करुणार्थे महामारतादिषु बहुत्रोपलभ्यते^३ । एवं क्षय शब्दोऽपि गृहार्थे प्रायेण वेद एव प्रयुज्यते (कचिन्महाभारतेऽपि दृश्यते, द्र० शां० १६८।३२) ।

एतैरुदाहरणैरपीदमेव प्रतीयते यदयं कर्नाटकवृत्तिकारश्चन्नवीरकविः कैलवाब्दस्य पञ्चदशशत्याः प्राचीन एव । वयं त्वनुमिनुमौ यदस्य कवेः कालख्योदशी वैक्रमशती स्यात् ।

१. सं० न्या० आश का इतिहास भाग २ पृष्ठ ९१ ।

२. ऋग्वेदानुक्रमणी, यावद्वसुधनुः, पदिकसत्या १०७, पृष्ठ O X X X VI, मद्रास संस्करणम् ।

३. द्र० महा० आन्ति ७९।१८-अहिंसा सत्यवचनमानुष्यं त्रयो घृणा । घृणा अत्यान्तीति घृणी=करुणवान्=दयालु । द्र० महाभारत आन्ति० १।१९-घृणी दाता यत्प्रतः ।

चन्नवीरकवेर्याः कृतयः—कर्नाटकटीकासम्पादकेन चन्नवीरकवेरिमा
अन्याः कृतयः समुल्लिखिताः—

१—सारस्वतव्याकरणस्य टीका ।

२—पुरुषसूक्तस्य टीका ।

३—नमकचमकाध्यायस्य व्याख्या ।

एषु पुरुषसूक्तस्य टीका १९०९ क्रैस्तवान्दे प्राकाश्यं गता । तत्रारम्भे

श्रीचन्नवीरमाहेश्वरविरचितकर्नाटकटीकासमेतं पुरुषसूक्तम् ।

इत्येवं निर्देशो वर्तते । अन्ते च—

इति सङ्गाद्विकेळवोषड्देशकुण्टिकापुरस्य काशीकाण्डचन्नवीरमाहेश्वरेण कृता पुरुषसूक्तस्य टीका समाप्ता ।

कर्नाटकटीकायाः सम्पादकेन पुरुषसूक्तटीकायाः काशकृत्स्नबाहुपाठ-
टीकायाश्च विरचयिता एक एव चन्नवीरकविरिति महता विस्तरेण प्रत्यपादि
तत्त एव द्रष्टव्यम् ।

कर्नाटकटीकाया वैशिष्ट्यम्—यद्यपि चन्नवीरकविविरचिता कर्नाटक-
टीकाऽत्यन्तं संक्षिप्ता वर्तते, तथाऽप्यत्र बहुविधं वैशिष्ट्यमुपलभ्यते । तद्यथा—

१—बाहुसूत्रे निर्दिष्टानां चात्वर्यानां बहुत्र तादृशार्थव्याख्यानमुपलभ्यते
यल्लोके न तादृश्रूपेण प्रसिद्धम् ।

२—कृदन्तानामनेकेषां पदानां तादृशर्थः प्रतिपाद्यते यो लोके नास्ति
प्रसिद्धः ।

३—कृदन्तप्रयोगनिर्देशोऽपि तादृशानि बहूनि पदानि निर्दिश्यन्ते यानि
पाणिनीयव्याकरणानुसारं साधुत्वं न भवन्ते ।

४—उपसपादशतं काशकृत्स्नीयानां सूत्राणां सूत्राशानां वाऽत्र निर्देशः समु-
पलभ्यते ।

एवमन्यविषमपि वैशिष्ट्यं तत्र तत्रोपलभ्यते । एतद्विषयेऽस्माभिः प्रायेण-
सर्वत्र यथास्थानं काशकृत्स्नबाहुव्याख्याने टिप्पणीषु निर्देशोऽकारि, तत्सर्वं तत
एव द्रष्टव्यम् ।

कर्नाटकटीकायाः संस्कृतरूपान्तरम्

काशकृत्स्नबाहुपाठस्य चन्नवीरकविकृता कर्नाटकटीका उपद्वादशवर्षात्
पूर्वं प्राकाश्यं गता । प्रथममियं टीकैव कर्नाटकभाषामयी, तत्रापि चास्याः कर्नाटक-

लिप्या प्रकाशनं माहशाय जिज्ञासवे दग्धस्योपरि स्फोटकमिव संवृत्तम् । अतो मया ऽस्योपयोगं ग्रहीतुमक्षमेणैकवर्षाभ्यन्तर एव पादोनशतद्वयं रूप्याणि व्ययीकृत्य काशीस्थहिन्दुविश्वविद्यालये एम० ए० कक्षायामधीयानाम्या 'यस् ईश्वरभट्ट' एवं 'मूर्ति' (अर्धमेवैतज्जाम) नामकाभ्या कर्नाटकदेशीयाभ्यामस्य संस्कृताद्यास्य नागराक्षरेषु प्रतिलिपिः, कर्नाटकभाषायास्य हिन्दीभाषायाम् अनुवादश्च कारितः । तत्साहाय्येन ग्रन्थमिममधीत्य नितान्तं मे परितुष्टं स्वान्तम्, व्याकरणशास्त्रे च नवीनोपलब्धिरुपलब्धा ।

तस्मादेव च कालादस्यातिमहनीयस्य ग्रन्थस्य संस्कृतरूपान्तरविधानाय महती मदीयेच्छाऽऽसीत्, परन्तु कर्नाटकभाषानभिज्ञत्वाभावं स्वयं तत्र प्रवृत्तः । कश्चित् कर्नाटकभाषाभिज्ञोऽत्र प्रवृत्तिं विधास्यतीति विश्वास एव द्वादशवर्ष-रूपो महान् कालो व्यतीतः । परन्त्वेतस्मिन्महति कालेऽपि न केनापि कर्नाटक-भाषाभिज्ञेनात्र प्रयत्नो व्यधायि ।

पूर्वनिर्दिष्टयोर् 'मूर्ति-यस् ईश्वरभट्टयोर्' एकतरो यद्यपि प्राचीनकर्नाटक-भाषाविशेषज्ञ आसीत्, तथापि ताभ्या कृतेऽनुवादेऽनेकत्र संदेहो विद्यते । अपि च बहुत्र संस्कृतपदस्य कर्नाटकभाषाया प्रतिपादितस्य शब्दार्थस्य हिन्दीभाषानु-वादोऽपि ताभ्या सन्देहान्नैव विहितः । एतादृशेन सदोषानुवादसाहाय्येन चक्षवीर-कविकृतायाः कर्नाटकव्याख्यायाः संस्कृतरूपान्तरविधानमतिसाहसिकं कर्म । अनेनातिसाहसिकेन प्रयासेनाहं विदुषा समाच उपहसता गमिष्यामीति जानन्नपि ग्रन्थस्यास्य गौरवेणास्मिन् कर्मणि प्रवृत्तः । आशासे ममायोग्यस्य चापह्यमिदं क्षंस्यन्ते तत्रभवन्तो विद्वान्छो महानुभागाः ।

भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठानम् }
३१।१४४ अलवरद्वार, अजमेर }

विदुषा वधंवदः—
युधिष्ठिरो भीमांसकः

काशकृत्स्न-व्याकरणम्

युधिष्ठिर-मीमांसक-विरचितया व्याख्यया सहितम्

काशकृत्स्नव्याकरणस्य केवलं धातुपाठ एव समग्र उपलब्धः । तस्य शब्दानुशासनम्, तदीया अन्ये लिङाश्च नाद्य यावद् उपलब्धिं गताः ।

काशकृत्स्नशब्दानुशासनस्य द्वे सूत्रे भर्तृहरिणा वाक्यपदीयागमकाण्डस्य स्वोपशिविवरण उद्धृते^१ । अन्ये द्वे सूत्रे महामाष्यव्याख्याना कैयटेन स्वीये महामाष्यप्रदीपे निर्दिष्टे^२ । एकं काशकृत्स्नमतं क्षीरस्वामिना क्षीरतरङ्गिण्या स्मृतमुपलभ्यते^३ । चक्षवीरकविकृतकाशकृत्स्नधातुव्याख्यानस्योपगम्याः प्राक् केवलमेतावन्मात्रमेव काशकृत्स्नव्याकरणसम्बन्धि ज्ञानमस्माकमासीत्, परन्तु चन्नवीरकविकृतधातुव्याख्याने उपनिषदुत्तरशतं सूत्राणि, सूत्राद्याः, सूत्राणा-मर्थतोऽनुवादरूपाणि वचनानि चोपलब्धानि । तेषां साहाय्येन काशकृत्स्नीय-व्याकरणविषयकं विस्तृतं विज्ञानमवाप्तम् ।

अधुनाऽस्माभिः सर्वेषामपि काशकृत्स्नीयानां सूत्राणां, सूत्रांशानां, तन्मतनि-दर्शकवचनानां च विस्तृतं व्याख्यानमिह प्रस्तूयते । संदिग्धेषु स्थलेषु विशिष्टं विवेचनमपि यथास्थानं विधास्यते ।

भर्तृहरिणा उद्धृते सूत्रे—

१—धातौ साधने दिशि पुरुषे चिति तदाख्यातम्^४ ।

अर्थः—धातुः = क्रिया भावश्च^५, साधनम् = कर्त्रादेव कारकाः, दिक् = कालः, पुरुषः = युष्मदस्मदादिः, चित् = संख्याः, एष्वर्थेषु यच्छब्दरूपं वर्तते तदाख्यातमित्युच्यते ।

विवरणम्—आख्यातस्य = तिङन्तस्य पदस्योच्चारणे सति क्रियायाः,

१ द्रष्टव्यमग्रे सूत्रव्याख्याने तथास्थानं क्रियमाणं निदर्शनम् ।

२ सूत्रमिदं भर्तृहरिणा ब्रह्मकाण्डस्य स्वोपशिविवरण उद्धृतम् (वाक्यपदीय ब्रह्मकाण्ड लाहौर स०, पृष्ठ ४०) । एतत्सूत्रं काशकृत्स्नाचार्यस्तैलत्र टीकाकारो वृषभदेवः प्रमाणम् । (३० तस्यैव ग्रन्थस्य ४१ तमे पृष्ठे) ।

३ कातन्त्रव्याकरणे 'क्रियाभानो धातु' (१/१/९) इति धातुलक्षणमुपलभ्यते । कातन्त्रं काशकृत्स्नस्य सक्षिप्तं संस्करणमित्युक्तं पुरस्तात् ।

कर्तृकर्मणोः कारकयोः, वर्तमानादिकालानां, युष्मदादिपुरुषाणां, एकत्वादि-संख्यानां च बोधो जायते । यथा 'पचसि' इत्येकस्यैव पदस्य श्रवणेन श्रोता पाकक्रिया, कर्तृकारकम्, युष्मत्पुरुषम्, वर्तमानकालम्, कर्तृगतामेकसं-ख्यां च प्रतिपद्यते । एवमेवान्येष्वप्याख्यातप्रयोगेषु यथायथं बोध उपजायते । अत आख्यातपदमेतेषां विविधानामर्थानां वाचक इत्युच्यते ।

भरतनाट्यशास्त्रेऽप्याख्यातस्य प्रायेणैतादृशेवलक्षणं निर्दिश्यते । तद्यथा—

..... क्रियाकृतं प्रथितसाध्यम् ।^१

वचनं नामसमेतं पुरुषविभक्तं तदाख्यातम् ॥^२

यद्यप्यत्र नाट्यशास्त्रे पाठभ्रंशः प्रक्षेपादयो दोषाश्चोपलभ्यन्ते (नामलक्षणमिह नष्टमिति स्पष्टं प्रतिपाति) तथापि यथाऽभिनवगुप्तस्वीकृतः पाठस्तथाऽऽख्यात-लक्षणमिह स्पष्टम् । भरतलक्षणस्यायं भावः—

क्रियाकृतम् = भूतादिकालः, प्रथितसाध्यम् = क्रिया = घातृर्थः, वचनम् = संख्या, नामसमेतम् = कारकसमेतम् = साधनयुतम्, पुरुषविभक्तम् = युष्म-दस्मादिविभागसहितं यत् तदाख्यातं हेयम् ।

भरतनाट्यशास्त्रस्या अनेके व्याकरणविषयका निर्देशाः कातन्त्रव्याकरणेन सह साम्यं वहन्ति । कातन्त्रं च काशकृत्स्नतन्त्रस्य संक्षिप्तं संस्करणमिति पुर-स्ताद् विस्तरेण प्रतिपादितम्, अतः काशकृत्स्नव्याकरणेन सह भरतीयाख्यातलक्ष-णस्य साम्यं स्वाभाविकमेव ।

पाठविषयिका टिप्पणी—भट्टहरेः स्तोपशिविवरणे सूत्रस्य 'धातुः साधने.....' पाठ उपलभ्यते स ग्रामादिकः, एवं वृषभदेवीया व्याख्याऽपि चिन्त्या । उभयोर्विषयेऽग्निमसूत्रस्य पाठविषयिका टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२—लिङ्गे किमि [चि]ति विभक्तौ एतन्नाम ।^३

अर्थः—लिङ्गम् = प्रातिपदिकम्,^४ किम् = स्त्रीत्वादिकम्, चित् = संख्या,

१. द्र० नाट्यशास्त्र बडौदा सं०, भाग २, पृ० २३१ । अयं पाठोऽभिनवगुप्तकृत टीकानुसारी वर्तते ।

२. नाट्यशास्त्र १४१२९ । अत्र पूर्वभागस्थानेन भागेन सह संगतिर्होया । बडौदासंस्करणे [ ] कोष्ठके पाठ्यमानो भूयान् पाठोऽप्रासजिकः ।

३. इदमपि सूत्रं वाक्यपदीयस्य ब्रह्मकाण्डस्य स्तोपशिविवरणे उद्धृतम्, वृषभदेववचना-नुसारं चैतद् काशकृत्स्नसूत्रम् (द्र०-लाहौर सं० पृष्ठ ४०, ४१) ।

४. धातुविभक्तिवचनैर्मर्थवलिङ्गम् (२।१।१) इति कातन्त्रसूत्रम्, अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति (१।१। ४५) इति पाणिनीयं सूत्रम् ।

विभक्तिः = कर्मादिकारकम् । एष्वर्थेषु यच्छब्दरूपं वर्तते तन्नाम इत्युच्यते ।

विवरणम्—नामपदस्योच्चारणेन प्रातिपदिकार्थस्य, स्त्रीपुंनपुंसकानां, एकत्वादिसंख्यायाः कर्मादीनां कारकाणां च बोधो जायते । यथा बालकम् इत्येकस्यैव पदस्योच्चारणेन श्रोता बालकत्वं पुंस्त्वं संख्यैकत्वं कर्मत्वं चावबुध्यते । एवं बालिकाम् इत्यस्योच्चारणेन पुंस्त्वस्थाने स्त्रीत्वस्य विशिष्टो बोधो भवति । एवं सर्वत्र विज्ञेयम् ।

भरतनाट्यशास्त्रे चतुर्दशाध्याये पाठभ्रंशान्नामलक्षणं नष्टमिति प्रतिभाति ।

पाठविषयिका टिप्पणी—भट्टहरेः स्वोपज्ञविवरणे 'लिङ्गम्' इति मुद्रितः पाठो उपलभ्यते । परन्तु वृषभदेवीयटीकायाम् 'लिङ्गे' इति प्रतीकग्रहणे शुद्धः पाठो दृश्यते । इत्यमेव स्वोपज्ञविवरणे किमिति पाठो मुद्रितः सम्पादकेन । हस्तलेखे तु किति पाठो वर्तते । वृषभदेवीयटीकाया 'किमिति' अशुद्धप्रतीक-निर्देशेन सम्पादकोऽत्र भ्रान्तः । टीकाकारः प्रतिपदमितिना निर्दिशति । यथा—दिशीति चितीति । एवमिहापि किमीति शुद्धेन पाठेन भाव्यम् । तथा सति सूत्रे 'किम्' शब्दस्य सप्तम्या किमि-रूपेण भाव्यम् । अस्यैव च संकेतः हस्त-लेखस्येन किति इत्यशुद्धेन पाठेनोपलभ्यते । चिति पदम् सूत्रे मुद्रितं वा स्यात् पूर्वसूत्रेणानुवर्त्यमानं वा स्यात् ।

यथात्र सूत्रे वृषभदेवीयटीकानुसारं लिङ्गे इति सप्तम्यन्तः पाठो शुद्धः, एवं पूर्वसूत्रेऽपि घातौ इति सप्तम्यन्तेन शुद्धेन पाठेन भाव्यम् ।

वृषभदेवीया व्याख्याऽशुद्धा—वृषभदेवेनैतत्सूत्रव्याख्याने लिङ्ग-पदेन स्त्रीपुंस्त्वादयः, किम्-पदेन एकत्वादिसंख्या च गृहीता । इदं व्याख्यानं वृषभ-देवस्याज्ञानविजृम्भितं ज्ञेयम् । यतः पूर्वाचार्या लिङ्गपदेन तमेवार्थवच्छब्दरूपं निर्दिशन्ति यं पाणिनीयाः प्रातिपदिकनाम्ना स्मरन्ति । काशकृत्स्नस्य सङ्क्षिप्ते संस्करणे कातन्त्रे लिङ्गस्य लक्षणम्—घातुविभक्तिवर्जमर्थवलिङ्गम् (२।१।१) इत्युपलभ्यते । इयमेव च लिङ्गसंज्ञा भरतनाट्यशास्त्रेऽप्युपलभ्यते । यथा—

एकस्य बहूनां वा घातोऽलिङ्गस्य वा पदानाम् ।

अस्यैव भरतवचनस्य व्याख्यानेऽभिनवगुप्तेन अर्थवलिङ्गमिति कातन्त्र-सूत्रस्यैकदेश उद्धृतः (काशकृत्स्नलक्षणस्य वैकदेशोऽपि संभवति) ।

एतेन लिङ्गपदस्य वृषभदेवीयं व्याख्यानं चिन्त्यमिति स्पष्टं भवति । अपि च वृषभदेवेन पूर्वसूत्रव्याख्याने संख्यारूपोऽर्थः चित्पदस्य प्रतिपादितः, इह किम्पदस्य सोऽर्थः प्रतिज्ञातः । अयं स्ववचनविरोधोऽपि तस्य दर्शनार्ह एव ।

पूर्वाचार्याणां लिङ्गसंज्ञाऽपरिज्ञानादिह वृषमदेवो भ्रान्तः स्यादिति प्रतिमाति ।
इत्यलमतिविस्तरेण ॥

कैयटेनादृष्टते सूत्रे—

३—प्रत्ययोत्तरपदयोः ।^१

अर्थः—[तद्धित] प्रत्ययविषये उत्तरपदे च परतः संख्यावाचिपदं समानाधिकरणेन पदेन सह समस्यते, स च द्विगुसंज्ञो भवति ।

टिप्पणी—पूर्वनिर्दिष्टोऽर्थः पातञ्जलमहामाध्यं कैयटविरचितं प्रदीपं चानुसृत्य निर्दिष्टः । माध्यकृता कैयटेन च सूत्रमिदं तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (२।१।११) सूत्रस्य भाष्ये समुद्धृतः । तस्मात् काशकृत्स्नीयं प्रत्ययोत्तरपदयोः सूत्रं समासावधारकं, न तु केवलं द्विगुःशविधायकम् । अत्रेदमपि सम्भवति यत् पातञ्जलिना कैयटेन च काशकृत्स्नसूत्रस्य तावानेवाद्यो निर्दिष्टः स्याद् यावद् विचाराहः स्यात् । तथा सति काशकृत्स्नीयं कृत्स्नं सूत्रम् प्रत्ययोत्तरपदसमाहारेषु इति स्थात् ।

४—शताच्च ठन्यतावग्रन्थे ।^२

अर्थः—शतशब्दात् क्रीताद्यर्थेषु ठन् यच्च प्रत्ययौ भवतः, अग्रन्थे वाच्ये ।

उदाहरणम्—शतेन क्रीतं वस्त्रम्-शतर्यं शतिकं वा । अग्रन्थ इति किम्—शतमध्यायाः परिमाणमस्य निदानग्रन्थस्य इति शतकं निदानम् । इह ठन्यतौ न भवतः ।

विवरणम्—पाणिनेः सूत्रमस्ति—शताच्च ठन्यतावग्रन्थे (५।१।२१) । अस्यायमर्थः—शतप्रातिपदिकात् क्रीताद्यर्थेष्वर्हपर्यन्तेषु ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः, शतं चेद् वाच्यं न भवति । उदाहरणं पूर्वंवत् । अशते ग्रहणात् शतसंख्याया गम्यमानाया ठन्यतौ न भवतः । शतसंख्या च द्विविधा वाच्या भवति—स्वविधयिका अन्यविधयिका च । स्वविधयिका यथा—शतकं निदानम् । इह

१. कैयटः 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (२।१।५१) सूत्रस्य महामाध्यप्रदीपे "काशकृत्स्नस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयोः' इति सूत्रम्" इत्याह ।

२. कैयटः 'शताच्च ठन्यतावग्रन्थे' (५।१।२१) सूत्रस्य महामाध्यप्रदीपे "आपिशल-काशकृत्स्नयोस्तु 'अग्रन्थे' इति वचनात्" इत्याह । अत्र कैयटेनापिशलकाशकृत्स्नसूत्रस्य तावानेवांश उद्धृतो यावान् पाणिनीयात् सूत्राद् भिद्यते । अतोऽस्माभिः शेषांशेन सह कृत्स्नसूत्रनिर्देशो व्यधापि ।

निदानग्रन्थान्तर्गतानां शतसंख्यापरिमितानामध्यायानां शतकम् शब्देन बोधो भवति । अन्यविषयिका यथा—शत्यं शक्तिकं वा शाटकशतम् । इह शत्यम्—शक्ति-
कम् इत्येताभ्यां पदार्थानां शतशाटकानां शतं रूप्याणि मूल्यमित्येतावानर्थो गम्यते,
न तु शाटकानां शतं परिमाणं द्योत्यते । अत एव शाटकानां परिमाणद्योतनाय
शाटकेन सह 'शतम्' इति पदमुच्चार्यते । पाणिनीये सूत्रे 'अद्यते' इत्यर्थं प्रतिषेधः
स्वविषयिका शतसंख्यां प्रतिषेधति, अन्यविषयिकां वेति स्पष्टीकरणाय कात्याय-
नेन वार्तिकमारब्धम्—शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वेऽप्रतिषेधः । एतेन स्वविष-
यिका शतसंख्या यदा वाच्या भवति तदैवाद्यते इति प्रतिषेधः प्रवर्तते । यथा—
शतकं निदानम् । यदा तु अन्यविषयिका शतसंख्या पदान्तरादिनाऽवगम्यते
तदाऽद्यते इति प्रतिषेधो न प्रवर्तते । यथा—शत्यं शक्तिकं वा शाटकशतम् ।

सूत्रभेदस्य लक्ष्येषु प्रभावः—यद्यपि यथोपरि व्याख्यातं तथा शतकं
निदानम्, शत्यं शक्तिकं वा शाटकशतम् लक्ष्येषु भेदो न भवति, तथापि यथा
पाणिनीयं सूत्रं तथा शतं परिमाणमस्य गोसंघस्य इत्यत्र शत्यः शक्तिको वा
गोसंघः इति प्रयोगो नोपपद्यते । यतः शत्यशक्तिकशब्दाभ्यां संबन्धिना स्वविषयिका
शतसंख्यावद्योत्यते । यथा तु आपिशलीयं काशकृत्स्नीयं च सूत्रं तथा ग्रन्थे
वाच्य एव ठन्यतौ प्रतिषिध्यते, न तु ततोऽन्यत्र । तेन 'शतं परिमाणमस्य
गोसंघस्य' इत्यत्रापि शत्यः शक्तिको वा गोसंघः इति प्रयोग उपपद्यते ।

प्रयोगभेदस्य समाधानम्—वैयाकरणाः नित्याः शब्दा इति संतिरन्त
इति सार्वजनीना प्रसिद्धिः । तथा सति न व्याकरणं नियमैः शब्दभेदः संभवति,
नित्यत्वविरोधात् । तस्मात् यत्र यत्र व्याकरणान्तरनियमैः शब्दभेदप्रतीतिर्भवति
तत्र देशभेदात् कालभेदाद् वा व्यवस्था स्वीक्रियते । देशभेदाद् यथा—इषः
प्राचाम् (१।४।६०) इति पाणिनीयसूत्रेण प्राग्गोत्रे इजन्ताद्युपप्रत्ययस्य लोप
उच्यते, तेन प्राग्गोत्रे वाच्ये 'प्राजागारिः पिता प्राजागारिः पुत्रः' इत्यत्र अयञ्चोञ्च
(४।१।१०१) इत्यनेनोत्पन्नस्य फक्प्रत्ययस्य लुग् भवति, परन्तु उदीच्यगोत्रात्
फक् श्रूयत एव । यथा—दाक्षिः पिता दाक्षायणाः पुत्रः । यथा वा उदीचां वृद्धा-
द्गोत्रात् (४।१।१५७) इत्यनेन उदीच्यदेशीयानामाचार्याणां मतेन 'आम्र-
गुप्तायनिः नापितायनिः' इत्यत्र फिञ् भवति, अन्यदेशीयानामाचार्याणां मते
'आम्रगुप्तिः नापितिः' इति इञ् एव भवति । तत्रोभयत्र देशभेदात् प्रयोगभेदे
सत्यपि नैव स्वीक्रियते पारस्परिको विरोधः । एवं कालभेदादपि केचन शब्दा
कदाचित् लोके लुप्तप्रचारा भवन्ति, त एव चान्यकाले पुनः प्रचारं लभन्ते ।
न तेन शब्दभेदः कल्प्यते वैयाकरणैः । एवं शत्यम् शक्तिकम् शतकम् प्रयोगाणां

विषयेऽप्यविरोधो द्रष्टव्यः । आपिशलिः काशकृत्स्नश्च पूर्वदेशीयौ पाणिनिस्तदीच्यः । अतः आपिशलकाशकृत्स्नसूत्रानुसारं शतं परिमाणमस्य गोसंघस्य इत्यर्थे शत्यः शतिको वा गोसङ्घः इति प्रयोगः प्राच्यदेशेषु लघ्वप्रचार आसीत्, पाणिनीय-सूत्रानुसारमुदीच्यदेशेषु एतस्मिन्नेवार्थे शतको गोसङ्घ इति प्रायुज्यत इति विज्ञेयः । तेन देशमेदादिह उभयथा शब्दव्यवस्था द्रष्टव्या, उभावपि प्रयोगौ साधू इति विज्ञेयम् ।

क्षीरस्वामिनोद्धृतं मतम्—

५—[श्वस प्राणने] अस्य निष्ठायामनिट्त्वम् ।^१

काशकृत्स्नीयाः श्वस प्राणने इत्यस्य निष्ठायामनिट्त्वमामनन्ति । तेन आश्वस्तः विश्वस्तः इत्यत्र इण् न भवति ।

चक्षवीरकविनोद्धृतानि—

चक्षवीरकविना काशकृत्स्नभाट्टपाठस्य कर्नाटकटीकायां यानि काशकृत्स्न-वचनानि (सूत्राणि, सूत्रांशभूतानि, अर्थतोऽनुवादरूपाणि वा) उद्धृतानि तानीह व्याख्यायन्ते । चक्षवीरकविना कानिचित् समानार्थकानि वचनानि एकाचि-कस्थलेषुद्धृतानि, तानीह एकत्र संगृह्य व्याख्यायन्ते ।

६—धातोः क्तिप् ।^२

क्विविणौ सर्वधातुस्यः ।^३

प्रथमस्यार्थः—धातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । यथा—भू + क्तिप् । क्तिपः सर्वस्य लोपे 'भूः', एवं चित्ती संज्ञाने (का० वा० १।२) इत्यस्य चित् ।

द्वितीयस्यार्थः—सर्वधातुस्यः क्तिप् विण् च प्रत्ययो भवति । क्तिपो विणश्चो-भयोः सर्वस्य लोपो भवति ।^४ विणि गित्वाद् वृद्धिर्भवति ।^५ क्तिपः—पाः, दाः, सोः, हृत्, कृत्, जित् ।^६ विणः—वाक्, माक्, वात्, गात् ।^७

१. काशकृत्स्ना अस्य (श्वस प्राणने इत्यस्य) निष्ठायामनिट्त्वमाहुः । क्षीरतरङ्गिणी २।६६; पृष्ठ १८५, प० ५ । २. का० धातुव्याख्याने १।२; ५ पञ्चमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

३. का० धा० व्या० ६।२२; १७५ तमे पृष्ठ उद्धृतम् । प्रत्ययस्य पूर्वनिर्देशप्रयोजनं पूर्वं (पृ० १७ सदर्थं ३) व्याख्यातम् ।

४. द्र०—अपुक्त एकवर्णः प्रत्ययः—एकवर्णः प्रत्ययः धातोरुत्पन्नः स्वार्थं प्रदाय लुप्यते (का० धा० व्या० ६।२२; १७५ पृष्ठे) ।

५. द्र०—वृद्धिरावौ सणे (का० धा० व्या० ९ । २२९ तमे पृष्ठे) ।

६. इमान्युदाहरणानि का० धा० व्या० ६। २२; १७५ तमे पृष्ठ उद्धृतानि ।

टिप्पणी—(१) पूर्वनिर्दिष्टयोः सूत्रपाठयोर्मध्येऽन्तिमः सूत्रस्य पाठः, प्रथमस्तस्यैवैकदेशो ज्ञेयः ।

(२) पञ्चपाद्युणादिसूत्राणां प्राच्यपाठे^१ ये प्रत्ययाः सर्वघातुभ्य इभ्यन्ते तद्विधायकेषु सूत्रेषु 'सर्वघातुभ्यः' पदमुपादीयते । यथा—सर्वघातुभ्यष्ट्रन्,^२ सर्वघातुभ्योऽमुन्^३; सर्वघातुभ्य इन्^४ इति ।

(३) किञ्चिणौ सर्वघातुभ्यः—इत्यनुष्टुभ एकं चरणम् । पद्यानुरोधेनैव प्रत्यययोः पूर्वनिर्देशः । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

(४) 'सोः' रूपमिदं षो अन्तर्कर्मणि (का० वा० ३।२१) इत्यस्य किप्प्युद्धृतम् । पाणिनीयनियमानुसारं तत्र आदेच उपदेशेऽशिति (अष्टा० ६।१।४५) इत्यनेनात्वेन भाव्यम् । परन्तु काशकृत्स्नघातुपाठस्य कर्नाटकवृत्तौ शो तनूकरणे (का० वा० ३।२९) इत्यस्य किपि शोः, छो छेदने (का० वा० ३।२०) इत्यस्य छोः, षो अन्तर्कर्मणि (का० वा० ३।२१) इत्यस्य च सोः रूपं स्पष्टमुल्लिख्यते । तेन ज्ञायते काशकृत्स्नमते ओकारान्तानां घातूनां किपि आकारादेशो न भवति । काशकृत्स्नस्य सन्ध्यक्षराणामाकारः (क्रमिक संख्या २६) इति सूत्रम् अग्रे व्याख्यास्यते, तद्विकरणपर आत्वं शास्ति । यथा— ग्हायति म्हायति । विशेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

(५) 'वाक् भाक् वात् गात्' एते विण्-प्रत्ययान्ताः । णित्वाद् वृद्धिरादौ सण्णे (क्रमिक संख्या १२६) इत्यनेन वृद्धिः । 'वाक्' शब्दः पाणिनीयव्याकरणानुसारं किञ्चिप्रच्छिन्न (३।२।१०८) इत्यनेन वार्तिकेन किपि घात्वचो दीर्घत्वे निष्पद्यते । 'भाक्' प्रयोगस्तु भजो णिवः (३।२।६२) इत्यनेन ण्विप्रत्यये णित्वादुपधावृद्धौ संपद्यते । 'वात् गात्' उदाहरणे काशकृत्स्नमते वद्-गदघात्वोर्द्धेयै । पाणिनीयमतेऽपि 'णिवः' इति योगविभागेनाल्लसा साधयितुं शक्यते ।

७—अनुनासिकोऽनुषङ्गः ।^१

अर्थः—घातुप्रत्यययोरनुनासिकोऽर्थात् पञ्चमो वर्णोऽनुषङ्गसंज्ञो भवति ।

१. उणादिसूत्राणां प्राच्योदीच्यदाक्षिणात्यपाठानां विषयेऽस्मत्कृते 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे २४ तमेऽध्याये (भाग २, पृष्ठ १७८, १७९) द्रष्टव्यम् ।

२. उज्ज्वलदत्तीयोणादिवृत्ति ४।१५८॥ ३. उज्ज्वलदत्तीयोणादिवृत्ति ४।१८८॥

४. उज्ज्वलदत्तीयोणादिवृत्ति ४।११७॥ अमरटीकासर्वस्वे (भाग १, पृष्ठ ४२) 'इन् सर्वघातुभ्यः' इत्येव प्रकरणोद्धृतम् ।

५. का० वा० व्या० १।६; ५ मे पृष्ठे, ५।४; १५६ तमे पृष्ठे चोद्धृतम् ।

टिप्पणी—(१) अनुनासिकसंज्ञा वर्गीयपञ्चमवर्णानां ज्ञेया । तथा च कातन्त्रीयं सूत्रम्—अनुनासिका ङ्चणनमाः (१।१।१३) ।

(२) अनुषङ्गसंज्ञायाः फलमग्रिमसूत्रे वक्ष्यते । इयमनुषङ्गसंज्ञा कातन्त्रेऽपि व्यवहियते । यथा—अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः (३।८।१) ।

८—अनुषङ्गस्य लोपः ।'

अर्थः—अनुषङ्गसंज्ञकस्य लोपः—अदर्शनं भवति । यथा—मन्य—मन्यते ।

टिप्पणी—(१) सूत्रमिदं चञ्चवीरकविना अस्त्रो पाके (का० धा० ५।४) इति धातुसूत्र-व्याख्यानेऽप्युद्धृतम्, परन्तु अस्त्रघातो न कश्चित् पञ्चमो वर्णः, यस्य लोपः स्यात् । चञ्चवीरकविना त्विदं सूत्रमुपन्यस्य भ्रजति भ्रजनम् भ्रजनीयम् इत्यादयः प्रयोगा निर्दिष्टाः, तेन सकारस्य लोप इष्ट इति प्रतीयते । परन्तु सकारस्यानुषङ्गसंज्ञाविधायकं वचनं नोपन्यस्यते । एतेन काशकृत्स्न-धातुपाठे अस्त्रो पाके इति पाठः शक्यते कल्पयितुम्, परन्तु तथा सति अष्टः अष्टवान् इत्यादयस्तत्रैव निर्दिष्टाः प्रयोगा नोपपद्येरन् । किमत्र तत्त्वमिति देवा एव ज्ञातुमर्हन्ति ।

(२) अत्र अनुषङ्गलोपोऽनुनासिकानाम् (क्रमिक संख्या ४४) इति सूत्रमप्यवलोकनीयम् ।

(३) कातन्त्रेऽप्यनुषङ्गस्य लोप उच्यते । तथा च सूत्रम्—अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः (कात० ३।८।१) ।

९—इदनुबन्धान्तुः ।'

अर्थः—इकारानुबन्धाद् घातोः 'नुः' भवति । यथा—कुयि—कुन्यति, इदि—इन्दति ।

टिप्पणी—(१) 'नुः' इत्यत्र उकारोऽनुबन्धः, आगमस्तु नकारमात्रः । अयं नु-आगमः कुत्र स्याद् इत्यस्य निर्देशकं सूत्रं कर्नाटकवृत्तौ नोपलभ्यते । परन्तु काशकृत्स्नसंक्षेपरूपे कातन्त्रे आगम उदनुबन्धः स्वरान्त्यात् परः (२।१।६) इत्यनेनान्त्यात् स्वरात् परो विधीयते । तथैव शोदाहियते कर्नाटक-वृत्तौ ।

१. का० धा० व्या० १। ६; ५ मे पृष्ठ उद्धृतम् ।

२. का० धा० व्या० १।७; ५ मे पृष्ठ उद्धृतम् ।

(२) कातन्त्रेऽप्यनुबन्धसंज्ञा प्रयुज्यते । तस्या अप्रयोगो (= लोपो) विधी-
यते । तथा च सूत्रम्—योऽनुबन्धोऽप्रयोगी (३।८।३१) । पाणिनीयैस्तु
इत्संज्ञा विधीयते तस्य च लोपः (द्र० अष्टा० १।३।२, ९) ।

१०—घात्वादेः षः सः ।^२

अर्थः—घातोरादिर्यः षकारस्तस्य सकारो भवति । यथा—षिष्टु-सेषति ।

टिप्पणी—सूत्रमिदं कातन्त्रे (३।१०।२४) पाणिनीये (६।१।६४)
चानयैवानुपूर्व्या पठ्यते ।

११—नो णः ।^३

अर्थः—घात्वादेरित्यनुवर्तते । घातोरादिर्यो णकारस्तस्य नकारो भवति ।
यथा—णमु-नमति ।

टिप्पणी—सूत्रमिदं कातन्त्रे (३।१०।२५) पाणिनीये (६।१।६५) च
तन्त्रेऽनयैवानुपूर्व्या पठ्यते ।

१२—गमां वः ।^४

गमो गच्छ ।^५

गमादेश्छः ।^६

टिप्पणी—(१) त्रयाणामप्येषा मूलपाठः सन्दिग्धः ।

(२) प्रथमं वचनं यम उपरमे (का० वा० १।२।२२) घातुव्याख्याने
पठ्यते, 'गमादीनां मकारस्य वकारो भवति' इत्येवं व्याख्याय यवति इत्युदा-
ह्रियते (पृष्ठ २९) । द्वितीयं वचनं गम्लु घातुव्याख्याने (द्र० घातुसूत्र
१।३।३५) उदिप्रयते, गच्छति इति चोदाह्रियते । (पृष्ठ ५७) । तृतीयं वचनम्
इषु इच्छायाम् (का० वा० ५।७।१) घातुव्याख्याने निर्दिश्यते, इच्छति इति
चोदाह्रियते ।

(३) त्रयाणां वचनानां तुलनया प्रथमवचने घः इत्यपाठ इति स्पष्टम् ;

१. का० वा० व्या० १।१०, ६ छे पृष्ठे, १।२।२३; २९ तमे पृष्ठे चोदघृतम् ।

२. का० वा० व्या० १।२।२२, २९ तमे पृष्ठे उदघृतम् ।

३. का० वा० व्या० १।३।५५; ५७ तमे पृष्ठे उदघृतम् ।

४. का० वा० व्या० ५।७।१; १६५ तमे पृष्ठे उदघृतम् ।

नहि गमेः गवति इतीष्यते ग्रन्थकर्त्रा । तस्मात् गमां छः इति पाठेन भाव्यम्
यवति स्थाने च यच्छति पाठेन । तथैव च तत्रास्माभिः शोधनं प्रदर्शितम् ।

(४) काशिकृत्स्नवचनेषु प्रायेण बहुवचनेनैव निर्देश उपलभ्यते । यथा—
दानादीनां सन् सार्वधातुके (क्रमिक संख्या ६५), यजां यवराणाम्
(क्रमिक संख्या ९९) तथैवेह गमां छः इत्येव मूलपाठ इति निश्चीयते ।
द्वितीयः पाठो ऋ ऋच्छः (क्रमिक संख्या ३७) दृशेः पदयः (क्रमिक संख्या
३९) इत्यादिबद्धहितः स्यात् । तृतीयः पाठोऽर्थतोऽनुवादरूपो द्रष्टव्यः ।

(५) कातन्त्रीयाः गमिष्यमां छः (३।८।६९) इत्यत्र, पाणिनीयाः
इषुगमिष्यमां छः (अ० ७।३।७७) इत्यत्र च विस्पष्टं त्रीनपि धातु पठन्ति ।

१३—लोपोऽनुनासिकानां कानुबन्धे ।^१

अर्थः—धातुना येऽनुनासिका (= ङ अ ण न म) वर्णास्तेषां ककारानु-
बन्धवति प्रत्यये लोपो भवति । यथा—नम् क = नतम्, अवगतम् ।

१४—उदनुबन्धाद् इड् वा ।^२

अर्थः—उकारानुबन्धवद्भ्यो धातुभ्यो वा इडागमो भवति । यथा—णसु-
नतम् नमितम् ।

टिप्पणी—(१) पाणिनीयेन उदितो वा (अष्टा० ७।२।५६) इत्यनेन
लक्षणेन क्त्वाप्रत्यय एव इड्विकल्प उच्यते, न तु निष्ठायाम् । तेन पाणिनीय-
मते नतम् इत्येव भवति । यदि नमितमपीष्यते चेत् स्वार्थिके इनि (णिचि)
द्रष्टव्यः ।

(२) कातन्त्रे पाणिनीये च 'णम' इत्येव पठ्यते, नोदनुबन्धः ।

१५—दिवादेर्यन् ।^३

अर्थः—दिवादिगणस्थेभ्यो धातुभ्यो यन् विकरणो भवति । यथा—
दीव्यति ।

टिप्पणी—चलवीरकविना भ्रादिगणस्थे शुची शूची चुची चूची अभिषवे
(१।२२०) इति धातुसूत्रव्याख्याने दिवादेर्यन् सूत्रमुद्धृत्य शुच्यति शुच्यति

१. का० धा० व्या० १।२२३; २९ तमे पृष्ठे, १।३५५; ५७ तमे पृष्ठे चोद्धृतम् ।

२. का० धा० व्या० १।२२३, ३० तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

३. का० धा० व्या० १।२३०; ३१ तमे पृष्ठे, ३।१; १३४ तमे च पृष्ठ उद्धृतम् ।

चुच्यति चुच्यतिरूपाणि निर्दिष्टानि । दिवादिभ्यो यन् विधायकस्य भ्वादिगणे कथं प्रवृत्तिरिति नोक्तं कविना । पाणिनीयास्तु शुच्यी चुच्यी अभिषवे (तु०क्षीरत० १।३४१) इति यकारवन्तौ पठन्ति, तेषां शुच्यति चुच्यति आदीनि रूपाण्यङ्गसैव सिद्ध्यन्ति । कातन्त्रीया अपि शुच्यी चुच्यी (कात० घातु० १।१६४) यकारवन्तावेवाधीयते ।

इत्थमेव च वर्णुव् आच्छादने (२।६२) घातुसूत्रन्याख्याने अन्त्य-मुकारमनुबन्धं मत्वा चन्नवीरकविः तनादेरुः (क्रमिक संख्या ७३) इति सूत्रेण उविकरणं विदधाति । तत्रापि कथं तनादेरुः सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति न स्पष्टीकृता कविना ।

अत्रानुमानद्वयं शक्यते कर्तुम् । कदाचित् काशकृत्स्ने तन्त्रे शुचीप्रभृतीनां दिवादिबदतिदेशकं किञ्चिद् वचनं स्यात् (एवमूर्णोत्तरपि तनादित्वातिदेशकम्) यत् चन्नवीरकविना नोद्धृतम् । यद्वा यथा वैदिकप्रयोगेषु कचिद् द्विविकरणता दृश्यते^१ तद्वदिहापि द्विविकरणता ज्ञेया ।

दिवादिबदतिदेशे 'बन्निर्देशात् स्वाभ्यमपि कार्यं भवति' इति नियमादिह दिवादिबदतिदेशेन यन्विकरणे शुच्यतिप्रभृतीनि रूपाणि, भ्वादिगणपाठाच्च^२ शोचति चोचति प्रभृतीनि रूपाणि ज्ञेयानि । एवं छन्दोवद् द्विविकरणतायामपि एकविकरणप्रयोग उपपद्यत एव ।

१६—चजयोः कर्गौ कानुबन्धे ।^३

अर्थः—घातोश्चकारजकारयोः स्थाने ककारगकारौ भवतः कानुबन्धवति प्रत्यये परतः । यथा—शुच् + क्ति = शुच् + ति = शुक्तिः । [मब् + क्ति = मब् + ति = मग् + ति = मक्तिः]

टिप्पणी—'मक्तिः' इत्यत्र जकारस्य गकारादेशे ककारः केन भवतीति नोक्तं वृत्तिकृता ।

१. यथा 'नेषत्' इत्यत्र नयतेर्लोटि सिप्शपो । ३० काशिका तथा पदमन्जरी ३।१।८५ ॥

२. दुल्लभा कार्या—पाणिनि. मुषात्तुं भ्वादिषु पठित्वा 'मुव शृ च' (१।१।७४) सूत्रेण शुविकरणं तत्सन्निधौ न शृ-आदेशश्च विधाय शृणोति रूपं निदर्शयति । तथा सति मुषातोर्भ्वादिषु पाठो व्यर्थो भवति । व्यर्थं सन् व्यापयति भ्वादिपाठात् शपाऽपि भाव्यम् । तथा सति 'भवति' आदीनि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । अवलादीनि वेदेषु बहुत्र प्रयुज्यन्ते । काशकृत्स्नटीकाया (१।१५४, पृष्ठ ५६) मुषातो 'भवति' इत्येव रूपं निर्दिश्यते ।

३. का० धा० व्या० १।२३०; ३१ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

१७—चुपादेर्दीर्घः ।*

अर्थः—चुपादीनां घातूनां दीर्घो भवति सार्वधातुके परतः । यथा—चुप—चूपति, तुप—तूपति ।

टिप्पणी—(१) चन्नवीरकविना एतत्सूत्रार्थे 'सार्वधातुके' इत्युक्तम्, तत् कुतः संयहीतमिति न ज्ञायते, किं कस्माच्चिद् पूर्वनिर्दिष्टसूत्रादनुवर्तत इति ? काशकृत्स्नव्याकरणे अन्-विकरण उत्सर्गः । तस्य चन्नवीरकविना भूधातौ निर्देशो नाकारि । कातन्त्रे तु अन्-विकरणः कर्तरि (३।४।३३) इति सूत्रं पठ्यते । अतः केन सार्वधातुकसंज्ञेति न ज्ञायते ।

(२) कातन्त्रे (१।२।१५—२।१९) पाणिनीये (१।४।४८—४५३) चूषादयो दीर्घोपधा एव पठ्यन्ते । इत्स्वपाठात् काशकृत्स्नमते षुलि चोषकः तोषकः इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति, कातन्त्रे पाणिनीये च दीर्घपाठात् चूपकः, तूषकः इत्येवमादीनि । एवमन्यकृदन्तेष्वपि भेदो ज्ञेयः । अस्मन्मते तु द्विविधा इमे धातवः इत्सोकारवन्तो दीर्घोकारवन्तश्च ।

१८—हो ढः ।*

अर्थः—हकारस्य ढकारो भवति । यथा—मिह + तु = मिद् + तु ।

टिप्पणी—चन्नवीरकविनेह मेढृ-शब्दसाधुत्वं प्रदर्शयते । हो ढः सूत्रप्रवृत्त्यनन्तरं मिद् तु रूपे सम्पन्ने तकारस्य धकारविधायकं सूत्रं दीकाकृता नोदाहृतम् । तच्च कार्यमग्रे व्याख्यास्यमानेन चतुर्थोत् तथ्योर्थः (क्रमिक संख्या १०८) सूत्रेण सम्पद्यते । तेन मिद् धृ इत्यवस्थायाम् अग्रे निर्दिष्टानि सूत्राणि यथाक्रमं प्रवर्तन्ते ।

१९—सतवर्गयोः श्चवर्गयोगे श्चवर्गौ ।*

अर्थः—श्चकारचवर्गयोगे सकारतवर्गयोः [यथासंख्यं] श्चकारचवर्गौ भवतः ।

टिप्पणी—यद्यप्यस्य सूत्रस्य प्रकृते मेढृशब्दे नास्ति किञ्चित् प्रयोजनम्, तथाप्युत्तरसूत्रसाहचर्यप्रसङ्गेन सतवर्गयोः पठस्यानुवृत्तिनिदर्शनायेहोपन्यस्तम् । यथा काशकृत्स्नस्य १।२२३ धातुमृगव्याख्याने (पृष्ठ २९) नो णः सूत्रप्रसंगेन धात्वादेः घः सः (द्र० क्रमिक संख्या १०, ११) सूत्रमप्युपस्थापितम् ।

१. का० धा० व्या० १।२८४; ४१ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

२. का० धा० व्या० १।३१२, ४७ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

३. का० धा० व्या० १।३१२; ४७ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

२०—षट्वर्गयोगे षट्वर्गौ ।^२

अर्थः—षकारट्वर्गयोगे सकारतवर्गयोः [यथासंख्यं] षकारट्वर्गौ भवतः ।

यथा—मिद् + घृ = मिद् घृ ।

टिप्पणी—सूत्रमिदं कर्नाटकवृत्तौ नूतितं वर्तते । विनाऽनेन सूत्रेण न कथंचित् मेढ्रं प्रयोगसिद्धिः संभवति । दृ-आदेशाभावे उत्तरसूत्रप्रवृत्तिरपि न भविष्यति । अतोऽस्माभिरुहितमिदं सूत्रं प्रकरणानुसारम् ।

२१—ढो ढे लोपः पूर्वस्य समानस्य दीर्घः ।^३

अर्थः—ढकारपरे ढकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च समानसंज्ञकस्य (=अ इ उ ऋ लृ) वर्णस्य दीर्घो भवति । यथा—मिद् दृ = मिदृ = मीदृ ।

टिप्पणी—(१) कातन्त्रव्याकरणे दृश समानाः (१।१।१) सूत्रेण अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ इत्येतेषां स्वराणां समानसंज्ञा विधीयते । इह दीर्घाणां दीर्घवचने प्रयोजनाभावात् 'अ इ उ ऋ लृ' एते पञ्चैवास्माभिर्निर्दिष्टाः ।

(२) इयं समानसंज्ञा प्रतिशाख्यग्रन्थेष्वपि व्यवह्रियते । तत्र कचित् दशानां समानसंज्ञा विधीयते । क्वचित् लृवर्णस्य दीर्घं परिहाप्य नवानाम् । अन्यत्र ऋकारस्यापि दीर्घमिदमनाश्रित्याह्वानामेव ।

(३) आपिशलपाणिनीयाः लृकारस्य दीर्घमिदं नेच्छन्ति (द्र० आपिशल शिक्षा प्रकरण ६, पाणिनीया सूत्रात्मिका शिक्षा प्रक० ६) ।

(४) कातन्त्रे ढे ढो लोपो दीर्घश्चोपधायाः (३।१०।६) इत्येवं पाठः ।

२२—नामिनो गुणः सार्द्धातुकार्धधातुकयोः ।^४

अर्थः—सार्धधातुकार्धधातुकसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु परतः नामि-संज्ञकस्य (=इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ) स्वरस्य गुणो भवति । यथा—मीदृ = मेदृ ।

टिप्पणी—(१) अलमहेवनगरीप्रतिलिप्या नामिनो गुणः इति पाठः । स कदाचिल्लेखकप्रमादजः स्यात् । अग्रे व्याख्यास्यमाने १३६ तमे नामिनां इति शुद्ध एव पाठ उपलभ्यते ।

१. सूत्रमिदं कर्नाटकटीकाया नोपलभ्यते । द्रष्टव्या पत्रसूत्रस्था टिप्पणी ।

२. का० वा० व्या० १।३१२; ४७ तमे पृष्ठे चद्वृत्तम् ।

३. का० वा० व्या० १।३१२; ४७ तमे पृष्ठे उद्धृतम् ।

(२) कातन्त्रे स्वरोऽवर्णवर्जो नामी (१।१।१७) इत्यनेन अ-आवर्जितानामष्टाना (= इ ई उ ऋ ऋ ऌ) स्वराणां नामिसंज्ञ विधीयते ।

(३) इह नामिना सामान्येन गुणविधानात् भीट् इत्यत्र दीर्घस्य ईकारस्य गुणो विहितः । कर्नाटकवृत्तावन्यत्रापि अनन्त्ययोर्दीर्घकारोकारयोरुणो विधीयते । यथा ईट्-एटति, कूट्-कोटति (घा० सू० १।११३, पृष्ठ १५) । एवमन्यत्रापि । पाणिनीयाः गुणं नेच्छन्ति ।

२३—सेहर् ।^१

अर्थः—सेः प्रथमैकवचनस्य स्थाने डा-आदेशो भवति । मेदृसि = मेदृ + डा = मेदृ आ ।

२४—अनुबन्धे स्तनादेर्लोपः ।^२

पाठशोधनम्—कर्नाटकवृत्तौ सूत्रस्य तद्वृत्तेष्व पाठो भ्रष्टो वर्तते । इह प्रकरणानुसारं—डानुबन्धे ऽन्त्यादेर्लोपः इति सूत्रपाठो द्रष्टव्यः । तथा सति अयं तत्प्रायो ज्ञेयः—डकारानुबन्धवति प्रत्यये परतोऽन्त्यः स्वर आदिर्ग्रस्य, तत्समुदायस्य लोपो भवति । तेन मेदृ आ इत्यत्र ऋकारस्य लोपे मेदृआ = मेदा इति रूपं सिद्धम् ।

टिप्पणी—ब्रह्मा कार्या-अचोऽन्त्यादि टि (अष्टा० १।१।६४) इत्यम-स्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् (परिभाषा) । कातन्त्रे नु आ च न सम्बुद्धौ (१।१।७०) इति सूत्रेण ऋकारस्य आकारादेशः, सिप्रत्ययस्य च लोप उच्यते ।

२५—बहेरु रो मनि ।^३

अर्थः—बृहधातो ऋकारस्य 'र' आदेशो भवति मनि प्रत्यये परतः । यथा—बृह् मन् = ब्रह्मन् = ब्रह्मन् ।

टिप्पणी—चलवीरकविना पुरुषसूक्तस्य कर्नाटकवृत्तौ बृहो ममन्-मीन्मणिष्व इति सूत्रमुद्धृतम् । तदनुसारं ब्रह्म ब्रह्मन् ब्रह्मी ब्राह्मि शब्दाः सिद्धयन्ति ।

१. का० घा० व्या० १।११२; ४७ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

२. का० घा० व्या० १।११२; ४७ तमे पृष्ठ उद्धृतम् । सूत्रस्य पाठो भ्रष्टः प्रतीयते ।

अत्र पाठशोधनं द्रष्टव्यम् ।

३. का० घा० व्या० १।३२०, ५० तमे पृष्ठ उद्धृतम्

४. अत्र निर्दिष्ट. सूत्रपाठो भ्रष्टः प्रतिगानि ।

२६—सन्ध्यक्षराणामाकारः ।^१

अर्थः—सन्ध्यक्षराणाम् [अन्ते वर्तमानानाम्] आकारादेशो भवति । यथा—
ग्लै अ ति = ग्ला अ ति । [शिष्टं कार्यमुत्तरसूत्रेण] ।

टिप्पणी—कातन्त्रे सन्ध्यक्षराणामाकारोऽविकरणे (३।६।२०) इति पठ्यते । तेन अनादिविकरणामावे आत्वं भवति । पाणिनीया अपि आदेच उपदेशेऽशिति (६।१।४५) इत्यनेन शप्शन्नाद्यश्नुक्नम्-विकरणातिरिक्तेषु स्थलेष्वात्वं विदधति ।

२७—आतो युः ।^२

अर्थः—आकारान्तानां चातूनां 'यु' आगमो भवति अनि विकरणे । यथा—
ग्ला अ ति = ग्ला य् अ ति = ग्लायति ।

टिप्पणी—'अनि विकरणे' इत्यंशमक्षवीरकविना वृत्तौ कृतः संगृहीत इति न ज्ञायते । इह ५४ चतुःपञ्चाशच्चमं सूत्रमप्यनुसन्धेयम् । कातन्त्रपाणिनीया आकारादेशमविधाय ऐकारस्यायादेशेन रूपं साधयन्ति ।

२८—ईद् आतः कानुबन्धे ।^३

अर्थः—ककारानुबन्धवति प्रत्यये परत आकारान्तस्य चातोरीकारादेशो भवति । यथा—ऐ + कि = रा ति = रीतिः, रीतम् ।

२९—वेटो घयः ।^४

अर्थः—वेट्चातोर्घय-आदेशो भवति [अन्रविकरणे परतः] यथा—बयति ।

टिप्पणी—कर्नाटकवृत्त्यनुवादे वेटोयः इत्यपपाठः । अर्थे कोष्ठान्तर्गतः पाठोऽस्माभिः संयोजितः, कर्नाटकवृत्तौ नोपलभ्यते । एवमुत्तरसूत्रार्थेष्वपि तत्र तत्र हेयः ।

३०—पः पिवः ।^५

अर्थः—पाघातोः पिव-आदेशो भवति [अन्रविकरणे परतः] । यथा—
पिवति ।

१. का० घा० व्या० व्या० १।३२४; ५० तमे पृष्ठे उद्धृतम् ।

२. का० घा० व्या० १।३२४; ५० तमे पृष्ठे उद्धृतम् ।

३. का० घा० व्या० १।३३१; ५१ तमे पृष्ठे उद्धृतम् ।

४. का० घा० व्या० १।३३९; ५३ तमे पृष्ठे उद्धृतम् ।

५. का० घा० व्या० १।३३९; ५३ तमे पृष्ठे उद्धृतम् ।

टिप्पणी—सूत्रमिदमनयैवानुपूर्व्यां कातन्त्रे (३।८।७०) ऽपि पठ्यते ।

३१—घो जिघ्रः ।^१

अर्थः—घ्राधातोर्जिघ्र-आदेशो भवति [अन्विकरणे परतः] । यथा-जिघ्रति ।

टिप्पणी—सूत्रमिदं कातन्त्रे (३।८।७१) ऽपीत्यमेव पाठ्यते ।

३२—घ्मो घमः ।^२

अर्थः—भ्राधातोर्घम आदेशो भवति [अन्विकरणे परतः] । यथा-घमति ।

टिप्पणी—इदमपि सूत्रं कातन्त्रे (३।८।७२) अनयैवानुपूर्व्यां पठ्यते ।

३३—स्थः तिष्ठः ।^३

अर्थः—स्थाधातोस्तिष्ठ-आदेशो भवति [अन्विकरणे परतः] । यथा—तिष्ठति ।

टिप्पणी—इदमपि सूत्रं कातन्त्रे (३।८।७३) इत्यमेव पठ्यते ।

३४—झो मनः ।^४

अर्थः—झाधातोर्मन-आदेशो भवति [अन्विकरणे परतः] । यथा—मनति ।

टिप्पणी—इदमपि सूत्रं कातन्त्रे (३।८।७४) अनयैवानुपूर्व्यां पठ्यते ।

३५—दाणो यच्छुः ।^५

अर्थः—दाण्धातोर्यच्छु-आदेशो भवति [अन्विकरणे परतः] यथा—यच्छति ।

टिप्पणी—‘यच्छुः’ इत्यत्रोकारानुबन्धः किमर्थं इति न ज्ञायते । कातन्त्रे—दाणो यच्छुः (३।८।७५) इत्येव पाठः ।

१. का० वा० व्या० १।३४०; ५३ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

२. का० वा० व्या० १।३४०; ५३ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

३. का० वा० व्या० १।३४२, ५३ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

४. का० वा० व्या० १।३४३; ५३ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

५. का० वा० व्या० १।३४४; ५३ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

३६—ह्रस्वस्य तोऽन्तः पानुबन्धे ।^१

अर्थः—ह्रस्वस्वरान्तस्य धातोरन्ते तकारागमो भवति पकारानुबन्धवति प्रत्यये परतः । यथा—सु + क्तिप् = सुत् ।

विवरणम्—चन्नवीरकविना सूत्रार्थनिर्देशानन्तरं सुत् सु इति द्वे रूपे निर्दिष्टे । इत्थमेव ऋ गृ घृ धातूनां (धातुसूत्र १।३५०, ३५१, ३५२; पृष्ठ ५९) कृदन्तेषु ऋ गृ घृ रूपाणि निर्दिष्टानि । एतैः सह यान्यान्यानि कृदन्तानि तानि नपुंसकलिङ्गानि पठ्यन्ते, अतः साहचर्यात् ऋ गृ घृ रूपाण्यपि नपुंसकलिङ्गन्येव ज्ञेयानि । सुत् सु प्रयोगाभ्याम् ऋ गृ घृ प्रयोगैश्चैतत् सन्दिह्यते यत् काशकुत्स्न-स्योक्तसूत्रे कस्माच्चित् पूर्वसूत्रात् वा पदमनुवर्तते । वानुवृत्तेश्चन्नवीरकविना सूत्रार्थे निर्देशो नाकारि, यद्वा विकल्पेन तकारलोपविधायकं सूत्रं कर्नाटकवृत्तौ नुटितम् । यथा पूर्वनिर्दिष्टं षट्बर्गयोगे षट्बर्गौ (क्रमिक संख्या २०) सूत्रं वृत्तौ नष्टम् । अस्तु किमपि कारणम्, एतावत्तु निश्चितमेव यत् काशकुत्स्नमते ह्रस्वस्वरान्तधातोः क्तिपि तकारयुक्ताः तकाररहिताश्च द्विविधाः शब्दा निष्पद्यन्ते इति ।

पाणिनीयास्तु ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (अ० ६।१।७१) इति सूत्रेण तकारान्तानामेव साधुत्वमाचक्षते । यदि तु पाणिनीये दुगागमविधायके सूत्रे शौशु-न्दसि बहुलम् (अ० ६।१।७०) इति सूत्राद् बहुलपदानुवृत्तिः स्यात्तर्हि पाणिनीयेऽपि मते द्विविधाना शब्दानां साधुत्वं शक्यते वस्तुम् ।

वस्तुतः पाणिनेः कः सूत्रार्थोऽभिमत इति नेदानीं शक्यते निश्चयेन वक्तुम्, यतः सम्प्रति यावत्स्या अष्टाध्याय्या वृत्तयः समुपलभ्यन्ते ताः सर्वा एव प्रायेण महाभाष्यस्य प्रभावेण प्रभाविताः सन्ति । महाभाष्यस्य रचनातः पूर्वमष्टाध्याया या वृत्तय आसन् तासु सूत्रार्थविषये महदन्तरमासीत् । उदाहरणरूपेण गाङ्कटादि (१।१।१) सूत्रस्य महाभाष्यं द्रष्टुं शक्यते, यत्रैतत्सूत्रविषयकाश्चत्वारोऽर्थो उपन्यस्ता दृश्यन्ते,^२ परन्तु सम्प्रत्युपलभ्यमानासु वृत्तिषु तेषामेकतम^३ एव महाभाष्यसिद्धान्तरूपेण स्वीकृतोऽतिदेशरूपोऽर्थ उपलभ्यते ।

१. का० था० व्या० १।३४९, ५४ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

२. द० जोरियन्टल काळेज मैगबीन लाहौर, नवम्बर १९३९ ई० प्रकाशितेऽङ्ग्रेज्मदीय 'अष्टाध्यायी की महाभाष्य से प्राचीन वृत्तियों का स्वरूप' नामा लेख ।

३. दशपानुणादिवृत्तौ यत्र यत्र प्रत्ययस्य द्वित्वं कित्त्वं चित्त्वं च विधीयते तत्र सर्वत्र तत्तत्संश्लिष्टविधानरूपोऽन्योऽप्यर्थो दृश्यते । तेन महाभाष्ये (१।१।१) संकितितानां चतुर्णामर्थानां सद्भावो ज्ञाप्यते ।

३७—ऋ ऋच्छः ।^१

अर्थः—ऋघातोः स्थाने ऋच्छ-आदेशो भवति [अनृविकरणे परतः] ।
यथा—ऋच्छति ।

टिप्पणी—काशकृत्स्नीये घातुपाठे ऋ प्रापणे च (१।३५०) ऋ गतौ (१।३५१) इति द्वौ घातु पठ्येते । तत्र कर्नाटकवृत्तौ पूर्वस्य प्रापणार्थस्य ऋच्छादेशमुक्त्वा ऋच्छति रूपं निर्दिश्यते, अपरस्य तु अरति रूपम् । किमत्र कारणमिति न ज्ञायते । अपि च ऋ प्रापणे च इत्यत्र चाद् गत्यर्थः समुचीयत एव, पुनर्गतौ पाठस्य प्रयोजनं मृग्यम् । मन्ये पुनः पाठसामर्थ्यादेव प्रापणार्थस्य ऋच्छतिरूपं गत्यर्थस्य च अतरिरूपमिति वैशिष्ट्यं ध्वन्यत इति ।

पाणिनीये घातुपाठे द्वयोरप्यर्थयोः समुच्चयं कृत्वा ऋ गतिप्रापणयोः (क्षीरत० १।५६८) इत्येवं पठ्यते । यद्यपि कातन्त्रकृद् काशकृत्स्नपाठमेवानु-
करोति तथापीह कातन्त्रे ऋ प्रापणे च इत्येव पठ्यते तस्यैव च अर्तेश्रृच्छः (३।१।७७) इति ऋच्छादेशो विधीयते ।

३८—चजोः कर्गौ ।^२

अर्थः—चकारचकारयोः स्थाने ककारगकारादेशौ भवतः । यथा—सङ्ग
अ = सङ्गः, स्वङ् अ = स्वङ्गः ।

टिप्पणी—पाणिनीयतन्त्रानुसारं सङ्गस्वङ्गयोर्वचि चजोः कु चिण्यतोः (अ० ७।३।५२) सूत्रेण कुत्वं भवति । प्रकृतसूत्ररूप एव चजयोः कर्गौ कानुबन्धे (क्रमिक संख्या १६) इति सूत्रं पूर्वं व्याख्यातम् । किमिमे पृथक् सूत्रे उताहो एकस्यैव द्विघातरूपेण पाठ इति विचारणीयम् । पूर्वसूत्रोदाहरणे कुत्तौ पाणिनीयमते चोः कुः (८।२।३०) इत्यनेन कुत्वं भवति, सङ्गस्वङ्गयोः चजोः कु चिण्यतोः (७।३।५२) इत्यपरेण । तथा काशकृत्स्ने तन्त्रेऽपि इमे पृथक् सूत्रे संभवतः ।

३९—ह्रस्वोः पश्यः ।^३

अर्थः—ह्रस्वघातोः स्थाने पश्य-आदेशो भवति [अनृविकरणे परतः] ।
यथा—पश्यति ।

१. का० भा० व्या० १।३५०; ५५ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

२. का० भा० व्या० १।३६८; ५८ तमेषु उद्धृतम् ।

३. का० भा० व्या० १।३६९; ५९ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

टिप्पणी—सूत्रमिदं कातन्त्रे (३।८।७८) अनयैव वर्णानुपूर्व्या पठ्यते ।

४०—दृशादीनां दृवृणां यवरा अकानुबन्धे ।^१

अर्थः—दृशप्रभृतीनां घातानाम् इ उ ऋ इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं य व र आदेशो भवन्ति ककारानुबन्धरहिते प्रत्यये परतः । यथा—दृश् तु = द्रश् तु [शिष्टं कार्यमग्रे द्रष्टव्यम्] ।

टिप्पणी—(१) इह सूत्रपाठे अकानुबन्धे इत्यस्य स्थाने अनुबन्धे इत्येवोपलभ्यते । कर्नाटकवृत्तौ तु सम्यग्व्याख्यायते तेन प्रतीयतेऽस्मदीयेऽनुवाद एव लेखकप्रमादात् पाठभ्रंशः समन्वायत इति ।

(२) एतेन सूत्रे य व र आदेशा अकारविशिष्टा जायन्ते, अन्यथा द्रष्टा इत्यत्र रेफमात्रादेशे तत् पदं न सिध्येत । पाणिनीये मते तु सजदशोर्ङकारात् परोऽकारागमो भवति (अ० ६।१।५८) ततश्च ऋकारस्य स्थाने यणादेशो स्रष्टा द्रष्टा इति पदे निष्पद्येते ।

(३) इहाग्रे निर्दिश्यमानौ दृवृणां यवरास्तृचि, दृवृणां यवराः (क्रमिक संख्या १००) पाठावग्यनुसन्धेयौ । असम्मतौ तौ पाठावस्थेव सूत्रस्यैकदेशौ स्तः ।

४१—छशषराजादीनां षोऽघोषे ।^२

अर्थः—छकारशकारषकाराणामन्ते वर्तमानानां राजघातोच्चान्त्यवर्णस्य षकारादेशो भवति अघोषसंज्ञकेषु (वर्गाणां प्रथमद्वितीयेषु) वर्णेषु परतः । यथा—दृश् तु = द्रश् तु = द्रष् तु = द्रष् टु = द्रष्टु = द्रष्टा ।

टिप्पणी—तुलना कार्या मृजादीनां षः, छशोश्च (का० ३।८।५९, ६०) इति कातन्त्रीयसूत्राभ्यां सह ।

४२—दिशादीनां कः ।^३

अर्थः—दिशप्रभृतीनां घातानां शकारस्य ककारादेशो भवति । यथा—दृश् क्रिप् = दृश् = दृक् ।

टिप्पणी—चलवीरकविनेह स्वटीकायाम् ‘अघोषे घोषे च वर्णे परतः’ इत्युक्तम्, तत्कृतः संग्रहीतमिति न ज्ञायते । वस्तुतो वृत्तौ ‘अघोषे घोषे च

१. का० भा० व्या० १।३६९, ५९ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

२. का० भा० व्या० १।३६९, ५९ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

३. का० भा० व्या० १।३६९, ५९ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

परतः' इत्यंशो लक्ष्यविरोधाच्चिन्त्य एव, यतो ह्यनेन पदान्त एव कुत्वं भवतीत्यु-
दाहृतेन दृक्पदेन विज्ञायते । तुलनीयं 'विवन्प्रत्ययस्य कुः' (८।२।६२) इति
पाणिनीयं सूत्रम् ।

४३—कशेर्यप इपुश्च ।^१

अर्थ—कश्चातोर्त्यप इपुश्च प्रत्ययौ भवतः । यथा—कश्यपः, हिरण्य-
कशिपुः ।

टिप्पणी—(१) अस्मन्नागरीप्रतिलिप्या कशेर्यपदयुश्च पाठो वर्तते ।
स लेखक प्रमादाद् अष्टः प्रतीयते । अस्माभिस्तु यथाकस्यं पाठः संशोषितः ।

(२) तैत्तिरीयारण्यके कश्यपः पश्यको भवति यत्परिपश्यति
सौक्ष्म्यात् (१।८।८) पाठ उपलभ्यते स खल्वर्थनिर्देशपरो न वर्णव्यत्ययेन
पश्यक एव कश्यपः संवृत्त इति निर्दर्शनपरः । एवं सिंहतर्कुशन्दयोः पतञ्जलिना
(महा० ३।१।१२३) यास्केन (निरु० ३।१८) च यो वर्णविपर्ययः प्रदर्शितः
सोऽप्यर्थनिर्दर्शनपर एव ज्ञेयः । एतच्चानेन काशिकृत्स्नचातृपाठेन विरुद्धं भवति ।
अत्र हि कश्यपपदं स्पष्टमेव यपप्रत्ययान्तं व्युत्पाद्यते, एवं सिंहशब्दस्य मूलभूता
षिहि प्रकृतिरिह (का० चातृसूत्र १।३।१६, पृष्ठ ४८, ४९) पठ्यते ।

४४—अनुषङ्गलोपोऽनुनासिकानाम् ।^२

अर्थ—अनुनासिकानामनुषङ्गस्य लोपो भवति । यथा—दंश-दशति ।

टिप्पणी—(१) चञ्जवीरकवेरस्य सूत्रस्य व्याख्याऽस्पष्टा वर्तते । सूत्रायौ-
ऽपि यथाश्रुदितपाठानुसारं न विज्ञायते । अनुनासिकानामेवानुषङ्गसंज्ञा पूर्वम्
अनुनासिकोऽनुषङ्गः (क्रमिक संख्या ७) सूत्रेण प्रतिपाद्यते, अनुषङ्गस्य लोपः
(क्रमिक संख्या ८) इत्यनेन च तस्य लोपो विधीयते ।

(२) यदीह अनुनासिकानाम् इत्यस्यानुनासिकवतां चातृनामित्यर्थः
क्रियेत, तस्य चानुषङ्गस्य लोप उच्येत, तथापि न पूर्वनिर्दिष्टाम्या सप्तमाष्टम-
सूत्राम्या किञ्चिद् विधिष्यते ।

(३) पाणिनीयास्तु मच्यते (सप्तमाष्टम-सूत्रयोरुदाहरणे) इत्यत्र
अनिदितां हल संप्रदायाः क्विति (६।४।२४) सूत्रेण, दशति इत्यत्र दंशसञ्ज्ञ-
स्वरूपां शपि (६।४।२५) इत्यनेन च नकारस्य लोपं विदधति । कातन्वीया

१. का० चा० व्या० १।३७०; ५९ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

२. का० चा० व्या० १।३७१; ५९ तमे पृष्ठ उद्धृतम् ।

अपि उक्तोदाहरणयोर्गथासंख्यम् अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः
(३।८।१) इत्यनेन दन्तिशसन्जिस्वन्जिरन्जीनामनि (३।८।४) इत्यनेन
चानुषङ्गस्य लोपं प्रतिपादयन्ति ।

४५—भूते भव्ये वर्तमाने भावे कर्तरि कर्मणि ।

प्रयोजके गुणे योग्ये घातुभ्यः स्युः क्तिवादयः ॥^१

अर्थः—भूते भविष्यति वर्तमाने च काळे, भावे = घात्वर्थे, कर्तरि, कर्मणि,
प्रयोजके च कारके [= हेतौ], गुणे = गौणे कर्मणि, योग्येऽर्हायै घातुभ्यः क्तिवादयो
भवन्ति ।

टिप्पणी—इह सूत्रे 'कर्मणि' पदेन प्रधानं कर्मोच्यते, 'गुणे' इत्यनेन गौणं
कर्म । अत्रायें गुणवाच्यस्य प्रयोगः 'कथिते' लादयश्चेत् स्युः षष्ठीं कुर्यात्
तदा गुणे^२ इति महामाव्यनिर्दिष्टाया करिकायामप्युपलभ्यते । कैयटेनात्र गुणे
तत्र गुणकर्मत्वेनाभिमतं^३ इत्येवं व्याख्यातम् । उत्तरवचने तु कथितेऽभिहिते
त्वविधिस्त्वमतिगुणकर्मणि लादिविधिः सपरं^२ इति स्पष्टमेव गुणकर्मणि
पदं पठ्यते । यत्तु त्रुविशासिगुणेन च यत्सचते^३ इत्यत्र गुणपदं तत्तु क्रिया-
पेक्षया गुणरूपसाधनपरम्, तच्चात्रप्रधानं कर्म, तेन प्रधानकर्मणा यत्सचते
संबध्यते तदकीर्तितम् तच्च गुणकर्म ।

४६—पुल्यगिभ्यामस्त्योऽस्तिश्च ।^२

अर्थः—पुल्य अग इत्येताभ्यां घातुभ्याम् अस्त्योऽस्तिश्च प्रत्ययो भवति ।
यथा—पुलस्त्यः, पुलस्तिः; अगस्त्यः, अगस्तिः ।

टिप्पणी—(१) अत्र यथासंख्यं नेष्यते, तच्च घात्वोः समासनिर्देशेन प्रत्ययो-
श्चासमस्तनिर्देशेन ज्ञायते । अन्यथा प्रत्ययावपि समस्तौ पठ्येताम् । कर्ताटकट्टचि-
कृताऽपि चेह अगस्त्यः अगस्तिः इत्युमे रूपे निर्दिष्टे^३, तेनाऽपि यथासंख्या-
भावो विज्ञायत एव ।

(२) एतेन अगस्त्य अगस्ति द्विरुपशब्दसाधनेन विज्ञायते यत् पाणिनीये
आगस्त्यकौण्डिन्यथोरगस्तिकुण्डिनच् (२।४।७७) लक्षणे यस्य 'अगस्त्यः'
पदस्य साधनाय अगस्त्यस्थाने 'अगस्ति' आदेशो विधीयते, स अगस्ति-प्रकृत्यन्तर-

१. का० वा० व्या० १।३७२ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

२. महामाव्य १।४।५१॥

३. का० वा० व्या० १।४१० तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

३. पुल्यघातुभ्यास्थाने तु पुलस्त्य इत्येवोच्यते ।

समुद्भव इति निदर्शनाय । तेन अगस्त्य-शब्दस्य बहुषु प्रयोगो न भवति, अगस्तिप्रकृत्यन्तरस्यैव भवतीति सूत्रस्य भावो व्याख्येयः ।

४७—स्फायाः स्फी ।^१

अर्थ—स्फायी-घातोः स्फी आदेशो भवति । यथा—स्फीतम् ।

टिप्पणी—कातन्त्रस्य वररुचिप्रोक्ते कृदन्तभागे^२ (४२) सूत्रमिदमनयैव वर्णानुपूर्व्यां पठ्यते । उत्तरसूत्रस्था टिप्पण्याप्यनुसंधेया ।

४८—प्यायः पी ।^१

अर्थ—प्यायी-घातोः पी आदेशो भवति । यथा—पीतम्, पीतिः ।

टिप्पणी—इदमपि सूत्रं कातन्त्रस्य कृदन्तभागे (४३) इत्यमेव पठ्यते ।

विवरणम्—पाणिनिः (अष्टा० ६।१।२२, २८) वररुचिश्च (कातन्त्रकृद्भाग-प्रवक्ता) इमावादेशौ निष्ठायामेव विदधाति । परन्तु कर्नाटकवृत्तौ प्यायः पी सञ्ज्ञानन्तरं पीतिः इत्युदाहरणमपि पठ्यते । तेन ज्ञायते किन्प्रत्ययेऽपि स्फी-पी आदेशौ भवत इति । तथा सति तकारादौ किति प्रत्यये सामान्येनेमावा-देशौ काशिकृत्स्ने विहिताविति विज्ञायते । यद्वा कर्नाटकवृत्तौ पीतिः पदं प्रमाद-पठितं स्वीकार्यम् ।

४९—नान्तः क्षुणादीनाम् ।^३

पाठशोधनम्—इह कर्नाटकवृत्तौ सूत्रस्य तद्वृत्तेष्व पाठः सन्दिग्धो वर्तते । यथापठितस्य न कश्चनार्यो विज्ञायते । प्रकरणानुरोधेन च ज्ञायते क्षोभनम् क्षोभनीयम् इत्युदाहृतयोर्बुदाहरणयोर्णत्वं निराकर्तुं सूत्रमिदमुपन्यस्यते वृत्तिकृता । एवं च सति सूत्रस्य नातः क्षुभादीनाम् इत्येवं पाठेन भाव्यम् ।

सूत्रार्थः—नातः क्षुभादीनाम् इत्यस्यायमर्थो ज्ञेयः—क्षुभादीनां घातना सम्बन्धिनि कृतप्रत्ययेऽकारादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति ।

विशेषः—पाणिनीयमते त्वत्र क्षोभणम् क्षोभणीयम् इति णत्वं भवत्येव ।

१. का० धा० व्या० १।४९२ तमे सूत्रे सङ्कृतम् ।

२. पतद्विषयेऽस्मदीयः 'सं० व्या० शास्त्र का इतिहास' नामा ग्रन्थो (भाग १, पृष्ठ ५११, द्वि० सं०) द्रष्टव्यः ।

३. का० धा० व्या० १।५७१ तमे सूत्रे सङ्कृतम् ।

५०—इकृतिपौ धातुस्वरूपे ।^१

अर्थः—धातोः स्वरूपे [= क्रियायां भावे च] इक् तिप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । यथा—वृत्तिः = वर्तनम् ; वृत्तिः = दीपाङ्गम् (वती इति भाषायाम्) ।

टिप्पणी—महामाव्ये (३।३।१०८) तु इकृतिपौ धातुनिर्देशे इति वार्तिकं पठ्यते । तस्यायमर्थः—धातुनिर्देशे धातोर्इक् तिप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । यथा पाणिनीये—स्तम्बकर्णयोरभिज्ञपोः (३।३।१३) इत्यत्र रमि इतीका, अधिकरणे श्रोतेः (३।३।१५) इत्यत्र च श्रोतेः इति धितपा निर्देश उपलभ्यते । यदि काशकृत्स्नस्य सूत्रस्याप्ययमेवार्थः स्यात् तर्हि पुल्यगिभ्याम् (क्रमिक संख्या ४६) इत्यत्रोभयोर्घात्वोरिका निर्देशो ज्ञेयः । तिप्प्रत्ययेन च धातु-निर्देशः काशकृत्स्नस्योपलब्धेषु सूत्रेषु न दृश्यते । कातन्त्रे तु तिपानिर्देशो बहुत्रोपलभ्यते । एतेन कर्नाटकवृत्त्युक्तोऽर्थः प्रामादिक इति विज्ञायते ।

५१—रूपो रो लः ।^२

अर्थ—रूपधातो रेफस्य लकारो भवति । यथा—रूपते ।

५२—मानुबन्धाद् इन्मा ।^३

अर्थ—मानुबन्धेभ्यो धातुभ्यो इन् प्रत्ययो णानुबन्धवन् भवति । यथा—अवरयति ।

टिप्पणी—अस्मिन् सूत्रे 'णानुबन्धवत्' पदे न दृश्यते । तच्चाग्रे व्याख्यास्य-मानेन (क्रमिक संख्या १२५) इन् णानुबन्धवत् सूत्रेण पूर्यते, अर्थात् इन् प्रत्ययस्य यत् णानुबन्धवत्त्वं विहितं तन्मानुबन्धाद् धातोर्न भवति । णानुबन्धवद-तिदेशाभावे बुद्धिरादौ सणे । (क्रमिक संख्या १२६) सूत्रेणोच्यमाना बुद्धिर्न भवति । काशकृत्स्ने धातुपाठे घटाद्यो मानुबन्धाः इति गणसूत्रेण (१।६।१९) घटादीनां मानुबन्धवत्त्वमतिदिश्यते । तेन इनो णानुबन्धवत्त्वकार्यं यत्राप्यतो तदनेन प्रतिषिध्यते ।

पाणिनिकातन्त्रकारौ तु घटादीना बुद्धि विधाय पुनर्हस्त्वमनुशिष्टः । तथाहि—मितां ह्रस्वः (अष्टा० ६।४।१२) मानुबन्धानां ह्रस्वः (का० ३।६।६५) इत्युभयोर्यथासंख्यं सूत्रम् ।

१. का० धा० व्या० १।५७६ तमे सूत्र उद्धृतम् ।

२. का० धा० व्या० १।५८० तमे सूत्र उद्धृतम् । पाणिनिरपीत्यमेव पपाठ (८।३।१८) । 'रूपे रो ल' इति कातन्त्रीय पाठ । ३ का० धा० व्या० १।५१३ तमे सूत्र उद्धृतम् ।

५३—दाराः पुंसि भूमि ।^१

अर्थः—दारशब्दः (मार्यावाचकः) पुंलिङ्गे भूमि = बहुवचने च प्रयुज्यते । यथा दाराः = मार्या ।

टिप्पणी—दारशब्दस्य बहुत्वं प्राथिकम्, एकवचनान्तस्यापि दर्शनात् ।
तद्यथा—श्रोत्रियस्य दारेण (वृ० उ० ६।४।१२), आचार्यदारे (आप० धर्म० १।२।७।२७), दारे (तन्त्राख्यायिका, पृष्ठ ६७, श्लोक १५७) इत्यादयो बहवः प्रयोगा उपलभ्यन्ते ।

५४—आतो युरनि (१, रिनि) ।^२

अर्थः—आकारान्तस्य धातो 'यु' आगमो भवति अनि परतः ।

टिप्पणी—अत्र अनि इति चेति संदेहः । अनि आयति इत्युदाहरणम् ।
तथा सति पूर्वनिर्दिष्टः आतो युः (संख्या ३७) सूत्रमस्यैवैकदेशः संभवति । इनि आययति इत्युदाहरणम् । अनि पाठे आययतीत्यत्र 'यु' आगमो न सिद्ध्यति । तस्मात् इनि इति पाठ एव व्यायान् प्रतिभाति । उत्तरसूत्रे, 'यु' आगमविधायके इनि इत्येवोपलभ्यते । उत्तरसूत्रस्था टिप्पण्यवलोकनीया ।

५५—आतो पुरिनि ।^३

अर्थः—आकारान्तस्य धातोः 'पु' आगमो भवति इनि परतः । यथा—
आपयति ।

टिप्पणी—इनि परे यु-पु-ऊमयोरप्यागमयोर्विधानात् आययति आपयति इत्युभयोरुदाहरणयोर्निर्देशाद् आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सामान्येन यु-पु-आगमौ काशकृत्स्नमते द्रष्टव्यौ । कालन्ने (३।८।२१, २२) द्व पाणिनीयशास्त्रवत् (७।३।३६, ३७) व्यवस्थया युक्पुगागमौ विधीयते ।

अपि च आ पाके (१।६।१५) इत्यस्य घटादिषु पाठात्, घटादीनां च मानु-
बन्धत्वात् पाणिनीमते पाके अपयति, अन्यत्र आपयति इति भवति । परन्तु
काशकृत्स्नव्याकरणे मानुबन्धाना ह्रस्वत्वविधानस्याभावात् (तत्र मानुबन्धत्वम्
एव प्रतिविध्यते—ब्र० क्रमिक संख्या ५२) अपयति इति न भवति ।

१. का० वा० व्या० १।६।३ तमे, ९।३०८ तमे च सूत्र उद्धृतम् ।

२. का० वा० व्या० १।६।५ तमे सूत्र उद्धृतम् ।

३. का० वा० व्या० १।६।५ तमे सूत्र उद्धृतम् ।

५६—ज्ञाजनोर्जा ।^१

अर्थः—ज्ञा जन इत्येतयोर्वाच्योः स्थाने जा-आदेशो भवति । यथा—जानाति, जायते ।

टिप्पणी—कातन्त्रे जा जनेर्विकरणे, ज्ञश्च (३।८।८१, ८२) इति पाठो दृश्यते । पाणिनीये तु काश्चकृत्स्नबदेव पाठः ।

५७—क्रयादेर्ना ।^२

अर्थः—क्रीप्रभृतिभ्यो घातुभ्यो ना विकरणो भवति सार्वधातुके परतः ।
यथा—क्रीणाति जानाति ।

५८—शमादर्शने मानुबन्धः ।^३

टिप्पणी—कर्नाटकवृत्तावस्य सूत्रस्यैह (१।६।१३ घातुसूत्रे) पाठः प्रमादजः । वस्तुतो नैतत् स्वतन्त्रं सूत्रमपि तु शमोऽदर्शने इत्यस्य घातुगणसूत्रस्य (ब्र० १।६।२५) प्रमादजं पाठान्तरम् । अस्य कर्नाटकव्याख्याऽपि चिन्त्या प्रमादजा च । इहास्मदीयस्य काश्चकृत्स्नघातुव्याख्यानस्य १०३ तमे पृष्ठेऽवस्तात् द्वितीया टिप्पण्यवलोकनीया ।

५९—स्वार्थे यिन् ।^४

टिप्पणी—अस्य सूत्रस्य पाठः सन्दिग्धो वर्तते । चञ्चवीरकविना च यथा-सूत्रमेव व्याख्या विहिता । सूत्रमिदम् ऊर्जने छदिः (१।६।१८) इति घातु-सूत्रस्य व्याख्यान उद्धृतं वर्तते । एतेन प्रतीयते यदिह घटादौ चौरादिकस्य छद संवरणे (घातुसूत्र ९।२९) इत्येवं पठितस्य ऊर्जने बलेऽर्थे मानुबन्धत्वं विहितम् । तथा सति इन् इत्यस्य स्थाने यिन् इति पाठो लेखक प्रमादज एव । एवं च नैतत् स्वतन्त्रमिदं सूत्रमपि तु अग्रे व्याख्यायमानस्य चुरादेरिन् स्वार्थे (क्रमिक संख्या ११८) सूत्रस्यार्थतोऽनुवादो ज्ञेयः । यिन् इति पाठस्य तु प्रकृते 'छदयति' प्रयोगे न कश्चिदुपयोगः ।

१. का० वा० व्या० १।६।१६ तमे सूत्र उद्धृतम् ।

२. का० वा० व्या० १।६।१६ तमे सूत्र उद्धृतम् ।

३. का० वा० व्या० १।६।१६ तमे सूत्र उद्धृतम् ।

४. का० वा० व्या० १।६।१८ तमे सूत्र उद्धृतम् ।

६०—सदेः सीदः ।^१

अर्थः—सद्ल-धातोः सीद-आदेशो भवति [अन्विकरणे परतः] ।
यथा—सीदति ।

टिप्पणी—सूत्रमिदमन्यैवानुपूर्व्या कातन्त्रे (३।८।८०)ऽपि पठ्यते ।

६१—शदेः शीयः ।^२

अर्थः—शद्ल-धातोः शीय-आदेशो भवति [अन्विकरणे परतः] ।
यथा—शीयति ।

टिप्पणी—पाणिनीयाः शदेः शितः (अष्टा० १।३।६०) इति नियमेन द्विविकरणेष्व्वात्मनेपदमामनन्ति । चञ्जवीरकृताया कर्नाटकव्याख्यायां तु परस्मैपदं निर्दिश्यते । कातन्त्रेऽपि शदधातोरेन्विकरण आत्मनेपदविधायकं सूत्रं नोपाकृत्यते । हुवादौ (५।६०) तस्य धातोः कर्नाटकव्याख्याने शीयति शीयते इत्यमयपदं निर्दिश्यते, तत्कथमिति न ज्ञायते ।

६२—गतौ न लोपः ।^३

अर्थः—गत्यर्थेऽङ्गधातोर्नकारस्य लोपो भवति । यथा—अचति अचते ।
गतेरन्यत्र-अञ्जति अञ्जते ।

६३—खनेः खाः ।^४

अर्थः—खन-धातोः खा-आदेशो भवति । यथा—परिखा, लेयम्, खातः ।

टिप्पणी—कर्नाटकवृत्त्या नेदं विज्ञायते यत् खा-आदेशः केषु प्रत्ययेषु परतो भवति । पाणिनीयास्तु जनसनखनां सञ्खलोः (६।४।४२) इति नियमानुसारं खलादौ सनि खलादौ च क्किति प्रत्यये नकारस्याकारादेशं विदधति । यकरादौ च क्किति विकल्पेन आकारादेशमामनन्ति (३० ये विभाषा ६।४।४३) ।

परिखा-शब्दे तु पाणिनीयमतानुसारं खन धातोर्द्विप्रत्ययो भवति (३० काशिका ३।२।१०१ वृत्त्यन्ते) इति टेल्गेपि खियां टापि च परिखापदं सिद्धयति,

१. का० धा० व्या० १।६५३ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

२. का० धा० व्या० १।६५४ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

३. का० धा० व्या० १।६६२ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

४. का० धा० व्या० १।६७५ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

एवमाखादयोऽपि । खेयम् इत्यत्र तु ई च खनः (३।१।१११) सूत्रेण क्यप्सन्नि-
योगेन नकारस्य ईकारादेशो भवति-ख ई य, ततः आद् गुणः (६।१।८७)
इत्यनेन गुणे खेयम् इति निष्पद्यते । काश्चकुत्स्नमतानुसारं तु खनः खा-आदेशो
भवति । तदनन्तरं खेय-शब्द एत्वं क्यमिति न ज्ञायते ।

६४—गुहो दीर्घः ।^१

अर्थः—गुहघातोऽकारस्य दीर्घो भवति । यथा—गूहति ।

टिप्पणी—कर्नाटकटीकया नैतद् व्यत्यते यदयं दीर्घत्वं केषु प्रत्ययेषु परतो-
भवति । पाणिनीयास्तु येष्वजादिषु प्रत्ययेषु परत उकारस्य गुणादेशेन गोह
इति रूपं निष्पद्यते, तत्रैव ऊद् उपधाया गोहः (६।४।८९) इति सूत्रेण ओका-
रस्य ऊद् आदेशं विदधति । कातन्वीया अप्येवमेवामनन्ति (द्र० ३।६।६३) ।

६५—दानादीनां सन् सार्धधातुके ।^२

अर्थः—दानादीनां चात्ना सन्-आगमो भवति सार्धधातुके परतः । यथा—
दीदांसति, दीदासते; शीशासति, शीशासते ।

टिप्पणी—(१) पाणिनीयानां मते सन्-प्रत्ययो भवति नागमः ।

(२) पाणिनीयाः सामान्येन सन् विधाय, धातुसंज्ञां कृत्वा सार्धधातुकान्
आर्धधातुकाश्च सर्वानेव प्रत्ययान् विदधति ।

(३) इमं सन्-प्रत्ययं पाणिनीयाः दानेरार्जवे, ज्ञानेर्निज्ञाने, बधेर्वै-
रूप्ये, मानेर्जिज्ञासायाम् इत्येवमयं विशेषेष्वामनन्ति (द्र० काशिका २।१।६) ।

६६—द्विः सनि ।

अर्थः—दानादीनां द्वित्वं भवति सनि परतः । उदाहरणानि पूर्वसूत्रवदेव ।

टिप्पणी—कर्नाटकटीकायाम् अग्न्यासत्येस्त्वं दीर्घत्वं च क्यमिति नोक्तम्,
अर्थात् एतयोः कार्ययोर्विधायके सूत्रे तत्र नोद्घृते ।

६७—अदादीनामनो लुक् ।^४

अर्थः—अदिप्रभृतीनां चात्नाम् अनो विकरणस्य लुग्भवति । यथा—
असि, हन्ति ।

१. का० धा० व्या० १।६८६ तमे सूत्रे उद्घृतम् ।

२. का० धा० व्या० १।६९१ तमे सूत्रे उद्घृतम् ।

३. का० धा० व्या० १।६९२ तमे सूत्रे उद्घृतम् ।

४. का० धा० व्या० २।१ प्रथमे सूत्रे उद्घृतम् ।

६८—हनो घाः ।^१

अर्थः—हनघातोर्वाऽऽदेशो भवति । यथा—घातः, घातकः, घाः, घायकः ।

टिप्पणी—(१) घातः इति प्रयोगो ष्वप्रत्यये उत क्तप्रत्यये इति नैव स्पष्टं भवति । यदि ष्वन्तस्य तर्हि घाऽऽदेशः किं हकारमात्रस्य उत सर्वस्य स्थाने भवति । यदि हकारमात्रस्य तर्हि घाः घायक इत्युदाहरणे न सिद्धयतः, अथ सर्वदेशस्तर्हि घातः घातकः इत्यत्र तकारश्रुतिः कुतः ? । यदि घातः इति प्रयोगः कान्तस्य स्वीक्रियेत तथा सति तत्सिद्धावपि घातकः इत्यत्र कथं तकारश्रुतिरिति न ज्ञायते । पाणिनीयास्तु हकारमात्रस्य कुत्वम् (७।३।५४) आमनन्ति, नकारस्य च तकारादेशम् (७।३।३२) ।

(२) घाः पदमिदं पाणिनीयमतानुसारं न सिध्यति । अस्य तुलना खनेः खाः (क्रमिक संख्या ६३) सूत्रेण तदुदाहरणेन परिस्त्रा-पदेन कार्या ।

(३) घायकः इदमपि पदं पाणिनीयमतानुसारं न सिध्यति । अस्मिन् पदे घादेशो आतो युरिति (क्रमिक संख्या ५४) सूत्रेण स्वार्थे इनि (णिचि) प्रत्यये यु-आगमो भवति । पाणिनीयमतानुसारं तु घातकः इत्येव निष्पद्यते ।

६९—व्यूदादीनां वृद्धिस्तिसिभिषु ।^२

अर्थः—यु-प्रभृतीनां घातूनां ति-सि-मि-प्रत्ययेषु वृद्धिर्भवति । यथा—घौति, घौषि, घौमि ।

७०—रुदादेरिः सार्वघातुके ।^३

अर्थः—रुदादीनाम् इकारो भवति सार्वघातुके परतः । यथा—रोदिति ।

टिप्पणी—(१) काशकृत्स्नसूत्रे सार्वघातुके सामान्येन इकार उक्तः । परन्तु पाणिनीयमतानुसारमिडागमो बलादिसार्वघातुक एव भवति (द्र० आ० ७।२।७६) ।

(२) रुदादिषु कियन्तो घातवो यज्जन्त इति न ज्ञायते । पाणिनीयास्तु रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः (७।३।७६) इत्यत्र 'पञ्चभ्यः' इति स्पष्टमाहुः ।

१. का० घा० व्या० २।४ र्धे सूत्र उद्धृतम् ।

२. का० घा० व्या० २।५ मे सूत्र उद्धृतम् ।

३. का० घा० व्या० २।३१ तत्रे सूत्र उद्धृतम् ।

(३) आदिशब्द इह प्रकारवाची उत व्यवस्थावाचीत्यपि सन्दिह्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रकारवान्वेवादिशब्दः श्रूयते, इहापि तथैव भवितुमर्हति ।^१

(४) कातन्त्रे रुदादेः सार्वधातुके (३।१।३) इति पठ्यते ।

७१—स्वरवद् यः कृत् ।^२

अर्थः—कृत्संज्ञको य-प्रत्ययः स्वरवद् भवति । यथा—दीघय्यम्, दीघाय्यम् ; वेवय्यम्, वेवाय्यम् ।

टिप्पणी—(१) पाणिनीयमतानुसारं दीघय्यम् वेवय्यम् इत्यत्र यत्प्रत्ययः, दीघाय्यम्, वेवाय्यम् इत्यत्र च ण्यत् प्रत्ययो ज्ञेयः । यति गुणे दीघे य, वेवे य इत्यवस्थायां स्वरवदतिदेशेन अयादेशे उक्तरूपसिद्धिः, ण्यति तु वृद्धौ दीघे य वेवे य इत्यवस्थायां स्वरवदतिदेशेन आयादेशे उक्तरूपसिद्धिर्येया ।

(२) पाणिनीयमतानुसारं तु यमि यति ण्यति च अय् आय् अय् आय् आदेशाः केषुचिदेव प्रयोगेषु विधीयन्ते । यथा—

चान्तो यि प्रत्यये (६।१।७९)—वाग्रन्यः माण्डव्यः । धातोस्तन्निमित्त-
स्यैव (६।१।८०)—लव्यम्, पव्यम्, अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम् । क्षय्य-
जयौ शब्दार्थे (६।१।८१)—शब्दार्थादन्यत्र ज्ञेयम् ज्ञेयम् । क्रय्यस्तदर्थे
(६।१।८२) तदर्थान्न्यत्र—क्रेयम् । भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि (६।१।८३)—
लोके मेयम्, प्रवेयम् ।

एषु क्वचित् नित्या आदेशा विधीयन्ते, क्वचिच्चर्यान्तरे तदभावः प्रतिपाद्यते ।

(३) स्वरवद् इत्यत्र वद्ग्रहणं स्वाश्रयकार्यप्रतिपत्त्यर्थम्^३ इति न्यायेन यदा स्वरवदतिदेशस्तदा सामान्येन सर्वत्र अयादय आदेशाः, यदा तु स्वाश्रयकार्यमर्थात् व्यञ्जनवत्वमाश्रीयते तदा अयाद्यादेशाभावे क्षेय-जेय-क्रेय-
आदयः शब्दा उपपद्यन्ते । तदेवमेतेन काश्चकृत्स्नमतेन सर्वत्रैव द्विरूपा प्रयोगा
उपपद्यन्ते इतीदं महद् वैशिष्ट्यं प्राक्पाणिनीयस्य काश्चकृत्स्नतन्त्रस्य ।^४

१. पतद्विषये ७४ तमसूत्रस्य तृतीया टिप्पणी द्र० (पृ० ६२) ।

२. का० धा० व्या० २।५५ तमे सूत्रे उद्घृतम् ।

३. द्रष्टव्यम्—वद्ग्रहणं किमर्थम्, स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । महा० १।१५६ ॥

४. प्राक्पाणिनीया आचार्या यण्-सन्धिबद् यण्यवधानसन्धिमप्यामनन्ति स्म । यथा—
त्रि + अन्यकन् = त्रियन्कन्, त्रियन्वकन् । यण्यवधानसन्धिबिपदेशरमाभि 'स० व्या०
शास्त्र का इतिहास' नान्ति ग्रन्थे (भाग १, पृष्ठ २६-३०, द्वि० स०) विल्लरेण प्रणिपादितम्,
तदिह सुखनार्थं द्रष्टुमर्हम् ।

छन्दसि पदमामनन्ति । पाणिनिस्तु लोके केवलं ब्रुव्-धातोरेव ईडागमं विदधाति (ब्र० ७।३।९३), परन्तु काशकृत्स्न आचार्यो ब्रुवादेरी इत्यत्र प्रकारवाचिनमादिपदं पठति । एतेनैतावत् स्पष्टं यत्काशकृत्स्नमते ईकारागमोऽन्येभ्योऽपि धातुभ्यो भवति । एतस्य पुष्टिश्चन्नवीरकविना उद्धृताभ्याम् ऊर्णीति स्तवीते प्रयोगाभ्यामपि जायते ।

(२) अपरमप्येकमस्ति विचारणीयम्—ऊर्णीति इत्यत्र तनादेरुः इति सूत्रेण उविकरणः कस्मान्न भवतीति टीकाकारेण नेह किञ्चित् कारणमुपन्यस्तम् । ययन्त्वनुमिनुमो यत्तनादिवत् कार्यातिदेशात् वदग्रहणेन स्वाभ्यकार्यम् अर्थात् अन्विकरणस्य लुक्कार्यमपि भवति । अयवादादौ पाठसामर्थ्यात् विकरणस्य लुगपि द्रष्टव्यः । एतद्विषये दिवादेर्यन् (क्रमिक संख्या १५) सूत्रव्याख्यानमपि द्रष्टव्यम् ।

(३) काशकृत्स्नस्य रुदादेरिः सार्वधातुके (क्रमिक संख्या ७०) ब्रवादेरी तिसिमिषु (क्रमिक संख्या ७४) सूत्रयोः पाणिनेः तुरुस्तुशस्यमः सार्वधातुके (७।३।९५) अस्तिसिचोऽष्टुक्ते (७।३।९६) बहुलं छन्दसि (७।३।९७) रुदश्च पञ्चभ्यः (७।३।९८) रुदादिभ्यः सार्वधातुके (७।२।७६) ईशः से (७।२।७७) ईडन्ननोर्ध्वे च (७।२।७८) इत्येतेः सूत्रैः सहैकवाक्यतया प्रतीयते यद्विकरणस्य लुकि वल्वादिसार्वधातुके परतः इद्वैडागमौ सामान्येन भवत इति । एतस्य पोषणं माध्यन्दिनीयपदपाठेनापि भवति । तद्यथा—माध्यन्दिनसंहितायां क्षमीष्व (१।१५) इति पदं ईडागमयुतं भूयते । अस्य पदपाठे क्षमीष्व । क्षमीष्वेति क्षमिष्व इत्येवं पठ्यते । पदकाराणां चैव सामान्येन नियमो यत्र ते सांहितिकं दीर्घत्वं मन्यन्ते तत्र पदपाठे तं ह्रस्वीकृत्य अर्थात् लौकिकं सम्पाद्य^१ पठन्ति । एतन्नियमानुसारं पदकारमते क्षमीष्व इति छान्दसं दीर्घत्वम्, क्षमिष्व इति लौकिकं रूपमिति । सत्येवं भवति विचारणीयम्, यत्पदकारमते लौकिकत्वेनाभ्युपगते क्षमिष्व—प्रयोगे विकरणस्य लुक् ईडागमश्च कथमजायतेति ।

अस्मन्मतानुसारं तु दैवयुगीनायामादिसंस्कृतभाषायाम्, या वैदिकपद-बहुलत्वादतिभाषापदवान्याऽभूत्^२ तस्या प्रत्येकधातोर्विभिन्नगणकार्याप्यभूत्, न

१. तुलाना कार्या—यद्यपि छान्दस वाक्य तत्तत् कुर्वाणो लौकिकश्च । बृहदेवता ।

२. ब्र० आर्यभाषाऽतिभाषा च, अतिभाषा तु देवानाम् । भरत नाट्यशास्त्रे १७।२७, २८ (वदोदा स०) ॥ अत्राहायिनवग्रह—वैदिकपदवाहुल्यादावर्भाषातो विलक्षणत्व-मस्याः । अग्निमपृष्टस्या प्रथमा दिप्यप्यपीह द्रष्टव्या ।

प्रत्येकं च चातुः सेडनिद्वेदेन द्विषाऽऽसीत्, प्रत्येकघातोश्च बलादिरार्धघातुके इड्-ईडागवभूताम्, एवं विकरणछक्पक्षे बलादौ सार्वघातुकेऽपि इड्-ईडाग-मावजायेताम् इति । पाणिनिनाऽऽहागमरूपेण निर्दिष्टा अरुदत् आदत् (अष्टा० ७ । ३ । १९, १००) प्रभृतयः प्रयोगा भवौदादिक-विकरणपक्षी-या द्रष्टव्याः । वस्तुतः प्राचीनाया अतिमाषा नाम्ना^१ आदिमाषा नाम्ना^१ वा स्मृतायाः संस्कृतभाषायाः स्वरूपपरिज्ञानान्तरम् अवस्थावत् कृतं भाषाविज्ञानानु-शीलनं पुनरनुशीलनीयं भविष्यति । तेन च मुरमारतीरेव संसारस्यादिमाषा सर्वभाषाणां जननीति भारतीयं मतमञ्जस्यैव पुष्टिं गमिष्यति । साम्प्रतिकं भाषाविज्ञानं त्वत्यन्तं ह्रासं प्राप्ताया संस्कृतभाषाया स्वरूपस्याप्येकदेशमविगम्यैव प्रवृत्तम् । तत्रैकस्य परमभाषाविज्ञत्वेन प्रसिद्धस्य बोंपनाम्नो विदुष एकमेवो-दाहरणमवस्ताभिर्दिश्यते । बोंपनामा विद्वान् लिखति—

कतिपयशब्दानां तुलनयैतज्ज्ञायते यद् योरोपीयभाषाणामपेक्षया-सारप्रतिका वङ्गभाषा संस्कृतभाषातोऽविकदूरा वर्तते । वङ्गभाषाया 'बाप' 'बोहिनी' शब्दयोः संस्कृतभाषायाः पितृस्वसृशब्दाभ्यां सह नास्ति दूरतोऽपि संबन्ध इति ।^२

परमभाषाविज्ञत्वेन प्रसिद्धस्य बोंपनाम्नो विदुषः संस्कृतभाषायाः परिज्ञानं कियान् आसीदिति अनेनोदाहरणेन विस्पष्टम् । भारतीया बालाः, येषां संस्कृत-भाषाया चञ्चुप्रवेश एव भवति तेऽपि जानन्ति यत् संस्कृतभाषायां पितृसमा-नार्थकः बापशब्दः स्वसुपर्यायो भगिनीशब्दश्च विद्यत इति (अन्यस्मैव सह वङ्गभाषायाः 'बाप-बोहिनी' शब्दयोः साक्षात् सम्बन्धो वर्तते) अत एवाशेष-शेषुषीसम्पन्नेन वेदविद्योद्धारकेन स्वामिदयानन्देन पाश्चात्यानां संस्कृतभाषाज्ञान-विषये निरस्तपादपे देशे परण्डोऽपि द्रुमायते इति न्याय उद्धृतः ।^३

७५—ह्रादेर्दिः ।^४

अर्थः—द्रुप्रभृतीनां द्विः = दिर्वचनं भवति । यथा—गुहोति विभेति ।

१. भरतनाट्यशास्त्र १७।१८ (बजोदा सं०), अवैव 'आदिमाषा' इति पाठान्तरमप्यव-लोकनीयम् ।

२. यतद्विषये पण्डितभगवदत्तकृते 'वैदिकभाष्य का इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य ग्रन्थे भागे (पृष्ठ ६६, ६७, द्वि० सं०) विशेषतोऽवलोकनीयम् ।

३. सत्यार्थप्रकाश एकादश समुद्रास, पृष्ठ २९२, सं० १४ ।

४. का० शा० व्या० २।६५ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

टिप्पणी—(१) काशकृत्स्नीये घातुपाठे जुहोत्यादिर्न वृथगणत्वेन पठ्यते, अदादिगण एव ह्यादीनामप्यन्तर्भावः । अत एव ह्यादिष्वपि विकरणस्य छकं विधाय द्वित्वमुच्यते । कातन्त्रकारोऽपि काशकृत्स्नतन्त्रमेवानुसारं, वोपदेवश्च कातन्त्रम् । अत एवैषा घातुपाठे नवगणा एवोपलभ्यन्ते ।

(२) छुग्विकरणाछुग्विकरयोरछुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति परिमाणाऽपि ह्यादीनां छुग्विकरणत्वमेव द्योतयति । इह का० घा० व्या० २।१ सूत्रस्या टिप्पण्य-
वलोकनीया ।

७६—कवर्गहकारयोश्चवर्गः ।^१

अर्थः—अभ्यासस्य कवर्गस्य हकारस्य च चवर्गो भवति । यथा—जुहीति ।

७७—पूर्वोऽभ्यासः ।^२

अर्थः—दिर्भावे पूर्वोऽभ्याससंज्ञो भवति ।

टिप्पणी—सूत्रमिदं कातन्त्रे (३।५।४) ऽपीत्येव पठ्यते ।

७८—द्वयमभ्यस्तम् ।^३

अर्थः—द्वयं द्वितीयम्^४ अभ्यस्तसंज्ञं भवति ।

टिप्पणी—(१) कातन्त्रेऽपीदं सूत्रमित्येव पठ्यते (प्र० ३।५।५)

(२) अस्मिन् काशकृत्स्नीये सूत्रे द्वयं पदं द्वितीयार्थे प्रयुज्यते । पाणि-
निमते सभेऽभ्यस्तम् (६।१।१।५) इत्यनेनोपयोरपि भागयोरभ्यस्तसंज्ञा भवति ।
यद्यपि काशकृत्स्नमते द्वयमित्यनेन उभयार्थो ग्रहीतुं शक्यते, तथापि अभ्यस्ताद्
द्यु अभ्यस्ते (क्रमिकसंख्या ८३) इति सूत्रे अभ्यासात् परेऽभ्यस्ते परतः 'यु'
इत्ययमागमो विधीयते, तेन ज्ञायते काशकृत्स्नमते द्वितीयस्यैव भागस्याभ्यस्त-
संज्ञा भवतीति ।

७९—अभ्यासस्य ध्रुतां तृतीयाः प्रथमाः ।^५

अर्थः—अभ्यासस्य ध्रुतां (=वर्गाणां प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ्याणां) स्थाने

१. का० घा० व्या० २।६५ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

२. का० घा० व्या० २।६५ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

३. का० घा० व्या० २।६५ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

४. द्वयमित्यस्य द्वितीयमित्यर्थो व्यवहज्यसा न सम्भवति, तथापीहायमेवार्थोऽभिप्रेतः ।
द्रष्टव्या पतत्सूत्रस्था द्वितीया टिप्पणी

५. का० घा० व्या० २।६५ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

तृतीयाः प्रथमाश्च भवन्ति । (प्रथमद्वितीयानां स्थाने प्रथमाः, तृतीयचतुर्थानां स्थाने तृतीयाः भवन्ति) यथा - हुहोति = छुहोति = जुहोति ।

टिप्पणी—(१) काश्चकृत्स्ने तन्त्रे 'धुट्' इतीयं पारिभाषिकी संज्ञा । काश्चकृत्स्नस्य संक्षिप्ते संस्करणे कातन्त्रे धुट्संज्ञा एवं परिभाष्यते—धुट् व्यञ्जनमनन्तस्थानुनासिकम् (१।१।१३) ।

(ख) यद्यपि धुट्-ग्रहणेन वर्गाणां प्रथमतृतीयानामपि ग्रहणं भवति तथापि प्रथम-तृतीयाणां स्थाने प्रथमतृतीयाणां विधाने प्रयोचनं नास्तीति कृत्वा द्वितीयानां स्थाने प्रथमाः, चतुर्थानां स्थाने तृतीया इत्येवाऽभिप्रायोऽत्र ज्ञेयः । अत एव कातन्त्रे द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ (३।५।११) इति स्पष्टमेवोच्यते ।

(ग) पाणिनीयाः कुहोश्चु (७।४।६२) सूत्रेण हकारस्य झत्वं विदघते, ततश्च अभ्यासे चर्च (८।४।५४) इत्यनेन जस्त्वं च । काश्चकृत्स्नीयतन्त्रेऽप्ययमेव क्रमः स्यादिति सम्भाव्यते । कातन्त्रे तु हो जः (३।५।१२) इत्यनेन जस्त्वमेव विधीयते ।

८०—ह्रस्वोऽभ्यासस्य ।^१

अर्थः—अभ्यासस्य ह्रस्वो भवति । भीमेति = बीमेति = निमेति ।

टिप्पणी—कातन्त्रे ह्रस्वः (३।५।१५) इति सूत्रेण ह्रस्वत्वं विधीयते ।

८१—अभ्यासस्य ऋवर्णस्य इकारम् ।^२

अर्थः—अभ्यासस्य ऋवर्णस्य (= ऋ ऋ वर्णयोः) स्थाने इकारादेशो भवति । यथा—पुपतिं = पिपतिं; ऋकृति = इअति = इयति (द्र० अग्रिम ८३ सूत्रम्) ।

८२—ऋतेरीरुरौ ।^३

अर्थः—ऋकारस्य ईर् ऊर् आदेशौ भवतः । यथा—कृति = कीर्तिः; पृति = पूर्तिः ।

टिप्पणी—(१) अत्र सूत्रे क ऋकारस्य स्थाने ईर् भवति क च ऊर् इति न स्पष्टमुच्यते । पाणिनीयानुशासने ऋत इद् घातोः, सदोष्ठथपूर्वस्य (७।१।१००,

१. का० धा० व्या० २।६९ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

२. का० धा० व्या० २।६८ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

३. का० धा० व्या० २।६८ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

१०२) इत्याभ्यां व्यवस्थया इत्त्वसुत्वं चोच्यते । ततश्च दीर्घत्वम् । कातन्त्रेऽपि ऋदन्तस्यैरगुणे सरोष्ठथोपधस्य च (३।७।४२, ४३) इत्याभ्यां व्यवस्थयैव इरौ लच्येते ।

(२) अत्र अग्रे व्याख्यायमाने ऋ ईर्, इरौ रीरुरौ (क्रमिक संख्या १०२, १०३) सूत्रे, ऋत ईर्, ऋत ऊर् (क्रमिक संख्या १०४, १०५) इति च सूत्रे अपि द्रष्टव्ये ।

८३—अभ्यासाद् यु अभ्यस्ते ।^१

अर्थः—अभ्यासात् परो यु इत्यागमो भवति अभ्यस्ते परतः । यथा—
इअर्ति = इ य् अर्ति = इयर्ति ।

८४—यनि दीर्घश्च ।^२

अर्थः—[दिवादिनां] यनि परे दीर्घो भवति । यथा—दिव्यति दीव्यति ।

टिप्पणी—पूर्वनिर्दिष्टः कर्नाटकटीकानुसारी सूत्रार्थोऽपूर्ण इव प्रतिभाति । उक्ते सामान्येऽर्थे शसादेर्दीर्घो यनि (क्रमिक संख्या ८७) इत्यग्रे व्याख्यायमानं सूत्रं व्यर्थं स्यात् । 'शाम्यति' इत्यत्राप्यनेनैव दीर्घत्वं सेत्स्यति किमन्येन सूत्रेण प्रयोजनमिति । अपि च सूत्रे पठ्यमानश्चकारोऽपि कस्यचित् पदस्यानुवृत्तिं द्योतयति तच्च कर्नाटकटीकायाम् नैव निर्दिश्यते । पाणिनीयलक्षणानुसारं तु ह्रस्वि च (८।१।७७) इति सूत्रेण रेफान्तस्य वकारान्तस्य च घातोऽपघाया वर्तमानयोरिकारोकारयोर्दीर्घत्वं भवति ।

८५—ऋ ईर् यनि कृति च ।^३

अर्थः—ऋकारस्य स्थाने ईर् आदेशो भवति यनि कृति च परतः ।
यथा—जीर्यति, जीर्णः ।

टिप्पणी—(१) यस्मिन् कृति गुणो न भवति तत्रैव ईर् आदेशो भवति । यथा—जीर्यति, जीर्णः ।

(२) इह ऋतेरीरुरौ (क्रमिक संख्या ८२) इति सूत्रस्य टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

१. का० चा० व्या० २।७२ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

२. का० चा० व्या० ३।१ मे सूत्रे उद्धृतम् ।

३. का० चा० व्या० ३।१८ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

८६—ओ लोपो यनि ।^१

अर्थः—ओकारान्तस्य घातोरोकारस्य लोपो भवति यनि परतः । यथा—
ओ यति = श्यति = स्यति, स्यति, छयति ।

८७—शमादेर्दीर्घो यनि ।^२

अर्थः—शमप्रभृतीनां घादना दीर्घो भवति यनि परे । यथा—शाम्यति ।
टिप्पणी—कातन्त्रे शमादीनां दीर्घो यनि (३।८।६६) इत्येवं सूत्रमिदं
पठ्यते ।

८८—अनुदात्तानुबन्ध आत्मनेपदम् ।^३

अर्थः—अनुदात्तानुबन्धाद् घातोर्दानुबन्धाच्चात्मनेपदं भवति । यथा—
एषते, शेते ।

८९—स्वरितानुबन्ध उभयपदम् ।^४

अर्थः—स्वरितानुबन्धाद् घातोर्ज्ञानुबन्धाच्चोभयपदं भवति । यथा—पचते,
पचति । कुर्वते, करोति ।

टिप्पणा—पाणिनीयाः स्वरितानुबन्धेभ्यो घातुभ्यः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल
ह्वात्मनेपदं विदधते । एवं तदनुयायिनश्चान्द्रादयोऽपि । परन्तु काशकृत्स्ने
कातन्त्रे च न तथा वैशिष्ट्यमुपलभते । तथा चोक्तं वर्धमानेन—

विशेषः पाणिनेरिष्टः सामान्यं सर्ववर्मेणः ।

सामान्यमनुगृह्णन्ति तत्राचार्यपरम्परा ॥ इति ।

अत्र विशेषो बोधदेवविरचितस्य कविकल्पद्रुमस्य दुर्गादासविद्यावागीश-
कृतार्थां घातुदीपिकार्थां (पृष्ठे ८) द्रष्टव्यः ।

विशेषे नोक्तेऽप्यात्मनेपदपरस्मैपदसंशयोऽन्वयव्याप्तात् कर्त्रभिप्राय आत्मने-
पदम्, परामिप्राये च परस्मैपदं स्वतः सिद्धमिति, कृत्वा काशकृत्स्नेन शर्ववर्मणा च
नोक्तं स्यात् । उत्तरवर्तिमिराचार्यैरनुक्त्यभिप्रायमविज्ञायानुक्तिमात्रेणात्मनेपद-
परस्मैपदयोर्व्यभेदोपि सामान्येन विधानं विज्ञातं स्यात् ।

१. का० धा० व्या० ३।१९ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

२. का० धा० व्या० ३।४१ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

३. काशा० व्या० ३।७८ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

४. का० धा० व्या० ३।७८ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

९०—उदात्तानुबन्धः परस्मैपदम् ।^१

अर्थः—उदात्तानुबन्धाद् घातोः परस्मैपदं भवति । यथा—अतति ।

टिप्पणी—यस्मिन् घातौ न कश्चिदनुबन्ध आसज्यते यथा—भू सत्तायाम्, तस्मात् परस्मैपदविधायकं न किञ्चित् सूत्रं कर्नाटकवृत्तादुपलभ्यते, परन्तु काशकृत्स्ने तन्त्रे तस्य सद्भाव अवश्यम्भावी विज्ञायते । यतः कातन्त्रे तु पाणिनीयतन्त्रवत् शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् (३।४।४७) इति पठ्यत एव ।

९१—स्वादेर्नुविकरणः ।^२

अर्थः—भुज-प्रभृतिभ्यो घातुभ्यो नु-विकरणो भवति । यथा—सुनोति ।

टिप्पणी—अत्र त्रिसप्ततितमस्य सूत्रस्य प्रथमा टिप्पण्यप्यवलोकनीया ।

९२—ऋननुबन्धाद् ईः ।^३

अर्थः—ऋकारानुबन्धाद् नकारानुबन्धाच्च ईः प्रत्ययो भवति । यथा—कर्तृ-कर्त्री, स्तु-स्त्री, दण्डिन्-दण्डिनी ।

टिप्पणी—(१) सूत्रेऽनुबन्धशब्दः सन्दिग्धो वर्तते, तथैव कर्नाटकवृत्तिरपि सन्दिग्धा । यतः कर्नाटकवृत्तौ स्तुञ् आच्छादने (४।९) इत्यस्मात् किबन्तात् स्तुरूपात् स्त्री-शब्दनिष्पत्तिः प्रदर्शिता, तस्मात् ऋकारान्तान्-कारान्ताच्च ईप्रत्ययविधानं युक्तम्, ऋकारानुबन्धस्य तन्नाभावात् । पाणिनीयाः ऋन्नेभ्यो ङीप् (४।१।५) इत्यत्र ऋकारान्ताङ्कारान्ताच्चैव प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीपं विदधति । तस्मात् शब्दः पाठः ऋनन्ताद् ईः स्यात् ।

(२) उणादौ तु स्त्रीपदं स्थायतेर्द्वैप्रत्ययेन साध्यते (स्थायतेर्द्वै-उणादि-कोशः ४।१६६) तत्र टित्वान्ङीम् भवति (अ० ४।१।१५) । वार्तिककारोऽपि संस्त्याने स्थायतेर्द्वै (महा० ४।१।३) इत्युक्तलोणादिक्रममेव पुष्पाति ।

९३—तुदादेरग्विकरणः ।^४

अर्थः—तुदप्रभृतिभ्यो घातुभ्योऽग्विकरणो भवति । यथा—तुदति ।

टिप्पणी—अत्र ७३ त्रिसप्ततितमस्य सूत्रस्य प्रथमा टिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

१. का० वा० व्या० ३।७८ मे सूत्र उद्धृतम् ।

२. का० वा० व्या० ४।१ मे सूत्र उद्धृतम् ।

३. का० वा० व्या० ४।९ मे सूत्र उद्धृतम् ।

४. का० वा० व्या० ५।१ मे सूत्र उद्धृतम् ।

काशकृत्स्ने तन्त्रे स्वरविवेचना—पाणिनिप्रभृतय आचार्याः प्रत्ययविशेषेषु अनुबन्धविशेषान् आसन्नन्तः शब्दस्वराणां सूक्ष्ममेदानपि दृष्ट्वा नोज्ञितवन्तः । अत एव वृत्तिकृता जयादित्येन दात्ताः गौप्तः, स्वरे विशेषः^१ । महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य (४।२।७४) इति महता कण्ठेनोक्तम् । काशकृत्स्निराचार्योऽपि स्वव्याकरणे शब्दस्वरान् यथायथं प्रदर्शयामासेति तत्प्रयुक्तैर्विविधैरनुबन्धैः स्पष्टं प्रतीयते । तद्यथा—

यद्यपि कर्नाटकवृत्तौ अनुविकरणविधायकं सूत्रं साक्षान्नोद्धृतम्, तथापि भ्वादिगणान्ते अन्विकरणो भ्वादिः समाप्तः इति केलेन, अदाद्यास्मे च अदादीनामनो लुक् (क्रमिक संख्या ६७) इत्युद्धृतेन सूत्रेण च स्पष्टं प्रतीयते यत् काशकृत्स्ने तन्त्रे अन्विकरण उत्सर्गरूप आसीत् । कातन्त्रेऽपि अन्विकरणः कर्तरि (३।४।३२) इत्येव पठ्यते । काशकृत्स्निना वृदादिभ्यो बाहुभ्यः अनुविकरणस्थाने अन्विकरण उच्यते । अकि ककारानुबन्धस्य यदि गुणप्रतिषेध^२ एव प्रयोजनमभविष्यत्तर्हि अनः किदतिदेशेनैव तद् असेत्स्यत्, किं पृथग् अन्विकरणेन । तेन विधायते काशकृत्स्ने तन्त्रे शब्दस्वराणामपि यथायथं विधानमासीत् । तेन भवति पचति इत्यत्र अनो निच्चादाद्युदात्तत्वं भवति, वृदति वृदति इत्यत्र च अकः प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । पाणिनीया अपि भ्वादौ शपः पित्त्वमुक्त्वा बाहुस्वरमेवामनन्ति, वृदतिप्रभृतिषु च विकरणप्रत्ययस्वरम् । एवमेव काशकृत्स्ने तन्त्रे अनुविकरणस्य सन्प्रत्ययस्य च निस्त्वविधानं पाणिनीयस्वरविधानेन तुल्यं भवति । कातन्त्रे तु न स्वरविधानमाद्रियते, तेन वृदादिभ्योऽपि उत्सर्गः 'अन्' विकरण एवोच्यते, तत्परे च तुदादेरनि (३।७।२५) सूत्रेण गुणाभावो विधीयते । सत्यन्येवम् अनि इयनि अनि च निस्त्वं कातन्त्रे कस्मादुच्यते इति विचारणीयमेव ।

९४—सकृद् बाधितो विधिर्बाधित एव ।^३

अर्थः—एकवारं यो विधिर्येन केनापि बाधितः, स बाधित एव भवति,

१. विपश्च उत्तरकृत्स्ने निर्मितेषु कृपेषु 'दात्ता', गौप्ता 'आधुदात्ता' प्रयुज्यन्ते, दक्षिणकृत्स्ने निर्मितेषु त पदान्तोदात्ता इत्यभिप्रायः ।

२. कर्नाटकाटीकार्या 'ककारं वृद्धिनिषेधार्थम्' इति पठ्यते । तदशुद्धं, नहि कस्मादपि वृदादिगणस्यादकि वृद्धिः प्रसङ्गो वर्तते ।

३. का० वा० व्या० ५।१ प्रथमे सूत्रे उद्धृतम् । सम्भवतः काशकृत्स्नीयपरिभाषापाठस्यैव परिभाषा स्यात् ।

न पुनः प्रवर्तते । यथा—‘वृदति’ इत्यत्र विकरणस्य किन्वाद् गुणः प्रवाधितः, स पुनर्न प्रवर्तते ।

टिप्पणी—वृत्ता कार्या—सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव (परिभाषावृत्तिः खीरदेवीया २०, परिभाषेन्दुशेखरः ४०) ।

लृदनुबन्धान्तुः ।^२

अर्थः—लृकारानुबन्धाद् [वृदादिगणस्थाद्] घातोः ‘नु’ आगमो भवति । यथा—मुच्छ्—मुञ्चति ।

टिप्पणी—(१) कर्नाटकवृत्तौ लृदनुबन्धान्तुः इत्येवं पठ्यते स चापपाठः । पूर्वत्र इदनुबन्धान्तुः (क्रमिक संख्या ९) इत्यत्र पञ्चम्यन्तः पाठ उपलभ्यते, स एवास्माभिरत्रापि स्वीकृतः । एवमुत्तरत्र ९६, ९७, ९८ सूत्राणां पाठविषयेऽपि विज्ञेयम् ।

(२) इह कर्नाटकटीकायां सूत्रवृत्तौ ‘नु’ स्थाने ‘नुम्’ इत्येवं पठ्यते । स सूत्रविरोधाच्चिन्त्यः । एवमुत्तरत्र ९६, ९७, ९८ सूत्रवृत्तिष्वपि हेयम् । पाणिनीयास्तु ‘नुम्’ इत्येव विदधति । यद्वा वृत्त्यनुरोधात् सर्वत्र सूत्रपाठे ‘नु’ स्थाने ‘नुम्’ पाठो द्रष्टव्यः, एवं इदनुबन्धान्तुः (क्रमिक संख्या ९) सूत्रपाठेऽपि । परन्तु तत्र कर्नाटकटीकायां सूत्रवृत्तावपि ‘नु’ इत्येव पठ्यते । तेन ‘नु’ पाठ एव ज्ञायमान् इत्यस्माकं मतम् ।

(३) वृत्तौ ‘वृदादिगणस्थाद्’ इति पदमस्माभिः परिवर्धितम् । तत्रैवास्य सूत्रस्य प्रवर्तनात्, एवमग्रेऽपि सूत्रवृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

९६—इरनुबन्धान्तुः ।^३

अर्थः—इर्-अनुबन्धाद् [वृदादिगणस्थाद्] घातोः ‘नु’ आगमो भवति । यथा—विचिर्-सिञ्चति ।

टिप्पणी—इह ९५ तमस्य सूत्रस्य सर्वा अपि १-२-३ संकेतिताष्टिप्पण्यो द्रष्टव्याः ।

९७—ईदनुबन्धान्तुः ।^१

अर्थः—ईकारानुबन्धाद् [वृदादिगणस्थाद्] घातोः ‘नु’ आगमो भवति । यथा—कृती-कृन्तति ।

१. का० वा० व्या० ५।७ मे सूत्र उद्धृतम् ।

२. का० वा० व्या० ५।११ मे सूत्र उद्धृतम् ।

३. का० वा० व्या० ५।१२ मे सूत्र उद्धृतम् ।

टिप्पणी—इह ९५ तमस्य सूत्रस्य सर्वा अपि टिप्पण्योऽवलोकनीयाः ।

९८—स्वरितानुबन्धान्तुः ।^१

अर्थः—स्वरितानुबन्धाद् [तुदादिगणस्थाद्] चातोः 'नु' आगमो भवति ।
यथा—खिद्-खिन्दति, खिन्दते ।

टिप्पणी—इहापि ९५ तमस्य सूत्रस्य सर्वाष्टिप्पण्यो द्रष्टव्याः ।

काशकृत्स्नतन्त्रे स्वरचिन्तासद्भावेऽन्यत् प्रमाणम्—काशकृत्स्ने तन्त्रे शब्दानां स्वरविषयिकी मीमांसाऽऽसीदिति विषये पूर्वं ९३ तमस्य सूत्रस्य विवरणं उक्तम्^२ । इहान्यत् प्रमाणं प्रस्तूयते । प्रकृतसूत्रे पूर्वतनेषु च ८८, ८९, ९० सूत्रेषु अनुदात्तस्वरितोदात्तादीन् स्वरानधिकृत्यात्मनेपदादिकार्यं विहितम् । तत् काशकृत्स्ने तन्त्रे स्वरविवेचनायामेव सम्भवति नान्यथा । कातन्त्रे स्वरविवेचनाभावाद् आत्मनेपदादिविधायकेषु अनुदात्तादि-स्वरविशेषाणां निर्देशो नाकारि । काशकृत्स्नेन तु पाणिनिवत् स्वरविशेषानुरोधेनात्मनेपदादिविधानमुक्तम्, तेन ज्ञायते काशकृत्स्नीये तन्त्रे पाणिनीयतन्त्रवत् स्वरचिन्तनमासीदिति ।

९९—यजां यवराणां य्वुतः सम्प्रसारणं कानुबन्धे ।^३

यवराणां य्वुतः ।^४

अर्थः—यनादिधातूनां यवराणां [यथाक्रमम्] इ उ ऋ सम्प्रसारणं भवति, ककारानुबन्धवति प्रत्यये परतः । यथा—यृश्चति, यृहाति ।

टिप्पणी—यवराणां य्वुतः इति सूत्रं यजां यवराणामित्यादिसूत्रस्यैकदेश एव प्रतिभाति । यृहाति पदे नाविकरणस्य किदतिदेशविधायकं सूत्रं कञ्ज-वृत्तौ नोद्घ्रियते ।

१००—य्वृणां यवरास्त्वृचि ।^५

य्वृणां यवराः ।^६

अर्थः—इ उ ऋ इत्येतेषां स्थाने [यथाक्रमम्] य व र आदेशा भवन्ति त्वृचि परतः । यथा—सून् तु = सृष्टु = सृष्टा ।

१. का० धा० व्या० ५।१३ श्वे सूत्र उद्धृतम् ।

२. इ०-गृह ६९ ।

३. का० धा० व्या० ५।१९ तमे सूत्र उद्धृतम् ।

४. का० धा० व्या० ८।१४ श्वे सूत्र उद्धृतम् ।

५. का० धा० व्या० ५।५१ तमे सूत्र उद्धृतम् ।

६. का० धा० व्या० ८।१२ श्वे सूत्र उद्धृतम् ।

टिप्पणी—(१) पूर्वसूत्रपाठे 'तृचि' इति न सूत्रपदं सम्भवति तृचो-
ऽन्यत्रापि यवरादेशानां दर्शनात् । उत्तरसूत्रपाठो वृष् चातोर्वातः इत्युदाहरणे
निर्दिष्टस्तेनापि पूर्वमतमेव दृढीभवति ।

(२) अस्मन्मते उभावपि पूर्वनिर्दिष्टौ पाठौ पूर्वनिर्दिष्टस्य ४० तमस्य
दृशादीनां श्रवणां यवरा अकानुबन्धे सूत्रस्यैकदेशा अनुवादौ वा स्त इति ।
तथा सति पूर्वपाठे 'तृचि' ग्रहणमनुवादमात्रमेव ।

१०१—ऊदनुबन्धाद् इड् वा ।^१

अर्थः—ऊकारानुबन्धाद् वातोरिड् वा भवति । [यथा—धिघू—सेधिता, सेद्धा ।]

टिप्पणी—कर्नाटकटीकाकृता सूत्रमिदम् ओषदच् छेदने (५।१९)
धाताबुद्धतः, परं तत्रास्योदाहरणं न प्रदत्तम् । धिघूधातोर्बुदाहरणं त्वस्माभिः
कल्पितमिति ज्ञेयम् ।

१०२—ऋ इर् ।^२

अर्थः—धातोर्ऋकारस्य 'इर्' आदेशो भवति । यथा—कृ—किरति ।

टिप्पणी—अत्र १०५ तमस्य सूत्रस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ।

१०३—इरुरीरुरौ ।^३

अर्थः—इर् उर् इत्येतयोर् इर् ऊर् इत्येतौ भवतः । यथा—कृत =
किर् त = कीर्तः कीर्तवान् ।

टिप्पणी—(१) सूत्रमिदं कातन्त्रेऽपीत्यमेव पठ्यते (ब्र० २।३।५२) ।

(२) कर्नाटकटीकाकारेण सूत्रस्यापूर्ण एवार्थो निर्दिष्टः । कातन्त्रे तु
पूर्वसूत्रात् (२।३।४४) विरामव्यञ्जनादिषु इत्यनुवर्तते । तेन विरामे
कृधातोः क्पि किर् = कीः, पृधातोः पुर = पूः^४, व्यञ्जनादौ कीर्तः पूर्तः इति ।

१०४—ऋत ईर् ।^५

१०५—ऋत ऊर् ।^६

अर्थः—ऋत स्थाने ईर् भवति । ऋतः स्थाने ऊर् भवति । यथा—
शीर्णम्, पूर्तम् ।

१. का० धा० व्या० ५।१९ तमे सूत्रे उद्धृतम् । २. का० धा० व्या० ५।२१ तमे सूत्रे
उद्धृतम् । ३. का० धा० व्या० ५।२१ तमे सूत्रे उद्धृतम् । ४. का० धा० व्या०
८।१५ सूत्रे उद्धृतम् । ५. का० धा० व्या० ५।१६ सूत्रे उद्धृतम् ।

टिप्पणी—(१) १०४, १०५ संख्यकयोः सूत्रयोः पाठः सन्दिग्धः । अस्मन्मते १०२ तमे सूत्रे इर् आदेशेन सह उर् आदेशोऽप्यपेक्षते, पुर-पूः इत्यादौ उर् आदेशस्य दर्शनात् । तेन ऋद् इरुरौ इति पूर्णं सूत्रं स्यात् । तयोरेव इर् उर् आदेशयोः १०३ संख्यकेन सूत्रेण यदीर्घत्वमुच्यते तस्यैवानयोः (१०४, १०५) सूत्रयोरनुवादो ज्ञेयः ।

(२) पाणिनीयाः कातन्त्राश्चागुणप्रसङ्गे ऋकारान्तस्य इर्, ओष्ठ्यपूर्वस्य च उर् आदेशं प्रशासति, एवमुपधाया अपि यथासंख्यम् (द्र० 'ऋत इद् धातोः उपधायाश्च, उदोष्ठ्यपूर्वस्य च—अष्टा० ७।१।१००—१०२; ऋत इरगुणे, उरोष्ठ्योपधस्य च—कातन्त्र ३।७।४२, ४३) तयोश्च दीर्घत्वं भ्रुवते ।

(३) पाणिनीया कातन्त्राश्च इर् उर् मावं व्यवस्थया भ्रुवते, परन्तु काशकृत्स्नीये तन्त्रे सामान्येन इर उर् विधानमासीदिति प्रतीयते । यथा—ओष्ठ्यपूर्वमावेऽपि दूर्तः दूर्तवान् जूर्तम् जूर्तिः (का० धा० व्या० ८।१९२०, पृ० १८३) इत्यत्र उरादेशो विधीयते । एवं गीर्णम् गूर्णम् (का० धा० व्या० ८।१२२, पृ० १८३) इत्यत्र उमयोरपि इरुरोर्विधानमुपलभ्यते ।

(४) एवं काशकृत्स्ने तन्त्रे पाणिनीयकातन्त्रवद् अगुणे इत्यपि नियमो नोपलभ्यते, तथाहि गुणप्रसङ्गेऽपीह इरुर् भावाद्बुदाह्वियेते । यथा—बृ-भूरणम् ब्रूणीयम् (८।१७); भृ-भूरणम् भ्रूणीयम् (८।१८); दृ-दूरणम् दूरणीयम् (८।१९); जृ-जूरणम् जूरणीयम् (८।२०); गृ-गूरणीयम् (८।२२) इति ।

(५) इह प्रसङ्गे ऋ ईर् यनि कृति च (क्रमिक संख्या ८५) सूत्रमपि ब्रह्मम् ।

१०६—य्वोर्धातोरियुवौ स्वरे ।^१

अर्थः—धातोरीकार-ऊकारयोरिष् उवौ भवतः स्वरे परतः । यथा—चू-अति=नुवति ।

टिप्पणी—काशकृत्स्नसूत्रपाठे य्वोः पदेन ह्रस्वदीर्घयोर्मदो न व्यज्यते । परन्तु टीकाकारेण दीर्घयोरीकारोकारयोरेव निर्देशः कृतः । कातन्त्रकारेण तु स्पष्टमेव ईदूतोरियुवौ स्वरे (२।२।५६) इति दीर्घयोरीदूतोरेव ग्रहणं क्रियते । पाणिनिना तु अचि श्नुधातुभ्रवां य्वोरियङ्चकौ (६।४।७७) इति सामान्येनैव निर्देशः कृतः । तदनुसारं ह्रस्वान्तयोः क्षि-स्-धात्वोः चिक्षियतुः रुरुचतुः प्रयोगयोरियुवौ भवतः । एतत्कार्यसिद्धयर्थं कातन्त्रे स्मरादाविचर्णोवर्णान्तस्म

१. का० धा० व्या० ५।१०५ तमे सूत्रे उद्भूतम् ।

धातोरियुवौ (३।१।५५) इति पृथक् सूत्रमुपलभ्यते । कातन्त्रस्य पूर्वनिर्दिष्टः ईदूतोरियुवौ स्वरे (२।२।५६) सूत्रं नामिकप्रकरणस्य विद्यते । काशकृत्स्न-धातुपाठस्य कर्नाटकटीकाकृता कातन्त्रीये नामिकप्रकरणे पठितेन समानाक्षरेण सूत्रेण नुवत्तिपद उवादेशो विधीयते । एतेन विज्ञायते काशकृत्स्नीयं सूत्रं पाणिनि-सूत्रवत् सामान्यविषयकमेव । कातन्त्रकारेण काशकृत्स्नीयमेव सामान्य-विषयकं सूत्रं यत्किञ्चिद्भेदेन नामिक प्रकरणे पठितम्, धातोरियुवौ विधातुं च सूत्रान्तरं विहितम् ।

विशेषः—पूर्वविवरणेनैतदपि विस्पष्टं भवति यत्काशकृत्स्नीयं तन्त्रं पाणिनीय-तन्त्रवत् प्रकरणानुसारेणामीत्, न तु कातन्त्रवत् प्रक्रियानुसारीति ।

१०७—रुधादेर्नुम् ।^१

अर्थः—रुधप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो नुम्—विकरणो भवति सार्वधातुके परतः ।
यथा—रुध्ति = रुणध्ति । धकारात् पूर्वं नुम् क्यमिति नोक्तं वृत्तिकृता ।

१०८—चतुर्थ्यात् तथयोर्धः ।^२

अर्थः—वर्गस्य चतुर्थाक्षरात् परे तकारयकारयोर्धकारादेशो भवति । यथा—
रुणध्ति = रुणध्धि = रुणद्धि ।

टिप्पणी—(१) कर्नाटकटीकाकारेण धकारादेशः सार्वधातुके परत इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यम् । इह तु सार्वधातुकस्यैव तिपः तकारस्य धकारत्वमिदम् ।

(२) कातन्त्रे चतुर्थमभ्यस्तथोर्धोऽधः (३।१०३) इति, पाणिनीये च अषस्तथोर्धोऽधः (८।२।४०) इति सूत्रं पठ्यते । तयोस्तुलनया विज्ञायते यत् काशकृत्स्नीये सूत्रे अधः इत्यंशस्तुटित इति ।

१०९—अपृक्त एकवर्णः प्रत्ययः ।^३

अर्थः—धातोः पर एकवर्णोऽपृक्तप्रत्ययः स्वार्थं प्रदाय छुप्यते ।

टिप्पणी—उक्तः सूत्रार्थः कर्नाटकवृत्त्यनुसारी वर्तते । सूत्रमिदमपृक्तसंज्ञा-विधायकमथवाऽपृक्तस्य लोपविधायकमिति सन्दिग्धम् । अस्मन्मते तु सूत्रमिदम् अपृक्तसंज्ञाविधायकम् । अपृक्तस्य लोपविधायकं तु सूत्रं दीक्षायां नुवितम् । वृद्ध्या कार्या—अपृक्त एकाल् प्रत्ययः (अष्टा० १।२।६१), वैरपृक्तस्य (अष्टा०

१. का० वा० व्या० ६।१ प्रथमे सूत्रे उद्धृतम् ।

२. का० वा० व्या० ६।१ प्रथमे सूत्रे उद्धृतम् ।

३. का० वा० व्या० ६।२२ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

६।१।६७) इति । अनयोरपि प्रथममपृक्तसंज्ञाविधायकम् अपरमपृक्तस्य लोपविधायकमिति ।

मन्ये इह कर्नाटकवृत्तौ अपृक्त एकवर्णः प्रत्ययः इत्यपृक्तसंज्ञाविधायकस्य वृत्तिमागो नष्टः, तदनन्तरं च अपृक्तस्य लोपविधायकं सूत्रं नष्टम् । तेन छत्तसूत्र-वृत्तिग्रन्थेन सह पूर्वसूत्रस्य सम्बन्धः सम्बन्धि । लेखकप्रमादाद् एतादृशाः पाठ-दोषा उपपद्यन्ते इति विशा विज्ञानन्त्येव, इत्यल्लमधिकवर्णनेन ।

११०—न आ ई आत्मनेपदे ।^१

अर्थः—नाविकरणस्य आकारस्य ईकारादेशो भवति आत्मनेपदे परतः ।
यथा—क्रीणीते ।

टिप्पणी—(१) इह ऋधादिभ्यो नाविकरणविधायकं सूत्रं कर्नाटकवृत्ति-कृता नोदाह्रियते, यद्वा ग्रन्थान्नाष्टं स्यात् ।

(२) सूत्रे पठितः 'आत्मनेपदे' इति न सूत्रांशः सम्भवति, तथा सति क्रीणीतः इत्यत्र परस्मैपदे केन ईत्वं स्यात् । तस्मात् क्रीणीते इत्यत्र ईत्वं विधातुं सूत्रस्यार्थतोऽनुवादो ज्ञेयः ।

१११—क्ववत्तु निष्ठा ।^२

अर्थः—क्वः क्ववत्तुश्च प्रत्ययौ निष्ठा संज्ञौ भवतः ।

टिप्पणी—सूत्रमिदं पाणिनीये (अष्टा० १।१।२६) कातन्त्रे (कृदन्ते ८४) चेत्यमेव पठ्यते ।

११२—निष्ठायास्तो नः ।^३

अर्थः—निष्ठसंज्ञकस्य क्तस्य क्ववतोश्च तकारस्य नकारो भवति । यथा—मीत-मीनः, मीनवान् ।

टिप्पणी—(१) असम्भ्रमते सूत्रमिदं कस्यचित्सूत्रस्यैकदेशो वा स्याद् अर्थ-तोऽनुवादो वा । तुलनीयम्—पा० अ० ८।२।४२, कातन्त्रे कृदन्त ५३१ सूत्रेण

(२) कर्नाटकटीकाया मत्स्यार्थकोऽपि मीनशब्दः ज्ञान्त इत्युक्तम् (द्र० ८।७, पृ० १८१) तच्चिन्त्यम् । वस्तुतस्तदौणादिको नक् प्रत्ययान्तः (उणा० ३।३) संज्ञामूलो शब्दोऽन्य एव ।

१. का० पा० व्या० ८।१ प्रथमे सूत्रे उद्धृतम् ।

२. का० पा० व्या० ८।७ मे सूत्रे उद्धृतम् ।

३. का० पा० व्या० ८।७ मे सूत्रे उद्धृतम् ।

११३—प्लादेह्रस्वः ।^१

अर्थः—पूञ् इत्येवमादीनां वातूनां ह्रस्वो भवति । यथा—पूञ् = पुनाति ।

११४—ग्रहादेरीट् ।^२

अर्थः—ग्रहप्रभृतिभ्यो वातुभ्य ईडागमो भवति । यथा—ग्रहीता ।

११५—गृहाः पुंसि च भूम्येव ।^३

अर्थः—गृहशब्दः पुँल्लिङ्गे बहुत्व एव च प्रयुज्यते ।

टिप्पणी—(१) अस्मन्मत इह निर्दिष्टो गृहशब्दो भार्यावाचकः । न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते इति सुभाषितेऽपि तथैव निर्देश उपलभ्यते । तथा सत्येव दारशब्दवदेतस्य पुंस्त्वं बहुत्वं च युक्तं भवति । द्र०—दाराः पुंसि भूमिन् (क्रमिक संख्या ५३) इति काशकृत्स्नीयं सूत्रम् ।

(१) गृहाः पुंसि भूम्येव इत्यनुष्टुभ एकं चरणम् । पूर्वनिर्दिष्टेन भूते भज्ये वर्तमाने (क्रमिक संख्या ६) इत्यनेनानुष्टुप्छन्दोबद्धेन सूत्रेण, गृहाः पुंसि भूम्येव इत्यनेन किञ्चिन्नौ सर्वधातुभ्यः (क्रमिक संख्या ६) इत्यनेन चानुष्टुप्चरणेन विश्रयते यत्काशकृत्स्नीये तन्त्रे छन्दोबद्धान्यपि सूत्राण्यासन् । काशकृत्स्नस्य संक्षेपभूते क्रातन्त्रेऽपि छन्दोबद्धानि सूत्राण्युपलभ्यन्ते ।

(३) पूर्वनिर्दिष्टेन दाराः पुंसि भूमि (क्रमिक संख्या ५३) इति सूत्रेण गृहाः पुंसि च भूम्येव इत्यनेन च विश्रयते काशकृत्स्नीये तन्त्रे लिङ्गानुशासनमप्यासीत् । तच्च शब्दानुशासनान्तर्गतमपि संभवति, पाणिनीयतन्त्रवत् खिलरूपेणापि ।

११६—श्रादेर्वः ।^४

अर्थः—श्रुप्रभृतिभ्यो वातुभ्यो वः प्रत्ययो भवति । [यथा—शर्वः ।]

टिप्पणी—(१) अस्मत्प्रतिलिप्यामुदाहरणं नास्ति, तत् किं प्रतिलिपिकर्तृप्रमादोद्यमं मूलग्रन्थ एव वा तन्नासीदिति न ज्ञायते । अत्र शर्वः इत्युदाहरणमपेक्षते ।

१. का० वा० व्या० ८।८ मे सूत्र उद्धृतम् ।

२. का० वा० व्या० ८।१४ शे सूत्र उद्धृतम् ।

३. का० वा० व्या० ८।१४ शे सूत्र उद्धृतम् ।

४. का० वा० व्या० ८।१५ शे सूत्र उद्धृतम् ।

(२) पाणिनीये सम्प्रदाये 'श्व' शब्द औणादिकत्वेन प्रसिद्धः (उणादिकोश १।१५५) । काशकृत्स्नीये तन्त्रेऽपि किमेतत्सूत्रं शब्दानुशासनस्योत तदीयोणादि-प्रकरणस्येति विचारार्हम् । अत्र १३१ तमस्य सूत्रस्य तृतीया टिप्पण्यवलोकनीया ।

११७—क्षिमादीनां न नो णः ।^१

अर्थः—क्षिमाप्रभृतीनां शब्दानां नकारस्य णकारो न भवति । यथा—क्षिमाति ।

टिप्पणी—बुलनीयं क्षुब्धनादिषु च (८।४।३९) इति पाणिनीयेन सूत्रेण ।

११८—चुरादेरिन् स्वार्थे ।^२

अर्थः—चुरप्रभृतिभ्यो वातुभ्य इन् विकरणो भवति स्वार्थे । यथा—चोरयति ।

टिप्पणी—बुलना कार्या चुरादेश्च (का० १।४।११) इति कातन्त्रीयेण सूत्रेण ।

११९—लक्ष्मीमन्मनाः ।^३

अर्थः—लक्ष्मिवातोर्मीं मन् मन इत्येते प्रत्यया भवन्ति । यथा—लक्ष्मीः, लक्ष्म, लक्ष्मणः ।

टिप्पणी—पाणिनीये सम्प्रदाय एतेऽप्यौणादिकाः शब्दाः ।

१२०—नथादेरिनि दीर्घः ।^४

अर्थः—नथप्रभृतीनां वातूनाम् इनि परे दीर्घो भवति । यथा—नाथयति ।

टिप्पणी—वक्ष्यमाणेन इन् णानुबन्धवत् (क्रमिक संख्या १२५) सूत्रेण णानुबन्धवदतिदेशे वृद्धिरादौ सणे (क्रमिक संख्या १२६) सूत्रेण वृद्धिर्न विष्यत्येव किं नथादेरिनि दीर्घः इति सूत्रेण प्रयोजनम् । सम्भवत्येतत् सूत्रं न स्यात्, कार्यस्यानुवादमात्रमत्रोक्त्वा कर्नाटकव्याख्याया ।

१२१—चरादन्तिन् ।^५

अर्थः—चरवातोर्न्तिन् प्रत्ययो भवति । यथा—चरन्ती = देशान्तरवासी ।

१. का० वा० व्या० ८।२९ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

२. का० वा० व्या० ९।१ प्रथमे सूत्रे उद्धृतम् ।

३. का० वा० व्या० ९।१० मे सूत्रे उद्धृतम् ।

४. का० वा० व्या० ९।१९ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

५. का० वा० व्या० ९।१७५ तमे सूत्रे उद्धृतम् ।

टिप्पणी—कातन्त्रे यङ् स्थाने यञ् विधीयते (३।४।३१), पाणिनीये तु यञ् उच्यते (३।१।६७) ।

१३१—बृहो ममन्मीन्मणिष्व (१) ।^१

अर्थः—बृहवातोर्म मन् मीन् मणिष्व (१ मिण्) इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
यथा—ब्रह्म, ब्रह्मन्, ब्रह्मी (१), ब्राह्मिः ।

टिप्पणी—(१) सूत्रमिदं चन्नवीरकविना पुरुषसूक्तस्य कर्नाटकटीकाया ब्राह्मये पदव्याख्यान उद्धृतम् । ब्र० का० बा० कर्नाटकटीकाया भूमिका ।

(२) पुरुषसूक्तकर्नाटकटीकायामुद्धृतः सूत्रपाठोऽशुद्धो वर्तते ।

(३) पुरुषसूक्तकर्नाटकटीकाया चन्नवीरकविना सूत्रमिदमुद्धृत्य कौशिकृत्स्न-दशपादियणादौ उक्तमिदम् इत्युक्तम् । अत्र काशकृत्स्नीयदशपाद्युणादौ इति शुद्धः पाठो ब्रह्मव्यः ।

(४) किं काशकृत्स्नेन दशपाद्युणादेः प्रवचनमकारि ? सम्प्रत्युपलभ्यमानो दशपाद्युणादिसूत्रपाठस्तु पाणिनीयः प्रतीयत इत्युक्तमस्माभिः संस्कृतव्याकरणैतिह्ये (ब्र० भाग २, पृष्ठ १७४-१७७) ।

(५) बर्हर् रू मनि इति ब्रह्मन्शब्दसाधकं सूत्रं पूर्वं व्याख्यातम् (ब्र० क्रमिक संख्या २५) तेन सहास्य तुलना कार्या ।

अन्यानि सूत्राणि

सन्ति कर्नाटकवृत्तावन्यान्यपि कानिचित् सूत्राणि व्याख्यातानि । तत्र येषां विषये 'घातुगणसूत्राणी'ति निश्चयेन शक्यते वक्तुं, तानि नेह व्याख्यातानि । सन्ति कानिचिद् एवं भूतानि येषां विषये सन्देहो जायते, यत्तानि पाणिनीय-तन्त्रवत् काशकृत्स्नशब्दानुशासनगतानि उक्त कातन्त्रघातुपाठवत् घातुगण-सूत्राणि । कातन्त्रघातुपाठः काशकृत्स्नस्यैव संक्षेप इत्यस्मात् कारणाद् एतानि घातुगणसूत्राणीत्येव युक्ततरं स्यात्, तथापि तानीह पठन्ते—

१३२—प्रशस्तस्य आ ।^२

अर्थः—प्रशस्तशब्दस्य आ आदेशो भवति । यथा—आययति ।

१. चन्नवीरकविकृतायां पुरुषसूक्तस्य कर्नाटकटीकायां 'ब्राह्मये' पदव्याख्यान उद्ध्रियते ।

२. का० बा० व्या० १।२७२॥

टिप्पणी—यद्यपि टीकाकारेण नेह स्पष्टीकृतं यदित आरभ्य सप्तसूत्रोक्तानि-
कार्याणि कस्मिन् प्रत्यये परे विधीयन्ते, तथापि अष्टमेन सूत्रेण प्रतीयते यदि-
नानि कार्याणि इन्प्रत्यये परे विधीयन्त इति । यतस्तत्रेष्टमेयस्तु तद्वदतिदेशः
क्रियते । अपि च चातुर्गणसूत्रत्वे एषां तुरादौ पाठात् इन्प्रत्ययपरत्वं स्वत एव
लभ्यते ।

१३३—वृद्धस्य च ज्या ।^१

अर्थः—वृद्धस्य चात् प्रशस्तस्य ज्या आदेशो भवति । यथा—ज्याययति ।

१३४—अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ।^२

अर्थः—अन्तिकवाढशन्दयोर्यथासख्यं नेद साध इत्यादेशौ भवतः ।
यथा—नेदयति, साधयति ।

१३५—युवाल्पयोः कन् वा ।^३

अर्थः—युवाल्पशन्दयोर्विकल्पेन कनादेशो भवति । यथा—युवयति,
कनयति; अल्पयति, कनयति ।

१३६—स्थूलदूरयुवहृस्वक्षिप्रक्षुद्राणामन्त्यस्वरादेर्लोपो गुणश्च नामिनाम् ।^४

अर्थः—स्थूल दूर युव हृस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषाम् अन्त्यस्वरस्य, तस्य
य आदिवर्णस्तस्य च लोपो भवति, नामिसंज्ञकानां च स्वराणां गुणो भवति ।
यथा—स्थवयति, दवयति, यवयति, क्षेपयति, क्षोदयति ।

टिप्पणी—(१) नामिसंज्ञाविषये पूर्वेन द्वाविंशतितमस्य सूत्रस्य टिप्पणी
द्रष्टव्या (पृष्ठ ४४, टि० २) ।

(२) अस्मिन् सूत्रे अन्त्यस्वरादेः इत्यस्मिन् पदे पूर्वम् अन्त्यश्चासौ
स्वरश्चाऽन्यस्वरः इति कर्मधारयसमासो ज्ञेयः, ततः अन्त्यस्वरश्च तदादिश्च
अन्त्यस्वरादि इति समाहारद्वन्द्वस्तच्छन्दलोपश्च द्रष्टव्यः । युवन्शन्दे
नकारलोपाय अन्त्यस्वरादेरित्यत्र तन्वावृत्त्या बहुव्रीहिः समासोऽपि ज्ञेयः—
अन्त्यस्वर आदिर्द्वयस्य तस्य च लोपो भवति ।

(ग) कर्नाटकवृत्तौ युवन्-शब्दस्य युवयति इत्युदाहरणमुपन्यस्तम्, अस्माभिस्तु पाणिनीयतन्त्रानुसारं काशकृत्स्नसूत्रानुसारं च वृत्त्यनन्तरं युवयति इत्युदाहृतम् ।

१३७—बहोरियादि भू च ।^१

टिप्पणी—अस्मन्मते सूत्रस्यैतस्य पाठोऽशुद्धो वर्तते । वृत्त्यनुसारं प्रयोगानुसारं च बहोरियादि भू च इत्येवं शुद्धेन सूत्रपाठेन भाव्यम् । तथा सति—

अर्थं सूत्रार्थः—बहुशब्दात् पर इन् यकारादिर्भवति (यकार आदा-वागमो भवति इति यावत्) बहोश्च भू आदेशः यथा-बहु इन् = बहु यिन् = भूयिन् = भूययति ।

विशेषः—माधवीयायां धातुवृत्तौ बहोः भावयति रूपमुपन्यस्तम् (द्र० पु० ४२९ चौखन्ना काशी सं०) । अस्मन्मते धातुवृत्तिकारस्य मतमयुक्तं वर्तते । चान्द्रशाकटायनकातन्त्रादीनां मते भूययति इत्येव निष्पद्यते (द्र० माधवीया धातुवृत्ति पु० ४२८) ।

१३८—प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घह्रस्वबृद्धवृन्दार- काणां प्रास्थास्फावरागराबृंह्रात्रपद्राघह्रसवर्षवृन्दाः ।^२

अर्थः—प्रिय स्थिर स्फिर उरु गुरु बहुल तृप्र दीर्घ ह्रस्व बृद्ध वृन्दारक इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं प्रा स्था स्फा वरा गरा बृंहा त्रप द्राघ ह्रस वर्ष वृन्द इत्येत आदेशा भवन्ति । यथा—प्रापयति, स्थापयति, स्फापयति, वरयति, गरयति, बृंहयति, त्रपयति, द्राघयति, ह्रसयति, वर्षयति, वृन्दयति ।

१३९—तद्वदिष्टेमेयःसु बहुलम् ।^३

अर्थः—इन्-प्रत्ययपरे यत्कार्यमुक्तं तद् इष्ट इम ईयस् इत्येतेष्वपि प्रत्ययेषु बहुलं भवति । यथा—नेदिष्ठः, नेदिमा, नेदीयान् ; यविष्ठः, यविमा, यवीयान् ; कनिष्ठः, कनिमा, कनियान्, इत्येवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

टिप्पणी—(१) एतेन सूत्रेण प्रतीयते यदितः पूर्वं सप्त सूत्रेषु यत्कार्यमुक्तं तद् इनि प्रत्यये भवति । तस्यैव चानेनेष्टेमेयःसु प्रत्ययेष्वतिदेशः क्रियते ।

(२) पाणिनिना उक्तकार्याणि प्राधान्येष्टेमेयःसु परतो विहितानि तुरिष्टे-मेयःसु (६।४।१५४) सूत्रात् इष्टेमेयःसु पदाधिकारात् (द्र० ६।४।१५६—

१६३) । वार्तिककारेण तत्र भवता कात्यायनेन णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य (६।४।१५५) इति वार्तिकेन णिचि तत्कार्याणामतिदेशो व्यधायि ।

१४०—सत्यार्थवेदना अष्ट कारित एव ।^१

टिप्पणी—सूत्रस्य पाठोऽशुद्धः प्रतिभाति । वृत्त्यनुसारमयं सूत्रपाठो ज्ञेयः—
सत्यार्थवेदेभ्य आप कारित एष ।

अर्थः—सत्य अर्थ वेद शब्देभ्यो विहित-आप कारिते प्रयोज्यकर्तर्येव भवति अर्थात् न स्वार्थ इति । सत्यापयति, वेदापयति, अर्थापयति ।

१४१—गुणवचनात् ।^२

अर्थः—गुणवचनात् प्रतिपदिकाद् इन् भवति । यथा—पठयति लषयति ।

टिप्पणी—(१) जुरादिगममृशमेतत् शब्दानुशासनस्य वेति सन्दिग्धम् ।

(२) पठु लुडु इत्यादिषु इनि परे अन्त्यस्वरभूतिभागस्य (पाणिनीये मते टिसंज्ञकस्य) लोपो केन नियमेन भवति इति नोक्तं कर्नाटकवृत्तिकृता ।

(३) कातन्त्रे तु पठयति आदिप्रयोगसिद्धये इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्या-
न्यस्वरावैर्लोपः (३।४।१२) इति सूत्रं पठ्यते ।

१४२—एकस्वरा अदन्ताश्च कैश्चिच्चुरादिषु पठ्यन्ते ।^३

टिप्पणी—नायं पाठः सूत्रस्य, अपि तु कस्यचित् सूत्रस्य वृत्तेः पाठः ।
तदनुसारं सूत्रपाठ एवं शक्यत ऊहितुम्—

एकस्वरा अदन्ताश्चैके ।

अर्थः—एकस्वराः शब्दा अदन्ताश्च कैश्चित् जुदादिषु पठ्यन्ते, तेष्व
इन् प्रत्ययो विधीयते ॥

टिप्पणी—सूत्रस्यास्योदाहरणं न कर्नाटक वृत्तिकृतोदाह्रियते ।

इति श्रीपण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकेन संकलितं

यशोदाख्यया व्याख्ययाऽलंकृतं

काशकृत्स्नीयं व्याकरणं

सम्पूर्णम् ।

शुभं भूयात् लेखकपाठकयोः ।

व्याख्यातानां सूत्राणां वर्णानुक्रम-सूची

पूर्वत्र व्याख्यातानि काशकृत्स्न-सूत्राणि कस्मिन् ग्रन्थे कस्मिन् स्थाने वदिभ्रयन्त इत्यस्य निर्देशः सर्वत्राद्यस्तात् तत्तत्सूत्र-टिप्पण्यां विहितं स तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

सूत्रम्	क्रमाङ्कः	सूत्रम्	क्रमाङ्कः
अकर्मकस्यो धातुभ्यो०	१३०	ईद् भातः कानुबन्धे	२८
अदादीनामनो लुक्	६७	उदनुबन्धादिङ् वा	१४
अनाकौ णानुबन्धवत्	१२४	उदात्तानुबन्ध०	९०
अनुदात्तानुबन्ध०	८८	उदनुबन्धाद् इङ् वा	१०१
अनुनासिकोऽनुषङ्गः	७	ऋ ऋञ्छः	३७
अनुबन्धेस्तनादैर्लोपः	२४	ऋननुबन्धाद् ईः	९२
अनुषङ्गलोपोऽनुनासिकानाम्	४४	ऋ ईर्	१०२
अनुषङ्गस्य लोपः	८	ऋ ईर् यनि कृति च	८५
अन्तिकबाढयोर्नैद्०	१३४	ऋत ईर्	१०४
अपृक्त एकवर्णः प्रत्ययः	१०९	ऋत ऊर्	१०५
अभ्यस्तस्य घुटा०	७९	ऋतेरीरूरी	८२
अभ्यासस्य ऋवर्णस्य०	८१	लदनुबन्धान्तुः	९५
अभ्यासाद् युरभ्यस्ते	८१	एकस्वरा अदन्ताश्च	१४२
आतो पुरिनि	५५	ओ लोपो यनि	८६
आतो युः	२७	कवर्गहकारयोश्चवर्गः	७६
आतो युरनि	५४	कशोर्यप इपुञ्च	४३
आयदीयोर्लुक्	१२९	कृपो रो लः	५१
इक्तिपौ धातुस्वरूपे	५०	कफवत् निष्ठा	१११
इदनुबन्धान्तुः	९	कषादेर्ना	५७
इन् णानुबन्धवत्	१२५	क्लिम्बिणौ सर्वधातुभ्यः	६०
इरनुबन्धान्तुः	९६	क्षिप्तादीना न नो णः	११७
इक्षोरीरूरी	१०३	खनोः खाः	६३
ईदनुबन्धान्तुः	९७	गतौ नलोपः	६२

सूत्रम्	क्रमाङ्कः	सूत्रम्	क्रमाङ्कः
नामां वः	१२	द्वयादीना वृद्धिस्तिसिभिषु	६९
गमादेशः	१२	घातोः क्तिप्	६
गमो गच्छः	१२	घातौ साधने दिशि०	१
गुणवचनात्	१४१	घात्वादेः घः सः	१०
गुहो दीर्घः	६४	घेटो घयः	२९
ग्रहाः पुंसि च भून्येव	११५	घो घमः	३२
ग्रहादेरीट्	११४	न आ ई आत्मनेपदे	११०
ग्रो क्षिप्रः	३१	नयादेरिनि दीर्घः	१२०
चनयोः कगौ कानुबन्धे	१६	नादन्ताच्च सन्	१२२
चनोः कगौ	३८	नान्तः क्षुण्णादीनाम्	४९
चतुर्थात् तययोर्घः	१०८	नामिनो गुणः सार्वधातुका०	२२
चरादन्तिन्	१२१	नाम्न उपमानादाच्चेरे	१२८
जुषादेरिन् स्वायै	११८	निष्ठायास्तो नः	११२
जुषादेर्दीर्घः	१७	पः पिवः	३०
छशषराजादीना षोऽबोधे	४१	पुल्यगिभ्यामस्त्योऽस्तिश्च	४६
ज्ञा जनोर्जा	५६	पूर्वोऽभ्यासः	७७
टो ठे लोपः पूर्वस्य समानस्य०	२१	प्यायः पी	४८
णो नः	११	प्रत्योच्चरपदयोः	३
तद्विदिष्टेभ्यःसु बहुलम्	१३९	प्रयोव्यकर्तरि णिच्	१२७
तनादेशः	७३	प्रयस्तस्य आ	१३२
तनादेशविकरणः	७३	प्रियस्थिरस्फिरोव०	१३८
तुदादेरग्विकरणः	९३	प्वादेर्ह्रस्वः	११३
दाणो यच्छुः	३५	वहेरु रो मनि	२५
दानादीनां सन् सार्वधातुके	६५	वहोरियादि भू च	१३७
दाराः पुंसि भूमि	५३	बृहो ममन्मीन्मणिष्व०	१३१
दिवादेर्यन्	१५	ब्रुवादेरी तिसिभिषु	७४
दिशादीनां कः	४२	भूते मव्ये वर्त्तमाने०	४५
दृशादीनां षृणां यवराः०	४०	महादेरन्तः	१२३
द्वयोः पक्ष्य	३९	मानुवन्धाद् इन्मा	५२
द्वयमभ्यस्तम्	७८	भ्नो मनः	३४
द्विः सनि	६६	यच्चा यवराणां षृतः	९९

सूत्रम्	क्रमांकः	सूत्रम्	क्रमांकः
यनि दीर्घः	८४	सकृद्वाधितो विधिः०	९४
यवराणां व्युतः	९९	सतवर्गयोः शचवर्गयोगे०	१९
वृणां यवराः	१००	सत्यार्थवेदना अष्ट०	१४०
वृणां यवरास्तृचि	१००	सदेः सीदः	६०
व्योर्धातोरियुवौ स्वरे	१०६	सन्ध्यक्षराणामाकारः	२६
युवाल्पयोः कन् वा	१३५	सेर्द्धा	२३
रदादेरिः सार्वधातुके	७०	स्यः तिष्ठः	३३
रधादेनुम्	१०७	स्थूलदूरयुवह्रस्व०	१३६
लक्षेर्मीमन्मनाः	११९	स्फायः स्फी	४७
लिङ्गे किमि [चि]ति०	२	स्वरवद् यः कृत	७१
लोपोऽनुनासिकानां कानुबन्धे	१३	स्वरितानुबन्ध०	८९
बुद्धस्य च उया	१३३	स्वरितानुबन्धान्तुः	९८
बुद्धिरादौ सणे	१२६	स्वादेर्नुविकरणः	९१
द्यताम् अन्यतावग्रन्थे	४	स्वार्थे यिन्	५९
द्यादेः शीयः	६१	हनो वा	९८
द्यमादर्शने मानुबन्धः	५८	हो ढः	१८
द्यमादेर्दीर्घो यनि	८७	ह्रस्वपूर्वबोर्हकारचवर्ग०	७२
आदेर्वः	११६	ह्रस्वस्य तोऽन्तः पानु०	३६
[अक्ष प्राणने] अस्व निष्ठायाम्	५	ह्रस्वोऽभ्यासस्य	८०
षट्त्वर्गयोगो षट्त्वर्गो	२०	आदेर्दिः	७५

काशकृत्स्न-धातुव्याख्यानम्

(चन्नवीरकविकृतकर्नाटकटीकायाः संस्कृतरूपान्तरम्)

ओम्

काशकृत्स्न-धातुव्याख्यानम्

चनवीरकविकृतकर्नाटकटीकायाः संस्कृतरूपान्तरम्

भ्वादिगणः

[अन्-विकरणः]

परस्मैपदभाषाः

प्रकृतिप्रत्ययाङ्गाय परस्मायात्मने पदे ।
नमो यागण्डिशरमल्लिङ्गेशाय चरण्डिने ॥
धातुपाठः कृतो येन बालव्युत्पत्तिद्वये ।
नमस्तस्मै काशकृत्स्नगुरवे शिवरूपिणे ॥

टीका—बालो व्याकरणज्ञानरहितः, व्युत्पत्तिर्व्याकरणज्ञानम्, [तस्य]
सिद्धये सिद्धयर्थं बाट्ला क्रियावचनानां भाववचनानां च पाठो येन कृतः, तस्मै
शिवरूपिणे काशकृत्स्नगुरवे काशकृत्स्ननाम्ने पूज्याय नमोऽस्तु ।

निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्च त्रयोऽप्यमी ।

अनेकार्थाः स्मृताः सन्नि. पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥

टीका—निपाताश्च चादयः, उपसर्गाश्च प्रादयः, धातवश्च क्रियावचना
भाववचनाश्च । अमो एते त्रयोऽपि अनेकार्था बह्वर्थाः [बहुप्रयोजना वा],
सद्भिन्निन्द्रचन्द्रापिचलिगार्ग्यालवपौष्करैः स्मृताः कथिताः । तेषां पाठोऽप्ययनं
निदर्शनं निदर्शनमात्रम् । [यथा —]

सत्तायां मङ्गले वृद्धौ निवासे व्याप्तिसम्पदोः ।

अभिप्राये च शक्तौ च प्रादुर्भावे गतौ च भूः ॥

टीका—सत्तायाम् [आत्मस्थितौ], मङ्गले शुभे, वृद्धावुज्जतौ, निवासे
गृहे, व्याप्तिसम्पदोः व्यापारे सम्पत्तौ च, अभिप्राये रहस्ये च, शक्तौ शक्यताया
च, प्रादुर्भावे प्राकट्ये, गतौ च 'भू'बाहुः स्मृतः ।

१. भू सत्तायाम्—भू धातुः सत्ताया प्रयुज्यते । सा भवति, स भवति, तद्वति ।

सत्तायां यथा—विरहा भवन्ति सन्तः, सन्तीत्यर्थः ।

मङ्गले—पुत्रस्य भूतिः कार्या, मङ्गलमित्यर्थः, शुभमिति यावत् ।

वृद्धौ—गोत्रस्य भूतिः । वृद्धिरित्यर्थः, उन्नतिरिति यावत् ।

निवासे—भवनम्, रहमित्यर्थः ।

व्याप्तौ—विश्वं भवति, व्याप्नोतीत्यर्थः । सकर्मकत्वं च ।

सम्पद्यर्थे—अदीर्घो दीर्घो भवति, सम्पद्यत इत्यर्थः ।

अभिप्राये—इत्ययं भावः, अभिप्रायः इत्यर्थः, रहस्यमिति यावत् ।

शक्तौ—तन्नुभवंति, शक्नोतीत्यर्थः, हृदो भवतीति यावत् ।

प्रादुर्भावे—अक्रूरो भवति, जायत इत्यर्थः, शान्तो भवतीति यावत् ।

गतौ—भूता, गता इत्यर्थः ।^१

भू सत्तायाम्—भू क्विप्, सर्वापहारी प्रत्ययः, तस्य सर्वस्यादर्शनं भवति । तेन 'भू' इति नाम कृच्छिङ्^२ भवति ।

भूः-भूमिः । भूतिः—ऐश्वर्यम् । भूतः—प्रमथः (शिवगणः), सुवनं—देशः । मविः—जन्म । भवः—शिवः । भावः—प्रकारः । भावनम्—विश्ववासः । भाव्यम्—भावयितुं योग्यम् । भावुकम्, भविकम्, भव्यम्—कल्याणम् । भावि भावी भविनी । भूम—देवताराधना । भूमिः—पृथिवी । भवान् । भविता । भवितव्यम् भवनीयम्—भवितुं योग्यम् । प्रभवः—जन्म । विभवः—ऐश्वर्यम् । पराभवः—पराजयः । प्रभुः, विभुः—राजा । शम्भुः—आनन्दरूपः । सन्भूः—सुखस्थानम् । मयोभूः—वेदजनकः । स्वयम्भूः—निरञ्जनः ।

१. इतोऽग्रे कर्नाटकलिपिसुद्धिते टीकाग्रन्थे पूर्वनिर्दिष्टा लोकाः पुनः पठ्यन्ते । तदग्रे च कतिपयानां धातूनामनावश्यकं पाठ उपलब्धते । स च निष्प्रयोजन एव, उत्तरत्र यथास्थाने व्याख्यायां पठितत्वात् । अपि चार्थं पाठो न साकल्येनाग्रे यथास्थानं व्याख्यातेन पाठेन संवाद मयते, न च काशकृत्स्नधातुपाठस्य सक्षेपेण कातन्त्रधातुपाठेन । अस्यानर्थ-कस्यापि पाठस्य सुरक्षायै ग्रन्थान्ते निर्देश करिष्यते ।

२. कृत् कृदन्तम्, लिङ्गं प्रातिपदिकमिति यावत् । काशकृत्स्ने तन्त्रे कातन्त्रे च लिङ्गमिति प्रातिपदिकमुच्यते । तथा च कातन्त्रीय सूत्रम्—धातुविभक्तिवर्जमर्थवलिङ्गम् (२ । १ । १) इति ॥

एवं भूधातोराख्यात-कृत-सद्धित-समासाः सर्वे ज्ञेयाः ।

२. चित्ती संज्ञाने—साम्यगज्ञाने । चेतति—जानातीत्यर्थः । धातोः क्तिप्-धातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । चित्-ज्ञानम् । चितिः—ज्ञानम् । चित्तम्—ज्ञानम् । चेतः—प्रनः । चित्तवान्—ज्ञानवान् ।

३. अत सातत्यगमने—निरवसानगतौ । अतति गच्छतीत्यर्थः । आत्सा (? , आत्मा)—सर्वत्रसंचारी ।

४. चुतिर् आसेचने—अल्पावरोधे^१ । चोतति ।

५. इच्युतिर क्षरणे—नाशने^१ । चोतति—नाशयतीत्यर्थः ।

६. मन्य विछोडने—मन्यनकर्मणि । मन्यति, मयति^२—विछोडयतीत्यर्थः । मन्या—मन्यनसाधनी (मयनी इति माधायाम्) । अनुनासिको-ऽनुषङ्गः—बाह्यप्रत्यययोर्यः पञ्चमो वर्णः सोऽनुषङ्गः । अनुषङ्गस्य छोपः—अनुषङ्गस्य छोपो भवति । [अनेन 'मयति' इत्यत्र नकारस्य छोपः] ।

७. कुथि मथि लुथि कथि बुथि किथि हिंसार्संकलेद्ययोः—वधे पीडनाया च । कन्यति^३—पाद्वर्धेकमागं वा संपीडति सीव्यति वा । कन्या—वल्गुलण्डै-र्निर्मितो वल्गुविशेषः (गुदङ्गी इति माधायाम्) । कुन्यति—वारयति । कुन्या—पुराणैर्वस्त्रैर्निर्मितो वल्गुविशेषः । सन्यति^४—संपीडयति । सन्या—नियत-दिवसको हाटः । कुन्यति मन्यति कुन्यति—हिंसयति ताडयति वा । कुन्या, मन्या, कुन्या—युद्धम् । इदनुबन्धानुः—इकारानुबन्धवद्भयो धातुभ्यो 'नु' इत्यस्यागमो भवति ।

८. अति अदि बन्धने—अन्तति—बध्नाति । अन्तकः—ममः । अन्दति—बन्धयति । अन्दूः—कूपः ।

१. कर्नाटकटीकाया भाष्यार्थानुसाराद्वत्पदानां च यैर्धर्मा निर्दिष्टास्ते बहुत्र वैविध्यं भवन्ते । तेषां मूलमन्वेदणीयम् । अस्माभिस्तु यथापाठं तेषामेव संस्कृतीकरणं विहितम् ।

२. पाणिनीयमतानुसारं नात्र छोपो नकारस्य प्राप्नोति । पाणिनीयमते 'मथे विछोडने' इत्यस्य स्वतन्त्रधातो रूपम् ।

३. अक्रमेण ग्रयोगनिदर्शनं कर्नाटकटीकाकृता केन हेतुना कृतमिति न ज्ञायते । धातुकर्म वैपरीत्येन व्याख्यानमस्या टीकाया बहुत्रोपलभ्यते । अग्रे क्रमवैपरीत्यनिर्देशो न सर्वत्र करिष्यते ।

४. धातुर्यं धातुसूत्रे न पठ्यते ।

९. इदि परमैश्वर्ये—सम्पत्तौ । इन्दति—शासनं करोति । इन्द्रः—अधिपतिः ।

१०. धिधु गत्याम्—सेधति—गच्छति । सिद्धम्—सिद्धिः । धात्वादेः षः सः—धातोरादौ यः षकारस्तस्य सकारो भवति । नो णः—धात्वादेर्णकारस्य नकारो भवति ।

११. धिधू शास्त्रे भाङ्गल्ये च—सेधति—पठति पाठयति, मङ्गलं शुभं वा भवति ।

१२. खाट् मक्षणे—अदने । खादति—अभ्यवहरति । खादनम्—अभ्य-
वहारः ।

१३. बद् स्थैर्ये—स्थिरतायाम् । बदति—स्थिरो भवति । बदरी—बदरवृक्षः ।

१४. खद् हिंसायां च—चात् स्थैर्येऽपि । खदति—हिंसयति । खदिरः—
वृक्षविशेषः (खैर इति नाम्ना भाषाया प्रसिद्धः) ।

१५. गद् व्यक्तायां वाचि—निरन्तरभाषणे । गदति—वदति । गदा—छोह-
दण्डः (शस्त्रविशेषः) ।

१६. रद् विलेखने—लेखने । रदति—लिखति । रदनः^१—लेखनी ।

१७. णद् अव्यक्ते शब्दे—अव्यक्तध्वनौ । नदति—अव्यक्तं ध्वनति । नदी ।

१८. अर्द् गतौ याचने च—गत्वा मिश्राया च । अर्दति—गच्छति, मिश्रते
वा । अर्दनम्—मिश्रा ।

१९. णर्द् गर्दे शब्दे—नर्दति—शब्दयति । नर्दनम्—शब्दः । गर्दति—शब्दं
करोति । गर्दमः—रासमः ।

२०. तर्द् हिंसायाम्—तर्दति—भारयति । तर्दुः—काष्ठमयश्चमसः ।

२१. कर्द् कुत्सिते शब्दे—निन्दिते शब्दे^२ । कर्दति—कुत्सितं शब्दयति
कर्दः—पङ्कः ।

२२. खर्द् दन्दशूके—दन्तैर्दशने । खर्दति—दशतिः । खर्दः—कुक्कुरः ।

२३. विदि अवयवे—अवयवक्रियायाम् । विन्दति—रूपं घत्ते । विन्दुः—
अवयवविशेषः ('बुँद' इति भाषायाम्) ।

२४. णिदि कुत्सायाम्—निन्दायाम् । निन्दति—कुत्सयति । निन्दा—कुत्सा ।

१. काष्ठतक्षणसाधनविशेष, 'रन्दा' इति भाषायाम् ।

२. काकध्वनाबुदरध्वनौ चेति कोषकारा ।

२५. दुनदि समुद्धौ—नदति-समुद्धो भवति । नन्दनः—पुत्रः ।

२६. चदि आह्लादने दीप्तौ च—सन्तोषानन्दयोः प्रकाशे च । चन्दति—आनन्दितः प्रकाशितो वा भवति । चन्द्रः—चन्द्रमाः ।

७२. त्रदि चेष्टायाम्—गतौ । त्रन्दति—गच्छति चेष्टयति । त्रन्दी—ज्व-
निका ।

२८. कदि क्रदि क्छिदि आह्लादने^१ रोदने च—संतोषे रोदने च । कन्दति—रोदिति । कन्दः—पुत्रः । क्रन्दति—रोदिति । क्रन्द्रः, क्रन्दनम्—रोदनम् । क्छन्दति—म्लायति । क्छन्दनम्—म्लानम् ।

२९. छिदि परिवेदने (परिदेवने)—दुःखे । छिन्दति—दुःखितो भवति । छिन्दा—दुःखं, रोदनम् ।

३०. शुन्च शुद्धौ—शौचे । शोधति^२—पवित्री करोति (मार्जयति) । शुषा—वुग्मम् । शुब्मम् ।

३१. फक् नीचैर्गतौ—व्यभिचारे । फकति—व्यभिचारं करोति । फक्का—व्यभिचारः ।

३२. तक् तक् गग्ग हसने—तकति^३, तकति, गग्गति—हसति । तक्का, तक्का, गग्गः—हसनम् ।

३३. तकि कृच्छ्रजीवने—कष्टमये जीवने । तक्कति—परिश्राम्यति । तक्का—परिश्रमः ।

३४. शुक गतौ—[शोकति—गच्छति ।] शोकः—गतम् । शुका—व्यास-
पुत्रः ।

३५. बुक्क बुष्क भाषणे भषणे च—भ्रवे भाषणे च । बुकति, बुष्कति—
भषति । बुक्का, बुष्का—कुक्कुरः ।

३६. ओखू राखू लाखू द्राखू ध्राखू शोषणात्मर्थयोः—शोषणे शृङ्गारे

१ काशकृत्स्नीयसक्षेपरूपे क्कान्त्रभातुपठि 'आह्लादने' इत्यर्थे पठ्यते । अन्यभातु-
पठिष्वपि 'आह्लादने' इत्येव दृश्यते ।

२. 'मन्थ'भातुवृत्तौ पठितेन 'अनुषङ्गस्य लोप' (पृष्ठ ५) सूत्रेण नकारलोपे उपधाया-
गुणे शोधति रूपम् । सत्यप्येवम्, अनुषङ्गासम्बन्धे 'शुन्वति' इत्यपि वक्तव्यम् । अतः
प्रधान्यै शुष शुन्व इत्युभावपि पठितौ ।

३. चदाहरणेषु तन्तत्कयोर्वैपरीत्येनोदाहरणनिर्देशे किं कारणमिति न विद्यः ।

च । ओखति-शुष्यति, अलंकरोति च । राखति-शुष्यति, सह गच्छति । लाखति-
शुष्यति, विस्मरति च । द्राखति-म्लायति । घ्राखति-म्लायति । उखनम् (१,
ओखनम्), राखनम्, लाखनम्, द्राखनम्, घ्राखनम्-शोषणं मण्डनं च ।

३७. शाख् श्राख् श्राख् व्याप्नोति—आवरणे । शाखति-व्याप्नोति ।
आखति, आखति-अङ्कुरितो भवति । शाखा-वृक्षावयवविशेषः ('डाल' इति
भाषायाम्) । आखा-शाखा, नवपल्लवं वा ।

३८. अख उख णख वख मयूख मख मुख रख रिख लख लिख रखि
लखि इखि वखि रगि रिगि लगि रिगि (१, अगि) वगि मगि खखि इगि
पिगि लिगि गतौ—अखति-(भूमिं) विदारयति । आखुः-मूषकः । ओखति-
व्वलति । उखा-अङ्गारधानी । नखति-अङ्कुरितो भवति । नखः-अङ्गुल्य-
प्रावयवविशेषः । वखति-गच्छति । वखः । मयूखति-पाटयति (तमः), रिङ्गति ।
मयूखः-आतपः (१, रक्षिः) । मखति-प्रव्वलितो भवति । मखः-यशः ।
मोखति-अप्ति । मुखम्-प्राण्यङ्गविशेषः । रखति-गच्छति । रखाः-(१) ।
रेखति-रेखा करोति । रेखा-लेखा । लखति-गच्छति । लखः-गमनम् । लेखति-
लिखति । लेखः-देवः (१) । रङ्गति-आरोहति । रङ्गः-आरोहः (उच्चैत्वम्) ।
लङ्गति-सीव्यति । लङ्गः-सूची । इङ्गति-प्रविधति । इङ्गः-प्रवेशनम् । वङ्गति-
गुन्यति । वङ्गि-वङ्कः (पार्श्वस्थि) । रङ्गति-रञ्जति । रङ्गः-रजनम् ।
लङ्गति-चञ्चलो भवति (लंगडा कर चलना) । लङ्ग-चञ्चलः । अङ्गति-
अङ्कुरितो भवति । अङ्गम्-अवयवः । वङ्गति-म्लायति । वङ्गः-जनपदविशेषः
(बंगाल) । मङ्गति-उत्प्लुत्य गच्छति । मङ्गः-वानरः । खङ्गति-एकेन पादेन
चलति । खङ्गः-एकपात् । इङ्गति-अरूपी भवति । इङ्गः-सता । सिङ्गति-
उपद्रवति । सिङ्गः-कपिविशेषः । लिङ्गति-लक्षयति (लक्ष्यं करोति) । लिङ्गम्-
लक्ष्यम्, चिह्नम्, पुँलिङ्गादि ।

३९. त्वगि कम्पने—त्वङ्गति कम्पते । त्वङ्गः-कम्पनम् ।

४०. युगि तुगि^१ तुगि वर्जने—परित्यागे । युङ्गति-परित्यजति । जुङ्गति-
भ्रंशति-('फिसलना' इति भाषायाम्) । जुङ्गः-भ्रंशनम् । युङ्गति-कुकुआन्
(कुबडा इति भाषायाम्) भवति । युङ्गः-कुकुआन्, वक्रः ।

४१. इधि पालने—रक्षणे । इङ्गति-रक्षति पुष्पाति वा । इङ्गः-पालनम् ।

१. उदाहरणक्रमे 'जुङ्गति, जुङ्ग' इति पठ्यते । तेनात्र 'जुगि' इति युक्तं स्यात् ।
उदाहरणपूर्वो 'जुङ्गति, जुङ्ग' इत्येवं पाठः कर्तव्यः ।

४२. लघि शोषणे उत्पवने^१ च—शोषणे उत्क्रमणे च । लङ्घति-शुष्यति ।
लङ्घनम्-उत्क्रमणम्, शोषणम् ।

४३. शिचि आघ्राणे उत्पवने च^२—गन्धग्रहणे । शिङ्घति-जिघ्रति ।
शिङ्घाणः-दुर्गन्धम् (नासामलं च) ।

४४. शुच शोके—दुःखीभावे चिन्ताया च । शोचति-दुःखितो भवति ।
शोकः-दुःखम्, चिन्तनम् (इष्टवियोगानुचिन्तनम्) ।

४५. कुच शब्दोच्चारणे—प्रतिध्वनौ । कोचति-प्रतिध्वनति । [कोचः-
प्रतिध्वनिः (गूँजना इति भाषायाम्)] ।

४६. कृञ् कृञ् कौटिल्याल्पीभावयोः—कुटिलतायाम् अल्पतायां
च^३ । कृञ्चति-कुटिलो भवति (मुड़ता है इति भाषायाम्) । कृञ्चा-आकृञ्चनम् ।
कृञ्चति-कुटिलो भवति । कृञ्चा-(?) ।

४७. लुञ् अपनयने—अल्पत्वे । लुञ्चति^४—अपनयति । लुञ्चनम्-अल्पता
हीनता वा ।

४८. अञ् गतिपूजनयोः—गमने प्रशंसाया च । अञ्चति-गच्छति, प्रशं-
सति, पूजयति । अञ्चुः^५—तटम् ।

४९. षचि चचि तचि त्वचि श्रुचि स्तुचि भ्रुचि ग्लुचि पूचि प्लुचि
पुष्प गतौ—गमने । वञ्चति-विप्रलम्भति । वञ्चनम्-विप्रलम्भनम् । चञ्चति-
अनृतभाषणं करोति । चञ्चा-अनृतभाषणम् । तञ्चति-वञ्चयति । तञ्चः-
वञ्चनम् । त्वञ्चति-गच्छति । त्वञ्चः-गमनम् । भ्रुञ्चति-घूर्तं क्रीडति ।
भ्रुञ्चः-घूर्तक्रीडा । म्लुञ्चति-अपराध्यति । म्लुञ्चः-अपराधः । भ्रुञ्चति-विप्रलम्भते ।
भ्रुञ्चः-विप्रलम्भनम् । ग्लुञ्चति-निगूहति । ग्लुञ्चः-रहस्यम् । स्तुञ्चति-भ्रमयति ।
स्तुञ्चः-भ्रमणम् । स्तुञ्चति-(?) । स्तुञ्चः-(?) । पुष्पति-पुष्पितो भवति ।
पुष्पम्-कुसुमम् ।

१. अत्र 'उत्क्रमणे' इति पाठो शुक्तः स्यात् । उत्तरसूत्रटिप्पण्यपि द्रष्टव्या ।

२. 'उत्पवने च' इति पुनः पाठो व्यर्थः । यदा पूर्वसूत्रे 'उत्क्रमणे' इति पाठः स्यात् ।

३. कौटिल्येन यत्र वित्तारः सङ्कोचयापयते तादृश्यमवगुणविशिष्टा क्रिया इह अभि-
प्रेता, या भाषायाम् 'मुठना' पदेन व्यवाह्यते ।

४. कगरना, छीलना, नोचना, बाल आदि का उल्टेना, हलार्थां प्रेया ।

५. अस्या टीकायाम् ष्णादृशो बहवः 'उ'प्रत्ययान्ता शब्दा पठन्ते । नेनी-
पादिकस्य 'इन्'प्रत्ययस्यैव सामान्यः 'उ'प्रत्ययोऽपीति ज्ञायते ।

५०. मुचु ग्लुचु गुजु घुजु कुच खुचु स्तेयकरणे—चौर्ये । प्रोचति-चोरयति । प्रोचः—चौर्यम् । ग्लोचति—कूर्दते । ग्लोचः—कूर्दनम् । गोजति-मुष्णाति । गोजुः—अपहरणम् । घोचति—नियन्त्रयति । घोबुः—नियन्त्रणम् । कोचति—चोरयति । कोचा—चौर्यम् । खोचति—चोरयति । खोचा—चौर्यम् ।

५१. अर्च पूजायाम्—अर्चति—पूजयति । अर्चकः—पूजकः ।

५२. म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि—अस्पष्टभाषणे । म्लेच्छति—अस्पष्ट भाषते । म्लेच्छः—अस्पष्टम् ।

५३. लक्षि लालि लक्षणे—चिह्ने । लञ्छति—परिचिनोति । लञ्छनम्—चिह्नम् । लालञ्छति—लक्षयति । लालञ्छनम्—चिह्नम्, लक्षणम् ।

५४. वाञ्छि इच्छायाम्—कामनायाम् । वाञ्छति—कामयते । वाञ्छा—कामना ।

५५. आञ्छि आचामे—पादप्रसारणे । आञ्छति—पादावग्रे प्रसारयति । आञ्छा—पादप्रसारणम् ।

५६. ह्रीञ्छि लज्जायाम्—ह्रीञ्छति—लज्जते । ह्रीञ्छा—लज्जा ।

५७. हूञ्छि कौटिल्ये—कुटिलताया विप्रलम्भने । हूञ्छति—विप्रलम्भते । हूञ्छा—विप्रलम्भनम् (कौटिल्यम्) ।

५८. मूञ्छि मोहसमुच्छ्राययोः—विस्मरणे, मूञ्छने । मूञ्छति—विस्मरति । मूञ्छा—विस्मरणम् ।

५९. कञ्छि धारणे—सहने । कञ्छति—सहते (धारयति) । कञ्छा—सहनम् । कञ्छपः—कूर्मः ।

६०. स्फूञ्छि विस्मृतौ—विस्मरणे । स्फूञ्छति—विस्मरति । स्फूञ्छा—विस्मरणम् ।

६१. युञ्छि प्रमादे—विप्रलम्भने, प्रमादे । युञ्छति—विप्रलम्भितो भवति । युञ्छा—विप्रलम्भनम् ।

६२. उञ्छि उच्छे—कणश्च आदाने । उञ्छति—कणश्च आदत्ते । उञ्छा—एकैकश्च आदानम् ।

६३. उञ्छि विपाशे—वन्धनत्रोटने । उञ्छति—त्रोटयति (रञ्जुम्) । उञ्छा—खण्डनम् ।

६४. धृज धुज ध्रज ध्वज ध्वज वज ब्रज पज गतौ—गत्याम् । धुनति^१—चलति । धृनति, ध्रनति, ध्वनति, वनति, ब्रनति, सनति—गच्छति चलति । ध्वजः, धुजः, ध्रजः, ध्वजः, वजः, ब्रजः, सजः—एतेऽष्टौ गमने ।

६५. अज क्षेपणे च—स्थापने गमने च । अजति—स्थापयति गच्छति । अजः—क्रीडनम् (१, वर्करः) ।

६६. अर्ज पर्ज अर्जने—अलब्धस्य लाभे । अर्नति—अलब्धं लभते । अर्जनम्—लभनम् । सर्नति—प्राप्नोति । सर्जनम्—प्रापणम् ।

६७. तर्ज व्यथने—व्यसने । तर्नति—दुःखयति । तर्जः—पीडा ।

६८. खर्ज भार्जने च—शोधने, पीडाया च । खर्नति—शोधयति, पीडितो भवति पीडया । खर्जः—पीडा, खर्जूरम् ।

६९. खज मन्ये—मथने । खनति—मन्यति । खदिः—मथनम् ।

७०. खजि गतिवैकल्ये—निन्दायाम्^२ । खजति—निन्दयति । खज्जः—निन्दा ।

७१. एज कम्पने—चलने । एनति—कम्पते । एजनम्—कम्पनम् ।

७२. स्फूर्ज वर्जनिर्घोषे—देवशब्दे (विद्युद्ध्वनौ) । स्फूर्नति—गर्जने । स्फूर्जद्वः—गर्जनम् ।

७३. क्षी क्षये—नाशे अलपीमावे । क्षयति—क्षीणो भवति । क्षयः—क्षीणम् ।

७४. कीज कूज कुज अव्यक्ते शब्दे—अस्पष्टध्वनौ । कीजति—अस्पष्टं वदति । कीजकः—अस्पष्टवक्ता । कूजति—शब्दयति । कूजकः—पिकः । कुजति—शब्दं करोति । कुजरः—हस्ती ।

७५. लज लजि लाज लाजि तर्ज भर्त्सने—निन्दाया गालिप्रदाने । लनति—गालि ददाति, निन्दयति । लज—निन्दा । लज्जति—आकर्षति । लज्जा—वेष्ट्या । लाजति—भृजति^३ । लाजा—भृष्टं धान्यम् । लाज्जति—विमलभते ।

१ उत्रादरणेषु क्रमव्यत्यासे, 'धृजनि, धृनति, धृज, धुज' इत्येतेषु शुभानामे च कारणं नृगमम् ।

२ अत्र 'निन्दितगती । खनति—वैकल्येन गच्छति । खज्ज—पादविदल' इति निर्देशो युक्तः प्रणिमाति ।

३ अन्यत्र 'लाज लाजि भर्त्सने च' इत्यपि पठ्यते । भर्त्सनम् वा लाज-निर्गम-मयो रेषः ।

लज्जः-व्यभिचारी । तर्जति-आकर्षति^१ । तर्जनम्-आकर्षणम्^१ ।

७६. जज्र जजि युद्धे-संग्रामे । जजति-उपद्रव करोति । जाभिः-
'जायफल' इत्येवं प्रसिद्धं द्रव्यम् । जज्जति-भ्रमति । जज्जा-अस्पृश्यः ।

७७. तुज हिंसायाम्-मारणे । तोबति-मारयति । तोना-वज्रविशेषः ।

७८. तुजि चलने च-मारणे गमने च । तुज्जति-बन्धयति । तुज्जा (?) ।

७९. गज गजि गुज गुजि गृज गृजि मुज मुजि झुज झुजि गर्ज
शब्दे-शब्दने । गजति-रोदति । गजुः-कङ्कणम् (चूडी इति प्रसिद्धं द्रव्यम्)
गज्जति-भ्रमति । गज्जा-मादकं द्रव्यम् । गोञ्जति-कृच्छ्रे पतति । गोञ्जुः-कृच्छ्रम् ।
गुञ्जति-आकर्षति । गुञ्जा-कञ्जनी (?) । गृञ्जति-मुखेन सीत्कारं करोति
('सीटी बजाता है' इति भाषायाम्) । गृञ्जः-सीत्कारवत् (सीटी) शब्दकर्ता
पक्षिविशेषः । गृजति-(?) । गृजः-पक्षिविशेषः । मोजति-हर्षेणोन्मत्तो भवति ।
मोजुः-सन्तोषः । मुञ्जति-संपीडयति । मुञ्जिः-शालकः । झुजति-निन्दयति ।
झुबा-निन्दा । झुञ्जति-गालिं वदति । झुञ्जा-गालिः । गर्जति-शब्दं करोति ।
गर्जनम्-ध्वनिविशेषः (गर्जना) ।

८०. शौढु गर्वे-अभिमाने । शौण्डति-गर्वति (= अभिमत्तो भवति) ।
शौण्डीरः-गर्वी ।

८१. यौण्डु सम्बन्धे-यौण्डति-स्पृशति, संबद्धो भवति । यौण्डीरः-स्पर्हा ।

८२. मेढु श्रेढु उन्मादने-मानसव्याधौ । मेडति, श्रेडति-उन्मादयुक्तो
भवति । मेडीरः, श्रेडीरः-उन्मत्तः ।

८३. म्रदु म्लदु अनादरे-अपमाने । म्रडति-अनादरं करोति । म्रडीरः-
अनादारः । म्लडति-मूर्खी करोति । म्लडीरः-मूर्खः ।

८४. कट वर्षावरणयोः-ग्रीष्मे वर्षाया च । कटति-वर्षति पतति वा ।
कटाहः-महत् पात्रम् ('कड़ाह' इति प्रसिद्धम्) ।

८५. रट परिभाषणे-ध्वनौ । रटति-ध्वनति, शब्दयति । राटा-सूत्र-
निर्माणयन्त्रम् ('चरखा' इति प्रसिद्धम्) । राटालः-जलकर्षणयन्त्रम् ।

८६. लट बाल्ये च-बालक्रियायाम्, अव्यक्तध्वनौ च । लटति-अव्यक्त

१ भर्त्सयति, भर्त्सनेय इति जुक्त पाठ स्यात् ।

२ अस्य ध्वनन्तस्य 'मौज' इत्यस्य 'मौज' इत्यपभ्रंशो ज्ञेयः ।

शब्दयति ('व्रतलता है' इति माषायाम्), क्रीडति । लाटम्-वाल्यावस्था, वाल्य अव्यक्तव्यनिश्च । लाटः-नगरम् ।

८७. शट निवासे—आवासे आच्छादने च^१ । शटति—आच्छादयति । शाटी—लघूपवस्त्रम् ('लमाल' इति प्रसिद्धम्) । शाटः—(१) (घौतवस्त्रम्—'घोती' इति प्रसिद्धम्) ।

८८. रुट विशरणे गत्यवसादनेषु—छेदने गमने दुःखे च । रुटति—दुःखयति । रोटिः—दीर्घा यष्टिः । रुटिः—रोटिका । रुट्—दुःखम् ।

८९. वट वेष्टने—परित आवेष्टने ('लपेटना' इत्यर्थे) । वटति—वेष्टयति । वटः—न्यग्रोधः । वटुः—बालकः । वाटः—परिवेष्टनम् । वाटी—भार्गः ।

९०. खिट उत्त्रासने—भये । खेटति—विभेति । खेटकः—रिक्छिता (रंगने बाला) ।

९१. शिट शिट अनादरे—अपमाने । सेटति—अनादरं करोति, गालि ददाति । सेटः—वीथी ('गाली' इति माषायाम्) । शिटति—अपमानं करोति । शेटः (अनादरः १) ।

९२. जट मट षट सङ्घाते—संश्लेषे । जटति—संश्लिष्यति । जटा—('जटा' इत्येव माषाया प्रसिद्धा) । मटति—उपद्रवति । मटा—जटा । सटति—समीपमागच्छति ('सटना' इति माषायाम्) । सटा—जटा ।

९३. तट भट भट्ट उच्छ्राये—भूतकर्मणि ('मनदूरी' इति माषायाम्) तटति—तडागं गच्छति । ताटः—तडागः । मटति—भूतकं करोति । मटः—वीरः । भटति (१, भट्टति) प्रशंसति । भटः (१, भट्टः) जनसम्मर्दः ।

९४. वट सेवायाम्—सेवने । वण्टति^२—सेवयति । वण्टः^२—सेवकः ।

९५. भाण्ड अव्यक्तायां वाचि—अस्पष्टवाक्ये । भाण्डति—अव्यक्तमुच्चारयति । भाण्डीरः—संस्कृताभासवाक्यम् ।

९६. तुटि स्तेये—चौर्ये । तुण्टति—चोरयति । तुण्टः—चौरः ।

१. निवास इति रूप निपूर्वकस्य वसतेर्वस्तेश्चोभयो. समानमिति कृत्वा उभयार्थं निर्दिष्टौ ।

२. वातौ 'वट' इति निरनुबन्धक, उदाहरणयो सनुभो पाठ, एकतरत्र प्राठमशो हेय ।

९७. कुटि गतिवैकल्ये—स्खलितगमने ('लंगडाना' इति भाषायाम्) ।
कुण्टति—स्खलति । कुण्टः—विकृतपात् ।

९८. मटि दाहे—ज्वलने । मण्टति—ज्वलति । मण्टः—ज्वलनम् ।

९९. मुटि वक्रे—कौटिल्ये । मुण्टति—कुटिलो भवति । मुण्टः—वृष्टम्
(शरीरस्य मध्यभागः) ।

१००. कटि वेदनायाम्—पीडायाम् । कण्टति—पीडितो भवति । कण्टकः—
(काटा इति प्रसिद्धम्) ।

१०१. हिटि शोषणे—शुष्कीभावे । हिण्टति—शुष्यति । हिण्टा—कुक्कुटी,
मृल्लोष्टम् ।

१०२. खटि काङ्क्षायाम्—इच्छायाम् । खण्टति—इच्छति । खट्वा—इच्छा ।
खट्वा—तत्त्वम् ।

१०३. मिटि प्रहरणे—प्रहारे । मिण्टति—प्रहरति । मिण्टा—प्रहारः ।

१०४. नटि नृतौ—नृत्ये । नटति—नृत्यं करोति । नटकः—नर्तकः ।

१०५. पिटि शब्दसङ्घातयोः—ध्वनौ । पेटति—गायति । पेटकः—गायकः
पेटिः—पेटिका ('सन्दूक' इति भाषायाम्) ।

१०६. हटि दीप्तौ—प्रकाशे । हण्टति—प्रकाशते । हाटकम्—ध्रुवर्णम् ।
हाटुः—वीथम् ।

१०७. वटि अवयवे—(अवयवक्रियायाम्) । वटति—संक्षेपयति ('वोटना-
पीसना' इति भाषायाम्) । वटा—वटा ।

१०८. लुटि विलोढने—मन्यनक्रियाम् । [लोटति—मन्ययति ।] लोडुः—
जनसम्मर्दः ।

१०९. चटि चिटि चुटि प्रैष्ये जाने च—मापने प्रेषणे च । चटति—प्रेषति ।
चाटुः—वावालः । चाटिकः—('चिमगादङ्ग' इति प्रसिद्धः) । चोटति—परि-
मापयति । चोडुः—वितस्तम् । चेटति—क्षुपेण निष्पवनक्रिया करोति ('फटकना'
इति भाषायाम्) । चेटः—क्षुपम् । चेटी—दासी ।

११०. विटि शब्दे—हास्यशब्दे । वेटति—हसति । विटः—विटनामा पुरुषः
(विद्रुषक इति प्रसिद्धः) ।

१. ईर्ष्यायां वा । तदा मण्टति—ईर्ष्यति, मण्ट—ईर्ष्या ।

१११. बिट बिड आक्रोशे—रतिविषयके शब्दे । वेटति—रतिविषयिका वार्ता करोति । वेडति—वार्ता करोति । बिडालः—मार्जारः । ५

११२. घट्टि निर्णये—निश्चये । घण्टति—निश्चिनोति (निर्णयं करोति) । निघण्टुः—निर्णयः । घण्टा—('घण्टा' इत्येव भाषायां प्रसिद्धः) । घण्टिः—कर्णामरणम् ।

११३. अट पट इट ईट किट कीट कुट कूट गुट उट इ गतौ—गमने । अटति—अगमति क्रीडयति । आटः—क्रीडनम् । पटति—आच्छादयति । पटः—वस्त्रम् । एटति—प्रक्षिपति । एटुः—प्रक्षेपणम् । एटति^१—ताडयति । ईटिः—अञ्ज-विशेषः ('भाला' इति प्रसिद्धः) । केटति—चलति । किटः (?) । केटति^१—क्रुध्यति । कीटः—क्षुद्रप्राणिः । कोटति—अङ्कुरितो भवति । कुटनः, कुटः—वृक्षविशेषः । कुटो—पर्णमय आवासः । कोटति^१—अङ्कुरितो भवति । कोटः—शिखरपाषाणम् । कोटिः—अतल्लक्षसंख्या । ओटति—चलति । उटः, उटनः—पर्णमयी कुटी । एतेति (?, अयति)—प्रेरयति । इटि^२—कामः ।

११४. घरट्ट द्विसायाम्—मारणे । घरट्टति—मारयति । घरट्टकः—घातकः । घरटः (घरट्टः)—पेषणी ('चक्की' इति भाषायाम्) ।

११५. रट्ट अकुने—रट्टति—जानाति । रटः (?, रट्टः)—ज्ञाता ।

११६. मट्ट भूषायाम्—शृङ्गारे । मट्टति—भूषयति । मट्टनम् (?, मट्टनम्)—भूषणम् ।

११७. कुट्ट वैकल्ये—रूपान्तरे । कुट्टति—रूपान्तरितो भवति । कुट्टि-मम् (?) ।

११८. सुट्ट प्रमर्दने—उपकारे । सुट्टति—उपकरोति । सुट्टु—उपकारः ।

११९. चुट्ट अल्पीभावे—न्यूनतायाम् । चुट्टति—अल्पीभवति । चुट्टः—अल्पम् ।

१२०. घट्ट खण्डने—घट्टति—घनो ('कठोर' इति यावत्) भवति । घटः (?, घट्टः)—घटः । घट्टिः—कठोरः (?) ।

१ दीर्घोपधात्वा पाणिनीयेन शालेण गुणो न भवति, इह तु ईट कीट कूट आदीना एटति केटति कीटति इत्येव रूपाणि प्रदृश्यन्ते, तद्गुणविधायकं सूत्रं न वृत्तिकृता निर्दिष्टम् ।

२ एतेन 'ट' स्थाने 'इह'वाचुरिति विज्ञावते । तथा सति 'एतेति' स्थाने 'एटति' रूपं सङ्गित्वात् ।

१२१. हट्ट निवासे—व्यावहारिकरुहे (= आपणे) हट्टति—व्यवहरति
(व्यापारं करोति) । हट्टः—आपणम् ।

१२२. पिट्ट चल्ने—कूर्दने । पिट्टति—चलति । पिट्टः—पक्षी ।

१२३. हिट्ट बन्धने—हिट्टति—बन्धयति । हिट्टः—(१) ।

१२४. किट्ट चूर्णे—चूर्णीभावे । किट्टति—चूर्णयति । किट्टम्—चूर्णम् ।

१२५. पट्ट भद्रासने—मद्रपीठे (मङ्गलपीठे) । पट्टति—शुभासन उप-
विशति । पट्टम्—पट्टामिषेकः ।

१२६. अट्ट मञ्जिकायाम्—मञ्जकियायाम् । अट्टति—मञ्जं करोति । अट्टम्—
मञ्जः, खट्वा ।

१२७. वट्टि विभाजने—विभागक्रियायाम् । वण्टति—विभजति । वण्ट-
कम्—महानसः (पाक्यहम्) ।

१२८. रुटि छुटि स्तेये—चौर्ये । रुण्टति, छुण्टति—चोरयति । रुण्टाकः,
छुण्टाकः—चौरः ।

१२९. स्फुटिर् विक्षरणे विकासे च—मारणे विकासे च । स्फोटति—मार-
यति, विकसितो भवति (पुष्पम्) । स्फोटकम्—विमलनम् । स्फुटितम्—
विकसितम् ।

१३०. वट्ट सेचने—संचर्षे ('रगङ्गना'^१ माषायाम्) । वट्टति—संचर्षयति ।
वट्टः—खण्डः (उपलम्) । वट्टिः (१) । वट्टा—उष्ट्रः ।

१३१. पठ व्यक्तायां वाचि—व्यक्तवचने । पठति—अधीते । पाठः—पठितुं
योग्योऽद्यः । पाठकः—अन्वयेता । पठनम्—अध्ययनम् ।

१३२. वठ स्थूल्ये—दैर्घ्ये ह्रस्वत्वे (१) च । वठति—दीर्घो ह्रस्वो वा
भवति ।

१३३. कुठ छेदने—कर्तने । कोठति—छिनत्ति । कुठारः—परशुः ।

१३४. जठ धारणे—जठति—धारयति वा । जठरः—उदरम् ।

१३५. मठ निवासे—निवासक्रियायाम् । मठति—निवसति । मठः—
निवासस्थानम् ।

१३६. कठ कृच्छ्रजीवने—कष्टमये जीवने । कठति—कष्टं प्राप्नोति ।
कठोरः—कष्टम् । कठारः—असिः ।

१३७. रठ परिभाषणे—निन्दात्मके वाक्ये । रठति—निन्दयति । रठः—
निन्दकः ।

१३८. हठ बलात्कारे—प्रसङ्ग कर्मणि । हठति—प्रसहते । हठ—प्रसहः
(बलात्कारः) ।

१३९. रुठ लुठ चपघाते—ताडने । रुठति—मारयति । रुठः—हिंसा ।
लुठति—ताडयति । रुठः—ताडनम् ।

१४०. पिठ हिंसासंकलेशयोः—मारणे, पीडने च । पेठति—मारयति कले-
शयति । पिठरम्—घातक ।

१४१. शठ कैतवे च—शूते स्पर्धाया^१ च । शठति—[अक्षै^२] दीव्यति ।
शठः—कितवः । शठा—अनृतम् ।

१४२. शुठ गतप्रतिघाते—अपराधे । शोठति—अपराध्यति । शुठः—अप-
राधकः । शुठा—अपराधनम् ।

१४३. पिठ स्थितौ—आसीदने । पिठति^३—आसीदति । पिठकः—आसी-
दनम् ।

१४४. कुठि गुठि आलस्ये च—आलस्ये तृषाया^३ च । कुण्ठति—गतिहीनो
भवति । कुण्ठः—आलस्ययुक्तः । गुण्ठति—तृष्यति । गुण्ठः—तृषा ।

१४५. मिठि व्यभिचारे—व्यभिचारक्रियायाम् । मिण्ठति—व्यभिचरति ।
मिण्ठः—व्यभिचारी ।

१४६. कठि गिलने—निगरणे । कण्ठति—निगरति । कण्ठः—गलः ।

१४७. शुठि शोषणे—शुष्कीभावे । शुण्ठति—शुष्यति । शुण्ठिः—विश्व-
मेवजी ('शोठ' इति भाषाया प्रसिद्धं द्रव्यम्) ।

१४८. रुठि लुठि गतौ—गमने । रुण्ठति—धावति । रुण्ठाकः—धावकः ।
लुण्ठति—कुर्वते । लुण्ठाकः—कूर्दकः ।

१. चाहिंसाकलेशयो स्यात् । स्पर्धाया कुत समावेश इति न जानीम ।

२. पिठति, पिठक समग्र गुणभाव कथम् ? यदा 'पीठ स्थितौ' पाठ स्यात्, 'पीठ'
इति प्रयोगस्य दर्शनात् । पूर्वत्र (१४० सूत्रे) पिठघातो पाठश्च ।

३. चात् तृषाया समग्र कथम् ?

१४९. क्रीडु विहारे—खेलने । क्रीडति—खेलति । क्रीडा—खेलनक्रिया ।

१५०. अड उद्यमे—कार्ये । अडति—उद्योगं करोति । आडुः—वर्करः ।
आडः—कर्मशीलः, उद्योगी ।

१५१. लड विलासे—संतोषे प्रसन्नताया वा । लडति—प्रसन्नो भवति ।
लाडः—संतोषी । लडः—प्रसन्नता ।

१५२. कड मदे—गर्वे । कडति—गर्वति, अभिमन्यो भवति । कडः—मदः ।
काडः—(?) । काडुः—बंगलम् ।

१५३. गुड साधुर्य—गोडति—मधुरो भवति । गुडम्—गुडनाम्ना प्रसिद्ध
द्रव्यम् ।

१५४. गोडु बन्धने—गोडति—बन्धयति । गोडा—मितिः ।

१५५. पीड व्यथायाम्—संकलेशे । पीडति—पुःस्वयति । पीडा—दुःखम् ।

१५६. चुड हावकरणे—मैथुनसंभ्रमे । चुडति—मैथुनं करोति । चुडम्—
मैथुनसंभ्रमः ।

१५७. अडु अभियोगे—रहस्ये । अडति—रहस्यं भवति । अडुम्—रहस्यम् ।

१५८. कडु कार्कश्ये—कठोरव्यवहारे । कडुति—कठोरं व्यवहरति ।
कडाया—कठोरः । कडुी—तृणम् ।

१५९. गडु वदनैकदेशे—मुखैकदेशे चिबुके । गडुति—कूर्चमुत्पद्यतं
('जादी आती है' इति भाषायाम्) । गडुम्—चिबुकम् । गडा—कन्दमूलम् ।

१६०. मडु सञ्चैर्ध्वनौ—उच्चैश्छन्दे । मडुति—उच्चैर्ध्वनति । मडुः
मूर्खः । मडुः—वाद्यावशेषः । मडुः—मुखस्यमजम् ('कौर' इति भाषायाम्) ।
मड्वा—मूर्खः ।

१६१. वडु स्नने—स्नननक्रियायाम् । वडुति—स्ननति । वडुः—स्ननकः ।
वड्डुः—(?) । वडुिः—(?) । वडुनम्—(?) ।

१६२. मुडु सेचने—वर्षणे । मुडुति—वर्षति । मुडुः—वटुः । मुडिः—गुद-
मध्यभागः ।

१६३. दडु धारणे—सहने । दडुति—सहते । दडुः—बुद्धिहीनः । दडुः—
(?) ।

१६४. पड् मदे—गर्वे । पडुति—गर्वते । पडुः^१—स्थूलः पुरुषः । पड्डा^१—
नवयौवना स्त्री ।

१६५. बुड् सद्गमने—उपरि गमने । बुडुति—उपरि आगच्छति । बुड्डा^२—
वृद्धः ।

१६६. मडि भूषायाम्—शृङ्गारे । मण्डति—विभूषति । मण्डनम्—भूषणम् ।
मण्डलम्—‘मण्डल’ इत्येव प्रसिद्धम् । मण्डूकः—मेकः ।

१६७. कुडि वैकह्ये—जातिभ्रंशे । कुण्डति—जात्या भ्रंशते । कुण्डः—
जारजः । कुण्डलम्—कर्णामरणम् । कुण्डम्—मार्तिकं द्रव्यम् (‘कूडा’ इति
प्रसिद्धम्), तडागो वा । कुण्डा—लघुपर्वतम् (छोटी पहाड़ी) ।

१६८. पडि धारणे—सहने । पण्डात—सहते । पण्डा—बुद्धिः । पण्डितः—
शुद्धिमात्र ।

१६९. पिडि धारणे^३—सहने । पिण्डति—सहते । पिण्डम्—सङ्घातः ।

१७०. अडि आचरणे—आच्छादने । अण्डति—आच्छादितो भवति ।
अण्डः—प्राण्यवयवः । अण्डुः—वृद्धविशेषः ।

१७१. मडि कुत्सायाम्—निन्दायाम् । मण्डति—निन्दति । मण्डः—
नर्तकः । मण्डुः—लज्जा ।

१७२. माडि आधारे—आधारक्रियायाम् । माण्डति—आधरति । माण्डि-
रम्—बिलासद्रव्यम् । माण्डम्—घटः ।

१७३. लडि क्रोषे—क्रोधे । लण्डति—क्रुध्यति । लण्डः—क्रोधी । लण्डा—
क्रोधिनी । लण्डी—क्रोधी ।

१७४. चडि तैक्ष्ण्ये—दुष्टतायाम् । चण्डति—दौष्ट्यमाचरति । चण्डः—
दुष्टः । चण्डी—दुष्टा । चण्डा—पापिनी ।

१७५. रडि व्यभिचारे—रण्डति—व्यभिचरति । रण्डा—व्यभिचारिणी ।

१७६. एरडि स्नेहने—(तैलक्रियायाम्) । एरण्डति—स्नेहनं करोति ।
(चिकना करता है) । एरण्डः—स्नेहनद्रव्यविशेषः ।

१ अस्त्यैवापभ्रंश ‘पट्टा’ इति साध्यात् ।

२ अस्त्यैव ‘बुडिरो’ ‘बुड्डा’ इति अपभ्रंशौ वृद्धाये ।

३ पूर्वत्र ‘धारणे’ अर्थस्योक्तत्वात् पुन ‘धारणे’ पाठोऽनर्थकः । ‘सङ्घाते’ इति पाणि-
न्यादय पठन्ति—‘पिण्डति सङ्घातमाव गच्छति’ इत्यर्थो ज्ञेयः ।

१७७. कडि मांसपृथुले—मासपेक्ष्याम् । कण्डति—मासेन प्रथते । कण्डम्—मासपेक्षी । कण्डूः—रोगविशेषः ('खुजली' इति प्रसिद्धः) ।

१७८. काडि परिच्छेदे—विभाजने । काण्डति—विभजति । काण्डः—विभागः ।

१७९. तडि समूहे—सङ्घाते । तण्डति—समर्दनं ('भीड़' इति भाषायाम्) भवति । तण्डुः—आकाशः । तण्डः—समूहः ।

१८०. खडि रुडि मुडि खण्डने—अवयवविभागे । खण्डति—निकृन्तति (विभजति) । खण्डः—विभागः । रुण्डति—निकृन्तति । रुण्डः—खण्डः । मुण्डति—केशान् निकृन्तति, मुण्डयति । मुण्डः—मुण्डितः । मुण्डा—विधवा । मुण्डिः—मुण्डितः ।

१८१. तुडि भक्षणे—भक्षणक्रियायाम् । तुण्डति—खादति । तुण्डम्—मुखम् । तुण्डः—चौरः । तुण्डा—चौरी । तुण्डुः—खण्डम् ।

१८२. गडि बदनैकदेशे—मुखैकावयवे । गण्डति—साहाय्यं करोति । गण्डम्—कपोलः । गण्डः—अधिपतिः । गण्डम्—पापम् । गण्डकिः ('ग', की)—गण्डकनाम्ना प्रसिद्धा नदी । गण्डूपम्—मुखस्थं जलम् । गण्डी—छेदः । गण्डुः—पुरुषः ।

१८३. इडि डुडि उडि दडि डुडि डिडि चुडि इडि पापडि पडि ('ग', षडि) शडि शिडि शुडि गुडि पुडि हिसागडोः—हिसाया गत्या च । हण्डति—मारयति । हण्डः—राक्षसः । हण्डिः—पात्रविशेषः । हण्डः—हरिद्रा-रागः । हण्डा—दासी । डुण्डति—निकृन्तति । डुण्डः—कृष्णः । डुण्डिः—अपक्षयः (पराजयः) । डुण्डा—गर्तः । उण्डति—छिनत्ति । उण्डः—मत्स्यः ('खटमल' इति भाषायाम्) । उण्डुकम्—द्युतम् । उण्डलिका—क्रिमिविशेषः । दण्डति—ताडयति । दण्डम्—दण्डम् ('दण्डा' इति भाषायाम्), सर्वस्वापहरणम्, आक्रमणम् । दण्डा—माला । दण्डी—यमः । डुण्डति—निकृन्तति । डुण्डः—कूर्दनम् । डुण्डुः—जलचरपक्षिविशेषः ॥ डुण्डुमः—पक्षी । डिण्डति—आह्वयति । डिण्डिमः—आवोधविशेषः ('हूँडी' इति भाषायाम्) । डिण्डिः—शिवयोगी । चुण्डति—अन्तर्गच्छति । चुण्डः—मूपकः । इण्डति—वन्दयति । इण्डा—माला । पापण्डति—पतति । पापण्डः^१—पतितः । षण्डति—पुँस्त्वहीनो भवति । षण्डः—नपुंसकः ।

१. अस्मादेव गान्धर्वीत्यर्थे णिनि (णि वा) पापण्डी । केचन पाश्चात्यमनानु-यायिन पापण्टधातो णिनिप्रत्ययस्यमनुदण्डा जुवते—यथा कर्तुवाचकः पापण्डमण्डी

गण्डति-शोकं करोति । गण्डः-नपुंसकः । शिण्डति-आसेचति । शिण्डः-
महागर्तः । शुण्डति-वर्तयति । शुण्डः-हस्ती । शुण्डालः-शुण्डः ('सुंड' इति
भाषायाम्) । गुण्डति-अवतरति । गुण्ठि-गर्तः, तडागः । गुण्डः-पुरुषः ।
गुण्डारः-(?) । पुण्डति-घोर्त्यम् ('गुण्डापन' इति भाषायाम्) आचरति ।
पुण्ड्रम्-पुण्ड्रेखा । पुण्डः-धूर्तः । पुण्डि-रुद्राक्षशाकम् ।

१८४. गिडि जन्मनि-जनने । गिण्डति-उत्पद्यते । गिण्डा-जन्म (?) ।
गिण्डि-पात्रविशेषः ('गेटा' इति भाषायाम्) ।

१८५. भिडि हिंसायाम्-मारणे । भिण्डति-भारयति । भिण्डितालः-आयु-
धविशेषः ।

१८६. निड गूढ निवासे-गृहे । नेडति-निवसति । नीडम्^१-वयसामा-
वासः ('घोंसला' इति प्रसिद्धम्) । गोडति^२-निवसति । गूडम्-निवासस्थानम् ।
गूडः-निवासस्थानम् (नीडम्) ।

१८७. दड धारणे-सहने । दर्दति-सहते । दडम्-बलवत् ।

१८८. वृड पालने-पालने-पोषणे । वर्दति-पालयति । वृडः-पोषकः ।

१८९. गाढ बाढ सीम्रगतौ-शीघ्रगत्याम् । गादति, बादति-शीघ्रं
चलति । गादम्, बादम्-शीघ्रगमनम् ।

१९०. ढडि शब्दे-ध्वनौ । ढण्डति-शब्दयति । ढण्डः^३-शब्दः ।

१९१. दुडि अन्वेषणे-अनुसन्धाने । दुण्डति-अन्वेषयति । दुण्डिः-
काशीविनायकः ।

१९२. षडि शिक्षादि निर्वाजे^४-सन्ततिहीने । षण्डति-सन्ततिरहितो

कालान्तरे गुणवाचक सम्प्रत्ययदानन्तरं गुणवाचकात् पाषण्डशब्दात् भ्रमार्थे इतिप्रत्यये
'पाषण्डिन्' इति शब्दो निष्पद्यते । यस्मात् कारणात् 'पाषण्डिनो विकर्मस्थान्' (४ । ३०)
इति मनुस्मृतौ 'पाषण्डिन्' शब्दप्रयोगात् मनुस्मृतिः कौटिल्यार्थशास्त्रात् परं संशुद्धीया
(यतोऽर्थशास्त्रे 'पाषण्ड' इति शब्द एवोपलभ्यते) । तदेतत्सर्वमपि चारितरमणीयम् । पाषण्ड-
पाषण्डिन्नुभावपि स्वतन्त्रौ कर्तव्यचनौ । कस्यचित् कचित्प्रयोगः, अपरस्यापरः ।

१ दीर्घत्वं कस्मादिति नोक्तम् ।

२ दीर्घोपस्य गुणकार्यम् (= ए नो भाव) अन्यत्रापि दृश्यते, परन्तु लक्षणं न
काप्युपदिष्टम् ।

३ अस्त्यैव पञ्चवाचक 'डाढा' इति शब्दो नीमाडादिप्रान्तीयभाषासु प्रयुज्यते ।

४ दान्तप्रकरणे षडि-शिक्षादि-मुडि धातूनां पाठः क्रमविपरीतः ।

भवति । षण्डः—सन्तानहीनः । शिखण्डति—निष्फलो भवति । शिखण्डी—
शिखण्डी [एतन्नामा क्षत्रियः] ।

१९३. तुडि रक्षणे^१—खादने । तुण्डति—अचि । तुण्डम्—मुखम् । तुण्डुः—
चौर्येण रक्षणम् । तुण्डः—चौरः । तुण्डा—चौरी ।

१९४. गुपू रक्षणे—पालने । गोपायति^२—रक्षति । गोपः—रक्षकः ।

१९५. तप धूप सन्तापे—दुःखे । तपति—दुःखितो भवति, प्रकाशयति
वा । तपनः—सूर्यः । तापनी—नदी । तापः—घर्मः, दुःखम् । तपः—कायकष्टम् ।
धूपायति^३—आतपं करोति । धूपः—आतपः ।

१९६. रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि—विस्पष्टवाक्ये । रपति—वदति ।
रप्ता—भाषा (?) । रपणः—सुवर्णम् । लपति—कथयति । लपनम्—दुःखप्रकाशनम् ।
जल्पति—वदति । जल्पकः—जल्पी (बहुभाषी) ।

१९७. जप मानसे च—मानसिकभाषणे । जपति—मनसोच्चारयति । जपः—
मानसमुच्चारणम् ।

१९८. चप सान्त्वने—सन्तुष्टीकरणे । चपति—सन्तुष्टो भवति । चापम्—
धनुः । चापा—कटम् ।

१९९. जुप जप (१, जुप) कुण्ठायां गतौ—शनैर्गतौ । जोपति, जोपति—
शनैर्गच्छति । जोपः, जोपः—मन्दगतिः ।

२००. जाप जूप आलस्ये—अलसीभावे तृषाया वा^४ । जापति—तृष्यति ।
जापः—तृषितः । जापुः—तृषा । जपति—अलसो भवति । जपः—अलसः ।
जूपुः—आलस्यम् ।

२०१. तप (१, तप) तुम्प त्रुप त्रुम्प तुफ तुम्फ त्रुफ त्रुम्फ ऋफ
ऋम्फ (१, रुफ रुम्फ) रिफ रिम्फ दृभ दृम्भ मत्सर्जनहिंसयोः—निन्दाया
हिंसने च । तोपति—मारयति । तोपः—घातकः (अस्त्रविशेषः 'तोप'संज्ञकः १)
तोपु—वनम् । तुम्पति—दूषयति । तुम्पुरः—दूषकः । तुम्पः—गालिः । त्रोपति—(?) ।
त्रोफः (१) त्रोफणम् (१) । त्रुम्फति—मारयति । त्रुम्फः—घातकः । त्रुम्फणम्—
हिंसनम् ।^५ रोफति—मारयति । रोफः—मारकः । रोफणम्—हिंसनम् । रुम्फति—

१. पूर्वत्र १८१ सूत्रे पठ्यते, पुन. पाठो व्यर्थ ।

२. गोपायतिधूपायत्योराव कैनेति नोक्तम् ।

३. सज्ञ १४४ द्र० ।

४. इतोऽप्ये पाठभ्रश. प्रतीयते ।

मारयति । रम्फः—मारयिता । रम्फणम्—हिंसा । रेफति—मारयति । रेफः—
हिंसकः । रेफणम्—हिंसा । रिम्फति—हिंसयति । रिम्फः—हिंसकः । रिम्फणम्—
हिंसा । सर्भति—मारयति । सर्भः—मारयिता । सर्भणम्—हिंसनम् । सुम्भति—
मारयति । सुम्भः—घातकः । सुम्भणम्—हिंसा ।

२०२. शुभ शुम्भ भाषणे—वचने । शोभति—वदति । शोभः—वाचालः ।
शुभम्—मञ्जलम् । शोभनम्—मङ्गलम् । शुम्भति—वदति । शुम्भः—एतन्नामा
राक्षसः ।

२०३. वफ रफ रफि पर्ब बर्व भर्व कर्व गर्व शर्व खर्व चर्व षधि जधि
गुरुफ पुष गतौ—गत्याम् । वफति—गच्छति । वफः—नाभिदेशीयं मासम् ।
रफति—चलति । रफः (१) । रम्फति (१) । रम्फः—कलहः । पर्दति—संपीडयति ।
पर्बन्—भोजनम् । बर्वति—चलति । बर्वन्—वायुः । भर्वति—रहस्यं गच्छति ।
मर्वन्—स्वरूपः प्रकाशः । कर्वति—आच्छादयति । कर्वन्—कृष्णत्वम् । गर्वति—
अभिमानो भवति । गर्वः—मदः । खर्वति—हृस्वो भवति । खर्वः—वामनः ('वौना'
इति भाषायाम्) । सर्वति—कृत्स्नता गच्छति । सर्वम्—कृत्स्नम् । चर्वति—दन्तैः
पिचयति ('चत्राता है' इति भाषायाम्) । चर्वणम्—दन्तैः पेषणम् । सङ्घति—
चलति । सङ्घः—समूहः । जङ्घति—उत्थापयति । जङ्घा—जघनम् । गुरुफति—
(घुटने के बल चलता है) । गुरुफः—विस्तारः । पर्षति—ऋजु भवति ।
पार्ष्णिः—मदः ।

२०४. अर्व शर्व थर्व हिसायाम्—हिंसने । अर्वति—पद्मया ताडयति ।
अर्वन्—घोटकः । शर्वति—मारयति । शर्वः—शिवः । जापकान् न अर्वति =
जपकर्तृन् न हिंसयति—अथर्वन्—वेदः ।

२०५. लुबि रुबि तुबि वधि कवि बिबि अबि णिबि लबि रबि शिबि
णबि शवि चुबि चुब चबि चब हिवि पुबि जृबि हेरवि दाडिवि रोडिवि
ष्टवि ष्टब ण्डुवि टवि डवि कूवि कडवि डुबि तावि हवि लुणुवि मर्दने—
मर्दनक्रियायाम् । लुम्बति—(१) । लुम्बः (१) । रुम्बति—मिश्रयति (१) रुम्बः—
मिश्रणम् । तुम्बति—विकसति (महद् भवति) । तुम्बा—अल्लाहूः ('तूबा' इति
प्रसिद्धः) । तुम्बुः—तडागजलान्त्रः । तुम्बिः—भृङ्गः । तुम्बुरः—वाद्यविशेषः ('तंबूरा'
इति भाषायाम्) । तम्बति—निवसति । तम्बः—गृहम् । तम्बुः—राजगृहम्

१ पर्वगीयान्तेषु अन्तस्थान्तान् पठन् नवयोरमेद घोटयन् स्वस बाह्वत्वं बोधयति
बाहुसूत्रकार । काशकृत्स्नबाहुपाठानुकर्तार कातन्त्रकृच्चन्द्राचार्यादयोऽपि वङ्गदेशीया एव ।

('तम्बू' इति भाषायाम् प्रसिद्धम् ।) तम्बाळिः-भाण्डम् । तम्बूलम्-(?) तम्बूरा-त्राद्यविशेषः । ताम्बूली-तम्बूलम् । कम्बति-विजयते । कम्बी-दर्विः (कडली' इति भाषायाम्) कम्बुः-शङ्खम् । कम्बलः-सर्पः, कम्बलं वा । कम्बति-निवसति । कम्बः-प्रतिच्छाया । अम्बति-वदति । अम्बः, अम्बकः-पिता । अम्बा, अम्बिका-माता । अम्बु-जलम् । अम्बिलम्-अम्ल जलम् । अम्बलिः-(?) । अम्बाला-देवगणिका, वेद्या । अम्बाडा-वेद्या । अम्बलः-नाविकः । निम्बति-अम्ली भवति । निम्बा-जम्बीरम् ('नींबू' इति प्रसिद्धम्) । निम्बः-मधुरनिम्बवृक्षस्य पत्रम् । निम्बि-वृक्ष-विशेषः । निम्बुळिः-'नारङ्गी' इति प्रसिद्धा । लम्बति-अवरोहति ('लट-कता है' भाषायाम्) । लम्बा, लम्बिका-बिह्वा । लम्बनम्, लम्बाळम्-मुखान्तर्गतोऽङ्गविशेषः । लम्बति-कम्पते । लम्बा-कम्पनम् । शिम्बति-सेवते । शिम्बः-सेवकः । शिम्बा-अवतारणम्, अवतरणम् । शिम्बी-सेविका । शिम्बिकः-सेवकः । शिम्बुळम्-नासिकामलम् । नम्बति-पूजयति । नम्बि-(?) । नम्बुः-विश्वासः । नम्बति-ताडयति । नम्बः-गर्जनम् । नम्बरः-राक्षसः । नम्बरम्-जलम् । नुम्बति-ओष्ठाभ्यां स्पृशति ('चूँवता है'), नुम्बुकः-मुखस्पर्शः । नुम्बनम्-ओष्ठाभ्यां स्पर्शनम् । नुवति^१-दैर्घ्येन प्रार्थयति । नुवुकम्-कूर्चम् । चम्बति-भयं दर्शयति । चम्बरः-चतुरः । चम्बुः-उदपात्रम् ('छोटा' इति प्रसिद्धम्) । चम्बू-(?) । चम्बति-निपातयति । चम्बकः-तडागः (?) । चम्बुकः-कक्षा ('चायुक' इति भाषायाम्) । हिम्बति-बिभेति । हिम्बः-कावरः । हिम्बा-कायस्ता । कोसम्बति^२-पृथिव्या उपरि कर्पति । कुसुम्बा-वृक्षविशेषः (कुसुम्भवृक्षः) । कुम्बति-अवलम्बति । कुम्बा-पञ्चमेढासुरस्य पत्नी । हेरम्बति-बहु मलयति । हेरम्बः-विनायकः । टाल्मिम्बति-हसति । टाल्मिम्बः-धृष्टविशेषः । रोल्मति-जिघ्रति । रोल्मः-भ्रमरः । आपस्तम्बति-जले उत्पद्यते । आपस्तम्बम्-जलान्तर्गतो वासः (तृणविशेषः), आपस्तम्बनामा ऋषिः ।^३ ताम्बति-दीप्यते । ताम्बरम्-ताम्रम् । हम्बति-मारयति । हम्बः-राक्षसः । स्तम्बति-स्तम्बयति (गुच्छयति) । स्तम्बकम्-आम्रगुच्छम् । कुस्तुम्बति-पृथिव्या उपरि गन्धयति । कुस्तुम्बरी-धान्यकम् । टम्बति-आकृषति । टम्बलः-मत्कुणः । विडम्बति-अत्यन्तं मलयति । विडम्बः । कनलेन (? , नलेन) क्ववति-मैथुनं करोति नलकूबरः-कुवेरपुत्रः । कदम्बति-

१. गुणभाव कथमिति न सूचितम् ।

२. 'कुसुम्बति' इति युक्तं पाठः ।

३. इतोऽप्ये पाठग्रन्थे, पाठस्य पौर्वापर्यदर्शनाय ।

मिश्रितं भवति । कदम्ब-मिश्रितम्, कदम्बनामा वृक्षविशेषः, सुगन्धं वा ।
हुम्बति-क्रीडति । हुम्बः-क्रीडनम् । नृणुम्बति-श्रमं करोति । नृणुम्बः-कर्षकः ।

२०६. अणरण रिणि वण भण मण कण किण कुण खुण वण चण गुण
राण रिण षण शण पण फण हण चण घृण तृण पुण पूण मुण पीण पिण जण
झण हिरण हरण क्षण ढण दुण घण कण इण ष्टृण^१ छन छ्वन^२ धन ध्वन
भन वन चन शब्दे-शब्दक्रियायाम् । अणति-ध्वनयति । अणिः-लघु द्रव्यम् ।
अणुः, अणिः-अल्पपरिधिद्रव्यम् । आणः-सौन्दर्यम् । अण्णः-ज्येष्ठः । रणति-
शब्दयति । रणः-युद्धम् । राणिः-साम्राज्ञी । रेणति-अल्पीभवति । रेणुः-चूर्णम् ।
रेणुका-एतन्नाम्नी स्त्री । वणति-वदति । वणुः-वाक्यम् । वाणी-सरस्वती ।
मणति-पाठयति । भाणिः-असिः । माणः-नाटकमेदः । मणति-कथयति । मणः-
कथनम् । मणिः-द्रव्यविशेषः । माणिः-बटुः, पुरुषचिह्नम् । मण्-मृत्तिका ।
कणति-['आरा'शस्त्रेण] कर्तयति । कणः-लघुद्रव्यम् । कणिमा-गिरिपर्व
('वाटी' नाम्ना प्रसिद्धम्) । काणः-एकाक्षः । कणु-चक्षुः । काणिः-पणम्
('पैसा' इति भाषायाम्) । कानिका-उपहारः ('मैट' इति भाषायाम्) ।
केणति-('चिदाता है' इति भाषायाम्) । केणः-'चिदाना' इति भाषायाम् ।
केणिः-सम्भारः ('सामान' इति भाषायाम्) । किणः-वनिः । किण्णः-शब्दा-
पनम् । कोणति-युध्यते ('झगड़ता है' इति भाषायाम्) । कोणाः-महिषः,
बाद्यविशेषो वा । कुणति-मदः । कुणपः-चाण्डालः । कुणः-(१) । कोणा-वीणायाः
तारम् । खोणति-गर्जति । खोणः-सिंहः । खोणिः-ध्वनिः । खुण्णः-ध्वनिसमूहः
('चिल्लाहट' इति भाषायाम्) । वणति^३-जनसम्पदौ ('भीड़') भवति । वणः-
सम्पदः । वणति-दीप्यते । वणः-दीप्तिः ('चमक' इति भाषायाम्) । वणकः-
धान्यविशेषः ('चना' इति प्रसिद्धः) । गोणति-शब्दापयति । गुणः-गुणः ।
गुण्-क्रमः । गणति-संख्यापयति । गणः-संख्यानम् (गणितम्) । गाणः-तिलादि-
संपीडकम् । ('कोल्हू' इति भाषायाम्) । गण्-गणितम् । गणाः-शरणागताः ।
गेणति-मापयति । गेणुः-वितस्तम् । सणति-प्रकाशते । सणः-कीटविशेषः ('टिड्डी'
इति प्रसिद्धम्) । सणिः-शनिः (शनैश्चरः) । शणति-उपद्रवति । शणिः-शनिः ।
शणुः-पत्रम् । शाणिः-बुद्धिमान् । शाणः-कुठारः । शाणा-क्षुरादीनां चारोत्पाद-
यितृ पाषाणम् ('शाण' इत्येव प्रसिद्धम्) । पणति-व्यवहरति । पण्म्-(निष्कस्य

१ व्याख्याने 'स्थूणति स्थूणा' इत्येव निर्देशात् 'ष्टृण' इत्येवमत्र पाठ अपेक्ष्यते । अपि
च व्याख्याने 'इण ष्टृण' इत्येतयो पूर्वापर व्याख्यानमुपलभ्यते ।

२ व्याख्याने 'स्वनति स्वन' इत्येवं दर्शनात् ध्वन इत्येव युक्तं पाठः ।

३ अर्थमेवादस्मिन्नेव दण्डके पुनः पाठः ।

दशमो भागः) । पणिनः—मुनिविशेषः । पाणिनिः—पणिनः पुत्रः । पण्यम्—
पणम्—विक्रयार्थं द्रव्यम् । फणति—आश्रयति । फणा—फालः । फणिन्—सर्पः ।
फणहः—वाद्यम् । हणति—उपद्रवति । हणः—निष्कस्य दशमो भागः । हाणः—
उपद्रवः । हाणाहाणिः—कलहः । घोणति—बिभ्रति । घोणा—नासिका । घोणी—
सूकरः । घुणः—क्रीटः । घण्—अण्डम् । घर्णति—भक्तो भवति । घर्णः—सूकरः ।
घृणिः—सूर्यरश्मिः । घूर्णति—भ्रमति । घूर्णः—वक्रता ('ध्रुमाव' इति भाषायाम्) ।
अर्णति—जलेन आद्रो भवति । अर्णः—जलम् । ऋणम्—ऋणम् । क्षोणति—निवसति ।
क्षोणिः—पृथिवी । क्षुण्णः—पिष्टं द्रव्यम् । तर्णति—अङ्कुरितो भवति । तृणः—घासः ।
पोणति—संयुनक्ति । पुणम्—ऋणः । पुण्यम्—सुकृत् । पूर्णति—पूर्णो भवति । पूर्णिमा—
पौर्णमास्या । मोणति—सिञ्चति । मुणः—सिञ्चनम् । मणुः—गर्तः । पेणति—कुण्ठि
भवति । पिणम्—(? पीणम्)—शवः । पेणति—श्वयति । पिणम्, पिण्याकम्—तिला-
दीना तैलनिष्कासनेऽवशिष्टं 'खली' इति प्रसिद्धम् । जणति—जानाति । जणिः—
ज्ञाता । जाणः—बुद्धिमान् । झणति—उत्सुको भवति । झगः—उत्सुकः । ज्ञाणः—
स्वरः । हेरणति—दीप्यते । हिरणः—रागः ('रङ्ग' इति भाषायाम्) । हिरण्यम्—
हिरण्—सुवर्णम् । एरणति—(?) । इरणम्, इरण्यम्—ऊषरभूमिः (?) । क्षणति—
दीप्यते । क्षणः—क्षण इत्येव प्रसिद्धः कालविशेषः । टणति—एकत्रितो भवति ।
टणति—नदति (शब्दयति) । टणः—घण्टा । टोणति (?) । टुण (?) । कणति—
वदति । कणः—प्रतिध्वनिः । स्मृणति—दीर्घो भवति । स्मृणा—वीणादण्डः ।
एणति—वदति । हणः—प्रतिध्वनिः । वीणा—वाद्यविशेषः । वीणेत्येव प्रसिद्धः ।
स्तनति—त्यजति (रेखयति वा) । स्तनः—उरोजः । स्वनति—गर्जति । स्वनः—
शब्दः । स्वानः—ध्वनिः । श्वनति—गाळि भाषते । श्वानः—कुक्कुरः । वनति—
चलति । वन—पशुः । वनम्—द्रव्यम् । वान्यम्—अन्नम् (शाल्वी) । ध्वनति—
आर्चशब्दं करोति । ध्वनिः—शब्दः ।^६

२०७. कृणु खृणु पृणु वृणु अपनयने—परित्यागे । कर्णति—शृणोति ।

- १ दीर्घोपधस्य गुणमात्र पूर्ववत् (पृष्ठ १७ टि० १) द्रष्टव्य ।
२. हिरण-इरण-धात्वोराधस्य इकारस्य गुणविधायक सत्रं नोल्लिखितं वृत्तिकृता ।
३. सत्रपाठे 'हृण्' इत्येव निर्देशः । तथा सति 'स्मृणति' इति स्यात् ।
४. सत्रपाठे 'इण् हृण्' इत्येवं पूर्वोपरपाठः ।
५. सत्रपाठे 'एवन वन ध्वन श्वन' इत्येवं पूर्वोपर पाठः ।
६. सत्रपठितौ 'वन वन' धातु नाम व्याख्यातौ । यतोनान्न पाठभ्रष्टः प्रतीयते । वन वन धात्वोराधे (२१९ सूत्रे)ऽपि पाठ उपलभ्यते ।

कर्णः—श्रवणेन्द्रियम् । खर्णति—परित्यजति । खर्णः—ध्वनिः । पर्णति—पल्लवितो भवति । पर्णः—दलम् । वर्णति—[वस्त्रं] रजति (वर्णनं करोति वा) । वर्णः—रागः, प्रेम ।

२०८. शोणं वर्णगत्योः—रागे गतौ च । शोणति—रजति (वस्त्रम्) । शोणः—रक्तं वर्णम् ।

२०९. हूणु हूणु गतौ—गमने । हूणति—गच्छति । हूणः—त्यजनम् । हूण्—अणम्, स्फुटिका ('हुंसी' इति भाषायाम्) । हूणति—विशिष्टविषये व्यवहरति । हूणम्—लक्षणम् ।

२१०. व्रण क्रिमिसक्षणे—कीटदशने । व्रणति—कीटो दशति । व्रणम्—कीट-दशनम् ।

२११. श्लोणु श्लोणु संघाते—समूहे । श्लोणति—संहतो भवति । श्लोणिः—कटिप्रदेशः । श्लोणति—स्थूलो भवति । श्लोणम्—स्थूलता ।

२१२. प्रेणु प्रेणु वेणु मेणु केणु खेणु नेणु घेणु गोणु घोणु गतिः—प्रेषणाश्लेषणेषु—गत्या प्रेरणे सहने (?) च । प्रेणति—वर्धयति । प्रेणः—वर्धयनम् । मेणति—यपयति करोति (यपकी देता है) । मेणः—यपकनम् । वेणति—अङ्कुरितो भवति । वेणम्—गवादीनां भक्ष्यस्थानम् ('चारागाह' इति भाषायाम्) । वेणा—कीलकम् । मेणति—सान्त्वयति । मेणम्—सान्त्वनम्, सहनम् । मेणा—पश्चादिवन्धनम् ('खूँटा' इति भाषायाम्) । वेणति—त्रयति । वेणुः—दंशः । वेणिः—वटा । केणति—गच्छति । केणम्—नष्टं वस्तु । केणिः—वस्तु । खेणति—संचयति । खेणम्—पक्षः । खेणिः—नदी । नेणति—लिखति । नेणिः—स्रोतः । वेणति—रिञ्जति ('रेगता है' इति भाषायाम्) । वेणा—खननम् ।

२१३. कूड कूड चलने—गतौ । कूडति—कम्पते । कूडः—एतन्नामा प्राणिविशेषः । कूडनम्—कम्पनम् । कूडति—गुदगुदयति । कूडः—भालुः । कूडनम्—गोदनक्रिया । कूडति—खनति । कूडः—खनकः । कूडनम्—खननम् ।

२१४. हुडु हुडु होडु हेडु हैडु हौडु गतौ—चलने । होडति—खनति । हुडः—सूकरः । हुडिः—चूण धूलिः । हुडति—कृषति । हुडिकः—कृषकः । होडति—जानाति । होडः—व्याघ्रः । हेडति—विमेति । हेडः—मिचिः । हेडिः—भीकः ।

१ कूडलादीना पदाना पुन पाठोऽर्थभेदप्रदर्शनार्थं प्रतीक्ये ।

२. कञ्ठपाठे 'हुण्टु' इत्यपठ, व्याख्याने 'होडनीति' दर्शनात्, कातन्त्रेऽपि 'हुटु' इत्येव पाठान् ।

हैडति-विभेति । हैडिकः-अग्रे धावनम् (१) । हैडति-धावति । हैडः-धावकः ।

२१५. इड ईड एड धारणे-धर्पणे । एडति-धर्पति । इडा-नासिकाया वामभागस्था नाडिः । एडति-छिद्रं करोति । इडिकः-छिद्रकर्ता । एडति-सहते । एड्कः-मितिः (बाधा वा) ।

२१६. रोड् अनादरे-अनादरे मौनधारणे वा । रोडति-मौनं धरति । रोडः-मौनधारकः ।

२१७. ओड् उन्मादे-उन्मत्ततायाम् । ओडति-उन्मत्तो भवति । ओडः-उन्मत्तः । ओडुः-शायकः ।

२१८. कनि व्याप्तिकान्तिगतपु-व्यापने प्रकाशे गतौ च । कनति-प्रकाशितो भवति ('चमकता है' इति माषायाम्) । कनकम्-सुवर्णम् । काननम्-जङ्गलम् । कन्या-कुमारी । कान्तिः-प्रकाशः ।

२१९. वन वण रन (१, इन) एन वेन उन (१, ऊन) शून शुन विन जिन्न जुन जुन्न चन चन्न च्वन्न च्वन छन्न संभक्तौ-मिश्रणे । वनति-मिश्रितो भवति । वनम्-जलम्, जङ्गलं च । वानः-वर्षा । वनति-योग्यो भवति । वनकः, वनातनः-एतौ ब्रह्मणो मानसौ पुत्रौ । वानुः-तटम् (गिरिशृङ्गं वा) । एनति-प्रकाशते । इनः-सूर्यः । एनति-दुष्यति । एनः-पापम् । वेनति-रक्षति । वेनः-प्रभुः । ऊनति-व्यथी भवति । ऊनः-स्वल्पम् । शूनति-शून्य भवति । शून्यम्-रहितम् (रिक्तं वा) । शोनति-मुक्तो भवति । शुनकः- [यस्य पुत्रः] शूनिको मुनिः, आ वा । शुनिः-कुक्कुरी (शुनी) । विनति-

१. दीर्घोपचय गुणभाव पूर्ववद् (पृष्ठ १५ डि० १) द्रष्टव्य ।

२ अस्मादेव कनधातो 'कनन्' प्रत्यये कन्यार्थक कनीना शब्दोऽपि सिद्धयति । तस्यैव 'कानीन' इति तद्धितान्तो विकारः । पाणिनिकाले कन्यार्थकस्य 'कनीना' शब्दस्य लोकप्रयोगात् तद्विकारस्य कानीनस्य च प्रयोगोपलब्ध्यात् भगवता पाणिनिना कानीन-शब्दार्थपरिवर्तनाय 'कन्याया कनीन च' (अष्टा० ४।१।१२६) सूत्रे कन्याशब्दमुपादाय ततोऽपत्यार्थेऽण् प्रत्यय च विधाय कन्यास्थाने च सूत्रमूत प्रातिपदिकम् आदिभ्य कानीन-शब्दस्य साधुत्वं तदर्थनिर्देशश्च कृतः । वैदिकभाष्ये 'कनीनकेन' (ऋ० ४।१।२३) इत्यादिषु ह्रस्वार्थकम् प्रत्ययान्त प्रयोगो दृश्यते । अवेस्ता-ग्रन्थे (हजोमयस्त ९, २३) 'ह ओमा तास् चित् वा कनीना' इत्यादिषु कनीनाशब्दस्वापन्नश्च 'कनीना' शब्द प्रयुज्यते । तैत्तिरीयारण्यके (१।२।७।६) च कनीनासमानार्थकः 'कनीनी' पदमपि प्रयुज्यते । विशेषोऽत्र 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नास्ति ग्रन्थे (भाग १ पृष्ठ ११) द्रष्टव्य ।

३ औणादिक इन् प्रत्ययान्तः ।

त्यजति । निनः-तीर्थङ्करः (अर्हन्तः), त्यागी । जेनः, जेनुः-मधु । जिन्नति-जयति । जिन्नः-नाभिराबपुत्रः, तपस्वी । जोनति-जयति । जोनिकः-रज्जुकः । जोनिः-क्षुषा । जुजति-परिभ्रमति । जुजः-परिभ्रमकः (यायावरः-‘धुमकङ्’ इति भाषायाम्) जोनाळः-‘मक्की’ नामा धान्यविशेषः । जुन्नुः-आमिक्षा । चनति-प्राप्नोति । चनः-प्राप्तं शीलः । चानम्-आयुषविशेषः । चन्नति-भूषति (सुन्दरो भवति) । चन्नः-सुन्दरः पुरुषः । चन्निः-सुन्दरी । चन्नं-सौन्दर्यम् । छजति-गृह्णाति । छजः-निगृहीतो मनुष्यः । नखछन्नम्-नखनिकृन्तकः । वजति (?), वजम् (?), वन्नविरम् (?) ।

२२०. चमु छमु जमु झमु झिमु झिमु अदने-भक्षणे । चमति-भक्षति । चमरी-गवयी (चमरी गाय, नील गाय) । चामरः-राक्षसः । चामी-करम्-सुवर्णम् । चमूः-सेना । छमति-अति । छपनम्-भोज्यवस्तु । आचमनम्-आचमन क्रिया । आछमनम्-गण्डूषकरणम् । जमति-निगलति । जमः-निगलितो (भक्षितो) मनुष्यः । जमदग्निः-एतन्नामा ऋषिः, अग्निः, पक्षी [च] । जमनम्-भक्षणम् (अदनम्) । झमति-भोजयति । झमक-युक्तमोजनो मानवः । झमनम्-आहारः । झामः-अदनम् । जेमति-ददाति, अर्पयति । जेमिनः-ऋषि विशेषः, यस्य जैमिनः पुत्रः । जेमिनम्-मोजनम् । झेमति-मुहृक्ते । झेमनम्-मोजनम्, आहारः ।

२२१. क्रमु क्रिमु पादविश्लेषे-पद्मथा चलने । क्रमति-पद्मथा चलति । क्रमः-क्रमशः, पश्चाद् वा । क्रमणम्-कालक्षेपः । क्रान्तः-यातो मानवः । क्रान्ता-गन्ता, यात्री । संक्रान्तिः-सूर्यस्य राश्यन्तरसंयोगः । क्रेमति-दक्षति । क्रिमिः-कीटः (धुद्रप्राणी) । क्रिमणम्-क्रीडाविशेषः । क्रिन्ता-दक्षकः ।

२२२. यमु उपरमे-समाप्तौ, उपसंहारे । गमाम् घ (१, गमिष्यसां छः)-गमादीना मकारस्य वकारो (छकारो) भवति । यवति (१, यच्छति)-समापयति । यमः-अन्तकः । यामः-कालविशेषः । यामिनी-रात्रिः । यमिः-तपस्वी । यमनम्-तपः । यन्ता-प्रेरकः । यन्त्रम्-उद्धारणिः, उद्धारणम् ।

२२३. णमु प्रह्वत्वे शब्दे-शब्दे नमस्कारे । घात्वादेः पः सः-घातो-रादेः वकारस्य सकारो भवति । णो नः-घात्वादेर्णकारस्य नकारो भवति । नमति-नमस्करोति । नन्ता-नमस्कर्ता । नमनम्-नमस्कारः । नाम-नाम (संज्ञा) । नमन्-शरणार्थी । लोपोऽनुनासिकानां कानुबन्धे-अनुनासि-

कानां धातूना ङ अ ण न म वर्णानां लोपोऽदर्शनं भवति कानुबन्धे ककरानु-
बन्धके प्रत्यये परतः । नम् + क्त अत्र मकारस्य लोपो भवति । नतः-
नमस्कृता, अवगतम्-ज्ञातम् । नतिः-नमनम् । नत्वा-नमस्कृत्वा । प्रणम्य-
नमस्कृत्य । नतवान्-कृतनमस्कारः पुरुषः । नमसियम् (१, नमस्यम्)-नमस्कृतुं
योग्यम् । नम्यः-नमस्करणीयः । उदनुबन्धादिद्वा-उकारानुबन्धवतो धातो-
रिडागमो वा भवति । नमितम्-नमस्कृतः । नन्ता-नमस्कृता ।

२२४. अम अम्म द्रम द्रम्म हम् हम्म मि मृ^१ ह्य गतौ-गमने ।
अमति-चलति । अन्ता-गन्ता । अमनम्-हरितम् । आमः-अपक्वः । अमिः-
गतिः । अति-अधिकम् । अतः-गन्ता । अम्मति-धारयति । अम्मा-माता ।
अम्मिः-पुत्री । अम्मिता-पोषकः । द्रमति-पुष्पाति । द्रमः-पोषकः । द्रामा-
पोषकः । द्रमणः, द्रन्ता-पोषकः । द्रतिः-पोषणम् । द्रतः-पोषकः । द्रम्मति-
प्रभवति । द्रम्मः-प्रभुः, स्वामी । द्रम्मिः-स्वामिनी । हमति-प्रेरयति । हन्ता-
पेरकः । हमः (१) । हम्मति-गर्भं करोति । हम्मः-गर्वा । हम्मुः-गर्भः ।
मयति-चलति । मिः-बालिका । मरति^१-गच्छति । मर्यः-मनुष्यः । ह्यति-
कुर्वते, नृत्यति । ह्यः-घोटकः । ह्यनम्-नृत्यम् । हायः-पालः (१) । ह्यिता-
नर्तकः ।

२२५. हर्यं क्षि ह्रान्तौ च-शोषणे [चात्] चलने च । हर्यति-शुष्यति ।
हर्यक्षः-सिंहः । हर्यः-विहगतिः ।

२२६. मव्य भव अन्य अन्व अल्ल अक्क बन्धने पालने च-मव्यति-
बध्नाति । मव्यः-बन्धकः । मवति-पालयति । मवः-राजा । मावः-द्वयशूरः ।
मावा-रागः । मावुः-चूतवृक्षः । अव्यति-पालयति । अव्यः-राजा । अव्यति-
पालयति । अव्वा-माता । अव्वः-पिता । अल्लति-पालयति । अल्लः-प्रभुः,
स्वामी । अल्ला-स्वामिनी । अक्कति-पालयति । अक्कः-राजा । अक्का-ज्येष्ठा
भगिनी ।

२२७. अप अप्प पालने-अपति-पालयति । अपस्-जलम् । आपः-
अप्पुजो वासः (शैवालः) । आपुः-तृणविशेषः । आपिः-अपिसेनदेशः (१) ।
अप्पति-पालयति । अप्पः-जनकः पिता । अप्पु-कृष्णम् । अप्पि-रक्षणम् ।
अपा-माता ।

१. पाणिनीयधातुवृत्तिकारा 'मीष्ट' इत्येवमेक धातु मन्वन्ते । चान्द्रादयोऽप्येवमेव ।
इह काशकृत्स्नीय पाठ साधु । वैविक्रयन्धेषु 'मरति' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।

२२८. अवत्र जनने—जन्मनि । अवत्रति—जनयति । अव्वः—पिता । अव्वा—माता ।

२२९. सूक्ष्म ईक्ष्म ईक्ष्यायाम्—सूक्ष्यति—ईक्ष्यावरं दन्तैर्दशति । सूक्ष्मम्—दन्तपेषणम् ('दंत पीसना' इति माषायाम्) । ईक्ष्यति—दन्तान् पिबति । ईक्ष्मम्—क्रोवेन दन्तपेषणम् ।

२३०. शुची शुची शुची चूची अभिषवे—मन्यने । दिवादेर्यन्^१—दिवादिभ्यो यन् विकरणो भवति । शुच्यति—मन्यति । चलयोः कगौ कानुबन्धे—चकारनकारयोः ककारगकारौ भवतः कानुबन्धे प्रत्यये परतः । शुच्यति—मन्यति । शुक्तिः—सुदुष्टम् । शुचिः—अग्निः, पवित्रवान् । शुच्यति—सीव्यति । शुचिः—सूचिः ('सूई' इति माषायाम्) । शुचनम्—अपकारप्रयुक्तं सूचनम् ('चुगळीखाना' इति माषायाम्) । शुचकः—सूचकः । शुच्यति—कृन्तति । शुचिः—सोमलताखण्डः । चूच्यति—स्नाति । चूचकम्—स्नानम्, स्नानाग्रभागो वा ।

२३१. दळवि फलवि विशेषणे—खण्डने । दलति^२—खण्डयति । दळम्—पुष्पदळम् ('पेंखुडी' इति माषायाम्) । दालम्—फालः । फलति—कृन्तति । फलम्—प्रसिद्धम् । फालम्—हलाग्रभागः ।

२३२. मील इमीळ क्षमीळ निमेषणे—अक्षिनिमेषे । मीलति—चक्षुषी

१. भ्वादिगणस्थेषु बाहुषु 'दिवादेर्यन्' इत्यस्य कश्च प्रवृत्तिः कृता कर्तव्यवृत्तिकृतेति न ज्ञायते । एवमेवाग्रेऽपि वृत्तिकार 'कर्णम् आच्छादने' इत्यत्र उकारमनुबन्ध मत्वा 'तनादेर' इति सूत्रेण उकारविकरणं कृत्वा कर्णोति प्रयोगः साधयति । धातोस्कारस्यानुबन्धत्वात् 'कर्णं कर्णन् कर्णक कर्णिता कर्णनम्' इत्यादीन् कृदन्ताश्च दर्शयति । कथमन्यगणस्थेभ्यो बाहुभ्योऽन्यगणीयो विकरणो भवति इति न स्पष्टीकृता वृत्तिकारेण । नय तु पद्यास्य यथा वेदे कचिद् द्विविकरणता कचिच्च त्रिविकरणा इत्यते तथैव भाक् लोकमाषायामपि कचिन्त्वी प्रवृत्तिरासीत् । तस्यैवावशेषोऽत्र काश्चिद्वन्धात्तुपाठ उपलभ्यते । अन्ये वैयकारणास्तु लोके द्विविकरणता हापयितुं 'शुच्यं शुच्य' इत्येव यकारसहितान् धातून् अपठन् । कातन्त्रेऽपि 'शुच्यं शुच्यं' इत्येव सयकारान्वेव धातु उपलभ्यते । यद्यप्युभयथाऽपि पाठे उभयप्रक्रियानुसारं सार्वधातुकलकारेषु न रूपभेदप्रसंगः, परन्तु आर्षधातुकलकारेषु तु रूपभेदः प्राप्नोत्येव । यथा शुची चूचीति पाठे लोटि भूचिता चूचिता इति स्यात्, शुच्यं शुच्यं पाठे तु शुच्यता चुच्यता इति । एवमन्यत्रापि शेषम् ।

२ दळवि फलवि धातोभिस्कारानुबन्धस्य कथं लोप इति न व्यक्तीकृतं वृत्तिकारेण कातन्त्रे तु 'योऽनुबन्धोऽपयोगी' (३।१०।३१) इति सूत्रेण प्रयोगाभावात् उक्तम् ।

निमीलयति । मीलनम्—अक्षिस्पन्दनम् । स्मीलति^१—वक्षोरुपरिस्थं पालकं मोटयति (येन पलकस्यान्तर्भागस्थो रक्तवर्णो दृश्येत) । स्मीलनम्—पूर्वोक्तक्रियाकरणम् । क्षमीलति—अर्धं निमिषति । क्षमीलनम्—अर्धंनिमीलनम् ।

२३३. पील प्रतिष्ठस्मे—प्रतिष्ठापने । पीलति—प्रतिष्ठापयति । पीष्ठः—हस्ती, वृक्षविशेषो वा ।

२३४. पील वर्णे—आच्छादने रञ्जने च । नीलति—(आच्छादयति अभि-भवति = चदता है) । नीलम्—नीलरागः । नीलिमा—रागविशेषः ।

२३५. शील ससाधौ—शीले चरित्रे । शीलति—चरित्रवान् भवति । शीलम्—चरित्रम् ।

२३६. कील बन्धे—कीलति—('कील ठोकता है' इति भाषायाम्) कीलम्—एतन्नामकं छेदद्रव्यम् । कीलिः—तालकम् ('ताला' इति भाषायाम्) । कील—कीलम् । कीललम्—जलम्, पयः । कीलालम् (?) गोघालम् ।

२३७. कुल^२ (? , कूल) कोल आवरणे—कुलति (? , कूलति) परि-भ्राम्यति । कूलिः—भारवाहकः । कूलम्—नदीतटम् । कोलति—खनति । कोलः यष्टिका ('छड़ी' इति भाषायाम्) । निकोलः—वृक्षविशेषः ।

२३८. शूल रुजायाम्—रोगे, दुःखे । शूलति—पीडयति । शूल—पीडा । शूलम्^३—शूलनामा शूलविशेषः । शूली—शिवः ।

२३९. तूल निष्कर्षे—लाघवे^४ (हलका होने में) तूलति—लघुर्भवति । तूलम्—रूई इति भाषाया प्रसिद्धम् ।

२४०. पूल संघाते—पूलति—पल्लवितो भवति । पूलम्—तृणम् । पञ्चपूली—तृणविशेषः ।

२४१. मूल प्रतिष्ठायाम्—प्रतिष्ठापने । मूलति—प्रतिष्ठापयति । मूलम्—नेगकारणम्, कन्दविशेषो वा ।

१. धातुसूत्रे 'स्मील' इति पठ्यते, व्याख्याने 'स्मीलति, स्मीलनम्' इति दन्तसकारो दृश्यते ।

२ कूलि कूलम् इत्यत्र द्विमात्रिकस्यदर्शनात् ह्रस्वोकारवान् अपपाठ । कातन्त्रेऽपि 'कूल' इत्येव पठ्यते ।

३ शूल कण्टकमपि । अस्त्यैव 'शूल' इति राजस्थानीयभाषायामपभ्रञ्ज ।

४ माधवीयधातुवृत्तौ तु 'निष्कर्षो निष्कोषणम्, तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निस्सारणम् । तूल हि कर्पासवृक्षकोशात् निष्काश्यते ।

२४२. फल पल पल्ल वल वल्ल निष्पत्तौ—फलितभावे । फलति^१—फलितो (फलयुक्तो) भवति । फलम्—प्रसिद्धम् । फालम्—हलाग्रमागः । फली—वृक्षः । फलिनी—लता । पलति—पलितो भवति । पलम्—खण्डः । पल्लम्—खण्डः । पलाश—एतन्नामा वृक्षविशेषः । पलारम्—चिह्नम् । पल्—दन्तः । पाल्—दुग्धम् । पलितम्—परिपक्वम् (केशानां श्वेतीभावः) । पल्लति—पल्लवितो भवति । पल्ल—हस्ती । पल्ली—गृहगोघा ('छिपकली' इति भाषायाम्), ग्रामः । पल्लवः—नवीनं दलम् । पल्लनम्—(१) । वलति—अङ्कुरितो भवति । वलम्—अङ्कुरः । वालम्—केशः । बला—जालम् । वलितम्—छहरा (१) । वल्लति—विक्रीणाति । वल्लः—गोपालः । वल्लभः—प्रियः, पतिः । वल्लरिः—देशः, गुच्छः । वल्लिः—लता, शाटिः ।

२४३. चुल चुल्ल द्रावकरणे^२ पाकामिकुण्डे च—मैथुने सम्भ्रमे पाककरणे च । चुलति^३—मैथुनं पाकं वा करोति । चुल्लिः—पाकान्यावारः ('चूल्हा' इति भाषायाम्) । चुल्लनम्—मैथुनम्, सम्भ्रमः । चुल्लकः—मैथुनसंभ्रमवान् । चोलति—शृङ्गारं करोति । चोलः—जनपदविशेषः । चोलिः—उरभाच्छादनवस्त्रम् ।

२४४. फुल फुल्ल विकसने—विकासे । फोलति—विकसितो भवति । फुलम्—विकसनम् । फुल्लति—विकसितो भवति । फुल्लः—विकासः ।

२४५. चिल चिल्ल शैथिल्ये—शिथिलतायाम् । चेलति—दशति । चेलः—वृक्षिकः । चेला—उत्तरीयम् ('दुपट्टा' इति प्रसिद्धम्) । चिल्लति—शिथिलो भवति । चिल्लः—वृक्षः ।

२४६. मल मल्ल कल कल्ल धारणे—घर्षणे । मलति—घर्षति । मलम्—विष्टा । मला—वनम् । मल्लिनम्—('मैल' इति प्रसिद्धम्) । माला, माल्यम्—(प्रसिद्धम्) । मालेयम्—(१) । मल्लति—संघर्षति (झगड़ता है) । मल्लः—(प्रसिद्धः) । मल्लिका—एतन्नामी लता । कलति—मन्यति । कल्लम्—मन्यनम् । कल्लिः—एतन्नामा युगविशेषः । कल्लषम्—पापम् । कल्लमषम्—पापम् । कालः—समयः । कल्ला—समुद्रः । काली—पार्वती । कल्कम्—क्षुद्रं द्रव्यम् । कलापम्—

१. फलधातु पूर्वम् (सूत्र २३१) अपि पठ्यते ।

२. कातन्ने 'हावकरणे' इति पाठः । अयमेव साधु प्रतीयते । पणिनीये—'हावकरणे' इति क्षीरस्वामी मैत्रेयश्च, 'भावकरणे' इति सायणः ।

३. धातुसूत्रे चुल चुल्ल इति विपर्ययिन पाठः ।

भूषणम् । कलकलः-कलकलरवः । कल-पाषाणम् । कल्लति-सहते । कल्लः-
सहनम् । कल्लिः-जालः । कल्याणम्^१-विवाहः । कृत्यम्^१-कल्याणम् ।
कल्ली-(?) ।

२४७. वेल् वेल् छेल् केल् खेल कैल् खैल् कौल् खौल् क्वेल्
खेल् हेल् हेल् पेल् फेल् सेल् येल्^२ शल् शल् भल् भल् वल् वल्
गल् गल् तिल् तिल् भिल् भिल् इल् इल् विल् विल् रल् रल् पुल् पुल्
घुल् घुल् बूल् गतौ-वेल्ति-व्यत्येति । वेल्-समयः । वेल्-हस्ताभरणम् ।
वेल्ति-चलति । वेल्नम्-चलनम् । केल्ति-क्रीडति । केल्तिः-क्रीडा । केल्-
अङ्गुलिः । खेल्ति-क्रीडति नृत्यति । खेल्-विहासः । खेल्ति-क्रीडिता ।
क्वेल्ति-लिखति । क्वेल्ति-लेखकः । ख्वेल्ति-भ्रमति । ख्वेल्-संचरणम् ।
हेल्ति-भ्रमति । हेल्-भ्रमणम् । हेल्-मलम् अशुचि । प्रहेल्का-(फहावत,
बुहावत, पहेली नाम्ना प्रसिद्धा) । हेल्ति-भ्रमति । हेल्-भ्रमणम् । पेल्ति-
अभेदोव्यति । पेल्-युत्तम् । पेल्ति-युत्तक्रीडकः । फेल्ति-नृत्यति । फेल्कः-
नर्तकः । फेल्ति-नृत्यम् । सेल्ति-स्त्रियति (बलेष्मद्रव्येण परस्परं संस्त्रियति)
सेल्- (बलेष्मद्रव्यम्) । यालति एल्ति^३-विस्तरितो भवति । याला एला-
'इलायची' इति प्रसिद्धं द्रव्यम् । शालति-स्थिरो भवति । शाला-घरः^४ । शलम्-
एतन्नामा कीटविशेषः । शत्यम्-शालाघातः । शाली-धान्यम् । सल्लम्-^५
जलम् । शलाका-(छडी ?) । शल्लति-(?) । शल्ला शल्लूकः । मलति-
विकर्तयति । मल्लकः, मालः-फालः । मल्लति-(हिसयति) । मल्लूकः-श्वः ।
मल्ला-श्लम् ('माला' इति प्रसिद्धम्) । बलति-भारयति । बलः-राक्ष[स]ः ।

१. कल्ल प्रसङ्गे कल्लधातो कृत्तन्निर्देश कथम् ?

२. उत्तरत्र व्याख्याने "यालति एल्ति याला एल्" गत्याग्नी रूपानि निदर्शितानि ।
तदनुसारमत्र-"याल् एल्" इत्येव पाठेन भाव्यम् ।

३. धातुसङ्गे 'सेल्' धातोरनन्तरम् 'थेल्' इत्येष पठ्यते । अत्र व्याख्याने तु 'याल्
येल् द्वौ धातू निर्दिष्टौ ।

४. गृहपर्याय 'घर' शब्दः दक्षपाषाणुणादो 'हन्तेरन् घ च' (८।१०४) इति सन्नेषेण
व्युत्पाद्यते । अतः साधुगण्डोप्य न त्वपभ्रञ्ज (३० सं० व्या० शास्त्र का इतिहास, भाग १,
पृष्ठ ४६, ४७ ।

५. ताल् यज्ञकारवतो धातो दन्त्यसकारवत् सल्लि रूप कथम् ?

६ वेदे रक्षोवाचको दन्त्योष्ठ्यवान् 'बल्' जम्ब, न त्वोष्ठ्यवान् । एवमग्रे प्रयुक्त
'बलाहक' इत्यत्रापि दन्त्योष्ठ्य एव वकारो न पवर्गीव । ववयो सांकर्यमत्र धातुपाठ इति
पूर्वमप्युक्तम् (पृष्ठ २३, टि० १) ।

बलिः-राक्षसः । बालः-कुमारः । बालकः-बालः । बाला-बालिका, कदली । बलिष्ठः, बल्लः- बलवान् । बल्लहकः^१-मेघः । बल्लति-व्याप्ति । बल्लालः-राजा । गळति-निगरति । गळः, गळम्-मत्स्यनिग्रहणे प्रयुज्यमानं कण्टकम् । गळा-वंशः । गळका-गोः खुरः । गळकम्-कण्ठ उन्नतमस्थि (घेंटु इति भाषाया प्रसिद्धम्) । गळति-क्रोधेन दन्तैरवरं दृष्टति । गळम्-अमृ । गळा-(१) । तेलति-स्निग्धो भवति । तिलः-एतन्नामा धान्यविशेषः । तैलम्-स्नेहः 'तैल' इत्येवं प्रसिद्धः । तिलकम्-चन्दनाद्यनुलेपनम् । तिलकः-वृक्षविशेषः । तिळति-प्रकाशितो भवति । तिळा-व्योतिर्लता ।^२ एलति-सहते । इला-पृथिवी । इलति-संयोजयति । इला-धान्यकरी भूमिः । वेलति-घावति (शोषयति) । विलम्-छिद्रम् । विल्-धनुः । विल्लति-इष्टं प्रक्षिपति । विल्लः-धनुर्धारी । विळ्डः-धनुः । मेलति-छेदयति । मिलम्-छेदनम् । मिल्लति-क्षिपति । मिलः-व्याघ्रः । भीलति-भीषयति । भीलः-भयम् । अलति^३-प्रसृतो भवति । आलः-वटवृक्षः । अलम्-पर्याप्तम् । अलसः-प्रमादी । आलः-घातः । अलिः-अमरः । अलका-वेशः । अल्लिका-फालः । अल्लोकम्-विषयः (१, मिय्या) । अलका-अलकापुरी । अल्लति^४-मुक्तो भवति । अल्ल-शिवः । अल्ला-गौरी । अल्लम्-शृङ्गवेरम् (अदरकनाम्ना प्रसिद्धम्) । पोलति-निर्मापयति । पुलहः-ब्रह्मणः पुत्रः । पुलस्त्यः-ब्रह्मणः पुत्रः । पुलुः-क्रीडा । पुल-तृणम् । पोलः-अ सः । पोळः-अलसः । पोळी-अलसा स्त्री । पुलिः, पुलिः-अम्लम् । पुलिन्-सिकता । फुल्लति-अङ्कुरितो भवति । फुल्ला-तृणम् । फुल्लः-चित्रवर्णः ।^५

२४८. खल खल्ल पिळ पिळ्ळ पीळ पिपीळ जळ जळ पिपळ पिप्पळ खल्लने-अमणे । खलति-अमति । खलः-अमणशीलः । खलम्-'खलिहान' इति प्रसिद्धम् । खलिः-चूर्णम् । खलकः-नीचः । खल्-संचारः । खल्ल-निश्चयः । खलपू-कुषकः । शृंखला-प्रसिद्धैव । खल्लति-अमति । खल्लः-प्रकोटः ('चारदिवारी' इति प्रसिद्धा) । खल्लनं-भेगिः । पेळति-प्रयाति । पिळ्, पिळ, पेळ, पेळुः, पिळिः, पैळम्- (गतिशीलः ?) । पैलादि-व्यासशिष्यः । पिळति-विवदते । पिळः^६-वत्सः । पिळा-वत्सा । पिळिः-नृपुरम् व्रीगा

१. द्रष्टव्या पूर्वपृष्ठस्य टि० ६ ।

२. धातुसूत्रे 'तिळ मिळ मिळ इळ इळ' इत्येव पूर्वापरीभूत पाठः ।

३. धातुसूत्रे 'रल रल्ल' धातु पठ्येते, न तु 'अल अल्ल' ।

४ इतोऽग्रे धातुसूत्रे पठिता 'बुळ बुळ वुळ' इति त्रयो भातवो न व्याख्याताः ।

५ हिन्दी भाषाया 'पिळा' इति कुङ्कुराणां बाल उच्यते ।

पादाङ्गुलिभूषणम् । पीलति-गच्छति । पिङ्, पीळः, पीळुः, पीलिः, पीळा, पीळालः-प्राणिविशेषनामानि । पिपीलति-उदयं गच्छति । पिपीलिका-‘च्यूटी’ नाम्ना प्रसिद्धः क्षुद्रप्राणिः । जलति-आर्षं उच्चैर्गच्छति । जळम्-औष्ण्यम् । जालम्-बाष्पः । जालन्त्रः-गवाक्षः । जळी-उपरितना ग्रन्थी । जल्लति-प्रवहति । जल्लडिः, जल्लाडिः, जल्लरिः-नदीधारा । जल्लः-यष्टिका । पिपलति-कार्यमारमते । पिपलम्-भाटकम् । पिप्पलति-भूयत्वं स्वीकरोति (मजदूरी करता है) । पिप्पलम्-वेतनम् । पिप्पलादः-भृत्यः, एतन्नामा मुनिर्वा ।

२४९. स्खल स्खल्ल चंचले^१ च-भ्रान्तौ भ्रमणे च । स्वलति-पतति (फिसलता है) । स्वलनम्-पतनम् (फिसलना) । स्वलिता-पतिता । स्वलितम्-पतितम् । स्वलितव्यम्-पतितव्यम् । स्वलनीयम्-पतितुं योग्यम् । स्वलिः (?) । स्वल्लति स्खलिता स्खलनम् स्वाल्लिः स्खलितम् स्खलितव्यम् स्खल्लनीयम् ।

२५०. गिल गिल्ल गील गुल गुल्ल गूल चिल चिल्ल चील जिल जिल्ल जील छिल छिल्ल छील णल णल्ल णिल णिल्ल णील^२ शिल शल्ल (? , शिल्ल) झील^३ ढल ढल्ल ठल ठल्ल डल डल्ल ढल ढल्ल अदने-भक्षणे । गेलति-निगरति । गिलः-निगरिता । गिलनम्-निगरणम् । गिलिः-शुकः । गिलति-ल्लिखति । गिल्लः-लेहकः । गिल्लनम्-लेहनम् । गिल्लितम्-लीढं द्रव्यम् । गिल्लितव्यम्-लेह्यम् । गिल्लनीयम्-लेढुं योग्यम् । गीलति-निगरति । गीलः-निगरिता । गीलिः-निगरणम् । गीलुः-मुखस्थं द्रवम् (जलम्) । गोलति-निगरति । गुळम्-गुडम् । गुळः-दन्तः । गुळिका-सकृत् मुखे ग्रहीतुं योग्यं द्रव्यम् (कौर इति भाषायाम्) । आगुळिका-जम्मा । गुल्लति-अत्ति । गुल्ला-बुद्बुदः । गुल्लिः-जले भूमौ चोभयत्रवासी मत्स्यविशेषः । गुल्लिका-जलजः सर्पः । गूलति-भक्षति । गूलम्-गुडम् । गूलिः-बलीवर्दः । चेलति-कृन्तति । चिलः-कृन्तकः । चिल्-कृन्तकः । चिलिः-(धुंषणाले केश) । चिल्लति-फूत्करोति । चिल्लः-मक्षिका । चिल्लः-वृक्षः । चिल्ला-चिल्लवृक्षजो मदः । चिल्लिः-छिद्रम् । चीलति-मरति । चीलः-वस्त्रनिर्मिता कोयली (थैली) । चीलिः-सैव । जेलति-पिबति । जिलाळः-मत्कुणः । जिलिः (?) । जिल्लति-क्वोटति (पात्ररन्ध्रात् जलादि

१. ‘सचये च’ इति कातन्त्रधातुपाठे ।

२. व्याख्याने ‘गिल गिल्ल गील’ इति धातुत्रयम् ‘ढल’ धातोरग्रे व्याख्यायन्ते ।

३. व्याख्याने ‘शिल शिल्ल झील’ इत्येतेषां स्थाने ‘जिल जिल्ल जील’ इत्येव व्याख्यायन्ते, एतेऽस्मिन्नेव सूत्रे पूर्वं पठिता एव, अतोऽपपाठः ।

क्षरति) । निळि निळरिः—छिद्रम् । जीलति—दन्तैश्चादिकं पिषयति (चवाता है) । जीलः—पेषकः । जीलिः—(सेव बनाने का यन्त्र) । छेलति—गृह्णाति । छिलः—संदंशिका (संडासी इति भाषायाम्) । छिलिः—घट्टिकाया अवतरं पाषाणम् । छिलति—विमजति । छिल्लः—विभागः । छिल्लिः—दर्पणम् । छीलति—आकर्षति । छीलः—सर्पः । छीलिका—सर्पाणा राज्ञी ।^१ जेलति^२—लगाति । जिळः—कौशेयवस्त्रे रजततारकार्यम् ('जरी' इति भाषायाम्) । जिळति—कम्पयति । जिळः—व्याघ्रकः । जिळिः—पक्षी । जीलति^३—शरीरान्तर्गताहारस्य पुनः दन्तैः पेषणं ('जुवाली') करोति । जीलः—वर्करः । टलति—चरति । टलः—(?) । टलति—चिनोति । टल्लः—यष्टिका । ठलति—खनति । ठलः—वन्यो मृगविशेषः । ठलति—(?) । ठल्लः—वन्यमृगः । डलति—विमजते । डलः डालः—विकासनाम्नी । पदा डलति पङ्गुलिः—भ्रमरः । डलति—पदा ताडयति । डल्लः—विकासः । टलति—जले गङ्गगङ्गानिसहितं पिबति । टलः—जलजः पक्षी । टलति—कम्पयति । टल्लः—जलजः काकः । नलति^३—नाल्य्वा जलमायाति । नल्लः—एतन्नामा राजा । अनलः—अग्निः । नालम्—छिद्रम् । नालः—नलम् । नलिनम्—कमलम् । नलिनी—कमलनाडी । नालिका—(?) । नलिः—त्रोटनम् । नलति—स्पृहयते । नल्लः—सखा । नल्लिः—त्रिगुणी । नेलति—जुम्भते गण्डूषं वा करोति । निलः—जुम्भणम्, गण्डूषकरणम् । अनिलः—पवनः । निळति—जुम्भते । निळः—जुम्भकः । निळिः—आमलकीवृक्षः ।

२५१. स्वल स्वल आशुगतौ—शीघ्रचलने । स्वलति—शीघ्रं गच्छति । स्वलः—क्षय्यावातः । स्वालम्—मनः । स्वलति—जले निमजति । स्वल्लः—निमजनीयं जलम् ।

२५२. कोल खोल गतिप्रतिघाते—(गमनावरोधे—चलने की रुकावट में) । कोलति—निरुणद्धि । कोलः—पादबन्धनी रज्जुः, राक्षसो वा । कोलिः—पक्षीविशेषः । कोल्लः—वज्रनम् । कोलाहलः—संघातरवः । खोलति—रुणद्धि । खोला—शृङ्खला ।

२५३. दोल धोल डोल डोल गतिचातुर्ये—गतिप्रावीण्ये । आन्दोलति—सर्वत्र लम्बते । आन्दोलम्—शिविका (पालकीति भाषायाम्) । डोलति—

१. इतोमे धातुसूत्रे पठ्यमाना 'जिल जिह जील' इत्येते धातवो 'डल' धातोरमे व्याख्यायन्ते ।

२. धातुसूत्रे शिल शिल हील इत्येव पठ्यन्तेऽस्तेषां 'होति सिलति हीलति' इत्येवमादीनि रूपाणि द्रष्टव्यानि ।

३. इत आरभ्य व्याख्यायमाना धातवो धातुसूत्रे 'छील' धातोरनन्तर पठ्यन्ते ।

कम्पते । धोलः-तोरणम् । डोलति-लम्बते । डोला-‘झूला’ इति भाषायाम् ।
डोळुः-ढोलः (वाद्यविशेषः) । ढोलति-झीङति । दोला-(?) ।

२५४. त्सर छद्मगतौ—कुटिलगतौ । [त्सरति-कुटिलं गच्छति] । त्सरः-
छुरिका ।

२५५. कमर हूर्चने (?; हूर्च्छने)—कृत्रिमे । कमरति-कृत्रिमं करोति
(?) । कमरः-कृत्रिमकः ।

२५६. अम्र वम्र मम्रं च व रव धव गतौ—चलने । अम्रति-अम्रति ।
अम्रम्-मेघः । वम्रति-विवादते । वम्रम्-विवादः । मम्रति-अद्भुष्ट करोति
(अद्भुष्टेन चिह्नयति) । मम्रम्-अद्भुष्टम् । चवति-पीडा निवर्तयति । चविः-
मूलिका, ओषधिः । रवति-प्रकाशते । रविः-सूर्यः । धवति-शास्ति ।
धवः-राजा ।

२५७. छीवु क्षीवु निरसने—निष्ठीवने । छीवति-छीवनं करोति (शूत्क-
रोति) । छीवः-शूत्कर्ता । निष्ठीवनम्-शूत्करणम् ।

२५८. जी (?; जि) जये—विजये । जयति-विजयते । जयः-विजयः ।
जितम्-विजितम् । जेता-विजेता ।

२५९. जीव प्राणधारणे—प्राणनक्रियायाम् । जीवति-प्राणिति । जीवः-
प्राणः । जीविः-प्राणिः । जीवितम्-वेतनम् ।

२६०. पीव मीव तीव पीव धीव स्थूल्ये—स्थूलीभावे । मीवति-स्थूले
भवति । मीवः-स्थूलः । पीवति-स्थूले भवति । पीवः, पीवरः-स्थूलार्थे पुंलिङ्गौ ।
तीवति-फूत्करोति । तीवः, तीवनः (?; तीवरः)-स्थूले मनुष्यः । मीवति-
श्रयते । मीवनः (?; मीवः) मीवरः-श्रयथुः । धीवति-छिद्रं करोति । धीवः,
धीवरः-देवरः ।

२६१. उर्वी तुर्वी घुर्वी’ दुर्वी घुर्वी हिंसायाम्—उर्वति^२-सहते । उर्वी-

१. अन्यधातुपाठानुसारमत्र ‘शुर्वी, शुर्वति, शुर्वकः’ इति पाठा युक्ता स्युः । यदा हिन्दी-
भाषार्था प्रयुज्यमाना ‘घूरना’ क्रियापदेन एव शुर्वतेरपभ्रंशं स्यात् । तथा सति ‘घुर्वी,
घुर्वति, घुर्वकः’ पाठा एव युक्ता स्युः ।

२ ‘उर्वति, तुर्वति, शुर्वति, दुर्वति,’ उत्तरसूत्रयो (२६२, २६४) च ‘शुर्वति, शुर्वति’
इत्यत्र, एतेषां कृदन्तविकारेषु च (दुर्वाशब्द वर्जितत्वा) कथं दीर्घभाव इति न विज्ञायते ।
‘नौरूपथाया दीर्घ इक’ (८।२।७६) इति पाणिनीयेन लक्षणेन दीर्घत्वं प्राप्नोति । यदा ‘दूर्व,
घूर्वति, घूर्वः’ इत्यादिषु कथं दीर्घत्वमिति न प्रकटीकृतं टीकाकृता ।

पृथिवी । दुर्वति—कण्डूयति, क्षतं वा करोति । दुर्वा—तृणविशेषः । दुर्वति^१—
निष्कन्तति । दुर्वकः—सिंहः । दुर्वति—पीडा निवारयति । दुर्वा—तृणविशेषः
('दूब' इति माषायाम्) । धूर्वति—देवः कृष्यति । धूर्वः—दूर्वा, कुशः ।

२६२. मुर्वी मू मव बन्धने—मुर्वति—बध्नाति । मूर्ः—बन्धनम् । मवति—
बध्नाति । भूतम्—'पुडिया' इति माषाया प्रसिद्धम् । मवति—विहन्ति । मवनम्—
विषानम्, क्रमः ।

२६३. कीवृ तीवृ तेवृ तेसृ रुजायाम्—रोगे । कीवति—('मवाद पड़ता
है' इति माषायाम्) । कीवम्, कीवनम्, कीवु—'मवाद' इति माषाया प्रसिद्धम्,
दूषितं रक्तम् । तेवति—रिक्तो भवति । तेवनम्—रेचनम् । तेमति—कटुरसो (तीता)
भवति । तेवनम्, तेवम्, तेमु, तेमि, तेमितम्—कटुरसः (तीता—चरपरा इति
माषायाम्) ।

२६४. गुर्वि (१, गुर्वी) उद्यमे—उद्योगे । गुर्वति—कार्यं करोति । गुर्ः—
उद्योग कर्ता । गुर्वणम्—कामः । गुर्वी—कर्मकराः । गुर्वकः—कर्मकरः ।

२६५. पृर्व पर्व मर्व पूरणे—मरणक्रियायाम् । पूर्वति—भरति । पूर्वम्—
प्रथमम् । पर्वति—प्रयते । पर्व—उत्सवदिनम् (त्यौहार इति माषायाम्), अङ्क-
हयादीनामस्थिरसन्धिः । पर्वतः—अचलः । पार्वः—पर्वदिनम् । मर्वति—भरति ।
मर्वः—मरणम्, पूरणम्, मक्ष्यविशेषो वा । मर्वः—विस्तारः ।

२६६. चर्व अद्यने—भक्षणे । चर्वति—भक्षति । चर्वः—भक्षकः । चर्वणम्—
भक्ष्यम् ।

२६७. चिर्व—रुजायाम्—रोगे । चिर्वति—पीडा भवति । चिर्वणम्,
चिर्वम्, चिर्वु, चिर्वि, एते चत्वारः पीडायाम् । चिर्वुलम्—आच्छादनम् ।
चिर्वा—(१) ।

२६८. कर्व खर्व गर्व घर्व दर्पे—अभिमाने । कर्वति—गर्वं करोति । कर्वुरः
रागविशेषः, निश्चिन्तितः । कर्वम् कर्वणम्, कर्वु, कर्वि—चत्वारो गर्वे । खर्वति—
अहंकारं करोति । खर्वुरः—निश्चिन्तितः, रागविशेषः । खर्वम्, खर्वणम्, खर्वु, खर्वि—
चत्वारोऽहङ्कारे । गर्वति—शोभते । गर्वुरः—कविः । गर्वम्, गर्वणम्, गर्वु, गर्वि—
चत्वारः स्वाभिमाने । घर्वति—मिश्रतो भवति । घर्वुरः—यमः । घर्वम्, घर्वणम्,
घर्वु, घर्वि—चत्वारः स्वाभिमाने ।

१ दन्त्योष्ठय प्रकरणेऽत्र सर्वत्र कथं पदगीयं पाठ इति न ज्ञायते । वयं तु पदयाम्
लेखकप्रमादकृतोऽप्येव दोषः स्यात् । अत्र २३ पृष्ठस्या टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२६९. पिवि मिवि णिवि सेचने—पिन्वति^१—बीजं वपते । पिन्वः-
कृषकः । पिब्वनम्^२, पिब्वु, पिब्वि—प्रकाशः । मिन्वति—सिञ्चति । मिब्वः^३ मिब्व-
नम् मिब्वु मिब्वि—जलावरोधे । निन्वति—विन्दुं त्यजति । निब्वः^४—विन्दुसेचकः ।
मिब्वनम्, निब्वु, निब्वि—विन्दुपाते ।

२७०. हिवि दिवि जिवि प्रीणने—शीतीभावे । हिन्वति—शीतीकरोति ।
हिब्वः^३—शीतीकर्ता । हिब्वनम्, हिब्वु, हिब्वि—त्रयः शीतीभावे । दिन्वति—
नृत्यति । दिब्वः^३—नृत्यकर्ता । दिब्वनम्, दिब्वु, दिब्वि—त्रयो नृत्ये । निन्वति—
रोचते । निब्वः^३—रोचकः । बिब्वनम् बिब्वु बिब्वि—त्रयः प्रिये ।

२७१. अव रक्ष पालने—अवति—पालयति । अवकः—रक्षकः । अविनिः-
पृथिवी । अवन्ती अवन्तिका—द्वे उज्जयिन्या नाम्नी । अविः—‘भेद’ इति
भाषायाम् । अबु—प्राणिविशेषः । अबनम्—रक्षणम् । आबुः—गौः । आबुकम्—
(१) । आबुः—रक्षकः । आबी—रक्षिका । अविनी—रक्षिका । रक्षति—त्रायते ।
रक्षकः—त्रायकः । रक्षः—राक्षसः । रक्षा—पालनम्, विभूतिः । राक्षसः—रक्षः ।
राक्षसी—रक्षःपत्नी ।

२७२. इवि व्याप्तौ—इन्वति—व्याप्नोति । इब्वः^४—व्यापकः । इब्वनम्,
इब्वि, इब्वु—त्रीणि व्याप्तौ ।

२७३. अक्षु संचाते च—चाद् व्याप्तौ च । अक्षति—व्याप्नोति । अक्षः—
इन्द्रियम् । अक्षि—नेत्रम् ।

२७४. घुषिर् शब्दे—ध्वनौ । घोषति—शब्दयति । घोषः—पशुपालकानां
ग्रामः । घोषणम्—ध्वनिः (उच्चैर्ध्वनिना विज्ञापनम्) ।

२७५. तक्षु त्वक्षु तनूकरणे—तक्षति—तक्षणं करोति । तक्षन्—तक्षणकर्ता ।
तक्षकः—सर्पविशेषः । त्वक्षति—तक्षणं करोति । त्वक्षन्—तक्षणकर्ता ।

१. अत्र ‘पिब्वति मिब्वति निब्वति’ इत्यादिषु वृत्तिपाठेऽनुस्वारनिर्देशश्छिन्त्य । एवमु-
त्तरत्रापि ।

२ अत्र ‘पिब्वनम्’ आदि कृदन्तेषु नुमागामो वकारस्य हित्वं च कथमिति न ज्ञायते । वष
तु पश्याम, अत्र सर्वत्र पिन्वति पिन्व पिन्वनम् पिन्वु पिन्वि, मिन्वति मिन्व मिन्वनम् मिन्वु
मिन्वि, निन्वति निन्व निन्वनम् निन्वु निन्वि इत्यादयो वषायथ शुद्धा पाठा स्युः, लेखक-
प्रमादादेव नकाररथानुस्वारत्व वत्त्व च समपद्यत इति । एवमुत्तरत्रातुसृजोदाहरणेऽपि
शैल्यम् ।

३. हिब्व आदिष्विषये एतत् पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

४. अत्रापि ‘इब्व’ आदिष्विषये द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२८७. सुप स्तेये—मूषति-चोरयति । मूषिकः^१—‘चूहा’ इति प्रसिद्धः ।
मोषः-चुरा । मोषणम्-चौर्यगुणम् । मुष्टिः-बडाकुलिः, ग्रहणम् । मुष्यम्-ग्रहीतुं
योग्यम् ।

२८८. पुप प्रसवे—प्रजनने । सूषति-प्रसूते । सुषा-स्तुपा (पुत्रवधूः) ।
सोषणम्-प्रसवः । सुष्यम्-प्रसूतम् । मुष्टिः-प्रसवः ।

२८९. तसि भूप अलङ्कारे—शृङ्गारे । तंसति-अलङ्करोति । तंसः-
आभरणम् । तंसनम्-अलङ्करणम् । तंसितम्-अलङ्कृतम् । भूषति-अलङ्करोति ।
भूष्यम्, भूषणम्, भूषा-भूषाभरणे । भूषितम्-अलङ्कृतम् ।

२९०. उष ऊष^२ रुजायाम्—रोगे, पीडायां वा । उपति^३-पीडयति ।
उषः-(!) । उपबुधः-अग्निः । उषणम्-पीडा । उष्णः-वर्मः । ऊषति^४-उष्णं
करोति । ऊषः-‘उन्नलना’ इति भाषाया प्रसिद्धम् । ऊषरः-क्षारमुत्तिको वैद्यः
(ऊषर इत्येवं प्रसिद्धः) । ऊषरा-उष्णप्रदेशः । ऊषणम्-वाष्पम् ।

२९१. इष ईष उल्ले—इच्छाया परिचालने । इषति-परिचालयति ।
इषम्-इष्टार्थम् । इष्टम्^५-इच्छा । इष्टिः^६-यज्ञः । इष्टिका^७-ईद इति भाषाया
प्रसिद्धा । ईषति-चर्वयति । ईषः-चर्वकः । ईषणम्-रुचिः । ईषा-यानचक्रे
निहितं लोहकीलकम् ।

२९२. कृप विलेखने—भूमिकर्षणे । कर्षति-हलेन भूमिं विलेखयति ।
कर्पः-विलेखनम् । कर्पणम्-आकर्षणम् । कार्प्यम्-लेखनम् । कृष्णः-कृपकः,
कुष्मण्डलः, विष्णुर्वा । कार्पा-पर्णम्, हलेनोत्पादित्वा भूलेखा ।

१. अत्राप्यसार्वधातुके कर्ष दीर्घत्वमिति न व्याप्तीकृतम् । औणादिके ‘अपेदीधैश्च’
(१।४६) इति दीर्घत्वविधानं ह्रस्वोपपत्त्यै एव षट्ते, न तु ‘मूष’ इति दीर्घोपपत्तये ।
कृषादिकस्य ह्रस्वोपपत्त्यापि दीर्घविधानमकिञ्चित्कारं ‘मूष’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।

२. ‘उप ऊष’ इति धातुद्वयस्य पाठात् चुषादय चूषादयश्च उभयथा विभक्ता एव
धातव इति सुव्यक्तम् । तत्र काशिकृत्स्नेन चुषादय पठिताः, पाणिनिना च चूषादयः ।

३. ‘उपति’ इत्यत्र शुभाभाव कथमिति न ज्ञायते । एव कृदन्तेष्वपि ।

४. ‘ऊषति’ इत्येवमादीनि रूपान्ध्रग्रेऽपि प्रदक्ष्यन्ते (द्र० १।२९९) । तत्र धातुषट्ते तु
‘ऊष’ न पठ्यते, पर इत्तौ व्याख्यायते ।

५. पाणिनीयाः ‘इष्टम्, इष्टिः, इष्टिका’ इत्येवमादीन् कृषधातो सम्प्रसारणं कृत्वा
साधयन्ति । वस्तुतः कृतसम्प्रसारणस्या ‘इष उप उप’ इत्यादयः, अकृतसम्प्रसारणाश्च ‘वन
वप वस’ इत्यादयः स्वतन्त्रा एव धातवः । अत एवौक्तम् अगवता यास्कैः—तद्यत्र स्वरान्न-
न्तरान्तस्यान्तर्धातुर्भवति तद् द्विप्रकृतीनां स्थानमिति प्रदिशन्ति (निरुक्त २।२) ।

२९३. कष क्षिप जष झष वष सष रुष रिष युष यूष [सजुप]^१ जुष
जूष हिंसायाम्—कषति—मारयति । कषम्—मलिनम् । कषायः—रसविशेषः ।
काषायः—रोगविशेषः, ओषधिरसः । कषिः—(?) । कष्टम्—दुःखम् । कपगम्—
दुःखम् । कषागम्—अवस्था स्थितिर्वा । काष्ठम्—दारु । काष्ठकम्—दारु । शेषति—
अवशिष्यते । शिष्यः—अन्तेवासी । शिष्यकः—अनुकम्पितो निन्दितो वा शिष्यः ।
शेषः—सर्पः, अवशिष्टो भागः । शिष्टम्—अवशेषः । जषति—मक्षयति । जषः—
मत्स्यः । जषिः—ग्रासः । जष्यम्—ग्रासः । जपगम्—दहनम् । झपति—मक्षयति,
निगिरति । झपः—मत्स्यः । वपति—मक्षयति । वपिता—उदरम्मरिः (पैट्ट इति
मापायाम्) । वप्यम्—मक्षितम् । वषिः—खाद्यम् । मषति—दशति । मपकः—दंशः
(दाश मच्छर इति प्रसिद्धः) । मषिः—कार्ण्यम् । मप्यम्—अतिपक्वं फलम् ।
मपीति—बुद्धालयः । मष्टिः—(?) । रोपति—विवदते । रोप्या—रोष्ट्रा, विवदिता ।
रुट्—क्रोधः । रोषः—क्रोधः । रुपिः—क्रोधः । रुप्यम्—कलहितम् । रुपगम्—(?) ।
रुपमः—अग्निः, रूपमः । रुष्टिः—रोष्टिका । रेपति—हिनस्ति । रेष्टा, रिषिः, रिषः ।
रेपः—वल्ग्या । रेपणम्—हिंसनम् । योषति—हिनस्ति । योषा—स्त्री । योषित्—पत्नी ।
युष्टम्, युष्टिः, युषिः, योषणम्—विवादः । युष्मत्—(सर्वनाम) । यूपति—मारयति ।
यूपिता—घातकः । यूषिः—घातककृत्यम् । यूष्टम्—मारितम् । यूषणम्—ताडनम् ।
यूपम्—(?) । सजोषति—मिथयति । सजोषस्—(?) सजोष्टा—मिश्रकः ।
सजुष्टम्—मिश्रितम् । सजोषः—सम्मेलनम् । सजुष्टिः—मिश्रणम् । सजुषिः—मिश्रणम् ।
सजुट्—मिश्रितो मानवः (?) । जेषति—मक्षयति । जोष्टा—मक्षयिता । जुष्टम्—
मक्षितम् । जुष्टिः—खाद्यम् । जोषः—खाद्यम् । जूषति—ददाति । जूषिता—समर्पकः ।
जुष्टम्—समर्पितम् । जुट्—लोहदण्डः । जूषिः—समर्पितम् । जूषः—भोजनम् ।
जुषणम्—आहारः ।

२९४. भप भर्त्सने—निन्दायाम् । भपति—गाळि ददाति, निन्दति^३ ।
भपिता—निन्दिका । भषकः—निन्दकः । भपणम्—निन्दा । भपितम्—निन्दितम् ।

२९५. जिपु णिपु विपु मिपु पृपु वृपु वक्ष सेचने—घर्षणे । जेषति—
घर्षयति । जेष्टा—घर्षकः । जिष्टा^४—घर्षयित्वा । जेषित्वा^५—घर्षयित्वा । नेपति—

१. जय धातुरपठिनौषि श्रुती 'यूष' धातोरनन्तर न्यात्पाद्यते, तदनन्तरं च 'जुष' इति ।

२ दीर्घत्वमव्ययम् । 'रुत्तना' इत्यस्य नापभ्रजः ।

३. भपति इतरवे प्रुज्यते—आ भपति ।

४ लटिच्वादिषु क्त्वापायिद्विकृत्य । द्रष्टव्यम् 'सजुषण्यारिट् वा' मूलम्
(पूर्ण १।२२३ श्रुती, श्रु ३०)

सिचति । नेषिता, नेष्टा^१, निषः^२, निषकः^३ निषुः^४—एते पञ्च संवर्षयितृषु । निष्टम्—वर्षितम् । निषाणः—वर्षकः । वेषति—वपति (भूमौ) । वेष्टा, वेषिता, वेषकः, वेषः, वेषुः—पञ्चैतै वपतृषु । विषाणम्—वृष्टम् । विषम्, विषः, विषिः—भूयन्तर्गतः कीटविशेषः । विष्टिः—बलम् । विष्टा—मलम् । मेषति—चालयति । मेषः—वर्करः (? , मेंढा इति प्रसिद्धः) । निमेषः, निमेषणम्, निमिषम्—त्रीणि चक्षुरुद्धाटने । मिष्टा, मिषिता, मिषाणः, मिषकः, मिषुकः,—एते पञ्च वपतृषु (?) । पृषति^५—वपति । पृषिता, पृष्टा, पृषन्, पृषाणः, पृषकः—एते पञ्च वर्षयितृषु । पृषत्—वर्णविशेषः (चितकबरा इति प्रसिद्धः) । पृष्टम्—उत्तम् । पृष्टिः—वपनम् । पृषिः, पृषुः, पार्षुः, पर्षणम्, पुपृषाणम्—एते पञ्च वपने । वर्षति—मेहति । वर्षा, वृष्टिः, वर्षम्—एते वर्षायाम् । वृषणम्—अण्डकोशः । वृषाणः—वर्षकः । वृष्टम्—सिंचितम् । वृट्, वृषिः, वृषा, वृषमः, वार्षुः, वर्षकः—एते पञ्च वपतृषु (?) । उक्षति—वपति । उक्षा—वसा । उक्षितम्—उत्तम् । उक्षणम्—बीजम् । उक्षिता, उक्षाणः, उक्षकः, उक्षुः, उक्षु^७—एते पञ्च वपतृषु ।

२९६. मृषु हसने^८ च—हर्षे, वर्षणे । मर्षति—हसति, वर्षयति । मर्षः—वर्षकः । अधमर्षणम्—पापनाशकम् । परामर्शः—विचारः, मन्त्रणा ।

२९७. पषु पाषु हपु धृषु धारणे—पषति—वर्षयति । पाषाणः^९—अश्मा । पष्टम्—वृष्टम् । पषिः, पष्टिः, पषः, पषुः, पषणं, पषकम्—एते षट्^{१०} वर्षणे । पषति—सहते । पाषाणः—अश्मा । पाषिः, पाषः, पाषुः, पाष्टिः, पाषणम्, पाषकम्—एते षट् सहने । दर्षति—वहति । दषत्, दर्षाणः—एते द्वे पापाणाम्नी । दषिः, दषः, दषु, दष्टिः, दर्षणम्, दर्षकम्, दट्—एते सप्त सहने । वर्षति—कर्षति । वर्षः, वर्षकः, धृष्णुः—त्रीणि आकर्षक^{११} नामानि । धृषिः, धृष्टिः, वर्षणम्, धृषः, धृषुः, दृट्—एते कर्षणे ।

१. अत्र उत्तरीदोहरणेषु च तुचि उदिक्खादिङ् विकल्प (३० पृष्ठ ४३, टि० ४) ।

२. 'निष निषक निषु' इत्यत्र गुणामाव उदाह्रियते, उत्तरत्र च 'वेषक, वेव, वेपु' इत्यत्र गुण । किमत्र नियामकमिति न विव ।

३. तिपि कृदन्तेषु च गुणामाव कथमिति न ज्ञायते ।

४. दीर्घत्वमत्र कथमिति न ज्ञायते ।

५. पाणिनीया सहने इति पठन्ति ।

६. पाषाणपदम् उत्तरपातो पाषतेरपि साध्यते ।

७. कन्नडटीकायां 'एते पञ्च' इत्येव पठ्यते, षट् च तत्रोदाह्रियन्ते । उत्तरधातुकृदन्तो-
दाहरणेषु 'षट्' सख्या स्पष्टमुच्यते ।

८. निक्व (कसौदी) इत्यर्थः ।

२९८. पुपु पुष्टौ—धारणे । पोपति—पालयति । पोपः—पालकः । पोप-
णम्, पोपाणम्, पुष्टिः, पुषिः, पुपः, पुपु—एते षट् धारणे पालने च ।

२९९. श्रिपु श्रिपु मुपु प्लुपु [ऊप]^१ दाहे—श्रेपति—दारेन पीडने ।
श्रेपिता, श्रेष्टा, श्रेपकः, श्रेपः—एते चत्वारः दाहकर्तृषु । श्रेष्टम्—दारेन तप्तम् । श्रिपिः,
श्रिष्टिः, श्रिपः, श्रिपु, श्रयणम्, श्रिष्टम्—एते सप्त दहने । श्रेपति—सहते ।
श्रेपिता, श्रिष्टा^२ श्रेपकः—एते त्रय सोदृष्य । श्रिष्टः, श्रिपिः, श्रिपुः, श्रिष्टः,
श्रयणम्, श्रयानम्, श्रयत्—एते सप्त सहने । प्रोपति—द्रवीकरोति । मुपत्—
द्रवम् । मुष्टम्—द्रवीकृतम् । पुष्टिः—द्रवम् । प्रुपिः, प्रुपकम्, प्रुपगम्, प्रुपागम्—
एते चत्वारो द्रवीभावे । प्लोपति—द्रवति । प्रोपिता, प्रुष्टा, प्रोपकः—त्रीणि द्रवीभूते ।
पुष्टः, पुष्टिः, प्रुपिः—एते त्रयो द्रवीभावे । ऊपति—वाष्पयति । ऊप्मा—वाष्पम् ।
ऊपरा—मक्षप्रवेद्यः । उट्, उपिः, उप्यः, उष्टिः, ऊपत्, ऊपणम्, ऊपागम्—एते
सप्त वाष्पे ।

३००. घृपु संघर्षे—घर्पति—संघर्षं करोति । घर्पकः, घर्पिका, घृष्टा^३ एते
त्रयः संघर्षके । घृपिः घृष्टिः, घृपत्, घर्पणम्, घृपाणम्—एते पञ्च^४ आतपे मूकुरे
च । घृष्टम्—संघृष्टम् ।

३०१. हृप अलीके—आनन्दे । हर्पति—आनन्दितो भवति । हर्पिता,
हृष्टः, हृपकः—त्रयः संतोषरि । हृष्टम्—अनुहृष्टम् । हृष्टिः, हृपिः, हर्पः, हर्पणम्,
हृपाणम्, हृपत्, हृष्टः—सप्त आनन्दे ।

३०२. तुस हस एस रस शब्दे—ध्वनी । तोषति—ध्वनयति । तोषनः—
ध्वनयिता । तुमारः, तुसः, तुस्यः, तुस्ति, तुस्, तुषितम्—एते षट् अश्वे ।
तुसति—तनूभवति । हन्वः—तनु लघु । हसितम्, हसिः, हसः, हम्, हम्—पञ्चेते
तनूभावे । हसति—कटिनो भवति । हसितम्, हसः, हसिः, हत्, हम्—एते
पञ्च काटिन्ये । रसति—रसयुक्तो भवति । रगः । रसना—हिंसा । रसम्—

१ अथ पातुयन्ते तु नीपत्यन्ते, परं कान्त्यर्थं व्याख्यायते । पातुयन् ३१०० इति
इति पठ्यते व्याख्यायते च ।

२. वदन् एति शुभानां उदाहरितो—दधा श्रिष्टा, प्लुष्टा, प्लुष्टा (३१०० इति), वदन्
च शुभानां उदाहरितो दधा इति । विना उदाहरितं न जानाम, वदन् इति ।
व्याख्यानम् ।

३. एतत् शब्दोक्तिरिति विदितम् ।

४. 'अथ' इति कान्त्यर्थं व्याख्यायते ।

गदभः । रासिमा-रसता । रसिकः-सहृदयः । रसाळः-मधुरभासम् । रसितम्, रसिः, रसुः, रसकम्, रसत्, रसानम्, रसायनम्, रस्-एतंऽष्टौ रसीभावे ।

३०३. लस श्लेषणक्रीडनयोः-सहने (?) क्रीडने च । केल्या लसति कठभ्याम् (?) शिवः शक्तिभिः क्रीडात कैलासः-रजतपर्वतः । लसतम्, लसिः, लसुः, लस्तिः, लसः, लसाळम्, लसनम्-एते सप्त क्रीडने ।

३०४. जर्च चर्च शर्श छछ-परिभाषणतर्जनयोः-जर्चति-गप्पयति (गप्पं वदति) । जर्चनम्-गप्पवदनम् । चर्चति-विमर्शयति । चर्चा, चर्चका-विमर्शः, गौरी । शर्चति-शर्शश्चन्दं करोति । शर्शरः-बलप्रवाहध्वनिः, 'ताली ग सीटी बजाना' इति । छर्चति-विभेति । छर्चा-भयम् । छछरः-आम्रः ।

३०५. हस हसने-हसात । हासकः-हास्यकारः । हसः, हसनम्, हसिः, हसुः, हसितम्, हास्यम्-एते षट् हास्ये । अट्टहासः-उच्चैर्हासः । हसन्ती-हास्यकारी । हासङ्गी-नमः, मार्गः, चदरंग (?) । हासिका-विष्टरः, कान्तिश्च । चन्द्रहासः-चन्द्रिका, रावणस्य खट्वाङ्गः । हसिः-अपकम् । हासुः-कटम्, तन्त्र-निर्मिता स्थूला रज्जुः ।

३०६. निश समाधौ-तृषाशान्त्याम् । नेशति-तृषा न भवति (?) । निशा, निशीथिनी, निशुः-एतानि त्रीणि रात्रिनामानि । निशितम्, निशातम्, निशातनम्-इमानि त्रीणि तमोनामानि । निशाकरः, निशापतिः-एते द्वे चन्द्र-मसि । नेशनम्-सूर्यः ।

३०७. मिश मश् शब्दे रोषे च-मेशति-ध्वनिं करोति । मेशः-अमरः । मिक्, मिशिः, मिशः, मिशुकम्, मेशनम्, मेशानम्, मिशितम्- (?) । मशति-ध्वनति । मशकम्, मश्, मशितम्, मशिः, मशः, माशः, माशुः, मशु-एतेऽष्टौ ध्वनौ ।

३०८. शव शव पिस् पेश गतौ । शवति-विकृतो भवति ('सङ्कता है' इति भाषायाम्) । शवः-प्राणरहितं शरीरम् । शव् (?) , शविः, शवुः, शवितम्, शवम्, शवानम्, शवत्, शवानम्-एतेऽष्टौ विकारे । शवति-अग्ने गच्छति । शवरः-व्याघ्रः । शवम्-शवः । शवरी-व्याघ्रः । शव- (?) । पेशति-लगति । पिशितम्-अङ्गारकम् । पिशङ्कम्-रक्तवर्णम् । पिशमञ्चति (अङ्गार मञ्चयति)

१. धातुपाठेषु साक्षादपठितोऽपि 'बहुलभेदविदर्शनम्' इति सूत्रेण संगृह्यते । तथा-चोक्त स्वामिदयानन्देन-'गृध्र मिथ्यापरिभाषणे, तस्मात् य प्रत्यय गपयते (?) , गप्यते) यत्तत् गप्पम् ।' द्र. स्वामी दयानन्द सरस्वती के पत्र और विज्ञापन, पृष्ठ ९ ।

पिशाचः, रेतः । पिशुनः—अपकारप्रयुक्तसूचनाप्रदायकः ('चुगली खानेवाला' इति भाषायाम्) । पैशुन्यम्—अपकारप्रयुक्त सूचनम् । पिक्, पिशिः, पिशुः, पैश्यम्—एतानि पञ्चद्वारनामानि । पेशति—भरति । पेशलम्—भरणम् । पेशी—मासम् । पिक्, पेशनम्, पेशुः, पैश्यम्—एतानि चत्वारि अङ्कुरधारणे ।

३०९. शशं प्लुतगतौ—कूर्दने । शशति—कूर्दते । शशः, शशकः—'खरगोश' भाषाया प्रसिद्धः । शशी—चन्द्रः । शक्, शशिः, शशितम्, शाश्यम्—एते पञ्च कूर्दने ।

३१०. शसु हिंसायाम्—विकर्तने । शमति—कृन्तति । शस्त्रम्—विकर्तन-साधनम् । शसिः, शसुः, शशितम्, शसनम्—एते चत्वारो विकर्तने । शसकः—विकर्तकः, वातकः ।

३११. शंसु श्नुतौ—शंसति—स्तौति । शंसकः—स्तावकः । शंसा, शंसनम्, शंसिः, शसुः, शंसितम्—एते पञ्च श्नुतौ ।

३१२. सिह् सेचने—वर्षणे । मेहति—वर्षति । हो ढः—वातोर्हकारस्य ढकारो भवति—'मिद् तृ' । सप्तवर्गयोः श्चवर्गयोगे श्चवर्गो—सकारस्य तवर्गस्य शकारटवर्गयोगे शंकारः चवर्गश्च भवति । [षटवर्गयोगे षटवर्गो—सकारस्य तवर्गस्य पकारटवर्गयोगे षकारः टवर्गश्च भवति]^१ 'मिद् दृ' । ढो ढे लोपः पूर्वस्य समानस्य दीर्घं—ढकारस्य ढकारपरे लोपो भवति, पूर्वस्य समानसङ्गस्य च वर्णस्य ढीर्घो भवति—'मीदृ' । नामनो (? , नामिनो) गुणः सर्वधातुकासार्वधातु-कयो—ना मल्ङ्गकानां^२ गुणो भवति सार्वधातुके असार्वधातुके च परतः—'मेदृ' । 'मेदृ सि'—सेर्द्धा—सेः प्रथमैकवचनस्थाने डा आदेशो भवति 'सेदृ डा' अनुबन्धे श्चनान्देशलोपः^३ (?) अनुबन्धे परतः अन्तस्तो (?) लोपो भवति मेद् आ =

१ कौष्ठान्तर्गत पाठो कञ्जटीकाया नोपलभ्यते । विनाऽप्येन सृजेणह कार्यसिद्धिर्न भवति इत्यत ऊहितोऽय पाठोऽस्माभिः ।

२ 'दश समाना' इति कातन्त्रसृजेण (१।१।३) अ जा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ल ॡ स्वराणां समानसः^१ भवति । प्रातिशब्देषु कचित् दीर्घलकारवर्जं नवानां समानसशा विधीयते, कचित् अकारस्य दीर्घप्रभेदमपि परित्यज्याष्टानामेव ।

३ अकारवर्जमन्ये स्वरा नामिसङ्गका भवन्ति । ३० स्वरोऽवर्णवजो नामी (कातन्त्र १।१।७) ।

४. अस्य सृजस्व पाठो वृत्तिपाठश्चोभावापि अष्टौ । प्रक्रियानुसारं तु 'डा' आदेशस्य अनुबन्धलोपेऽनेन सृजेण अन्त्यस्य ऋकारस्य लोप इष्यत इति प्रतीयते । तुलना कार्या—डित्य-मस्याऽप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् इति पाणिनीयवचनेन सह । कातन्त्रे तु सि परत अकार-स्याकारादेशः सेश्व लोपो विधीयते (३० २।१।७०, ७१) ।

मेढा-परिभावकः (दवाने वाला) । मेढः, मेहः, मेहनम् । मीढुस्-सेचकः । मीढुष्टमः-सेचकेषु श्रेष्ठः । मीढम्-घर्षकः । मीढ्वा-परिभूय । मिहिका-अवश्यायः ।

२१३. मजि णजि भजि कजि जिजि कुजि पजि हुजि षजि कलजि हिंसागत्योः—हिंसाया गत्या च । मज्जति-हिनस्ति । मज्जरः-विडालः । मज्जु-हिमम् । मज्जुल्लम्-स्वादिवृष्टम् । मज्जादिः-मद्यविशेषः । मज्जी-तृणम् । मज्जीरम्-(?) । नज्जति-विस्मरति, नाशयति । नज्जम्, नज्जु, नज्जि, नज्जनम्-चत्वारि विधे । नज्जुल्लः-भूनागः । नज्जडम्-मासम् । मज्जति-क्रीडति । प्रमज्जनः-वायुः । सालमज्जा, सालमज्जिका-क्रीडनकम् (? क्रीडाविशेषः) । कज्जति-कुन्तति । कज्जरम्-यमस्यास्त्रम् । कज्जम्-कमलम् । कज्जी-दुग्धविशेषः (?) । जिज्जति-कष्टायते । जिज्जिरी-(?) । जिज्जा, जिज्जिका, जिज्जि-त्रीणि लताविशेषे । कुज्जति-प्रसरति । कुज्जः, निकुज्जः-कन्दरा । कुज्जिः कुज्जुः कुज्जनम्-त्रीणी कुज्ज-विशेषे । कुज्जरः-हस्ती । पज्जति-प्रकाशते । पज्जुः-महादीपः (बड़ा दीवा) । पज्जरम्-यहम् । हुज्जति-पतति । हुज्जना-कुम्कुटी । हुज्जः-कुम्कुटः, सूक्ष्मं सूत्रम् । षज्जति-सन्ध्या भवति । सज्जा-तमः । सज्जी-यवनिका ('पड़दा' इति भाषायाम्) । कलज्जति-विस्मरति । कलज्जः-भक्त्युपविशेषः । कलज्जा, कलज्जिकारी-द्वे मये । कलज्जः-फलविशेषः ।

३१४. दह भरसीकरणे—दहति-दग्धं करोति । दहनम्-अग्निः । घक्, दग्धम्, दग्धि, दाहः-चत्वारि धर्मे (तापे) । दहनम्-स्मयानम् ।

३१५. चह चुह डह ढिह डुह परिकल्कने—धौत्ये । चहति-धौत्यम् आचरति । चाहकः-धूर्तः । चहनम्, चग्लम्, चग्लिः (?), चाहः, चक्-एतानि पञ्च धौत्ये । चोहति-वञ्चयति । चोहः-बहुरूपः ('बहुरूपिया' इति भाषायाम्) । छक् (? , चुक्) चोहकः-द्वे सूचके । डोहति—चर्म सीव्यति । डेहारः-चर्म-सीवकः । ढक् (? ढक्) डेहनम्-द्वे सीवने । डहुः-पुष्पविशेषः ।

३१६. कुह गह गहि गुह गूह णिह बह बिहि अह ण्णुह तुह कह जह हिंसागत्योः । कोहति-नाशयति । कोहल्लम्-शिरोवल्गुम् (टोपी इति प्रसिद्धम्) । कुहकः-वञ्चकः (ऐन्द्रजालिकः) । कुहरम्-अवश्यायः । गहति-भीषयति । गहनम्-वनम् । गेहति-कम्पयति । गेहनम्-गम्भीरम् । गोहति-

१ धातुसूत्रे 'डह ढिह डुह' त्रयो धातवः पठ्यन्ते । इह तु कस्यचिद् किञ्चित् रूपम्, कस्यचिद् अपर रूपम् इत्येवं मिश्रीकृत पाठ उपलभ्यते ।

गोपयति । गृहः-घण्ट्युखः । गृहा-क्रन्दरा । गृह्यम्-रहश्शम् । गृह्यकः-यक्षः । गृहति-सहते । गृहनम्-सहनम् । स्नेहति-लगति । स्नेहः-तैलम् । वहति-चलति (पवनचलनक्रिया) । बाहुः, बाहा-द्वे भुजायाम् । बहुः, बहुलम्-द्वे आविषये । बहुलम्-कृष्णपक्षः । नहिर्-वहिर्भावे । सिंहति-विदारयति । सिंहः^१-वनराजः । सिंहळः-छट्ठा । अहति-नाशयति । अहस्-दिनम् । अहिः-सर्पः । तोहति-शीतं करोति । तुहिनम्-हिमम् । तोहुः-व्याघ्रदृष्टिः । सोहति-पतति । स्नुहिः-(१) । कहति-शब्दयति । कहळा-(१) नहति-प्रसरति । जाहरः-नगरम् ।

३१७. रह त्यागे-रहति-त्यजति । रहस्-यकान्तः । राहुः-सुरासुरस्य शिरः । रहितः, रादा, राहकः-प्रयस्यक्तरी । रहणम्, रहिः, रहुः, राढम्, रादिः-एते पञ्च त्यागे ।

३१८. रहि गतौ-रंहति-चलति । रंहस्, रंहणम्, रंहिः, रंहुः, रंहितम्, रण्डम्, रण्डिः-सत्तेतं शीघ्रस्य वाचकाः । रण्डा, रंहकः-द्वौ शीघ्रगमके ।

१. हिसेराधन्तवर्णव्यत्ययेन सिंह इति यास्क (निरुक्ते ३।१८) पतञ्जलिश्च (महा० ३।१।२३, अन्यत्रापि च) । नित्या शब्दा इति चीनौ सगिराते । नित्येषु च शब्देषु वर्णव्यत्ययो न सम्भवति । तस्मादनयो को वास्तविकोऽभिप्राय इति गवेषणीयम् । वयं तु पश्याम — हिंसधातोराधन्तवर्णविपर्यये कृते यो लोकेऽप्रयुक्त 'सिंह'धातु सम्पद्यते तस्मात् सिंह इति पद सिद्धयति । निरुक्तव्याकरणशास्त्रवैयंत्र कुत्रापि वर्णलोपो वर्णागमो वर्णविपर्यय आदेशो वा विधीयते तत्र सर्वत्रापि धातुप्रातिपदिकयोस्तत्कार्यं कृत्वा यद् रूप सम्पद्यते तस्मात् मूलभूतप्रकृते प्रलयो भवतीत्येवामिप्राय । प्रक्रिया चैव नैवैकैर्वैयाकरणैश्च तत्रैवाक्षीयते यत्र कस्याश्चिन्मूलभूताया प्रकृते प्रयोगस्तस्मिन् काले लोकप्रयोगे नोपलभ्यते, तन्निष्पन्नाश्च शब्दा क्रुदन्तात्सद्वितान्ता वा प्रयुज्यन्ते । तत्राचार्या अप्रयुज्यमानाया प्रकृते शब्दतोऽर्थतश्च सङ्गृही काचिदपरा लोकप्रयुक्ता प्रकृतिमुपादाय तस्या लोपागमविकारादीन् कृत्वा अप्रयुज्यमानाया मूलप्रकृते स्वरूप निष्पाद्य तन्निष्पन्ना शब्दानामन्वाख्यानं कुर्वते । इत्थं चैते आचार्या एकेनैव प्रयत्नेन लोकेऽप्रयुक्ताया वृत्ताया वा मूलभूताया प्रकृते स्वरूपम्, अप्रयोगादज्ञायमानं चार्थमन्वाचक्ष्व तन्निष्पन्ना शब्दानां साधुत्वमपि भवते । सुरभारतीय-मादिकाले शब्दनोऽर्थतश्चातिविशालाऽऽसीत् । उत्तरकालमस्या उत्तरोत्तरं ह्रासः समजनि । तेन केपाचिच्छब्दानां प्रकृतयो नष्टा, कासाचिच्च प्रकृतीनां तन्निष्पन्ना शब्दा । तदेवमाकुली-भूताया सुरभारत्या तत्कालिकैर्वैयाकरणैर्लोपागमवर्णविकारादिप्रक्रियामाश्रित्य विद्यमानान्य पञ्च प्रकृतिभ्यां वृत्तप्रकृतिकानां शब्दानां साधुत्वविशेषनायैव व्यवस्था प्रवर्तिता । एतद्विषये-ऽस्माभि स्वीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नो ग्रन्थस्य 'संस्कृत भाषा की प्रवृत्ति विकास और ह्रास' नाम्नि प्रथमाध्याये विस्तरेण प्रतिपादितम्, तत्ततः पञ्च द्रष्टव्यम् ।

३१९. अहि कलुषे—मयने । अंहति—मयति । अंहस्, अंहिः, अंहनम्, अंहितम्—चत्वारि मन्यते ।

३२०. वृहि, वृहि, वृह, ब्रह्म^१ वृद्धौ—वंहति—वर्धते । वंहस्, वंहिः, वंहुः, वंहणम्, वंहितम्—एतानि पञ्च वृद्धौ । वंहति—वर्धते स्थूलो वा भवति । वंहस, वंहिः, वंहुः, वंहणम्, वंहितम्—पञ्चैतानि ढाढ्ये (१, वृद्धौ) । वर्हति—वर्धते । वर्हेरु रो मनि—वृहधातोर्ऋकारस्य रो भवति मनि परतः । ब्रह्मन्, वृहत्, वृहणम्, वृहि, वृहुः, वृहितम्—एतानि षट् वृद्धस्य । वृहती—महती, वीणा, बुद्बुदः, छन्दोविशेषश्च ।

३२१. वृहिर् शब्दे—ध्वनौ वृद्धौ वा (१) । वर्हति—शब्दयति । वर्हिणः, वर्हीं—एते द्वे मयूरे । वर्हम्—पुच्छम् । वर्हिस्—होमद्रव्यम् (कुशारूपम्) ।

३२२. तुहिर् दुहिर् अर्दने—याच्यायाम् । तोहति—मिक्षयति । तुहिता—पुत्री । दोहति—गच्छति । दुहिता—पुत्रिका ।

३२३. अर्हं मह पूजायाम्—अर्हति—पूजायोग्यो भवति । अर्हन्—पूज्यः, जिनः । अर्हः, अर्हिः, अर्हुः, अर्हणम्—चत्वारि पूज्ये । महति—वर्धते । महः—जनसंघः ('जुल्लस' इति प्रसिद्धः) । मही, महः—द्वे भूमौ । मट्, महनम्, महनीयम्, माहृतव्यम्, माहणम्, माहितम्, महत्, महितम्, महिमन्—एतानि नव पूज्ये । महन्ती, महती—पूज्यायाम् । महकः, महान्, महन्तः, महिष्ठः—चत्वारि महति ।

३२४. ग्लै हर्षक्षये—कष्टे । सन्ध्यक्षराणामाकारः—घातनाम् ए ए ओ औ एतेषा स्थाने आकारो भवति । आतो यु—आकारान्तानां घातना 'यु' आगमो भवति अन्विकरणे परे^२ । ग्लायति—कष्टं भजते । ग्लैः^३, ग्लानिः, ग्लानम्—त्रीणि कष्टे ।

१. अयं धातुवृत्तौ न व्याख्यायते । तत्र तु वृहेरेव ऋकारस्य रमावसुन्त्वा ब्रह्मन् पठ्यसाध्यते ।

२. पाणिनीयास्तु शिदधिकरणेषु आत्व न विदधते—आदेश उपदेशेऽमिति (अष्टा० ६।१।४५) तथा सति आगमिद्वयेन ग्लायति रूपं निष्पद्यते । ग्लैरूपं पठित्वा आकार विधाय सार्वधातुकलकारेषु पुनः वकारागमविधानरूपं प्रयत्नगौरव कस्मादाहुत भगवता काशकृत्स्नेनेति न ज्ञायते ।

३. अत्रात्व कस्मान्न इति न व्यक्तीकृत कबडटीकाकर्त्ता, एवमुत्तरं ग्लौ नौ इत्यादिष्वपि ।

३२५. ग्लौ हर्षे—ग्लायति^१—हर्षितो भवति । ग्लौः—हर्षः ।

३२६. म्लै गात्रविनामे—देहालस्ये । म्लायति—शरीरमलसायते । म्लैः, म्लानिः, म्लानम्—त्रयो म्लाने (मुरझाने में) ।

३२७. णौ प्लवने—नायति^१—तरति । नौः नावम्, नावा—त्रीणि नौका-याम् । नः—प्लावकः । न, ना—निषेधे ।

३२८. छै न्यक्करणे—षिक्कारे । छायति—षिक्करोति । छैः छानं छानिः—श्रीण्येतानि षिक्कारे ।

३२९. द्वै स्वप्ने—निद्रायाम् । निद्रायति—स्वपिति । द्वैः—निद्रा । द्राणम्, द्राणः—द्वौ निद्रायाम् । विनिद्रितम्—जाग्रतम् ।

३३०. ध्रै क्षुप्तौ—शीतोभावे । प्रायति शीतो भवति । ध्रैः, प्राणम्, प्राणिः—एते त्रयः शैत्ये ।

३३१. कै गै रै शब्दे—ध्वनौ । कायति—प्रशंसयति । कैः—वेदः । काया-तनूः । कै लासति आलङ्कति कैलासः—रबताद्विः । कैलासः—रोटिका । कायः—शरीरम् । काननम्, कायनम्, कानिः, कीतम्—एते चत्वारः प्रशंसायाम् । कायकः, कायिता—द्वौ गायके । कः—ब्रह्म । गायति—गानं करोति । गायकः, गायिता—द्वौ गायके । गायित्री (१, गायत्री)—शक्तिः, छन्दः, तुरीयः । गयः, गायकः, गैः, गायनम्, गीतम्, गानम्, गीतिः, गीता—अष्टौ गाने । रायति—गायति । रायकः, रायिता—द्वौ गायकं । रात्रिः—निशा । ईदातः कानुबन्धे—आकारस्य ईकारो भवति कानुबन्धे प्रत्यये परतः । रीतिः—क्रमः, शृङ्गारः । रीतम्, रीता—द्वावलङ्कारे । रायिः, रैः—द्वौ सुवर्णे । रायम्—ध्वनिः । रायः—राजा । रः—(१) ।

३३२. छ्यै छ्यै^२ स्त्यै शब्दसंघातयो—ध्वनौ संहृते च । छ्यायति^३—ध्वनिं करोति सह वा गच्छति । छ्यायकः छ्यायिता—द्वौ ध्वनिकर्तारि, सह-गन्तारि च । छ्यैः, छ्यायनम्, छ्यानम्, छ्यानिः—चत्वारः कोलाहले । स्त्यायति—

१. अत्र पाणिनीयमते कातन्त्रमते चास्त्वामावे 'ग्लायति' रूपमिष्यते । एवं नौ इत्यस्य 'नावति' रूपम् ।

२. सृजे पठिनीऽप्यय घातुर्न व्याख्यायते कञ्जडोकाङ्गता ।

३. पाणिनीयसम्प्रदाये क्षीरस्वामा दन्त्यादेश नादिशति । पुरुषकारस्तु स्वानिमित्त निराकृत्य दन्त्यादेशं स्वीचकार । सामणीऽपि तमेवानुससार । शाकटायनस्तु 'छ्यायति' इत्येव प्रतिषेधे ।

सह गच्छति । स्थायी-सहगन्त्री । स्थायकः, स्थायता (१, स्थायिता)-
द्वौ सहगन्तरि । स्त्री-योषित् । स्थायकः स्थायिता-गायिका (१) । स्तैः,
स्त्यानम्, स्थायनम्, स्थानिः-चत्वारः ऋद्वे ।

३३३. खै खादने-अदने । खायति-अचि । खायकः, खायिता-द्वौ
अचरि । खैः, खानम्, खातम्, खानि, खातिः, खीतम्-इमे षट् अदने । परिखा,
खेयम्-परिखायाम् ('खाई' इति मापायाम्) खः-अत्ता । खम्-इन्द्रियम्,
मुखम्, आकाशः ।

३३४. क्षै जै पै क्षये-नागे । क्षायति-नश्यति (क्षीणो भवति) ।
क्षायकः-क्षययुक्तः । क्षैः, क्षायः, क्षीणकः, क्षायणम्, क्षा-पञ्चैते क्षये । जायति-
अल्पीभवति । जायमानः-अल्पीकृतः । जैः, जः, जानिः, जानम्, जीनम्-पञ्च
क्षये । जाया, जायी-पत्नी । जानुः-जङ्घाया अघःपूर्वं ('घुटना' इति भाषा-
याम्) । जातु-एकवारम् । जायति-क्षीणो भवति । जायम्-सूर्यास्तानन्तरः
कालः । जायकः-इष्टः । पैः, पः, जायनम्, जायमानम्, जानम्, जातम्,
जीतम्, जीनम्-एतेऽष्टौ क्षये ।

३३५. औ छै पाके-पचनक्रियायाम् । आयति-पचति । आयकः-
पाचकः । आयणम्, आयम्, आतम्, आणम्, भीणम्, भीतम्, भैः, भेः (१,
भः)-अष्टौ पाके । आयति-पचति । आयकः-पाचकः । छैः, छः, आयणम्,
खाणम्, खातः, खीणम् (१, खीणम्), खीतम् (१, खीतम्)-सप्तैते पाके ।

३३६. पै उ' वे शोषणे-पायति-शुष्यति । पायकः-शुष्यमाणः । पाय-
नम्, पानम्, पातम्, पीतम्, पीनम्, पैः, पः-एते सप्त शुष्कीभावे । अवति'-
शुष्यति । अवकः-शुष्यमाणः । उः-लघु । उत-समुच्चये । वायति-आम्यति
(आन्तो भवति) । वायकः-आम्यमाणः । वानम्, वातम्, वीनम्, वीतम्,
वायनम्, वैः, वः-एते सप्त अग्ने खेदे । वै-निश्चये ।

३३७. ष्टै वेष्टने-वन्धने ('लपेटना' इति मापायाम्) । स्थायति-
वन्धयति । स्थायकः-वेष्टकः । स्तैः, स्ताः, स्थायनम्, स्थायम्, स्तानम्,
स्तातम्, स्तीतम्, स्तीनम्-सप्तैते परिवृत्तौ = वेष्टने ।

३३८. देप् (१, दैप्) शोधने-दायति-परिशोधयति । दायकः-परि-
शोधकः । देः (१, दैः), दः, दायनम्, दायम्, दानम्, दातम्, दीनम्, दीतम्-
अष्टावेते शोधने ।

३३९. घेट पा पाने—घेटो यः (१, घयः)—घेटो घातोर्ध्व आदेशो भवति । घयति—पिबति । घायकः—पायकः । घैः (१, घेः), घः, घायनम्, घातम्, घीनम्, घीतम्, घयनम्, घम्, घयत्—एते दश पाने । पः पिबः—पाघातो पिबादेशो भवति । पिबति—घयति । पायकः, पाता—पानकर्तरि । पाः, पः, पानम्, पेयम्, पिबत्—पञ्चैते पेये (१, पाने) । द्विपः—हस्ती । पादपः—वृक्षः । पीतम्—पानक्रियया गृहीतम् । पीतिः, पानकम्—द्वौ पानीये ।

३४०. घ्रा गन्धोपादाने—घ्राणे । घ्रो जिघ्रः—घ्रा घातोर्लिघ्रादेशो भवति । जिघ्रति—गन्धं गृह्णाति । घ्रायकः, जिघ्रन्, जिघ्राणः—त्रयो गन्धग्रहीतरि । घ्रातम्, घ्राणम्, घ्रीतम्, घ्रीतिः, घ्रेयम्, घ्रातव्यम्, घ्राणीयम्, घ्राः, घ्रः—नवैते घ्राणे ।

३४१. ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः—ध्वनौ अग्निसंयोगे च ('बौकना' इति भाषायाम्) । ध्मो धमः—ध्मा घातोर्धमादेशो भवति । धमति—शब्दवति मुखेनाग्निं ज्वल्यति । शङ्खध्माः—शङ्खस्य धमकः^१ । अग्निध्माः—अग्नेर्मुखेन प्रज्वालकः । ध्मः, ध्माः, ध्मानम् ध्मानीयम्, ध्वेयम्, ध्मातव्यम्, ध्मीतम्, ध्मीनम्—ओष्ठौ संयुज्य शब्दने ।

३४२. ष्टा गतिनिवृत्तौ—गत्यवरोधे आसादने । स्थस्तिष्ठः—स्थाघातो-स्तिष्ठादेशो भवति । तिष्ठति—आसीदति । तिष्ठन्, तिष्ठानः, स्थायिता, स्थानकः, स्थानिकः, स्थापकः—एते षट् आसीदितरि । स्थानम्, स्थापनम्, स्थेयम्, स्थानीयम्, स्थितम्, स्थितिः, स्थाः, स्थाः—एतेऽष्टा उपवेद्यने ।

४४३. झ्रा अभ्यासे—पुनःपुनरावृत्तौ । झ्रो मनः—झ्राघातोर्मनादेशो भवति । मनति—पठति अभ्यसते । झाः, झः, झ्राता मायकः—चत्वार एते पाठके, विदुषि । झानम्, झेयम्, झानीयम्, झ्रातव्यम्, झ्रितम्, झ्रितिः, झ्रात्रायः, झ्रात्रायः—अष्टावेते विद्यासु ।

३४४. दाण् दाने—दाणो यच्छुः^२—दाण् घातोर्यच्छु-आदेशो भवति । यच्छति—ददाति । दः, दाः, दाता, दायकः, दानी—पञ्चैते दातरि । दानम्, देयम्, दापनम्, दातव्यम्, दानीयम्, दायम्, दितम्, दितिः—एते अष्टौ दाने ।

१. औणादिकं कुनन्तः । अत्र क्षीरतरङ्गिण्या १३६ तमस्य पृष्ठस्यात्मदीया द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

२. उकार इत्स्यक उच्चारणार्थो वा । यदा 'यच्छ' इत्येव शुद्धः पाठः स्यात् । कातन्त्रेऽपि 'दाणो यच्छ' (३।८।७५) इत्येव सूत्रं दृश्यते ।

३४५. ह्र कौटिल्ये—अनाजवे । हरति—कुटिलमाचरति । हर्ता, हरकः, हरः, त्रय एते कुटिलव्यवहारकर्तरि । हः, हरणम्, हृतम्, हृतिः, हरणीयम्, हर्तव्यम्, हर्यम्, हार्यम्—एतेऽष्टौ कौटिल्ये ।

३४६. स्तृ शब्दोपतापयोः—ध्वनौ उपतापे (खेदे) च । स्वरति—सप्त स्वरान् प्रकाशते वीणा । कोष्ठपालश्चोरं स्वरति—निस्त्रिंशधारी^१ चोरं हन्तीत्यर्थः । स्वर-स्वर्गः । स्वरकः, स्वर्ता-द्वावेतौ शब्दयितरि । स्वरः, स्वरितः, स्वरणम्, स्मृतिः, स्मृतम्, स्मृ-षडैते शब्दविशेषे । स्वर्ता, स्वारकः, स्वारः—त्रयो ध्वनौ ।

३४७. स्मृ ध्ये चिन्तायाम्—विचारे । स्मरति—चिन्तयति । स्मरः—मन्मथः । स्मृ, स्मरणम् स्मृतिः, स्मृतम्, स्मरणीयम्, स्मर्तव्यम्, स्मार्थम्—सप्तैते स्मृतौ । स्मर्ता, स्मरकः, स्मारः—चिन्तयितरि । स्मृत्वा—चिन्तित्वा । ध्यायति—ध्यानं करोति (विचारयति) । ध्याता, ध्याः, ध्यायकः—त्रयश्चिन्तके । ध्यानम्, ध्येयम्, ध्यातव्यम्, ध्यानीयम्—चत्वारो ध्याने ।

३४८. दृ दृ^२ वरणे—आच्छादने, स्वस्थाने । द्ररति—छिद्रं करोति । द्रारम्—गमनमार्गः । द्रर्ता, द्ररकिः (१, द्ररकः)—आच्छादनकर्तरि । द्ररणम्, द्रृतिः, द्रृतम्, द्रृ, द्रर्तव्यम्, द्ररणीयम्, द्रार्यम्—सप्तैतानि स्वस्थाने । द्ररति—निवसति । द्रर्ता, द्ररकः—द्वौ निवसितरि । द्ररणम्, द्रृ, द्ररणीयम्, द्रर्तव्यम्, द्रार्यम्—पञ्च स्वस्थाने ।

३४९. सृ गतौ—चलने । सरति—चलति । सर्ता, सरकः—द्वौ गन्तरि । सरस्, सर-द्वौ सरोवरे । ह्रस्वस्य तोऽन्तः (१, न्ते) पानुबन्धे^३—ह्रस्वस्य घातो-रन्ते 'त्' आगमो भवति पकारानुबन्धे प्रत्यये परतः । सृत्, सृ, सरणम्, सरस्वत्, सारम्, सारः, सरिः, सरः, सारुः, सारणम्, सार्यम्, सर्तव्यम्, सरणीयम्, सृतिः, सृतम्, सरत्, सयमाणम्—सप्तदशैते चलने । सरणिः—मार्गः । सरस्वती—एतन्नाम्नी नदी देवता च । सारस्वतः—एतन्नाम ऋषिः, कविः ।

१. एतदर्थांनुसार 'कोष्ठपाल' स्थाने 'कौवयपाल' इति साधु स्यात् (कोशे भवः कोशयो निस्त्रिंशः) ।

२. ह्र कौटिल्ये पूर्वे (१।१५५) गतः ।

३. यद्यप्यत्र सृञ्जे तकारागमस्य विकल्पो नोक्तः, तथापि इहोदाहरणे 'सृत् सृ' उभयो निर्देशात् पूर्वत्र च 'सृ' (३४६), 'सृ' (३४७), 'दृ' (३४८) आदिषु तकारागम-रहितोदाहरणान्च विकल्पोऽत्र द्रष्टव्यः । पाणिनीयास्तु नित्यं तुकमाह- (अष्टा. ३।१।७१) । यदि तत्रापि पूर्वसृज्जाद् बहुलग्रहणानुवृत्तिः स्यात्तर्हि उभयथा सिद्धिः संभवति ।

३५०. ऋ प्रापणे च—गतौ । ऋ ऋच्छः—ऋ धातोर्ऋच्छादेशो भवति । ऋच्छति—चलति । अर्तः (१, अर्ता), आरकः, आरः—त्रयो गन्तरि । अरम्—अलम् । अरकम्—लाक्षा । अरा—अर्थः (१) । अरिः—वैरी, चक्रम्, अक्षिपीडा । अरस्—मूलव्याधिः । अरण्यम्—वनम् । आरणम्—वनवासः । अरणम्, ऋ, ऋतम्, ऋतिः—एते चत्वारश्चलने । अरणिः—काष्ठविशेषः, येन वनेऽग्निरुत्पाद्यते, शुक्रपत्नी । अरुणः—सूर्यसारथिः । आरुणिः—अरुणपुत्रः, वेदपुरुषः (एतन्नामा ऋग्विशेषः) । अर्यः—वैश्यः । आर्यः—भ्रेष्ठपुरुषः । आर्यो—पार्वती, महाराष्ट्रः (१) । आरुः—ब्रह्मवर्दयुग्मम् ।

३५१. ऋ गतौ^१—चलने । अरति—गच्छति । ऋ, ऋतम्, ऋतिः—त्रयः सत्ये । ऋणम्—उत्तमर्गाद् गृहीतं धनम् ।

३५२. गृ घृ सेचने—घर्षणे । गरति—घर्षयति । गरकः—सर्पः । गृ, गरम्, गारम्, गरळम्—चत्वारो विषे । गारः—(१) । गरत्, गरि—द्वौ पक्षिणि । गरु, गारु—कठिनम् । गरुडः—विष्णुवाहनः । गरुडम्—इन्द्रपालः । गरुडी—धनुर्विद्या-गृहम् । गरणम्—मुखे निक्षिप्तं मक्ष्यम् ('कौर' इति भाषायाम्) । गारणम्—(१) । गर्ता—विषादः । गृत, गृतिः, गर्तव्यम्, गरणीयम्, गार्थम्, गृ—एते षट् घर्षणे । गरत्, गरन्—सपत्नीकः । गरती—मुनिस्त्री । गरासः—(१) । गारकम्—(चूना लगाना) । गरिका—दूर्वा । गर्मः—स्वेदः । गरति—सिंचति । घर्मः—औष्ण्यम् । घृ, घृतम्, घृतिः^२—त्रय आव्ये । घर्ता, घरकः, चारकः—त्रयः पर्जन्ये । घर्षरः—एतादृशी ध्वनिः । घर्ता—गर्तः । घर्तव्यम्, घरणीयम्, चार्थम्—त्रयः सिञ्चनयोग्ये द्रव्ये । चारकम्—शोधकम् । घरिका—दूर्वा । घर्षरी—दुर्गस्य अवयवविशेषः ('दुर्घ' इति भाषाया प्रसिद्धः) ।

३५३. घृ हृच्छने^३—कौटिल्ये । घरति—घारयति । घरः—पर्वतः । घरा, घरित्री, घरणी, घरणी, घरिः, घृत्—षडैते पृथिव्याम् । घारा—अनस्रप्रवाहः ।

१. शय धातु पुन किमर्थं पठ्यत इति न ज्ञायते । पूर्वसूत्र पत्र चाद् गत्यनुवृत्तिः समवति, वृत्तिकृता च प्रापणस्य गतिरेवार्थो निर्दिष्टः ।

२ पतद्धातुविषय आह पतजलि —घरतिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः । स च घृत घृणा घर्म इत्येवविषय (महा० ७।१।१६) । अत्रान्वयप्रत्ययेष्वप्युदाहरणान् प्रतीयते यत्काशकृत्स्नो-याना मते सर्वविषयोऽयं घरतिरिति ।

३ अत्र पाठो अष्ट इति प्रतीयते । कदाचिद्विह—घृ हृच्छने, घृ घारणे इति पाठ स्यात् । घृ हृच्छने इत्यर्थस्य न कापि सगतिर्देवयते कृदन्तोदाहरणेषु । काशकृत्स्नस्य सक्षेपे कातन्त्रधातुपाठे त्वत्र 'घृ हृच्छने' इति पठ्यते ।

धारिः-मार्गः । धारम्-सूत्रम् । धरः-तरुविशेषः । धरवा, धारकः-द्वौ शृङ्गे ।
धरणम्-(१) । धारणम्-सहनम् । धृतम्, धर्तृभ्यम्, धरणीयम्, धार्यम्-
चत्वार एते सहने ।

३५४. श्रु अवणे-अवति^१-शृणोति । ओ, आवकः, श्रुत्-त्रयः अवण-
कर्तरि । अवणम्-तारकम्, कर्णम्, किंवदन्ती । आवणः-एतन्नामा मासविशेषः,
शब्दस्त्व । श्रुतिः-वेदः । श्रुतम्, श्रोतव्यम्, आव्यम्, अवणीयम्-चत्वारः
अवणयोग्ये ।

३५५. सू सू सू ह दू (१, दु द्रु)^२ ऋच्छ रच्छ अच्छ कच्छ मच्छ
गम्ल् सप्ल् गती-सवति-सर्वदेहेषु चलति । सूः, सविता, सावकः-एते
त्रयः शिवे सूर्ये च । सवनम्, सावनम्-द्वे चलने । सव्यम्-दक्षिणभागे । अप-
सव्यम्-वामभागे । सविः-स्वादः । श्रोतव्यम्, सवनीयम्-द्वौ अवणीये
(१, गमनीये) । स्रति-पतति । सूः, सवनम्, सावणम्, साव्यम्, श्रुतिः,
श्रुतम्, स्रोः सवणीयम्-एतेऽष्टौ जलध्वनौ । श्रोतस्-जलप्रसवणम् । श्रोता, सावकः-
द्वौ मेघे । दवति-सुगन्धमागच्छति । दवनम्-पत्रम् (दलम्) । दोता, दूः, दावकः,
दवाः, दावः-पञ्चैतेऽष्टौ । दावम्-वनाग्नौ । द्रोतव्यम्, दवनीयम्, दाव्यम्-
त्रयो वाण्ये । द्रवति-विलीनो^३ भवति (पिबलता है) । दः (१, द्रुः), द्रोता,
द्रावकः-त्रयो मेघे । द्रवणम्, द्रावणम्, द्रुवम्, द्रोतव्यम्, द्राव्यम्, द्रवणीयम्,
द्रव्यम्-जलप्रवाहे । ऋच्छति-गच्छति । ऋच्छा-सेना । रच्छति-एकत्रितो भवति ।
रच्छा-समर्दः (भीड़ इति भाषायाम्) । अच्छति-सत्यं भवति । अच्छम्-
सत्यम् । मच्छति-परिचिनोति (पहचानता है) । मच्छम्^४-लक्षणम्, मत्स्यः^५ ।

१. पाणिनीयास्तु 'शुव श् च' (३।१।) इति सूत्रेण रूपं स्थाने अनुविकरणं 'शु'स्थाने
च 'श्व' आदेशं कृत्वा 'शृणोति' इत्याबुदाहरन्ति सार्वगत्युक्तेषु । काशकृत्स्नास्तु 'अवति'
इत्येव । तेन ज्ञायते शु-श् च स्वतन्त्रौ धातु । पाणिनीयमतेऽपि शु धातोर्म्वादिषु पाठात् शच्चि-
करणोऽप्यपितव्य एव । अन्यथा शुधातोर्म्वादिषु पाठो व्यर्थः स्यात्, स्वादिषु पठित्वा 'श्व'
आदेशविधानेनापि सर्वशुपपद्यत एव । एव च कृत्वा स्वादिपाठो व्यर्थः सन् शापयति श्वपि
पक्षे भवति । तेन अवति इत्यादयो वैदिकाः प्रयोगा अपि सिद्धयन्ति ।

२. वृत्तौ 'दवति द्रवति' आबुदाहरणात् दु द्रु इत्येव युक्तः पाठः । कान्तत्रेऽपि दु द्रु
इत्येव पाठः ।

३. विलीनशब्दो द्रवीभावे प्रयुज्यते । तथा च श्रुति-स्वयं विलीनमाज्यम् भवति ।

४ नाय मत्स्यशब्दस्यापभ्रंश इति मच्छधातो पाठात् स्पष्टं भवति । हेमचन्द्रोऽपि
मत्स्यार्थकं मच्छशब्दमुणादौ व्युत्पादयति (३० उणादिवृत्ति १२४) ।

गमो गच्छः^१—गम धातोर्गच्छादेशो भवति । गच्छति—याति । गन्ता—
गमकः । गम्, गमनम्, गमकम्, गन्तव्यम्, गमनीयम्, गाम्यम्, गम्यम् ;
लोपोऽनुनासिकानां कानुबन्धे—मकारस्य लोपो भवति कानुबन्धे प्रत्यये परतः—
गतिः, गतम्—नवैते^२ गमने । सर्पति—दशति । सर्पः—अहिः । सपिस्—घृतम् ।
सर्प्यम्—अल्पलवणम् । सर्पणम्—वक्रगतिः ।

३५६. ज्विदा^३ अव्यक्ते शब्दे—अव्यक्तध्वनौ । ज्वेदति—शनैः
(अव्यक्तं) वदति । ज्विणः—शनैर्भाषकः ।

३५७. स्कन्दिर् गतिशोषणयोः—चलने शुष्कीभावे च । स्कन्दति—
चलति । स्कन्दः—सुब्रह्मण्यः ।

३५८. यम जम मैथुने—मैथुनकर्मणि । यमति—मैथुनं करोति । यम्मा^४
(१ यब्धा), यमकः—द्वौ मैथुनकर्तारि । यम्, यमनम्, यमिः (१ यन्विः),
यम्मम् (१, यब्धम्), यम्भव्यम् (१, यब्धव्यम्), यमनीयम्, यम्यम्, याम्यम्—
एते मैथुने । जमति—विनोदयुक्तं वाक्यं वदति । जम्मा (१, जब्धा), जामकः—
विनोदवाक्यवक्तरि । जम्, जमनम्, जम्यम्, जाम्यम्, जम्मव्यम् (१, जब्ध-
व्यम्), जमनीयम्—एते षट् विनोदे ।

३५९. कमि क्कमि, क्कमि स्तम्बने—स्थापने । कम्मति—तिष्ठति । कम्मः
—स्तम्भः । विष्कम्मति—उच्छेयति । विष्कम्मम्—वृक्षविशेषः । स्तम्भति—गते
रोहयति । स्तम्भः—गते रोपितो वृक्षः । उत्तम्भः—कीलम्, वृक्षः ।

३६०. अमि द्रवणे—द्रवीभावे । अम्मति—द्रवीभवति । अम्मः—जलम् ।

३६१. जृमि जमि कुमि दमि गर्बे—(अमिमाने) जृम्भति—अवलम्ब-
यति । जृम्भकः—अवलम्बकः । जुम्भणम्—अवलम्बनम् । जम्भति—अभिमतो भवति ।
जम्भः—राक्षसः । कुम्भति—सहते । कुम्भः—घटः । दम्भति—मिश्रयति । दम्भकः
—मिश्रकः ।

१. गमो गच्छादेशविधानात् गच्छ स्वतन्त्रौ धातुसौ पृथादिवत् । तेन वेदेषु प्रयुक्ता
'गमति' आदिप्रयोगा अप्युपपद्यन्ते ।

२ 'गम्' इत्यारभ्य 'गतम्' इत्यन्ता ।

३. 'जिस्विदा' इति प्राणिनीया, कातन्त्रधातुपाठेऽप्येवमेव ।

४ यम्मादिषु जम्मादिषु च कर्षं प्रत्ययतकारस्य भभाव इति न व्यक्तीकृतं वृत्तिकृता ।
प्राणिनीयास्तु भभावं द्रुवन्तौ 'यब्धा' 'जब्धा' इत्यादीन् रूपान् प्रदर्शयन्ति । अत्र एष्वि
इत्यस्य टिप्पणमप्यग्रे (१।३७३ पृष्ठ ६०) द्रष्टव्यम् ।

३६२. रभि लभि डुभि ढिभि रिभि कुभ^१ धारणे—वर्षणे । रम्मति—वर्षति । रम्मः—प्राणवायुः । लम्मति—धारयति । लम्मनम्—धारणम् । डुम्मति—क्रीडते । डुम्मः—क्रीडकः । ढिम्मति—वाति । ढिम्मः—श्वः । रिम्मति—धारयति । रिम्मः—तिलः । लिम्मति^२—वहति (दोता है) । लिम्मः—वर्करः ।

३६३. तु प्लवन्तरणयोः—पारगमने तरणे च । तरति—पारं गच्छति । तरिः—नौका । तरः—परिधिः । तारम्—यद्यदधातुः, रञ्जतम्, ओंकारः । तारकः—एतन्नामाऽसुरः, प्रणामः । तरणिः—सूर्यः । तारणः—वर्षः सालवृक्षः । तरः—वृक्षः । तरुणः—युवा । तरुणी—युवती । तार्यम्—पागगन्तुं योग्यम् । उत्तरणम्—जलादिम-
ग्रस्य उपर्यर्गगमनम् ('उन्नयना' इति भाषायाम्) । तारणम्—पारगमनम् । उत्तरणा—पत्रम् (दलम्) । तीग्म्—तटम् । तीर्णम्—पारं गतम् । तारा—वृद्धस्पतेः पत्नी, बालेः पत्नी, तारा (तारकम्), वृश्चः । तारकितम्—(तारामिर्मण्डितं) नभः ।

३६४. पु प्रसवे—जनने । मवति—जनयति । सविता—शिवः, पिता, सूर्यः । सावित्री—सन्ध्या, सरस्वती, आदिशक्तिः, जननी ।

३६५. भ्रुव गतिस्थैर्यं—निश्चलचलने (?) । भ्रुवति—कम्परहितो मवति । भ्रुवम्—निश्चलम् । भ्रुवः—उत्तानपादपुत्रः ।

३६६ जि अभिमवे—विजये । [जयति—शत्रुमभिभवति = विजयते ।] जयः—विजयः । जयन्तः—देवेन्द्रपुत्रः । जेता, जिद्, जीयः—त्रय एते विजयिनि । जेयम्, जयनम्, जय्यम्, जेतव्यम्, जयनीयम्—पञ्चैते विजययोग्ये । जिप्णुः—देवेन्द्रः, विजयी । जितम्, जितिः—विजयः । जयविजयौ—जयः विजयश्च, एतन्नामकौ संवत्सरौ, जयविजयनामानौ द्वारपालौ ।

३६७ त्यज हानौ—त्यागे । त्यजति—जहाति । त्यक्, त्यक्ता, त्यक्तवान्, त्याजकः, त्याजी (? , त्यागी)—पञ्चैते त्यागकर्तारि । त्यजनम्, त्यजनीयम्, त्याज्यम्, त्यक्तम्, त्याक्तिः—पञ्चैते त्यागे ।

३६८. पञ्ज ष्वञ्ज सङ्गे—सहभावे । सञ्जति—मिलति । सङ्गः—मेलकः । सञ्जनम्, सञ्जनीयम्, सङ्क्तव्यम्, सङ्क्तम्, सङ्क्तिः, साञ्ज्यम्—एते पद दाने (?) । चङ्गोः कर्गौ—चकारजकारयोः स्थाने ककारगकारौ भवतः । स्वञ्जति—मिलति । स्वङ्गः, स्वञ्जकः—द्वौ मेलके ।

३६९. दृशिर् प्रेक्षणे—अवलोकने । दृशेः पश्यः—दृशिस्थाने पश्यवेष्टो भवति । पश्यति—अवलोकयति । पश्यन्—द्रष्टा । पश्यन्ती—द्रष्ट्री । दृशादीनां च्चुष्णां चवरा अ[क]ानुबन्धे—दृशादिचातूना इ उ ऋस्थाने य व र^१ आदेशा भवन्ति कानुबन्धमिन्ने प्रत्यये परतः । छशापराज्जादीनां षोऽधोषे—छशकारषकारान्ताना राजृप्रभृतीना च चातूनाम् अन्त्यस्य षकारादेशो भवति अधोषसंज्ञके वर्णे परतः । द्रष्टा, दृष्टवान्—द्वौ प्रेक्षके । दिशादीनां कः—दिशादीना चातूना शकारस्य ककारादेशो भवति अधोषे धोषे च वर्णे परतः^२ । दृक्, दृश्यम्, दृष्टिः, दृश्यमानम्, द्रष्टव्यम्, दर्शनम्, दर्शनीयम्, दाढ्यम्—एते नव ब्रह्मु योग्ये । दस्यः—सूर्यचन्द्रदर्शनम् ।

३७०.—कशिर् दीप्तौ—प्रकाशते । कशेर्यप इपुश्च कश्चातोर्ध्व प्रत्ययो भवति इपुश्च । कश्यपः—ब्रह्मणः पुत्रः । हिरण्यकशिपुः—एतन्नामा राक्षसः ।

३७१. दंश दशने—क्षते कर्तने ('काटने मे' इति भाषायाम्) । अनुषङ्ग-लोपोऽनुनासिकानाम्—अनुनासिकानामनुपङ्गस्य लोपो भवति । दशति—कृन्तति (काटता है) । दक्, दष्टवान्, दष्टा—एते त्रयो दशके । दशनः—दन्तः । दगन्—दश संख्या । दन्दशूकः—क्षतकर्ता सर्पादिः । दंशम्, दंशनीयम्, दंश्यम्, दाश्यम्,^३ दष्टम्, दष्टिः—एते षट् दशने ।

३७२ कित विनासे (१, निवासे) रोगापनये च—गृहे, पीठानिवारणे च । निवेतति—निवसति । निकेतनम्—गृहम् । कलकेतः—ब्रह्मशरणम् । केतुः—मुरासुरस्य शिरोरहितः कायः, पक्षिणः पर्णम् । कित्, केतवः, केतिक्, केतितवान्—चत्वार एते वासके । कैतवम्—कपटम् । केतिः, केतकी—सुगन्धिधुपविशेषः ('केवडा' इति प्रसिद्धः) । चिकित्सा—रोगपरीक्षा (१, रोगनिवारणम्) । चिकित्सुः—वैद्यः । चकारात् दशनेऽपि—कितवः—दंशक, प्रमत्तः, धुम्तुरवृक्षः (घत्त्रा इति प्रसिद्धः) ।

१ स्मे य व र आदेशा अकारतद्धिता शेषा ।

२ 'दिशादीना क' सञ्ज्ञास्थाने कञ्चट्टना 'अधोषे (=वर्गाय प्रथमत्रितीययो) धोषे (=वर्गाय तृतीयचतुर्थयो) च परत' इत्यं लुत् सगृहीत इति न भावने । वस्तुनो लक्ष्यविरोधाच्चिन्त्योऽय पाठ । एतेन पदान्त एव ककारादेशो भवति । तुलनीयम्—दिन्-प्रत्ययस्य कु' (अष्टा० ८।२।६२) पाणिनीय सञ्ज्ञम् ।

३. अनुपधन्याप्याकारस्य कस्य वृद्धिरिति न भावते ।

भूते भव्ये वर्तमाने भावे कर्तरि कर्मणि ।

प्रयोजके गुणे योग्ये धातुभ्यः स्युः क्तिवादयः ॥

भूते—अतीते काले, भव्ये—मविष्यत्काले, वर्तमाने—विद्यमाने काले, भावे—क्रियार्थमात्रे, कर्तरि—स्वतन्त्रे कारके, कर्मणि—कर्मकारके, प्रयोजके—प्रयोजक-कर्तरि, गुणे—अप्रधानकर्मणि, योग्ये—अर्हाद्यर्थे, धातुभ्यः—भूप्रभृतिभ्यः क्तिवादयः—क्तिप् प्रभृतयः प्रत्ययाः स्युः—भवन्ति ।

[इति काशकृत्स्नधातुपाठे भ्वादिगणे परस्मैपदिनः समाप्ताः]

(२)'

अथ आत्मनेपदिनः

३७३. एष वृद्धौ—वर्धने । एषते—वर्धते । एषमानः—वर्धमानः । एत्, एध्, एधनम्, एषस्, एद्भिः, एद्धम्, एष्भिः^२—सप्तैते वृद्धौ ।

३७४. स्पर्श संघर्षे—प्रेषा विजयस्येच्छा । स्पर्धते—स्पर्धां करोति । स्पर्धमानः—स्पर्धां क्रियमाणः । स्पर्धनम्, स्पर्धा, स्पर्धिः, स्पर्धनीयम्—चत्वारः स्पर्धायाम् ।

३७५. गाधृ गाथृ प्रतिष्ठालिप्सयो^३ग्रन्थे च—आस्पदे, कथाभावणे च । प्रतिष्ठेच्छायामकर्मकः, ग्रन्थने च सकर्मकः । गाधते—प्रतिष्ठितो भवति । गात्, गाध्, गाधनम्, गाधा, गाधिः—पञ्चैते कथानके । गाधमानः—कथायाः भावकः । गाधते—कथां भावयति । गाथमानः—कथायाः भावकः । गाथिः—विश्वामित्रस्य पिता । गात्, गाथनम्, गाथा, गाथनीयम्, गाथ्यम्—पञ्चैते कथायाम् ।

३७६. बाधृ लोटने—पीडायाम् । बाधते—पीडयति । बात्, बाधकः, बाधमानः—त्रयः पीडके । बाधनम्, बाधा, बाधिः, बाधनीयम्—चत्वारः पीडायाम् ।

१ कर्नाटकलिपिसुद्धितानुसार संस्थानिर्देशः ।

२. अत्र जह्ल् कथं न भवति । जह्ल् सति एद्भिरूपे पठेवावशिष्यन्ते । तस्मात्, ज-ह्ल्वाभाव इष्ट इति प्रतीयते । यस्मिः जस्मि इत्यनयोः टिप्पण द्रष्टव्यम् (१।३५८ पृ० ५७) ।

३. द्वित्वनिर्देशाद् द्वौ पृथगर्थौ । वृत्तिकारस्तु 'प्रतिष्ठेच्छायामकर्मकः, इति वचनदिकालं स्वीकरोतीति ज्ञायते ।

३७७. दध धारणे—घर्षणे । दधते—घर्षयति । घत्, दधकः, दधानः—
त्रय संघर्षके । दधि—पयोविकारविशेषः । दधनम्, दधनीयम्, दध्यम्, दधा,
दद्धम्, दद्धिः—घट्टते घर्षणे ।

३७८. स्कुदि आप्रवणे—कूर्दने । स्कुन्दते—कूर्दते । स्कुन्दः, स्कुन्दकः,
स्कुन्दमानः—त्रयः कूर्दके । स्कुन्दनम्, स्कुन्दिः, स्कुन्दनीयम्, स्कुन्दा—
चत्वारः कूर्दने ।

३७९. स्विदि शैत्ये—शीतीभावे । स्विन्दते—शीतीभवति । स्विन्दः,
स्विन्दकः, स्विन्दमानः—त्रयः शीतीकर्तारि । स्विन्दिः, स्विन्दनम्, स्विन्दनीयम्,
स्विन्दा—चत्वारः शीतीभावे ।

३८०. वदि अभिवादनस्तुत्योः—नमस्कारे प्रशंसायां च । वन्दते—नम-
स्करोति, स्तौति वा । वन्दकः, वन्दी, वन्दमानः, वन्दासः—चत्वारः स्तावके ।
वन्दिः, वन्दनम्, वन्दनीयम्, वन्दा—चत्वारो नमस्कारे स्तुतौ च ।

३८१. भदि कल्याणे सौख्ये च—आनन्दे शुभे च । भन्दते—शुभं भवति ।
भन्दः, भन्दमानः, भन्दकः—त्रयः शुभंभावके, सुखिनि च । भन्दिः, भन्दनम्,
भन्दनीयम्—त्रयः सुखे ।

३८२. मिदि स्तुतिमोदमदस्वप्नप्रकान्तिगतिषु—स्तुतौ, आनन्दे, मदे,
स्वप्ने, कान्तौ, गतौ च । मिन्दते—स्तौति । मिन्द्रः, मिन्दः, मिन्दकः—
चत्वारः प्रशंसके । मिन्दनम्, मिन्दिः, मिन्दनीयम्, मिन्दा—चत्वारः स्तुतौ ।

३८३. स्पदि किञ्चिद्विचलने—अल्पगतौ । स्पन्दते—अल्पं गच्छति ।
स्पन्दः, स्पन्द्रः, स्पन्दकः, स्पन्दमानः—चत्वारः किञ्चिद्गन्तारि । स्पन्दिः,
स्पन्दनम्, स्पन्दनीयम्—किञ्चिद्गतौ ।

३८४. छिदि परिदेवने—दुःखे । छिन्दते—दुःखयति । छिन्दः, छिन्दकः,
छिन्दमानः—त्रयो दुःखके (दुःखिते) । छिन्दिः, छिन्दनम्, छिन्दनीयम्—
त्रयो दुःखे ।

३८५. मुद हर्षे—प्रसन्नतायाम् । मोदते—हर्षितो भवति । मोदकः—हर्षिता,
मक्ष्यविशेषश्च । मुत्, मुदम्, मोदम्, मोदनम्, मोदितव्यम्, मोदनीयम्,
मुदितम्, मुदिः, मुत्तम्, मुत्तिः, मुदा, मोद्यम्,—द्वादशैते हर्षे ।

३८६. दद दाने—ददते—ददाति । ददः, ददकः, ददानः—त्रयो दातारि । ददिः,
ददनम्, ददनीयम्—त्रयो दाने ।

३८७. हृद् पुरीपोत्सर्गे—मलत्यागे । हृदते—पुरीपमुत्सृजति । हृदकः, हृदः, हृदानः—त्रयो मलोत्सर्जके । हृदिः—(१) । हृदिः—मार्गः । हृदलिः—वृक्ष-विशेषः । हृदरः—(१) । हृदनम्, हृदनीयम्—द्वौ शौचे । हृदम्—चर्पणम्, मिश्रणम् ।

३८८. ष्वद् स्वाद् स्वर्दे—आस्वादने—रोषने । स्वदते—रोषते । स्वदः, स्वदकः, स्वदमानः—त्रयो रोचितरि । स्वदिः, स्वत्, स्वदनम्, स्वदनीयम्—त्रयो रुचौ । स्वादते—रसं गृह्णाति । स्वादः, स्वादकः, स्वादमानः—त्रयो रसगृहीतरि । स्वात्, स्वादनम्, स्वादिः, स्वादुः, स्वादनीयम्—पञ्च आस्वादने । स्वर्दते—लेढि । स्वर्दकः, स्वर्दमानः—द्वौ लेहके (चाटने वाले में) । स्वर्दिः, स्वर्दनम्, स्वर्दनीयम्—त्रयो लेहनकर्मणि (चाटने में) ।

३८९. उर्दं माने क्रीडायां च—परिमाणे, क्रीडायाम्, चादास्वादने । उर्दते^१—माति (मापता है) क्रीडति, आस्वदते । उर्दः, उर्दकः, उर्दमानः—त्रयो—मापके (मापने वाले में) । उर्दनं, उर्दनीयम्, उर्दः—त्रयो माने, क्रीडने, आस्वादने च । उर्दः^२—माषाणा दालः^३ ।

३९०. कुर्दं सुर्दं गुर्दं धुर्दं क्रीडायामेव—कुर्दते—क्रीडति । कुर्दः, कुर्दकः, कुर्दमानः—त्रयः क्रीडके । कुर्दः, कुर्दुः, कुर्दनीयम्—चत्वारोः क्रीडने । सुर्दते—क्रीडते । सुर्दः, सुर्दकः, सुर्दमानः—त्रयो नटे । सुर्दते—वृत्त्यति । सुर्दः, सुर्दकः, सुर्दमानः—त्रयो नर्तके । सुर्दम्—गुदम् । सुर्दा—वृद्धा गौः, काकः । गुर्दनम्, गुर्दनीयम्, गुर्दिः—त्रयो नर्तने । धुर्दते—ध्वनिं करोति । धुर्दः, धुर्दकः, धुर्दमानः—त्रयः शब्दकर्तरि । धुर्दः (१) धुर्दा, धुर्दनम्—त्रयो मेघशब्दे ।

३९१. सूद् क्षरणे—अस्वीकारे । सूदते—न स्वीकरोति । मधुसूदनः—विष्णुः । सूदकः, सूदमानः, सूत्—त्रयोऽस्वीकर्तरि । सूदनीयम्, सूदयम्, सूदि—त्रयोऽस्वीकारे ।

३९२. ह्राद् अव्यक्ते शब्दे—अस्पष्टत्वनी, मेघध्वनौ । ह्रादते—मेघः

१. उर्दते, उर्दं आदिषु दीर्घत्व कथं भवतीति न व्यक्ती भवति । एवं कुर्दादिषां रूपेष्वपि । पाणिनीयारुतु 'वोरूपधाया दीर्घ इकः, हलि च' (८।१।७६, ७७) इति दीर्घत्व-मायमन्ति ।

२. माषाणा वाचकस्य 'उर्द' अथवा 'उर्दु' शब्दस्यैव मूलम् ।

३. दल विदारणे इत्यस्मात् धमि साधु ।

शब्दयति । हादः—मेघः । हृदिनी—मेघध्वनिः । हाटकः—मेघः शब्दकर्ता । हादिः, हात्, हादनम्, हादनीयम्, हात्मानम्, हाद्यम्—षडैते मेघध्वनौ ।

३९३. हादी सौख्ये च—मेघध्वनौ, सुखे च । हाटते—मेघो ध्वनति । हादकः, हादमानः—द्वौ सुखभोक्तरि । प्रहादः, विहादः, सुहादः, निहादः—चत्वारो हिरण्यकपिशुपुत्राः । हात्, हादिः, हादनम्, हादनीयम्—चत्वारो मेघध्वनौ सुखे च ।

३९४. पर्वं कर्दं गर्दं शर्दं कुत्सिते शब्दे—निन्दिते शब्दे । पर्वते—निन्दितं शब्दयति । पर्वकः, पर्वमानः—द्वौ निन्द्यशब्दके । पर्वुः—पक्षिष्वशेषः । पर्विः, पर्वनम्, पर्वनीयम्—निन्दिते शब्दे । पर्वमानः—निन्द्यशब्दकर्ता । कर्दते—फेनः संहतो भवति (फेन ऊपर जमता है) । कर्दम्—पङ्कः । यक्षकर्दमम्—सुगन्धि-द्रव्यम् । कर्दमः—ब्रह्मणः पुत्रः । कर्दलिः—वृक्षाः । कर्दकः, कर्दमानः—द्वौ भीरुके । कर्दः, कर्दिः, कर्दनम्, कर्दनीयम्—चत्वारोऽपानवायुशब्दे । शर्दते—अपानं त्यजति । गर्दकः शर्दमानः—द्वौ अपानस्य भोक्तरि । शर्दिः, शर्दुः, शर्दनम्, शर्दनीयम्—चत्वारोऽपानत्यागे ।

३९५. यती प्रयत्ने—उद्योगे । यतते—कार्यं करोति । यत्नः, यत्नवान्, यत्नमानः—त्रय उद्योगकर्तरि । यतिः—ब्रह्मिः । यातना—पीडा । यतनीयम्, यत्, यत्यम्, यात्यम्—चत्वार उद्योगे ।

३९६. युत् युत्^१ भाषणे—शब्दने । योतते—वदति । योतः, योतकः योतमानः—त्रयो वदितरि । योतनम्, युतिः, योतनीयम्, योत्यम्, यौत्यम्, युत् पठेते—भाषणे । जोतते—वदति । जोतकः, जोतः, जोतमानः—त्रयो वदितरि । जोतनम्, जौत्यम्, जुतिः, जोतनीयम्, जुत्, जोत्यम्, जौत्यम्—षडैते भाषणे ।

३९७. वीथृ वेथृ याचने—मिक्षणे । वीयते—मिक्षते । वीथः, वेयकः,^२ वेयमानः—त्रयो मिक्षुके । वीथ्, वीथिः, वेयनम्, वेयनीयम्, वेथ्यम् वेथ्यम्—षडैते मिक्षणे । वीथी, वीथिका—द्वौ मार्गौ । वेथते—मिश्रयति (?) । वेथा, वेथकः, वेथमानः—त्रयो याचके । वेथ्, वेथिः, वेथनम्, वेथनीयम्, वेथ्यम्, वेथ्यम्—षड्याचने ।

१ युत् युत् द्वयो पृथक् निर्देशोऽन्यत्र यकारस्य जत्वानापत्तौ लिङ्गम् ।

२. 'वेयक' इत्यादिषु दीर्घोपसर्गस्य कश्च गुण इति न ज्ञायते । इह १।११३ भातुमन्-टिप्पण्यपि द्रष्टव्या (पृष्ठ १५, टि० १)

३९८. णाधृ णाधृ उपतापादचर्याशीःषु च—शासने आचर्ये [आशिषि]
चाद् याचने च । नाधते—शास्ति । नाधः, नाधकः, नाधमानः—त्रयः शासके ।
नाधा—शासिका । नाध्, नाधिः, नाधनम्, नाधनीयम्, नाध्यम्—पञ्चैते शासने ।
नाथते^१—रक्षति । नाथः, नाथकः, नाथमानः—त्रयो राननि । नाथ्, नाधिः,
नाथनम्, नाथनीयम्, नाध्यम्—पञ्च प्रभुतायाम् ।

३९९. श्रुथि (१; अथि) शैथिल्ये—शियिल्लतायाम् । अन्यते—शियिल्लो
भवति । अन्यः, अन्यकः, अन्यमानः—त्रयः शियिल्ले । अन्यः, अन्यनम्,
अन्यनीयम्, अन्यम्—चत्वारो शैथिल्ये ।

४००. प्रथि षकि कौटिल्ये—कुटिलतायाम् । ग्रन्थते—सन्दृग्भाति
(ग्रन्थं लिखति) । ग्रन्थः, ग्रन्थकः, ग्रन्थमानः—चत्वारः सन्दर्भलेखके । ग्रन्थिः,
ग्रन्थनम्, ग्रन्थनीयम्, ग्रन्थम्, ग्रन्था—पञ्चैते सन्दर्भे । वङ्कते—वक्त्रो भवति ।
वङ्कः, वङ्ककः, वङ्कमानः—त्रयः कुटिलग्रन्थतरि । वङ्किः—वक्त्रम् । वङ्कनम्, वङ्क्यम्—
त्रयः कौटिल्ये । वङ्का, वङ्किः—द्वौ नगरे ।

४४१. कत्या इलाघायाम्—प्रशंसायाम् । कत्यते—प्रशंस्यते (योग्ये)
भवति । कत्यः, कत्यकः कत्यमानः—त्रयः प्रशंसके (योग्ये) । कत्याः,
कत्यनम्, कत्यनीयम्, कत्यम्, कत्या—त्रयः प्रशंसने ।

४०२. सीक् सेचने—वर्षणे । सीक्ते—वर्षयति । सीकः, सीककः, सीक-
मानः—त्रयो वर्षके । सीक्, सीकिः, सीकनम्, सीकनीयम्, सीक्यम्—पञ्च वर्षणे ।
सीका—शीका । सीकुः—शर्करा (गिह्नी) ।

४०३. लोक् लोचृ^२ दर्शने—लोकते—पश्यति । लोकः, लोककः,
लोकमानः—त्रयो द्रष्टरि । लोकः, लोकः लोकनम्, लोकनीयम्, लोक्यम्—पञ्च
दर्शने । लोचते—पश्यति । लोचः, लोचकः, लोचमानः—त्रयो द्रष्टरि ।
लोचः, लोचिः, लोचनम्, लोचनीयम्, लोच्यम्—पञ्चैते दर्शने । लोचुः—नग्नं
गिरः (कोशरहितः) ।

४०४. श्लोक संघाते—सहभावे । श्लोकते—सहगच्छति । श्लोकः,
श्लोककः, श्लोकमानः—त्रयः साथे । श्लोक्, श्लोकिः, श्लोकनम्, श्लोक्यम्—
चत्वारः सहभावे ।

१ इह 'आशिषि नाध' (वा० १।१२१) इव न कश्चिदात्मनेपदनियम इति प्रतीयते ।

२. लोक् लोचृ द्वयोर्धातौ पाठान् कवर्गवन्तद्वचवर्गवन्तश्च स्वतन्त्राः समानार्थका शब्दा
इति विज्ञायते ।

४०५. द्रेक् द्रेक् शब्दोत्साहयोः—ध्वनौ उत्साहे च । शब्दोत्साहे इति पाठान्तरम् । तस्यार्थः—अस्पष्टार्थके वाक्ये । द्रेकते—ध्वनयति । द्रेकः, द्रेकः, द्रेकमानः—त्रयोऽस्पष्टार्थवाक्यस्य वक्तारि । द्रेक्, द्रेकः, द्रेकनम्, द्रेकनीयम्, द्रेक्यम्—पञ्चास्पष्टार्थके वाक्ये । द्रेकते—स्पष्टं वदति । द्रेक्, द्रेकः, द्रेकमानः—त्रयः स्पष्टवक्तारि । द्रेक्, द्रेकिः, द्रेकनम्, द्रेकनीयम्, द्रेक्यम्—पञ्च स्पष्टे वाक्ये ।

४०६. एक शक्ति शङ्कायाम्—विचारे । एकते—विमृशति । एकः, एककः, एकमानः—त्रयो विमर्शके । एक, एकिः, एकनम्, एक्यम्—चत्वारो विचारे । शङ्कते—विचारयति । शङ्कः, शङ्कः, शङ्कमानः—त्रयो विचारके । शङ्किः, शङ्कनम्, शङ्कनीयम्, शङ्क्यम्—चत्वारो विचारे शङ्काया च । शङ्कः—शङ्कमानः । शङ्का—विचारः, मारः ।

४०७. अकि लक्षणे—परिचये । अङ्कते—परिचिनोति । अङ्कः—परिचयः, जङ्गा (क्रोडः—गोट इति भाषायाम्) । अङ्काल्याम्बा—गुरुनायस्य पत्नी । अङ्कः, अङ्कमानः—द्वौ परिचायके । अङ्किः, अङ्कः, अङ्कनम्, अङ्कनीयम्, अङ्कितम्, अङ्क्यम्—षड् लक्षणे ।

४०८. मकि मण्डने—भूषणे । मङ्कते—भूषयति । मङ्कः, मङ्ककः, मङ्कमानः—त्रयो भूषयितरि । मङ्किः—उष्ट्रः । मङ्कः—ग्रामतवेशचारी संन्यासी । मङ्करी, मङ्कणी—द्वौ (?) । मङ्क्यम्, मङ्कनम्, मङ्कनीयम्—त्रयो भूषणे ।

४०९. कक वक्त्र कर्क लौल्ये—संचारे (?) । ककते—संचरति । काकः—‘ष्वाक’, राक्षसः । काकुः—दुःखम्, भयम् । कक्, ककिः, ककुः, ककनम्, ककनीयम्, कक्यम्, काक्यम्—सप्तैते संचारे । कककः, काककः, ककमानः—त्रयः संचारके । ककते—भ्रमति । कक्कः—संन्यासी, भ्रमणशीलः (शुभकट), वक्त्रमलेश्वरश्च । कक्का—लुः । ककुः—(?) । ककिः, ककनम्, ककनीयम्, कक्यम्, काक्यम्—पञ्च संचारे । कक्कः, काककः, ककमानः—संचारी । ककते—कठोरतामाचरति । कर्कः—कण्टकः । कर्कं घुनोति (= कण्टकं सहते) कर्कन्धुः—वृक्षविशेषः । कर्का—(?) ।

४१०. कुक कुक कुर्क वृक वृक अर्क अलर्क मर्क अग जग मग वग आदाने—ग्रहणे । कोकते—नयति । कोकः—एतन्नामा पक्षी । कोकिलः—पिकः । कोककः, कोकमानः—द्वौ ग्रहीतरि । कुक्, कुकिः, कोकनम्, कोक्यम्,

कोकनीयम्-पञ्चैते ग्रहणे । कुक्कते-मक्षति । कुक्कः-इवा, पक्षिविशेषः, दत्तस्य प्रतिग्राहकः । कुक्का-(१) । कुक्ककः, कुक्कमानः-द्वौ बलाद् ग्रहीतरि । कुक्कते-दद्यात् । कुक्कुरः-कुक्कुरः । वर्कते-निकृन्तति । वृक्कः-वृकाधुरः, वृकः (मेढिया) । वर्कते-कूर्दते । वर्करः-अक्षः, राक्षसः । वर्करी-अबा । अर्कते-प्रकाशते । अर्कः-सूर्यः, वृक्षविशेषः ('आर्क' इति प्रसिद्धः) । अलर्कते-मषते । अलर्कः-श्वा, राबा । मर्कते-कूर्दते । मर्कः, मर्कटः-वानरः । अगर्कते-पिबति । पुल्क्य-गिभ्यामस्त्योऽस्तिश्च^१-पुल अग आभ्या धातुभ्या अस्त्योऽस्तिश्च प्रत्ययो भवति ।^२ अगस्त्यः, अगर्कितः-द्वौ मित्रावरुणयोरपत्ये । आगा, आगर्-पादम् । जगते-वर्षते । जगलिः-उष्णम्, विधुरो वा । जागुः-प्लुतगमनम् । जागम्-स्थानम् । जगिः-चर्वणम् । जाग्यम्-जागरितम् । मगते-क्रीडते । मगः-पुत्रः । मगा-हस्तभाजनम् । मागी-शीतः । मगते^३-बहति । वाशु-नदी । वागता (१)-जीवनम् ।

४११. चक चक्क चर्कं रुप्रौ प्रतिघाते च-धीते, प्रतिमारेणे, ताडने, चलने । चकते-चलति । चकोरः-एतन्नामा पक्षी । चक्रम्-रथाद्यङ्गम् । चकि-तम्-भीतम् (भयम्) । चकः, चक्कमानः-द्वौ मीरौ । चाकः, चाकिः, चाकलः-त्रयो रजके । चक्, चकिः, चक्नम्, चकनीयम्, चक्यम्, चाक्यम्-षट् शीतीभावे । चकते-उन्मृदयति (धुल्यता है) । चक्कः चैकुः (१, चकुः)-कर्पाससंघाते । चैक्क-(१) । चक्ककः, चक्कमानः-द्वौ धावके (१) । चर्कते-प्रतिघातयति, ताडयति । चर्वः, चर्वमाणः, चर्वकः-प्रतिघातके । चकिः, चक्कणम्, चर्कनीयम्, चर्वम्, चाक्यम्-पञ्च प्रतिघाते ।

४१२. ककि विकि चिकि च्वकि त्रकि कुकि वेकि ढौकु श्रौकु च्वक्क पुक्क णक्क वक्क वक्क मक्क मुक्क तिक्क टिक्क टीक्क सीक्क सेक्क श्रेक्क चिक्क^४ शेख् ख् क्षक्क् स्त्रकि अकि लिक्कि^५ विकि^६ स्त्रकि इल्लकि लचि रचि लघ^७ रघ^८ लिचि रिचि गतौ-कङ्कते-

१ असस्तनिर्देशो यथासरयाभावात् । तेनोभ्यान्धातुभ्यामुभौ प्रत्ययौ भवत ।

२ इतोऽप्ये 'पोरुते चूपयति पुलस्त्य, पुलस्ति, -द्वौ ब्रह्मण पुत्रे' इत्यधिक पाठः । अथ चेह सन्नानुरोधात् पठितं, नैहस्त्व प्रसंगं, पुलघातोरत्रादर्शनात् । पुलस्त्य, पृ० ३५ पृ० ।

३ पञ्जाबीभाषाया 'मगना' क्रियाऽस्त्यैवापभ्रंशः ।

४. अयं धातुरन्यथा व्याख्यायते कृत्तौ ।

५. चिक्क शेख् ख् क्षक्क्-एषा चतुर्णांशकारो नानुबन्धः ।

६. एतौ दण्डकान्ते व्याख्यायते ।

उत्पाद्यति । कङ्कः-जयायुः । कङ्कालः-पृष्ठम् (अस्थिपञ्जरम्) । कङ्करिः-वृद्धः । कङ्कगम्-कटकम् । विङ्कते-नश्यति । विङ्कगिः-मत्तः (मदयुक्तः) । विङ्कः-मदम् । कलं विङ्कत-अल्पं ध्वनयति कलविङ्कः-‘गुदगुदी’ इति माषायाम् (कोशेषु षट्कादिपक्षिविशेषाः, सम्पा०) । स्वङ्कते-गच्छति । स्वङ्कः-हंसः । त्रङ्कते-त्रक्रो भवति । त्रङ्कः-उष्ट्रः । कुङ्कते-दुर्गन्धम् (१, सुगन्धम्) आगच्छति । कुङ्कुमः-केदारः । कुङ्किः-(१) । कुङ्कुगः-एतन्नाम नगरम् । कुङ्कुलम्-पार्श्वम् । वेङ्कते-मन्यनस्य रज्जुर्भवति । वेङ्कटः-मन्यनरञ्जुः, शेषाद्रिः । टौकते-शब्दयति । टौका-नदी । त्रौकत-(क्षेत्रादिषु पतति) । त्रौकः-सस्यविनाशकः ‘टिङ्की’ नामा क्षुद्रप्राणी । पुष्कते-पिबति । पुष्कलम्-समूहः (मीड़) । निष्कते-बहति । निष्कम्-एतन्नाम्नी मुद्रा । नष्कते-मषति । वाष्कलः-मषकः । वष्कते-शपथं गृह्णाति । वष्कलः-शपथग्रहीता । मष्कते-त्यजति । मष्करिः-विरक्तः । मुष्कते-वर्णयति । मुष्कः-वृषणम् (अण्डम्) । तेकते-(ङकार आता है) । तेकः-(ङकार लेने वाला) । तेकूः, तेकी-(ङकार) । तिकुरः-भ्रमणशीलं वस्तु । टीकते-क्रीडति । टीकः-‘द्याकादीनां मुष्टिः (गङ्गी-माषायाम्) पत्नी । टीकते-वर्णयति’ । टीकुरः-वर्णयिता । टीका, टीकूः-वर्णनम् । सीकते-कूर्दते । सीकरः-जलबिन्दुः । सेकते-वपति । सेकरः-[बीजादीनां] नापकः । भेकते-(१) । भेकरः-(१) । चिकरते^३-पल्लवितो भवति । चिकरः-पल्लवम्, केशः । शेखरते-संगृह्णाति (जमा करता है) । शेखरः-संग्राहकः-(जमा करनेवाला) । खरते-प्रकाशयति । खरः-एतन्नामासुरः, सूर्यरश्मिः । शक्करते-वृषभ इव शब्दयति । शक्करः-वृषभः । शक्करी-गौः, छन्दोविशेषः । सङ्कते-प्रवहति । सङ्कः-जलम् । अङ्कते-वपति । अङ्कः-वसा । [खिङ्कते-... विङ्कते-...] । स्लङ्कते-अन्तर्गच्छति । स्लङ्कः-कीलकम् । श्लङ्कते-सीव्यति । श्लङ्कः-सूचिका (सूई) । लङ्कते-कूर्दते । लङ्ककः, लङ्कमानः-द्वौ कूर्दितरि । लङ्किः, लङ्गः, लङ्गनम्, लङ्गनायम्, लङ्गयम्, पञ्च-अल्पभारं । रङ्कते-कूर्दते । रङ्ककः, रङ्कमाणः-द्वौ कूर्दितरि । रङ्किः, रङ्गः, रङ्गणम्, रङ्गणीयम्, रङ्गयम्-पञ्च कूर्दने । लिङ्कते-नृत्यति । लिङ्ककः, लिङ्कमानः-द्वौ नर्तके । लिङ्किः, लिङ्गः, लिङ्गनम्, लिङ्गनीयम्, लिङ्गयम्-पञ्च नर्तने । रिङ्कते-अवनतो भवति (झुकता है) । रिङ्ककः,

१ लिङ्क-धातोर्देकते, टेक इति पाठेन भाव्यम् । टीकतेस्त्वत्रे व्याप्त्योपलभ्यते ।

२ वर्णनमिह व्याख्यानमभिप्रेतम् ।

३ चिक्र, शेखु, खु, शक्क धातूनामृकारो नानुबन्ध, अन्येषां तृकारोऽनुबन्धरूप । कथमत्र वैषम्यमिति नोक्तं वृत्तिकृता ।

रिङ्गमाणः—द्वा अवनन्तरि । रिङ्गः, रिङ्गिः, रिङ्गणम्, रिङ्गणीयम्, रिङ्ग्यम्—पञ्च अवनमने । लघते^१—अल्पभारवान् भवति (हल्का होता है) । लघकः, लघमानः—द्वौ अल्पभारयुते । लघः, लघुः, लघनम्, लघनीयम्, लघ्यम्—पञ्च लघुनि । रघते—शास्ति । रघुः—सूर्यवंशी राजा । रघिः, रघः, रघणम्, रघणीयम्, रघ्यम्—पञ्च शासने ।

४१३. अधि अध वधि वध गत्याक्षेपे—गतित्यवरोधे । अङ्घते—वैकल्येन गच्छति (लंगड़ाता है) । अङ्घकः, अङ्घमानः—द्वौ पादविकले । अङ्घिः, अङ्घः, अङ्घुः अङ्घनम्, अङ्घनीयम्, अङ्घ्यम्—षट् गतिवैकल्ये । अवते—पतति । अवकः, अवमानः—द्वौ स्खलितरि । अवम्, अवी, अधू, अधनम्, अवनीयम्, अव्यम्—षट् स्खलने (गिरने में) ॥ वङ्घते—स्खलति । वङ्घकः, वङ्घमानः—द्वौ स्खलितरि । वङ्घः, वङ्घी, वङ्घू, वङ्घनम्, वङ्घनीयम्, वङ्घ्यम्—षट् स्खलने । वषते—उत्तिष्ठति । वषकः, वषमानः—द्वौ उत्थातरि । वषम्, वषी, वषू, वषनम्, वषनीयम् वष्यम्—षट् उत्थाने ।

४१४. मघि मघ कैतवे च—खनने, गतिविघ्ने च । मङ्घते—खनति । मङ्घकः, मङ्घमानः—द्वौ खनितरि । मङ्घम्, मङ्घी, मङ्घू, मङ्घनम्, मङ्घनीयम्, मङ्घ्यम्—षट् खनने । मघते—ऐश्वर्यवान् भवति । मघवन्—देवेन्द्रः । मघकः, मघमानः—द्वौ धनिनि । मघम्^२, मघी, मघू, मघनम्, मघनीयम्, मघ्यम्—षट् ऐश्वर्ये । मघा—एतन्नाम नक्षत्रम् । माघः—मासविशेषः ।

४१५. राघृ लाघृ सामर्थ्ये—शक्तौ । राघते—समर्थो भवति । राघः, राघकः, राघमानः—त्रयः, समर्थे, शानिनि । राघिः, राघुः, राघणम्, राघणीयम्, राघ्यम्, राघरम्—षट् सामर्थ्ये ज्ञाने च । लाघते—प्राप्नोति । लाघरते^३—प्राप्नोति । लाघाः, लाघकः, लाघरः, लाघमानः—चत्वारः प्रापितरि । लाघिः, लाघुः, लाघनम्, लाघनीयम्, लाघ्यम्, लाघनम्^४—षट् प्राप्नोति ।

१. लघ, रघ धातू सूत्रपाठे लघिरधिम्यानुत्तर पठ्येते ।

२. 'मघमिति धननामधेयम्, सहतेर्दानकर्मण' इति निरुक्तम् (१।७) अर्थप्रदर्शनेपरम्, न व्युत्पत्तिनिदर्शनपरम् ।

३. किं लाघृधातोर्लकारो नागुबन्ध इति पक्षान्तरमुप-न्यस्यते वृत्तिकृता ? एव लाघृधातोः कृदन्तेषु 'राघर' पदमपि द्रष्टव्यम्, लाघृधातो च लाघरम् । अपि च 'राघरम्' भावे प्रयुक्तम्, लाघरस्तु कर्तरि । सेदोऽयं कथमिति न शायते ।

४. लाघनम् इदमेव पूर्वं निर्दिष्टम्, पुनर्निर्देशः पाठाशुद्धिं ज्ञोतयति । अन्यथा 'पञ्च' इत्येव श्रूयात् ।

४१६. द्राघृ आयासे—पीडायाम् ऋजुभावे च । द्राघते—पीडितो भवति, ऋजु भवति । द्राघकः, द्राघणः, द्राघमाणः—त्रयः सूचके । द्राघूया—ऋजुः । द्राघम्, द्राघि, द्राघु, द्राघणम्, द्राघणीयम्, द्राघ्यम्—षट् सूचने, ऋजुभावे च ।

४१७. श्लाघृ कथ्यने—उत्कर्षे । श्लाघते—प्रशंसायोग्यो भवति । लाघ्यः, श्लाघकः, लाघमानः—त्रयः पूज्ये । श्लाघम्, श्लाघि, श्लाघु, श्लाघनम्, श्लाघनीयम्—पञ्च पूजायाम् ।

४१८. षच सेचने—धर्षणे । सचते—धर्षयति । सचकः, सचमानः, सच्युः—धर्षयितरि । सचि, सचु, सचम्, सचनम्, सचनीयम्, सच्यम्—षडैते धर्षणे ।

४१९. शच व्यक्तायां वाचि—स्पष्टवाक्ये । शचते—स्पष्टं वदति । शचिः (शची)—इन्द्राणी । शचम्, शचि, शचु, शचनम्, शचनीयम्, शच्यम्—षट् स्पष्टवचने ।

४२०. कच बन्धने—कचते—बध्नाति । कचः—केशः । काचम्—दर्पणम् । काचुः—ताम्बूलस्यैकं साधनम् । कचि, कचु, कचनम्, कचनीयम्, कच्यम्—पञ्च बन्धने । काचिः—तुणम् । काचकः, काचमानः (? , कचमानः)—बन्धनकर्तरि ।

४२१. मच सचि कलकने—ऋगप्रदाने । मचते—ऋणं वदति । मचम्, मचि, मचु, मचनम्, मचनीयम्, मच्यम्—षट् ऋगप्रदाने । माचकः—रचकः, कायः, संन्यासी, ऋणदाता । माची—पर्णम्, देवकन्या, शरीरम् । मच्यते—बध्नाति, धारयति । मच्युः—हिमम् । मच्चिः—पत्रम् । मच्चः—खट्वा । मच्चिका—मच्चः (मचान) । मच्चकः, मच्चमानः—द्वौ चारके, परिचारयितरि । मच्चनम्, मच्चनीयम्—द्वौ चारणे ।

४२२. मुच मुचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु—धर्षणे, ऐश्वर्ये, पूजायाम् । मोचते—धर्षयति । मोचकः—मेघः, वृक्षविशेषः, संन्यासी । मोचिः—विषवा । मुचुः—मुचुकुन्दो राजा । जलमुक्—मेघः । मोचनम्, मोचनीयम्, मोच्यम्, मुक्तम्, मुक्तिः—पञ्च पूजायाम् । मुक्ता—जलजः ('मोती' इति भाषायाम्) ।

१. किं पञ्चावि भाषाया लवितरि (चाकू अर्थ में) प्रयुज्यमान. 'काचु' शब्दोऽस्मादेव धातो निष्पन्न ? तथा सति हिन्दीभाषाया प्रयुज्यमान 'चाकु' इति तत्सैव वर्णव्यत्ययेन निष्पन्नो विकारः स्यात् ।

मुञ्चते-पूजनीयो भवति । मुञ्चः, मुञ्चकः, मुञ्चमानः-त्रयः पूज्ये । मुञ्चुः-पूर्वजः । मुञ्चिः, मुञ्चनम्, मुञ्चा, मुञ्चनीयम्-चत्वारो महति ।

४२३. पच पचि व्यक्तीकरणे-प्रकाशने । पचते-जीर्णो भवति । पचः, पक्, पचकः, पाचकः, पचमानः-पञ्च जीर्णमवितरि । पचिः, पचुः, पच्यम्, पचनम्, पाचनम्, पाचुः, पाचनीयम्-सप्तैते व्यक्तीकरणे । पञ्चते-व्यवहरति । पञ्चकः-व्यापारी । पञ्चा-गृहस्य चतसृषु दिक्षु भवः स्थानविशेषः (वराडा, वरण्डा इति वा भाषाया प्रयुज्यमानः) । पञ्चम्-अपूर्वम् । पञ्ची-‘थैल’ इति प्रसिद्धम् । पञ्चाले-देशविशेषः । पञ्चकः, पञ्चमानः-द्वौ व्यावहारिके । पञ्चनम्, पञ्चनीयम्-द्वौ व्यवहारे ।

४२४. षट् च प्रसादे-प्रसन्नतायाम् । स्तोचते-प्रसन्नो भवति । स्तुक्, स्तोचः, स्तोचकः, स्तोचमानः-चत्वारः प्रसन्ने । स्तोचनम्, स्तोचनीयम्, स्तोच्यम्-त्रयः प्रसादे ।

४२५. इव च श्वचि इज ईजी ऋज षर्ज ऊर्ज गतौ-इवचते-चलति । श्वक्, श्वचकः, श्वचमानः-त्रयश्चलितरि । श्वचिः, श्वचुः, श्वचनम्, श्वचनीयम्, श्वच्यम्-पञ्च चलने । श्वञ्चते-धावति । श्वञ्चकः, श्वञ्चमानः-द्वौ धावके । इजते-‘समयं जानाति । ऋत्विक्-ऋतुकालकः । इजकः, इक्, इजमानः-त्रयो निपुणे । इजिः, इजनम्, इजनीयम्, इज्यम्, इज्या-पञ्च प्रस्तुतपूजायाम् । ईजते-चलति । ईक्, ईजकः, ईजमानः-त्रयो गन्तरि । ईजिः, ईजुः, ईजनम्, ईजनीयम्, ईज्यम्-पञ्च चलने । ऊर्जते-समर्थयति । ऊर्ज्, उर्जकः, ऊर्जमानः-त्रयः समर्थे । ऊर्जिः, ऊर्जुः, ऊर्जम्, ऊर्जनम्, ऊर्जितम्, ऊर्जनीयम्, ऊर्ज्यम्-सप्तैते सामर्थ्ये । अर्जते-समाहरति । ऋक्-वेदः, रोगः । ऋजकः, ऋजमानः-द्वौ सत्यवति । ऋजः, ऋजि, अर्जनम्, अर्जनीयम्, आर्जनम्, आर्ज्यम्, अर्ज्यम्-षट् (१, सप्त) ऋजुत्वे । सर्जते-त्यजति । सर्जः, सर्जकः, सर्जमानः-त्रयस्त्यक्तरि । सर्व्यः-सिंहः (१) । सर्जनम्, सर्जनीयम्, सर्जिः, सर्जुः, सर्गः-पञ्च त्यागे । सर्जरसः-धूपवृक्षः ।

४२६. ऋजि शृज मर्जने-‘[आष्ट्र]पाके । ऋञ्जते-पचति (सेकता है) । ऋञ्जकः, ऋञ्जमानः-पाचकः (मर्जकः) । ऋञ्जनम्, ऋञ्जम्, ऋञ्जनीयम्, ऋञ्जिः, ऋञ्जः-पञ्च मर्जने । मर्जते-ज्वलयति (पाचयति) । मृक्, मर्जकः, मर्गः, मर्जमानः-चत्वारः पक्तरि । मर्जिः-शुक्तम् । मृजिः, मृजुः, मुक्तिः (१), मुक्तम् (१)

मर्चनम्, मर्चनीयम्, मर्च्यम्, मार्च्यम्, मृष्टम्, मृष्टिः—दश पचने (सेकने मे) ।

४२७. चर्च, कर्चि, भ्रेजू, एजू, भ्राजू दीप्तौ—प्रकाशे । चर्चते—शङ्कते । चर्चकः, चर्चमानः—शङ्किता । चर्चा—गौरी, शङ्का । म चर्चते मचर्चा, मचर्चिका—द्वौ प्रशस्तवाचकौ । चर्चम्, चर्चिः, चर्चुः, चर्चनम्, चर्चनीयम्, चर्च्यम्—षट् विचारे । कञ्चते—व्यवहरति । कञ्चि—एकाग्रनाथस्य नगरम् । कञ्चिः कञ्चवाल्म—द्वौ लोप्रवृक्षे । कञ्चीदाम—आमरणम् । काञ्चनम्—सुवर्णम् । कञ्चकः, कञ्चमानः—द्वौ प्रकाशितरि । एजते—प्रकाशते । एक, एजकः, एजमानः—त्रयो महति दीपके । एजिः, एजुः, एजनम्, एजनीयम्, एज्यम्, ऐज्यम्—षट् प्रकाशे । भ्रेजते—अर्ह्यं प्रकाशते (टिमटिमाता है) । भ्राजकः, भ्राजमानः—द्वौ प्रकाशितरि । भ्राट्, भ्राजिः, भ्राजुः, भ्राजनम्, भ्राजनीयम्, भ्राज्यम्—षट् प्रकाशे ।

४२८. तितिक्षा^१ शातने क्षमायां च—तीक्ष्णीकरणे, सहने, प्रकाशने च । तितिक्षते—तीक्ष्णीकरोति, सहते, प्रकाशते । तितिक्षकः, तितिक्षमाणः—द्वौ तीक्ष्णीकर्तारि, सोढरि, दीपवोढरि । तितिक्षिः, तितिक्षुः, तितिक्षणम्, तितिक्षा—चत्वारः सहने ।

४२९. स्वञ्ज परिपङ्गे—सहने (१) । स्वजते—धन्यवादं करोति (१) । स्वजकः^२ स्वजमानः—[द्वौ] धन्यवादस्य दातरि (१) । स्वजिः, स्वजुः, स्वजनम्—त्रयः सहने ।

४३०. अदि अति क्रमहिंसयोः—क्रमे हिंसाया च । अन्दते—क्रमेण चलति, हिनस्ति वा । अन्दकः, अन्दमानः—क्रमेण चलितरि । अन्दुः—पूर्वकालः । अन्दुका—पादभूषणम् । अन्दः—सौन्दर्यम् । अन्दलम्, अन्दोलिका—शिविका । अन्दिः, अन्दनम्, अन्दनीयम्—त्रयः क्रमे । अन्तते—हिनस्ति । अन्तकः—

१ पाणिनीयास्तु 'गुपतिवृकिङ्घ्र सन् (वा० ३।१।५) इत्यनेन सनि व्युत्पादयन्ति । 'तिजे क्षमायाम् च' (वा० ३।१।५) इत्येव चार्थं निर्दिशन्ति । काशकृतस्त्रीयपाठेनास्त्य भनोरन्येषा च स्वार्थसंज्ञताना प्रकृत्यन्तरत्वं बोधते ।

२. स्वजक आदिषु कृदन्तेषु अनुषङ्गलोप कमिति न व्यवहृत इति कृता । 'दंश दशने' (१।३।७१) इत्यत्र 'अनुषङ्गलोपोऽनुनासिकानाम्' इत्यनेन 'दशति' इत्यत्रानुषङ्गलोपो दर्शित । तथैवैहापि 'स्वजते' इत्यत्र माव्यम्, न तु कृदन्तेषु । पाणिनीयास्तु 'दशसञ्जस्वजा-शपि' (६।४।२५) इति स्पष्ट शब्देवानुनासिकलोपमाचक्षते ।

अन्तमानः—द्वौ हिंसके । अन्तुः—प्रकारवाक्ये (?) । अन्तम्—समाप्तिः । अन्तिः, अन्तरम्, अन्तनीयम्—त्रयो हिंसने ।

४३१. घुट्ट चलने—गतौ । घुट्टते—चलति । घुट्टः, घुट्टकः, घुट्टमानः—[त्रयो गन्तरि । घुट्टिः, घुट्टुः, घुट्टनम्,] घुट्टनीयम्—चत्वारश्चलने ।

४३२. स्फुट विकसने—वृद्धौ विकासे वा । स्फोटते—व्ययति (फूलता है) । स्फोटकः, स्फोटमानः—द्वौ श्रयितरि (फूटने वाले में) । स्फोटकम्—‘फोडा इति भाषायाम्’, भक्ष्यविशेषश्च । स्फुटम्, स्फुटितम्, स्फुटनम्, स्फुटनीयम्—चत्वारः श्रययौ ।

४३३. चेष्ट चेष्टायाम्—व्यवहारे । चेष्टते—व्यवहरति (क्रिया करोति) । चेष्टकः, चेष्टमानः—द्वौ व्यवहर्तरि । चेष्टिः, चेष्टुः, चेष्टनम्, चेष्टा, चेष्टनीयम्—पञ्च चलनादिक्रियासु ।

४३४. योष्ट, लोष्ट,^१ हुडि, पिडि संघाते—सहभावे । योष्टते—सहभावं गच्छति । योष्टकः, योष्टमानः—द्वौ साथे । योष्टिः योष्टुः, योष्टम्, योष्टनम्, योष्टनीयम्—पञ्च सहभावे । [लोष्टते—...] हुण्डते—पराजयते । हुण्डकः, हुण्डमानः—द्वौ पराजयतरि । हुण्डा, हुण्डिः—पराजयः । पिण्डते—पित्रति । पिण्डकः, पिण्डमानः—द्वौ पातरि । पिण्डम्—गर्भः, संघातः । पिण्डिः—‘गठरी’ इति भाषायाम् प्रसिद्धा, पिण्याकम् (तिलादीना निष्पिष्टं तैलरहितं चूर्णम्) ।

४३५. अडि गतौ^२—गमने । अण्डते—चलति । अण्डम्—कुक्कुटादीना गर्भः ।

४३६. हिडि अनादरे च—तिरस्कारे चाद् गतौ च । हिण्डते—पीडयति । हिण्डकः, हिण्डमानः—द्वौ पीडयितरि । हिण्डा—गोमयः, कुक्कुटश्च । हिण्डम्—मदिरा, मदः । हिण्डिः—पिण्याकम् । हिण्डुः—समूहः ।

४३७. वठि एकचर्यायाम्—एकान्ते । वण्टते—एकान्ते वसति । वण्टः, वण्टकः, वण्टमानः—त्रय एकान्ते निवसितरि । वण्टिः, वण्टुः, वण्टनम्, वण्टनीयम्—चत्वार एकान्तक्रियायाम् ।

१. नाथं धातुर्द्वौ व्याख्यायते ।

२. सर्गादौ प्रकृतेः परिणाममृतं यद्विरण्यं महदण्डं समुदपद्यत, तद् आपरिपाकभावेन-मभ्युपपन्नं पर्वप्लवद् प्रासर्पद्वा । तदुक्तम्—तासु (अभ्यु) तप्यमानासु हिरण्यमाण्डं सम्भूय । तदिदं . . . . . यावत्सर्वस्तरस्व वेला तावत् पर्वप्लवद् । शत० ११।१।६।१-२॥ सोऽस्मिन्मन्त्रे तमसि प्रासर्पत । ता० १६।११॥ अस्य महदण्डस्योत्पत्तिसमकालमेव या गति समुदपद्यत सैन ‘अण्डते’ इत्याख्यातेनोच्यते ।

४३८. मठ (१, मठि) कठि शोके—दुःखे । मण्ठते—दुःखितो भवति । मण्ठः, मण्ठकः, मण्ठमानः—त्रयो दुःखिनि । मण्ठिः, मण्डुः, मण्ठा, मण्ठनम्, मण्ठनीयम्—पञ्च दुःखक्रियायाम् । कण्ठते—शब्द करोति । कण्ठः—गल्मः, रेखनी । कण्ठीरवः—सिंहः । कण्ठीमणिः—कण्ठाहारः, कण्ठमणिः । कण्ठकः, कण्ठमानः—द्वौ शब्दकर्तारि । कण्ठिः, कण्ठुः, कण्ठनम्, कण्ठनीयम्—चत्वारः शब्दने । विसकण्ठिका—त्रयका ।

४३९. मुठि पलायने—मुण्ठते—पलायते । मुण्ठः, मुण्ठकः, मुण्ठानः^१—त्रयः पलायनकर्तारि । मुण्ठिः, मुण्डुः, मुण्ठा, मुण्ठनम्, मुण्ठनीयम्—पञ्चैते तोडने (पलायने) ।

४४०. हेठ एठ विद्यावायाम्—स्थविरे (१, गत्यवरोधे) । हेठते—स्थिरो भवति (गत्यवरणद्धि) । हेठः, हेठकः, हेठानः त्रयः—स्थिरे (गत्यवरोधकर्तारि) । हेठा—कुट्टीः । हेठिः, हेडुः, हेठनम्, हेठनीयम्—चत्वारः स्थविरे (स्थैर्ये) । एठते^२—आत्वरति (आतुर होता है) । एठः, एठकः, एठानः—चत्वार आतुरे । एडुः—ताडनम् । एठनम्, एठनीयम्—द्वा आतुरतायाम् ।

४४१. कुण्डि दाहे—तृषायाम् (१) । कुण्डते—दहते । कुण्डः, कुण्डकः, कुण्डानः—त्रयो दहनकर्तारि । कुण्डा—गुदा । कुण्डिः, कुण्डुः, कुण्डनम्, कुण्डनीयम्—चत्वारो दाहे ।

४४२. वण्डि मण्डि वेष्टने—परिवेष्टने (लपेटने मे) । वण्डते—परिवेष्टयति वण्डः, वण्डकः, वण्डानः—त्रयः परिवेष्टारि । वण्डा—लता, पाकः । वण्डिः, वण्डुः, वण्डनम्, वण्डनीयम्—चत्वारः परिवेष्टने । इल्लं मण्डते—तिलान् वपति इल्लमण्डिका—तिलमयः । मण्डा—मण्डूकी, धिरः । मण्डोदरी—रावणपत्नी । मण्डा—शीकायः (१, शीकाकाई नाम्ना प्रसिद्धा, आमलकी वा) । मण्डिः—जानेरघोभागः । मण्डुः, मण्डूकः—प्रागिविशेषः (मेंढक) । मण्डनम्, मण्डनीयम्—द्वावाभरणे ।

४४३. मण्डि परिभाषणे—गण्यकर्मणि^३, हास्ये । मण्डते—(ताना मारता

१. इत आरभ्य ज्ञानचो मुण्ठमान-आदि शब्दाना स्थाने सुरहिता 'मुण्डान' आवि-
शब्दा ससुपलभ्यन्ते । तत्र केन नियमेन युगाभाव इति न ज्ञायते ।

२ माषाया प्रसुष्यमाना 'पेंठना' किंवा 'पठ' वातोरेव चिकारभूता । 'पेंठना'
क्रियायाऽपि कस्मिंश्चित् कर्मणि वाषा उत्पद्यत एव ।

३ 'गण्य' शब्द विशेषे पूर्वत्र ४६ तमे पृष्ठे प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

है) । मण्डः, ^१ मण्डकः, मण्डानः—विकृतहास्यकर्तरि । मण्डिः—यानम् ('गाडी' इति प्रसिद्धा) । मण्डुः—पुष्पचूर्णम्, विकृतहास्यम् । मण्डनम्, मण्डनीयम्, मण्ड्यम्—त्रयो भषणे । माग्यम् (१, माण्ड्यम्)—उपहारः ।

४४४. मुडि मज्जने—स्ताने । मुण्डते—निमज्जति (डुवकी लगाता है) । मुण्डः—जलकुक्कुटः । मुण्डवासः—लघूपवस्त्रम् ('लमाल' इति प्रसिद्धम्) । मुण्डकः, मुण्डानः—द्वौ निमज्जितरि । मुण्डनम्, मुण्डनीयम्, मुण्डिः, मुण्डुः, मुण्ड्यम्—पञ्च जले निमज्जने ।

४४५. मुडि मुण्ड^२ त्रोडने—मारणे । मुण्डते—मारयति । मुण्डः, मुण्डकः, मुण्डाणः—त्रयो हन्तरि । मुण्डुः—मुण्डम् (पक्षियों की चोंच) । मुण्डिः, मुण्ड्यम्, मुण्डणीयम्—त्रयो हिंसायाम् । [त्रोडते—.....] ।

४४६. मुडि भरणे—परिधाने । मुण्डते—परिदधाति (पहनता है), स्वीकरोति । मुण्डः, मुण्डकः, मुण्डानः—त्रयः परिधातरि । मुण्डिः, मुण्डुः, मुण्डनम्, मुण्डनीयम्—चत्वार आभरणे, स्वीकारे ।

४४७. चडि कोपे—क्रोधे । क्रुध्यति । चण्डः—राक्षसः । चण्डी, चण्डा, चण्डिका—त्रयो गौर्याम्, कोपानिष्ठायाम् । चण्डमारुतः—अस्त्रावातः । चण्डालः—कपिञ्जलमुनिगोत्रजक्षणाण्डालः ।

४४८. शडि रुजायाम्—पीडायाम् । शण्डते—पीडामनुभवति । शण्डः—नपुंसकः । शण्डिलः—मुनिः, ऋग्वेदशास्त्री । शण्डकः, शण्डमानः—पीडानुभवितरि । शण्डा, शण्डी, शण्डुः, शण्डनम्, शण्डनीयम्—पञ्च पीडने ।

४४९. तडि तोडने—खण्डने । तण्डते—गोटते, खण्डयति । तण्डकः, तण्डानः—द्वौ खण्डयितरि । तितण्डः—इस्ती, कुतर्कः । तण्डुलः—ओदनप्रकृतिः (चावल) । तण्डरुः—(चिमटा इति प्रसिद्धम्) । तण्डम्—संख्यायोगः । तण्डः—राजा, जिनमुनिः । तण्डा—रुता । तण्डी—तृणम्, क्षेत्रैकदेशः ('क्यारी' इति प्रसिद्धः) । तण्डनम्, तण्डनीयम्, तण्ड्यम्—त्रयो नृत्ये ।

४५०. पडि गतौ—पण्डते—प्रसरति । पण्डकम्—प्रसरणशीलः । पण्डुः—फलम् । पण्डा—बुद्धिः । पण्डितः—विद्वान् । पण्डिः, पण्डनम्, पण्डनीयम्—त्रय-अलने । पाण्ड्यः—एतन्नमा देशः, राजा । पण्ड्यम्—धान्योत्पत्तिः (१) । पण्डारः पण्डारि—द्वौ संचालके । पाण्डुः, पाण्डुरः—द्वौ श्वेतवर्णं, रोगे, राशि ।

१. अत्येव अत्रो हिन्दी भाषाया 'मण्ड' इति प्रयुज्यते ।

२. अयं धातुनैव व्याख्यायते इत्थौ ।

४५१. कण्डि मदे—उन्मादे । कण्डते—मत्तो भवति । कण्डलः, कण्डकः, कण्डानः—त्रयो मत्ते । कण्डुः—चर्मरोगविशेषः (खुजली) । कण्डिः—छिद्रम् । कण्डिका—खण्डिका (मन्त्रसूत्रादिसमूहविशेषः) । कण्डम्—तीरम्, परिच्छेदः, विभागविशेषः ।

४५२. खण्डि मन्थे—अवहनने (कूटने में) । आखण्डते—सर्वत्र खण्डनं करोति । आखण्डल—इन्द्रः । खण्डितः, खण्डकः, खण्डानः—त्रयः खण्डन-कर्तारि । खण्डम्—अर्घम् । खण्डनम्, खण्डनीयम्, खण्डिः, खण्डुः—चत्वारः समभागे । खण्डेयम्—अतिः ।

४५३. हेडु होडु अनादरे—तिरस्कारे । हेडते—विमेति । हेडकः, हेडानः—कायरः^१ । हेडः—सोपानम् (सीढ़ी इति भाषायाम्) । हेडुः—‘छत’ इति भाषायाम् । हेडिः—कायरा । हेडनम्, हेडनीयम्—भये । होडते—हिंसयति (असिना गात्रं विच्छेदयति) । होडः, होडकः, होडानः—त्रयो गात्रविच्छेदके । होडिः—(१) । होडिका—मस्यविशेषः । होडुः—(१) । होडा—साडनम् । होडनम्, होडनीयम्—द्वौ कष्टप्रदाने ।

४५४. वाडु अप्लावे (१, आप्लावे)—तरणे । वाडते—तरति । वाडम्—महानौका (जहाज इति भाषायाम्) । वाडकः, वाडानः—तरिता । वाडा—(१) । वाड्, वाडिः, वाडुः, वाडनम्, वाडनीयम्, वाड्यम्—षट् तरणे ।

४५५. द्राडु ध्राडु विक्षरणे—तक्षणे (छीलने में) । द्राडते—तक्षति । द्राड्, द्राडः, द्राडकः, द्राडानः—चत्वारस्तक्षके । द्राडते—विभजति । द्राड्, द्राडः, द्राडकः, द्राडानः—चत्वारो विभाजके । द्राडनम्, द्राडनीयम्, द्राड्यम्—त्रयो विभजने ।

४५६. शाडु श्लाघायाम्—पूजायाम् । शाडते—पूज्यो भवति । शाड्, शाडः, शाडकः, शाडानः—चत्वारः पूज्ये । शाड्वल्म्—(नवतृणवहुलो देशः) । शाडि, शाडुः, शाडनम्, शाडनीयम्—चत्वारो मान्ते ।

४५७. तिपु ष्टेपु शिपु शेफु क्षरणे—तेपते—[सिञ्चति] । तेपकः, तेपानः—[सिञ्चकः] । तिप्, तिपिः, तेपुः, तेपनम्, तेपनीयम्—[सेचने] । तेपा—(१) । स्तेपते—[भरति] । स्तेपकः, स्तेपानः, स्तिप्, स्तिपितः, स्तेपः—पञ्च [क्षरितरि] । स्तेपनम्, स्तिपिः, स्तेपुः, स्तेपनीयम्—चत्वारः [क्षरणे] । शेपते—विकर्तितुं योग्यो भवति । शिपिः—शिविः, चर्म, शिविराशो नगरम्, यागष्टि-

१. काये यव रमते कायरः, (रोमत्वर्धय), शीरवाचकं सस्फुटभाषापदमिदम् ।

प्रान्तस्य कोकिलाकुण्डम् । शेफते-वपति । शेफस्-शेदम् । शेफकः, शेफालः-
द्वौ वतरि । शेफः-वृक्षः । शेफी, शेफू, शेफ्, शेफनम्, शेफनीयम्-पञ्च वपने ।

४५८. वेष्ट कम्पने च-कम्पने चात् क्षरणे । वेष्टे-कम्पते । वेष्टुः,
वेष्टमानः, वेष्टनः, वेष्टकः, वेष्ट्-पञ्च कम्पनशीले । वेष्टः-वृक्षविशेषः, निम्बवृक्षः ।
वेष्टिः, वेष्टुः, वेष्टनीयम्-त्रयः कम्पने ।

४५९. ग्लैष्ट दैन्ये-दाने (?) । ग्लैष्टे-याचते । गैप् (? , ग्लैप्),
गैपकः (? ग्लैपकः), ग्लैष्टमानः-चत्वारो याचके । ग्लैष्टिः, ग्लैष्टुः, ग्लैष्टनम्,
ग्लैष्टनीयम्-चत्वारो याचने ।

४६०. वुख दृख मृख कखि चलने-बोखते-कम्पते । वुखः, वुखकः,
वुखमानः, वुख्-चत्वारः कम्पितरि । वुखिः, वुखुः, वुखनम्, वुखनीयम्-
चत्वारः कम्पने । स्तर्खते-विस्मरति । स्तर्खः, स्तर्खकः, स्तर्खमाणः-त्रयो
विस्मर्तारि । स्तर्खिः, स्तर्खुः, स्तर्खणम्, स्तर्खणीयम्-चत्वारो विस्मरणे । मर्खते-
विबदते । मूर्खः (? , मर्खः), मर्खकः, मर्खमाणः-चत्वारो विबदितरि मूर्खे ।
म्राख (? , मर्खः), मर्खणम्, मर्खणीयम्, मृखिः-चत्वारो विवादे । कङ्खते-कूर्दते ।
कङ्खः, कङ्खकः, कङ्खानः-त्रयः कूर्दितरि । कङ्खिः-बान्यस्य पतितं स्तवकम् ।
कङ्खुः, कङ्खनम्, कङ्खनीयम्-त्रयः कूर्दने ।

४६१. गेष्ट गेष्ट ग्लेष्ट गतौ च-गतौ चलने च । केपते-गच्छति,
चलति । केपः, केपकः, केपानः-त्रयो गन्तरि । केपिः, केपुः, केपनम्,
केपनीयम्-चत्वारो गमने । गेपते-लघु भवति । गेपः, गेपकः, गेपानः-त्रयो लघौ
(वामने) । गेपिः, गेपुः, गेपनम्, गेपनीयम्-चत्वारो लघुकरणे । ग्लेपते-
(पराधीनो भवति) । ग्लेपः, ग्लेपकः, ग्लेपानः- (पराधीनभवितरि) । ग्लेपिः,
ग्लेपुः, ग्लेपनम्, ग्लेपनीयम्-चत्वारः- (पराधीनभवने) ।

४६२. त्रपूष् लज्जायाम्-त्रपते-लज्जितो भवति । त्रप्ता, त्रपिता, त्रपकः,
त्रपमाणः-चत्वारो लज्जितरि । त्रपिः, त्रपुः-यद्यदधातौ । त्रपणम्, त्रपणीयम्
त्रपा-त्रयो लज्जने ।

४६३. अवि शब्दे-अम्बते-शब्दयति । अम्बनम्, अम्बनीयम्-शब्दने ।

४६४. लवि अवस्रंसने-अवोलम्बने (लटकने में) । लम्बते-अधोनमति
(लटकता है) । लम्बा-शुष्कमलाबूफलम् । लम्बिः, लम्बनम्, लम्बनीयम्-
त्रयोऽवोलम्बने ।

१. चादत्र चलनमुपरिनिर्दिष्ट गत्वा सह समुचीयते । एतेन गतिचलनबोधो द्रष्टव्यः ।

४६५. कवृ^१ वर्णे—सौन्दर्ये । कवरते—शृङ्गारं करोति । कवरी—(केश-
वेशयुता) । कवरः, कवरकः, कवरमाणः—त्रयो वर्णकर्तरि (रंगने वाले में) ।
कवरणम्, कवरणीयम्—द्वौ रजने ।

४६६. क्लीवृ अघाष्टर्थे—कोमले (मुलायम में) । क्लीवते—कोमलो भवति ।
क्लीवः, क्लीवकः, क्लीवानः—त्रयो नपुंसके । क्लीवनम्, क्लीवनीयम्—द्वौ कोमल-
भवने ।

४६७. क्षीवृ मदे—स्थौल्ये । क्षीवते—स्थूलो भवति । क्षीवः, क्षीवकः,
क्षीवानः—त्रयः स्थूले पुरुषे । क्षीविः, क्षीवुः, क्षीवणम्, क्षीवणीयम्—चत्वारः स्थौल्ये
मेदोवर्धने ।

४६८. क्षीष्टृ, चीष्टृ कथने—पूजने । क्षीमते—पूज्यो भवति । क्षीमः,
क्षीमकः, क्षीमानः—त्रयो पूज्ये । क्षीमिः—वृक्षः, मार्जारः । क्षीम्नुः—(१) क्षीमनम्,
क्षीमनीयम्—पूजने । क्षीमते—मान्यो भवति । क्षीमः, क्षीमकः, क्षीमानः—त्रयो
मान्ये । क्षीमिः, क्षीमनम्, क्षीमनीयम्—त्रयो मानने ।

४६९. रेष्टृ भर्त्सने—गर्जने । रेमते—गर्जति । रेमः—हस्ती । रेमकः,
रेमाणः—द्वौ गर्जितरि । रेमिः, रेम्नुः, रेमणम्, रेमणीयम्, रेम्—पञ्च गर्जने ।

४७०. अमिर्भमि शब्दे—ध्वनौ । अम्मते—आह्वयति, शब्दयति । अम्मः—
[जलम्] । अम्मकः, अम्मानः—शब्दयितरि । रम्मते—गायति । रम्मा—देवछी-
कन्या (अप्सरा) । रम्मिः, रम्मुः, रम्मणम्, रम्मणीयम्—चात्वारो गान-
कर्मणि । रम्मः—मनोवायुः । आरम्मः—बुद्धिवायुः । विरम्मः—चित्तवायुः ।
सुरम्मः—अहंकारवायुः । संरम्मः—आत्मवायुः ।

४७१. छमि स्फमि प्रतिबन्धे—अवरोधे । स्तम्मते—तिष्ठति । स्तम्मः—
कम्मः (खम्बा इति भाषायाम्) । स्तम्मकः, स्तम्मानः—स्थातरि । स्तम्मिः,
स्तम्मः, स्तम्मनम्, स्तम्मनीयम्—स्थितौ । स्तम्मते—चतसृषु दिक्षु बध्नाति ।
स्तम्मः—परिमातृ काष्ठम् (नापने वाली लकड़ी) । स्तम्मकः, स्तम्मानः—मापके ।
स्तम्मिः, स्तम्मुः, स्तम्मनम्, स्तम्मनीयम्—चत्वारो माने ।

४७२. जमि जृमि गात्रविनामे—शरीराख्ये । जम्मते—अलसो भवति ।
जम्मः—राक्षसः । जम्माः—वृक्षः । जम्मकः, जम्मानः—द्वौ अलसे । जम्मिः,
जम्मनम्, जम्मनीयम्—त्रय आलस्ये । जृम्मते—अलसो भवति (र्जेषता है) ।

जृम्भा-पञ्चमदुः (१) पत्न्या जृम्भणम् । जृम्भकः, जृम्भाणः-द्वौ अल्लसे (ऊँघने वाले में) । जृम्भिः, जृम्भुः, जृम्भणम्, जृम्भणीयम्-चत्वार आल्लसे (ऊँघने में) ।

४७३. शल्ल^१ कथने-वचने । शल्लते-वदति । शल्ला-वदित्री । शल्लकः, शल्लानः-द्वौ कथयितरि । शल्लनम्, शल्लनीयम्, शल्लिः, शल्लुः-चत्वारः कथने ।

४७४. वल्ल^२ भोजने-अदने । वल्लते-अति । वल्लः, वल्लकः, वल्लानः, वल्लाळः-चत्वारो मक्षयितरि । वल्लिः-लता, दीपश्च । वल्लनम्, वल्लनीयम्-द्वौ मक्षणे । वल्लमः-पतिः । वल्लभा-पत्नी ।

४७५. गल्भ अघाष्टर्थे-दाढ्ये । गल्भते-जानाति । गल्भः, गल्भकः, गल्भानः-त्रयश्चतुरे विदुषि । गल्भनम्, गल्भनीयम्, गल्भिः, गल्भुः-चत्वार-श्चातुर्ये ।

४७६. ष्टुभ ष्टुभि स्तम्भने-स्थित्याम् । स्तोमते-तिष्ठति । स्तोमकः, स्तोमानः-द्वौ स्थातरि । स्तुभिः, स्तुभुः, स्तोमनम्, स्तोमनीयम्-चत्वारः स्थितौ । अनुष्टुप्-छन्दोविशेषः । स्तुम्भते-तिष्ठति । स्तुम्भकः, स्तुम्भानः-द्वौ रथातरि । स्तुम्भिः, स्तुम्भुः, स्तुम्भनीयम्-चत्वारः स्थापने । कुस्तुम्भरम्-वान्यकम् (धनिया) ।

४७७. खुण घुण चिणि घुणि घृणि ग्रहणे-खोणते-गृह्णाति । खोणः, खोणकः, खोणानः-त्रयो ग्रहीतरि । खुणिः-(१) । खोणनम्, खोणनीयम्-ग्रहणे । खोणते-गृह्णाति । खोणकः, खोणानः-द्वौ ग्रहीतरि । खुणिः, घुणिः-द्वौ सर्वे, पूज्य-पादभुनौ । खोणा-नासिका । खोणी-वराहः । खोणनम्, खोणनीयम्-द्वौ ग्रहणे । घिणगते-विमजति (१) । घेणुः, -(१) । घिणकः, घिणानः-द्वौ विमजितरि । घिणनम्, घिणनीयम्-द्वौ विमागे । घुणगते-पीडयति । घुणा-(१) । घुणकः, घुणानः-द्वौ पीडयितरि । घुणनम्, घुणनीयम्-नासिकामलम् । घृणगते-(घक्का देता है) । घृणः, घृणकः, घृणानः-त्रयः (घक्का देनेवाले में) । घृणनम्, घृणनीयम्-द्वौ (घक्का देने में) । घृणः^३-कीटः । घृणः^१-रविमः ।

१. इह भान्तप्रकरणे शल्ल-वल्ल धात्वो पाठोऽप्रासङ्गिकः । काशकृत्स्नीयस्य सक्षेपे कातन्त्र-धातुपाठ इह 'शल्ल कथने, वल्ल भोजने' इत्येव पठ्यते । अतः काशकृत्स्नीय पाठ इह अष्ट स्यात् । कन्नडटीकाकृता तु यथोद्धृतानि पदानि तथा तत्समये 'शल्ल वल्ल' इत्येव पाठ आसीदिति निश्चियते ।

२. द्रष्टव्या इतः पूर्वा टिप्पणी ।

३ 'घृण, घृणि.' अत्र नुमासाम् कश्चमिति न शक्यते ।

४७८ घूर्ण भ्रमणे—घूर्णते—भ्रमति । घूर्णकः, घूर्णनः—द्वौ भ्रमणकर्तरि । घूर्णम्, घूर्णितम्, घूर्णनम्, घूर्णनीयम्—चत्वारो भ्रमणे ।

४७९ अंसु प्रसादे—विश्वासघाते । अंसते—वञ्चति । अंसकः, अंसानः—द्वौ वञ्चके । अंसिः, अंसनम्, अंसनीयम्—त्रयो वञ्चने ।

४८०. पण पन व्यवहारे स्तुतौ च—पणते, पणायते^१—व्यवहरति । पणिनः—मुनिः, वैश्यः । विपगः, पण्यवीधिः (१, यि, का—द्वौ आपणश्रेण्याम् । पगम्—निष्कदशांशं सुवर्णम् । पाणिः—हस्तः । पगकः, पगानः—द्वौ व्यवहर्तरि । पणिः, पणुः, पनम्, पणनीयम्, पण्यम्—पञ्च मूल्ये । पनत पनायतं—स्तौत । पनकः, पनानः—द्वौ स्तोत्रि । पनसः—यजुर्वंशः, एतन्नामा वृक्षावशेषः ('कटहल' इति माषाद्या प्रसिद्धः) । पनिः—कर्म, जलविन्दुः । पननम्, पन्यम्, पननीयम्—त्रयः स्तुतौ । पानम्, पानकम्—द्वौ पानक्रियायाम् । पानायम्—जलम् ।

४८१. भाम क्राध—भामत—क्रुद्धो भवति । मामा, मामिनो—स्त्री । भामकः, भामानः—द्वौ क्रुध्यमाने । भामः, भामुः, भामनम्, भामनीयम्, भाम्यम्—पञ्च—क्राधे ।

४८२ क्षमूष् सहने—क्षमते—सहते (क्षमा करोति) । क्षमा, क्षामिः, क्षमणम्, क्षमणीयम्, क्षान्तः—पञ्च सहने । क्षमकः, क्षमाणः, क्षान्तः—त्रयः सोढरि (क्षममाणे) । क्षामम्, क्षामकम्—द्वौ (१) ।

४८३. क्षमै क्षारणे—क्षमायते—सहते । क्षमा—भूमिः । क्षमायकः, क्षमायमाणः—द्वौ सहमाने । क्षमायिः, क्षमाणम्, क्षमाणीयम्—त्रयः सहने ।

४८४. कमु कान्ता—कमते, कामयत^२—इच्छति । कान्तः—पतिः । कान्ता—पत्नी । कान्तिः—प्रकाशः । कामना—स्त्री । कामः, कामकः—विट् पुरुषः । कामनम्—इच्छा, आसक्तिः । कमिः, कमुः, कमनम्, कमनीयम्, काम्यम्, काम्यम्—षड्—इच्छायाम् । कामी—व्यसनी ।

४८५. अय वय वय सय चय तय रय गतौ—अयते—चलति । अयः—अष्टं कार्यम् । आयः—मर्म । अयस्—लौहः । आयुस्—जीवनम् । अयि, अये—स्त्रीसंबोधने । आयी—माता । अयनम्—मार्गः । उत्तरायणम्, दक्षिणायनम्—

१ पणते, पणायते, पनते, पनायते, कमते, कामयते—अत्र 'आयणिङी' क्य विकल्पेति इति न ज्ञायते । पाणिनीयास्त्वार्षचाष्टक एव आयणिङीविकल्प सगिरन्ते ।

२ द्रष्टव्या ५० ७९, टि० १ ।

३ द्रष्टव्या ५० ७९, टि० १ ।

सूर्यरयस्य उत्तरदक्षिणयोर्गतिः । अव्यः, आव्यः, अव्यकः, आव्यकः, अव्यमानः—
 पञ्च गन्तरि । वयते—उड्डायते । वयस्—पक्षी, वृद्धः । वायुः—अनिलः । वयी-
 क्षी । वायिः—सगोत्रः । वायः—व्ययः । वयनम्, वयिः, वयुः, वय्यम्, वाय्यम्,
 वयनीयम्—षट् चलने । वायम्—मुखम् । वयनम्, वयणम्, वयकः, वायकः,
 गयमानः (१, वयमानः)—[पञ्च] गन्तरि । पयते—रक्षति । पयकः, पायकः,
 पय्यः, पाय्यः, पयमानः—[पञ्च] रक्षितरि । पविः, पाविः—दरिद्रः । पायुः—
 गुदम् । पयुः, पयनम्, पयनीयम्—[त्रयो] रक्षणे । पयस्—जलम्, द्रुग्वम् ।
 पायः—(१) । मयते—क्लिष्टं कार्यं करोति । मयः—विश्वकर्माणो ज्येष्ठभ्राता ।
 मायः—राक्षसः माय (१) । मयुः—गन्धर्वः । मयूरः—कल्पापी । माया—मयस्य पुत्री,
 नामिराक्षः पत्नी, अन्तस्य (१) माता । मायिः—मयस्य पुत्री, कश्यपस्य पत्नी,
 सूरपञ्चम्, सिंहः, वक्रतारकः, अश्वघुस्त्रिनो माता । मयकः, मायकः, मयमानः,
 मायावी, 'मायिकः', 'मायी', 'मय्यः, माय्यः—एतेऽष्टौ मायाविनि । मयनम्—
 वृक्षं जलेष्मप्रव्यम् ('गौद' इति मापायाम्, मोम वा) । मै—शरीरम् । मायुः—
 नाशः । गोमायुः—शृगालः । गोमयम्—गवा पुरीषम् । चयते—परिहासं करोति ।
 चयकः, चायकः, चयमानः, चय्यः^३, चाय्यः^३—पञ्च परिहासकर्तारि । चयिः,
 चयुः, चयनम्, चायम्—चत्वारः परिहासे । तयते—जुम्बति । तयः, तयकः,
 तयमानः, तय्यः—चत्वारश्चुम्बितरि । तयिः, तयुः, तयनम्, तयनीयम्—चत्वा-
 रश्चुम्बने । रयते—आम्ररसं निष्पादयति (आम्ररसं वनात्त ई) । रयकः,
 रयमानः—द्वौ आम्ररसनिष्पादयितरि । रयिः, रायिः—द्वौ मुवर्णे । रयः—शीघ्रम् ।
 रायः—मान्यवान् । रयुः, रयणम्, रय्यम्, रयणीयम्—चत्वारश्चोभने ।

१ पाणिनीया. 'मायावी मायिक मायी' इत्येतान् नङिप्रत्ययान् आचक्षते । इह
 तु कृतन्तेषु पाठसामर्थ्याद् कृतन्ता एते इति स्पष्टं जायते । एवं च प्रवृत्तिः काशकृत्स्नधातु-
 वृत्तिवित्यत्राप्युपलभ्यते । यथा—पाणिनीयेस्तङिनान्तत्वेन स्वीक्रियमाणा 'वाग्मी, वाचाळः
 वाचाटः' अत्र कृतन्तत्वेनान्युपगमा (३० १।३० वातुन्यास्याने) । पूर्वकाले कृतन्तत्वेन परि-
 भाष्यमाणा वृद्धेः अच्चा औत्तरकालिकैर्वैयाकरणैस्तङितान्तत्वेन प्रतिज्ञाता । तथा ह्यह
 क्षीरत्स्नामी—'काल्पनिके हि प्रकृतिप्रत्ययविभागे द्राक्षिमाडय कस्मिंश्चिद् व्याकरणे वानोरेव
 साधिता, एवं नेदिघाटयो नेदत्याटे' (क्षीरतरङ्गिणी १।८०, पृष्ठ ३३) । इह अस्मत्स्मृत्करणे-
 त्स्माकीना टिप्पयपि द्रष्टव्या ।

२. द्रष्टव्येह टिप्पणी १ । चुरादौ तु चात्वन्तरम् ।

३ 'चय्यम्' यत्प्रत्ययान्तम्, 'चाय्यम्' ण्यत्प्रत्ययान्तम् । उभावपि प्रत्ययौ पाणिनीयानां
 मते कृत्यप्रसङ्गी, तौ च मावे कर्मणि च प्रयुज्येते । इह वृत्तौ तु बहुत्र यदण्यत्प्रत्ययान्तानां
 कर्तारि प्रयोग उपलभ्यते । यथैव कर्तारि प्रयुज्यमानानां 'चयक, चायक, चयमानः'
 आदीनां प्रकरणे चय्यः चाय्य एते पठ्येते, कर्तारि चात्रै प्रदृश्येते ।

४८६. ण्य रक्षणे च—त्राणे चात् चलने च । नयते-रक्षति । नयकः
नायकः, नय्यः, नाय्यः, नयमानः—पञ्च रक्षितरि । नयः, नयिः, नयुः, नायः,
नयनम्, नयनीयम्—षट् रक्षणे । नाय्-त्वा । नायी-शुनी ।

४८७. दय दानगतिद्विसाऽऽदानेषु—दयते-ददाति । दयाळुः, दयकः,
दयमानः, दय्यः, दाय्यः, दायकः, दायी-सप्त दातरि । दयुः, दयिः, दय्यम्,
दायम्, दयनम्, दयनीयम्—षट् दाने । दायमत्तीति (—फलं मुह्यते) दयादः—
पुत्रादिः, दायहर्ता । दया-कृष्ण । दयिता-स्त्री ।

४८८. ऊयी तन्तुसन्ताने—तन्तुसंयोगे । ऊयते-सीव्यति, संयोजयति ।
ऊयकः, ऊयमानः—द्वौ ऊर्णनामौ, वस्त्रवायके । ऊयिः, ऊयुः, ऊय्यम्, ऊयनम्,
ऊयनीयम्—पञ्च संयोजने ।

४८९. पूयी विश्वरणे दुर्गन्धे च—श्वयथौ, दुर्गन्धे च । पूयते-श्वयति ।
पूयकः, पूयमानः—द्वौ श्वयितरि । पूयम्, पूयिः, पूयुः, पूयनम्, पूयनीयम्—पञ्च
श्वयथौ । पूयशोणितम्—दुष्टं दुर्गन्धं वा रक्तम् ।

४९०. क्यूी^१ शब्दे—कूयते-शब्दं करोति । क्यूकः, क्यूमाणः—द्वौ शब्द-
यितरि । क्यूयिः, क्यूयुः, क्यूयः, क्यूयणम्, क्यूयणीयम्—पञ्च शब्दे ।

४९१. क्षमायी विधूनने—दाने । क्षमायते-ददाति । क्षमायकः, क्षमाय-
माणः—द्वौ दातरि । क्षमायिः, क्षमायुः, क्षमायणम्, क्षमायणीयम्—चत्वारो दाने ।

४९२. स्फायी ओप्यायी वृद्धौ—स्फायते-वर्धते । स्फायकः, स्फायमानः—
द्वौ वर्धितरि । स्फायिः, स्फायः, स्फायुः, स्फायनम्, स्फायनीयम्, स्फायत्-
षट् वर्धने । स्फायः स्फी—स्फायघातोः स्फी आदेशो भवति । स्फीतम्—वृद्धम् ।
आप्यायते—क्षुषितो भवति । आप्यायकः, [आ]प्यायमानः—द्वौ क्षुषिते ।
प्यायिः, प्यायुः, प्यायनम्, प्यायनीयम्—चत्वारो क्षुषायाम् । प्याय. पीः—
प्यायघातोः पी आदेशो भवति । पीतम् पीतिः—द्वौ क्षुषि । पीत्या सह वर्तते
(क्षुषितो भवति) सपीतिः—तृष्णा, तृषा ।

४९३. तायृ सन्तानपाळनयोः—सन्ताने रक्षणे च । तायते—रक्षति ।
तायकः, तायमानः, तायः^२, ताय्यः—चत्वारो रक्षितरि । तायिः, तायी^३—द्वौ
जनन्याम् । तायुः, तायनम्, तायनीयम्—त्रयो रक्षायाम् ।

१ अत्र पाठब्रह्म प्रतीयते । 'क्यूी शब्दे' इति युक्तं पाठं स्वात्, तथैव 'कूयते'
इत्याद्युदाहरणेष्वपि श्रेयम् । कात्स्न्यपाठपाठेऽपि 'क्यूी' इत्येव पाठः ।

२. हिन्दीभाषाया पितृव्येष्टभातरि प्रयुज्यमान 'ताया' शब्दोऽयैवापब्रंशः सम्भवति ।

३. पितृव्येष्टभ्रातृर्नायाया (नदी मा-इत्यर्थे) प्रयुज्यमान 'तायी' शब्दोऽयमेव
सम्भवति ।

४९४. शल शल्ल शल्लिक चल्ने—कम्पने । शलते—चलति, कम्पते । शलकः, शलमानः—द्वौ कम्पितरि । शलभः—धान्योत्पत्तिः । शालूरः—मण्डूकः । शालूकम्—कमलकन्दः । शलाका—केशः, लोहयष्टि (सलाई इति भाषायाम्) । शालकः—देवरः । शल्यम्—अस्थि । शलितम्—शल्यम् । शाला—गृहम् । शलिः, शलुः, शलनम्, शलनीयम्—चत्वारः कम्पने । शलिका—लोहयष्टिः ('सलाई' इति भाषायाम्) । शल्लते—कम्पते । शल्लकः, शल्लमानः—द्वौ कम्पितरि । शल्लिः, शल्लुः, शल्लनम्, शल्लनीयम्—चत्वारः कम्पने । शल्लङ्कते—भ्रमं करोति, तपस्यति । शलङ्कः—ब्रह्मणः पुत्रः । शालङ्कायनः—शलङ्कस्यापत्यम् । शालङ्कायिनिः—शलङ्कायनस्य सुतः । शलङ्कनम्, शलङ्कनीयम्—द्वौ तपस्यने ।

४९५. बुल बुल्ल सेचने—वर्षणे । बोलते—वर्षति । बोलः, बोलकः, बोलमानः—त्रयः संघर्षितरि । बुलिः, बुलुः, बोलनम्, बोलनीयम्—चत्वारः संघर्षणे । बुल्लते—वर्षति । बुल्लः, बुल्लमानः—द्वौ वर्षितरि । बुल्लिः—मगः । बुल्लम्—(?) । बुल्लनम्, बुल्लनीयम्—द्वौ वर्षणे ।

४९६. तुल तुल्ल द्रवणे—तोलते—परिमाति (तोलता है) । तुला—तोलनसाधनम् (तराजू इति प्रसिद्धम्) । तुला—राशिविशेषः । तुलिः, तुलुः, तुलनम्, तुल्यम्, तौल्यम्, तुलितम्—षट् परिमाणे । तुल्लते । तुल्लकः, तुल्लमानः । तुल्लिः, तुल्लुः, तुल्लनम्, तुल्लनीयम् ।

४९७. बल बल्ल संवरणे—प्रसारे । बलते—विस्तारयति । बलकः, बलमानः, द्वौ विस्तारयितरि । बालम्—केशः, पुच्छम् । बालिः—देवेन्द्रस्य पुत्रः । बलितम्—(?) । बलम्, बलिः, बलुः, बलनम्, बलनीयम्—पञ्च विस्तारे । बल्लते—संवृणोति (लपेटता है) । बल्लकः, बल्लमानः—द्वौ संवरितरि । बल्ली—लता । बल्लरिः—गुच्छः । बल्लः—गोपालः (ग्वाला), आभीरः (अहीर), देशः । बल्लनम्, बल्लम्—संवरणे ।

४९८. मल मल्ल मुल मुल्ल धारणे—वर्षणे । मलते—वर्षयति । मलकः, मलमानः—द्वौ वर्षितरि । मलम्—पुरीषम् । मल्लिनम्—कल्मषम् । आम्लकः—अम्लः । मला—वर्षा । माला—दुष्पाटिसंग्रथनम् । मालिनी—मालासंग्रथिका, वृत्तविशेषः, समुद्रशास्त्रम्, देवकन्या । मलेयः, मलयः—पर्वतविशेषः । मालेयः, मलयजः—द्वौ श्रीगन्धे, चन्दने । मालम्—अवरोधरहित स्थानम्, समसूचिः ।

१. वृत्तौ 'संवरणे' इत्यस्य 'प्रसारे' इत्यर्थो ज्ञापितः । परन्तु आख्यातपदनिर्देशे 'बलते' इत्यस्य 'प्रसारयति' 'बल्लते' इत्यस्य 'संवृणोति' (लपेटता है) इति विरुद्धार्थो निर्दिष्टः ।

मालिका-आपणम् । माली-(१) । मालः-(१) । मल्लते-सहते । मल्लकः, मल्लमानः-द्वौ सहनकर्तार । मल्लः-मल्लयुद्धकर्ता (पट्टवान्) । मल्लिः, मल्लिका-द्वौ पुष्पे । मल्लनम्, मल्लनीयम्-द्वौ सहने । मोलते-सहते । मुलकः, मुलमानः-द्वौ सोदर । मुल-स्तनम्, कीलकम् । मुलः-शयः । मुल्लते-शोचति । मुल्ला, मुल्लनम्, मुल्लनीयम्-त्रयः शोचने । मुल्लः-कण्टकम् । मुल्ला, मुल्लकः, मुल्लानः-त्रयः शोचयितरि ।

४९९. मल्ल मल्ल परिभाषणहिसादानेषु-गालिप्रदाने, हिंसाया, दाने च । मल्लते-गालि ददाति । मल्लकः, मल्लमानः-द्वौ गालिप्रदातरि^१ । मल्लकः, मल्लकः, मल्लमानः-त्रयो गालिप्रदातरि । मल्ला, मल्ली, मल्ला^२, मल्ली^३-चत्वारः स्तुतौ । मालः-(हलस्य पौत्रम्-काल इतिमाषायां प्रसिद्धम्) । मल्लनम्, मल्लनीयम्-द्वौ गालिप्रदाने । मल्लते-हिनस्ति । मल्लः, मल्लमानः-द्वौ हिंसके । मल्लकः-क्षत्रः । मल्ला-(१) । मल्लनम्, मल्लनीयम्-द्वौ हिंसायाम् । मल्ला-तकिः-औषधविशेषः ('मिलावा' इति प्रसिद्धः) ।

५००. मिल् मिल् वनप्रदेशे-वनगमने । मेलते-उन्मत्तो भवति । मेलः, मेलकः, मेलमानः-त्रय उन्मत्ते । मेलिः, मेलः, मेलनम्, मेलनीयम्-उन्मादे । मिह्लते-वने क्रीडति । मिह्लः^३, मिह्लकः, मिह्लमानः-त्रयो वनचरे । मिह्लाम् (१), मिह्ल-द्वौ वनुषि ।

५०१. कल संख्याने-गणनायाम् । कलते-वयसो गणनां करोति । कालः-शिवः, यमः । कालिः, कलिका-पावती । कलिः-चतुर्थयुगपुरुषः । कालिका, उत्कालिका-द्वौ उदाहरणव्यपदेशे । कललम्-संयोगः । कलना-गणना । कलकलः-गद्गद्स्वरः । कालिमा, कालः-द्वौ काले । कलकः, कलमानः-गणकः । कलना-गणितम् । कालीनः, काल्यः-द्वौ काल उत्पन्नौ । कल्-पाषाणः । कल्लः, कल्लनम्, कल्लनीयम्, कल्यम्, कल्यणम्, कल्याणम्-षट् शुभे ।

५०२. कल्ल अव्यक्ते शब्दे-कल्लते-उच्चैरव्यक्तं शब्दयति । कल्लकः, कल्लमानः-उच्चे शब्दयितरि । कल्ल-चोरः । कल्लः-तैलपदार्थः । कल्लुः-पाषाणः । कल्लनम्, कल्लनीयम्-कोलाहले । कल्लोलः-क्रीडा ।

५०३. तेवृ देवृ देवने-दुःखे । तेवते-दुःखितो भवति । तेवकः, तेव-

१. अग्रे 'मालुक' पदेन सहाय पाठ पुनः पठ्यते ।

२. मल्लभातो रूपम् ।

३. 'मील' इति लोके प्रसिद्धोऽप्येवापभ्रंशः ।

मानः—द्वौ दुःखिनि । तेवनम्—पिण्याकम् । तेवम्—आर्द्रम् । तेविः, तेवुः, तेवनीयम्—त्रयो दुःखे । देवते—पूजयति । देवलः, देवलकः—देवोपवीवी (पुत्री इति माषायाम्) । देवकः, देवमानः—पूजयति । देवनम्, देवनीयम्, देविः, देवुः, देव्यम्—पञ्च पूजने । दैवम्—माग्यम् ।

५०४. वेवृ शेवृ केवृ खेवृ गेवृ घेवृ ग्रेवृ ग्लेवृ मेवृ पेवृ म्लेवृ सेचने—वर्षणे । सेवते—वर्षति सेवयति । सेवकः, सेवमानः—वर्षकः, परिचारकः । सेवन्ती, सेवन्तिका—पुष्पविशेषः । सेवका—परिचारिका । सेवा—परिचर्या । सेवनम्, सेवनीयम्, सेविः, सेवुः, सेव्यम्, सैव्यम्—षट् गृहकार्ये । सेवालः—‘काई’ इति प्रसिद्धम् । शेवते—राजपरिषदि उपविशति । शेवः, शेवमानः, शेवः, शेवः—‘चत्वारो’ राजपरिषद्युपवेशके । शेवनम्, शेवनीयम्, शेव्यम्, शैव्यः, शेविः, शेवुः, शेवा—राजपरिषद्युपवेशने । केवते—रिक्तो भवति । केवकः, केवलः, केवः, केवमानः, केव्—पञ्च रिक्ते । केविः, केवुः, केवा, केवनम्, केव्यम्, कैव्यम्—षट् रिक्तीभावे । खेवते—आतुरो भवति । खेवः, खेवकः, खेवलः, खेवमानः, खैवः—पञ्च आतुरे । खेव्, खेवी, खेविः, खेवुः, खेवनम्, खेव्यम्, खैव्यम्—षट् आतुरतायाम् । गेवते—वर्षति । गेवकः, गेवमानः—द्वौ वर्षके । गेवनम्, गेवनीयम् वर्षणे । घेवते—वपति (बोता है) । घेवकः, घेवमानः—चत्सरि । घेवनम्, घेवनीयम्—बीजवपने । ग्रेवते—निगिरति । ग्रेव्, ग्रेवः, ग्रेवकः, ग्रेव्यः, ग्रैव्यः, ग्रेवमानः—षट् निगरीतरि । ग्रैविः (१, ग्रेविः), ग्रेवुः, ग्रेवा, ग्रेवणम्, ग्रेवणीयम्—पञ्च निगरीतरि । ग्रैविः (१, ग्रेविः), ग्रेवुः, ग्रेवा, ग्रेवणम्, ग्रेवणीयम्—पञ्च मुखस्थे द्रव्ये (कौर इति माषायाम्) । ग्लेवते—श्वयति (फूलता है) । ग्लेव्, ग्लेवः, ग्लेवकः, ग्लेव्यः, ग्लैव्यः, ग्लेवमानः—षट् श्वयतिरिति । ग्लेवनम्, ग्लेवा, ग्लेवनीयम्, ग्लेविः, ग्लेवुः—पञ्च श्वयथौ । मेवते—(लगाता है) । मेव्, मेवः, मेवकः, मेवमानः, मेव्यः, ग्रैव्यः—षट् (लगाने वाले) । मेविः, मेवुः, मेवनम्, मेवा, मेवनीयम्—(लगाना) । पेवते—शीतं करोति । पेव्, पेवः, पेवकः, पेवलः, पेव्यः, पैव्यः, पेवमानः—षट् शीतीकर्तरि । म्लेवते । म्लेव्, म्लेवः, म्लेवलः, म्लेव्यः, म्लैव्यः, म्लेवमानः । म्लेविः, म्लेवुः, म्लेवनम्, म्लेवनीयम् ।

५०६. रेवृ प्लवगतौ—अग्नेण चलने । रेवते—अग्नेण चलति । रेव्, रेवकः, रेवळः, रेव्यः, रैव्यः, रेवमाणः—षट् अग्नेण गन्तरि । रेवणः—सत्पुरुषमुख-

१. अत्र ‘शेव’ द्वि पठ्यते तेन त्रय एव, न चत्वार । यद्वा पूर्वत्र ‘शेव’ इत्यस्य स्थाने ‘शेवक’ इति स्यात् ।

जन्मा रेणुकापुत्रः । रेवा-सोमा, मेखलपुत्री, वाणासुरपत्नी, नर्मदा । रेवती-
दक्षपुत्री, चन्द्रपत्नी । रेवुः-नदी । रेविः-अमेण गन्त्री । रेवणीयम्-अमेण गमनम् ।

५०६. क्लेश बाधने-दुःखे । क्लेशते-दुःखितो भवति, अमं करोति ।
क्लेश्, क्लेशकः, क्लेशमानः, क्लेश्यः क्लैश्यः-पञ्च अमकर्तरि, दुःखिते ।
क्लेशिः, क्लेश्यः, क्लेशनम्, क्लेशनीयम्-चत्वारः अमे ।

५०७. पर्षः स्नेहने-तैले । पर्षते-स्निग्धो भवति । पर्षः, पर्षकः, पर्ष-
माणः-त्रयः स्नेहयुक्तं । पर्षिः, पर्षुः, पर्षणम्, पर्षणीयम्-चत्वारः स्नेहने ।

५०८. धुक्ष धिक्ख संदीपनक्लेशनजीवनेषु-क्षुषायाम्, अमे,
जीवने च । धुक्षते-क्षुषितो भवति, आन्तो भवति । धुक्षः, धुक्षकः, धुक्षाणः-
त्रयो क्षुषिते । धुक्षिः, धुक्षुः, धुक्षणम्, धुक्षा, धुक्षणीयम्-पञ्च क्षुत्कर्मणि ।
धिक्खति-जीवति । धिक्ख, धिक्खकः, धिक्खणः-त्रयः प्राणधारके (जीवितरि) ।
धिक्खः (१, धिक्खिः), धिक्खुः, धिक्खा, धिक्खणः (१, धिक्खणम्), धिक्खणीयम्-जीवने ।

५०९. वृक्ष वरणे-आवरणे^१ । वृक्षते-आच्छादयति । वृक्षः^२, वृक्षाणः-
आच्छादनकर्तरि । वृक्षिः, वृक्षः (१, वृक्षुः), वृक्षणम्, वृक्षा, वृक्षणीयम्-पञ्च
आवरण ।

५१०. शिक्ष विद्योपादाने-विद्याग्रहणे । शिक्षते-पाठयति । शिक्षकः,
शिक्षमाणः-द्वा अध्यापयितरि । शिक्षिः, शिक्षुः, शिक्षा, शिक्षणम्, शिक्षणीयम्-
पञ्चाध्यापने ।

५११. मिक्ष याच्च्वायाम्-याचने । मिक्षते-याचते । मिक्षुः, मिक्षकः,
मिक्षमाणः-त्रयो याचयितरि । मिक्षा, मिक्षिः, मिक्षणम्, मिक्षणीयम्, मिक्षम्,
मैक्षम् (१, मैक्ष्यम्)-षट् याचने ।

५१२. दक्ष वृद्धौ शीघ्रे च-वर्धने त्वरायां च । दक्षते-वर्धते, त्वरति ।
दक्षः-एतन्नामा पुरुषः, शिवस्य श्वसुरा । दक्षिः, दक्षुः, दक्षणम्, दक्षा, दक्षणीयम्

१. 'स्पर्श स्नेहने' इति कातन्त्रपाठ, चान्द्रपाठश्च ।

२. बोपदेवौ वरणे=स्वीकार इत्याह ।

३. अत्रार्थे मन्त्रवर्णो भवति-किस्मिन् वन क उ स वृक्ष आस यतो बावापृथिवी निह-
तस्तु । यजु १७।२० । अत्र वनम्, वृक्ष अभ्या पदान्या सर्वस्यास्य ब्रह्माण्डस्य संभजनो-
यम् आच्छादक च कारण (प्रकृतिभूतं) किमासीदिति पृच्छयते । 'वन-वृक्ष' शब्दाभ्या वेदे
ब्रह्माण्डस्य मूलभूता प्रकृतिरुच्यते ।

—पञ्च त्वरणे । दाक्षायणी—सती देवी, शिवपत्नी । दक्षम्—दक्षिणपार्श्वम् । दक्षिणम्—दक्षिणा दिक् । दक्षिणा—दानम् ।

५१३. ऋक्ष हिंसायां दीप्तौ च—हिंसने प्रकाशे च । ऋक्षते—कृन्तति (हिनस्ति) । ऋक्षः—भालुः, तारकम् । ऋक्षकः, ऋक्षमाणः—द्वौ विकर्तनशीले । ऋक्षिः, ऋक्षुः, ऋक्षणम्, ऋक्षणीयम्—चत्वारो विकर्तने ।

५१४. प्लक्ष छायायाम्—प्लक्षते—छाया भवति । प्लक्षः—वृक्षविशेषः । प्लक्षिः, प्लक्षुः, प्लक्षणम्, प्लक्षणीयम्—चत्वारश्छायाकर्मणि ।

५१५. अक्ष खेलने—क्रीडने । अक्षते—क्रीडते । अक्षः—क्रीडनम्, इन्द्रियं च । अक्षि—चक्षुः । अक्षकः, अक्षमाणः—द्वौ क्रीडितरि । अक्षणम्, अक्षणीयम्—द्वौ क्रीडने । परोक्षः—[इन्द्रियेभ्यः परः] कालविशेषः ।

५१६. कक्ष धारणे—कक्षते—धरति । कक्षकः, कक्षमाणः—द्वौ धरितरि । कक्षः—शरीरावयवविशेषः (बगल इति माषायाम्) । कक्षिः—शङ्का । कक्षणम्, कक्षणीयम्—द्वौ धरणे ।

५१७. पक्ष विभागे—विभजने । पक्षते—विभजते । पक्षः—विभागः । पक्षकः, पक्षमाणः—विभक्ता । पक्षी—आकाशचारी प्राणीः । पक्षिणी—तिथिः । पक्षिलः—चन्द्रः, वात्स्यायनमुनिः । पक्षघरः—मासः, पक्षी ।

५१८. ऋमुक्ष चातने—मारणे । ऋमुक्षते—मारयति । ऋमुक्षाः—देवेन्द्रः । ऋमुक्षणम्, ऋमुक्षणीयम्—द्वौ मारणे ।

५१९. वक्ष पालने—त्राणे । वक्षते—रक्षति । वक्षकः, वक्षमाणः—द्वौ पालयितरि । वक्षस्—उरः । वक्षणम्, वक्षणीयम्—रक्षणम्, पालनम् ।

५२०. कुक्ष पूरणे—मरणे । कुक्षति—भरति । कुक्षकः, कुक्षमाणः—द्वौ पूरयितरि । कुक्षिः—उदरम् । कुक्षणम्, कुक्षणीयम्—द्वौ मरणे ।

५२१. इक्ष आस्वादने—इक्षते—स्वदते । इक्षकः, इक्षमाणः—स्वदितरि । इक्षुः—‘ईख’ इति प्रसिद्धः । इक्षणम्, इक्षणीयम्—द्वौ स्वदने ।

५२२. मक्ष दशने—मक्षते—दशति । मक्षकः, मक्षमाणः—द्वौ दंशके । मक्षुः, मक्षुकः—मक्षिका । मक्षणम्, मक्षणीयम्—द्वौ दशनकर्मणि ।

५२३. तक्ष हिंसायाम्—तक्षते—हिनस्ति । तक्षकः—महासर्पः । तक्षणम्, तक्षणीयम्—द्वौ हिंसायाम् ।

५२४. उक्ष सहने—उक्षते—सहते । उक्षः—(वृषभः) । उक्षगम्, उक्षणीयम्—द्वौ सहने ।

५२५. दीक्ष मौण्ड्येज्योपजनयननियमव्रतादेशेषु—जीवने, यजने, उपनयने, नियमे, व्रते, आह्वाने च । दीक्षते—दीक्षा गृह्णाति । दीक्षितः, दीक्षकः, दीक्षमाणः—त्रयो दीक्षाग्रहीतरि । दीक्षितायिनि^१—दीक्षितस्य पत्नी । दीक्षा, दीक्षणम्, दीक्षणीयम्—त्रयो दीक्षाग्रहणे ।

५२६. ईक्ष दर्शने—ईक्षते—पश्यति । ईक्षकः, ईक्षमाणः—द्वौ द्रष्टरि । ईक्षणम्, ईक्षणीयम्, ईक्षा—त्रयो दर्शने ।

५२७. ईर्षा गतिर्हिंसादानेषु—गतौ हिंसाया दाने च । ईर्षते—ईर्ष्या करोति । ईर्षकः, ईर्षमाणः—ईर्ष्याकर्तारि । ईर्षा, ईर्षणम्, ईर्षणीयम्—त्रयः ईर्ष्याकर्मणि ।

५२८. भाष व्यक्तार्थां वाचि—आलङ्कारिकवाक्ये । भाषते—वदति । भाषकः, भाषमाणः—द्वौ वदितरि । भाष्, भाषणम्, भाषणीयम्, भाष्यम्—चत्वारो वाक्कर्मणि । भाषा—सरस्वती, वाक्यं च ।

५२९. ग्लेष अन्विच्छायाम्—अन्वेषणे । ग्लेषते—अन्विषति । ग्लेषकः, ग्लेषमाणः—अन्वेषकः । ग्लेष्, ग्लेषणम्, ग्लेषणीयम्—त्रयोऽन्वेषणे ।

५३०. येष प्रयत्ने—प्रमादपरिहारे । येषते—प्रयतते । येषकः, येषमाणः—द्वौ प्रयतितरि । येष्, येषणम्, येषणीयम्—त्रयः प्रयत्ने ।

५३१. जेष जेष एष ह्येष गतौ—जेषते—चलति । जेषकः, जेषमाणः—द्वौ गन्तरि । जेट्, जेषणम्, जेषणीयम्, जेषा, जेष्यम्—पञ्च चलने । नेषते—कूर्दते । नेट्, नेषकः, नेषमाणः—त्रयः कूर्दके । नेषणम्, नेषणीयम्—द्वौ कूर्दने । एषते—स्खलति (फिसलता है) । एट्, एषकः, एषमाणः—त्रयः स्खलितरि । एषणम्, एषणीयम्—स्खलनम् । हेषते—मृत्यति । हेट्, हेषकः, हेषमाणः—त्रयो नर्तके । हेषणम्, हेषणीयम्, हेषिः—त्रयो नर्तने ।

५३२. रेप ह्येष अव्यक्ते शब्दे—अव्यक्तध्वनौ । रेपते—अव्यक्तं ध्वनति (गुणगुणाता है) । रेट्, रेपकः, रेपमाणः—त्रयोऽव्यक्तवक्तरि । रेपिः, रेपणम्, रेपणीयम्—अव्यक्तध्वनौ । हेषते—अश्वः शब्दयति (हिनहिनाता है) । हेट्, हेषकः, हेषमाणः—त्रयोऽश्वे । हेषिः, हेषा, हेषणम्, हेषणीयम्—चत्वारोऽश्वध्वनौ ।

१. 'दीक्षितायनी' शुद्ध पाठ स्यात् । अत्र लिख्यमानुगागमो द्रष्टव्यः ।

५३३. काश् शब्दकुत्सायाम्—कासते-कासनं करोति (खासता है) । कासरः-महिषः (?) । कासः, कासकः, कासमानः-त्रयः कासितरि (खासने वाले में) । कासिः, कासुः, कासनम्, कासनीयम्-चत्वारो धनिविकारे (खासने में) ।

५३४. काश् भास् दीप्तौ—प्रकाशे । काशते-प्रकाशितो भवति । काश्, काशः, काशमानः-त्रयः प्रकाशितरि । काशिः, काशी, काशिका-त्रयः काश्या वाराणस्याम् । काशम्, काश्यः-पाञ्चालाः (?) । काशनम्, काशनीयम्, काशनी-त्रयः प्रकाशने । मासते-दीप्यते (चमकता है) । भास्, भासकः, भासमानः-त्रयः दीपितरि । भासिः, भासुः, भासनम्, भासनीयम्, भासिनी (?)-चत्वारो दीपने ।

५३५. नास् रास् शब्दे—ध्वनौ । नासते-ध्वनिं करोति । नासकः, नासमानः-द्वौ शब्दकर्तरि । नासा, नासिका-घ्राणेन्द्रियम् । नासनम्, नासनीयम्, नास्यम्, नासिः, नासा-पञ्च श्वासध्वनौ^१ । रासते-शब्दं करोति । रासः, रासकः, रासमानः-गर्दमध्वनिकर्तरि (रेंगने वाले में) । रासमः-गर्दमः । रासिः, रासुः, रासनम्, रासनीयम्, रास्यम्-पञ्च गर्दमध्वनिक्रियायाम् (रेंगना क्रिया में) । रासिमः- (?) । रासक्रीडा-रासलीला ।

५३६. नस कौटिल्ये—नसते कुटिलमाचरति (घोखा देता है) । नसकः नसमानः-त्रयः^२ कौटिल्याचरितरि (घोखा देने वाले में) । नस्-नासिका । नसा^३-व्यसनम् । नस्यम्, नासिः, नसुः, नसनीयम्-चत्वारः कौटिल्याचारे ।

५३७. भ्यस् भये—भ्यसते-विमेति । भ्यसकः, भ्यसमानः-भीकः । भ्यसिः, भ्यसनम्, भ्यसुः, भ्यसनीयम्, भ्यस्यम्-पञ्च भये ।

५३८. आशः शसि इच्छायाम्—आशंसते-प्रशंसाम् इच्छा वा करोति । आशंसकः, आशंसमानः-प्रशंसकः इच्छुर्वा । आशंसिः, आशंसुः, आशंसनम्, आशंसनीयम्-चत्वारः स्तुतौ ।

५३९. अस् ग्लस् अदने—मक्षणे । असते-मक्षति । असकः, असमानः-खादकः । असिः, असुः, आसः, असनम्, असनीयम्-चत्वारोऽदने । ग्लसते-

१. 'भासिनी' सदिग्धोऽयं पाठ । अनेन सह पञ्च भवन्ति न चत्वारः ।

२. नासिकया च श्वासी गृह्यते तद्ध्वनौ (झुरटि भरना) ।

३. द्रावेव शब्दौ पठ्येते । यदा 'नस' इत्यप्यत्र स्यात् ।

४. व्यसनार्थ एव भाषायामपि प्रयुज्यते ।

अत्ति । ग्लसकः, ग्लसमानः—भोजकः । ग्लसिः, ग्लसुः, ग्लस्तम्, ग्लस्तिः, ग्लसनम्, ग्लसनीयम्—षट् भोजने ।

५४०. ईह चेष्टायाम्—इच्छायाम् । ईहते—इच्छति । ईहकः, ईहमानः—इच्छुकः । ईट्, ईहिः, ईहुः, ईहनम्, ईहनीयम्, ईहा—षट् इच्छायाम् ।

५४१. वहि महि वृद्धौ—वंहते—साहाय्य करोति । वहकः, वहमानः—सहायकः । वहिः, वहुः, वहनम्, वहनीयम्, वहम्—पञ्च साहाय्यकरणे । मंहते—उत्पद्यते (अङ्कुरितो भवति) । मंहकः, मंहमानः—उत्पद्यमानः । मंहिः, मंहुः, मंहम्, मंहनम्, मंहनीयम्—पञ्च उत्पादे (अङ्कुरीभावे) ।

५४२. अहि ग्लिह वक्रगातौ—कुटिलगत्याम् । अंहते—कुटिलं गच्छति । अंहकः, अंहमानः—पापः । अंहस्—पापम् । अंहिः, अंहुः, अंहनम्, अंहनीयम्—चत्वारः कुटिलगत्याम् । प्रेहते—वामनो भवति, लङ्गते । प्रेहकः, प्रेहमानः—वामनः, पङ्कः । प्रिहिः, प्रिहुः, प्रेहनम्, प्रेहनीयम्—चत्वारो वामनीभावे, पङ्कभावे ।

५४३. गर्ह गल्ह^१ कुत्सने—निन्दायाम् । गर्हते—निन्दति । गर्हकः, गर्हमानः—निन्दकः । गल्हते—निन्दति । गल्हकः, गल्हुकः—निन्दकः । गल्हिः, गल्हु, गल्हनम्, गल्हनीयम्—चत्वारो निन्दायाम् ।

५४४. बल्ह मल्ह विल्ह कल्ह प्राधान्यपरिभाषणार्हिसादानेषु—मुख्ये, परिभाषणे, हिंसायां, दाने च । बल्हते—मुख्यो भवति । बालिहकः—देश-विशेषः, अश्वः^२ । बल्हणः, बल्हकः, बल्हनम्, बल्हनीयम्—त्रयो प्राधान्ये । मल्हते—कठोरं भाषते । मल्हणः—शिवभक्तः संन्यासी [एतज्ज्ञामा]^३ । मल्हकः, मल्हमानः—द्वौ कठोरभाषितरि । मल्हिः, मल्हनम्, मल्हनीयम्—कठोरवचने । विल्हते—वर्णयति । विल्हणः—मल्हणस्य मातुलः । विल्हकः, विल्हमानः—द्वौ वर्णयितरि । विल्हिः, विल्हनम्, विल्हनीयम्—त्रयो वर्णने । कल्हते—ददाति । कल्हणः^४, कल्हकः, कल्हमानः—त्रयो दातरि । कल्हिः, कल्हनम्, कल्हनीयम्—त्रयो दानकर्मणि । कल्हारम्—(१) ।

१ कन्नडमुद्रिते अन्ये 'गल्ह' इत्येवं हकारलकारयोर्विपर्यासो दृश्यते तथैव 'गल्हते' इत्याद्युदाहरणेष्वपि । स प्रमादपाठ, हकारान्तप्रकरणानुरोधाय, उत्तरत्र 'बल्ह मल्ह' आदिषु सर्वसम्मतपाठस्योपलम्भाच्च ।

२ बालिहकदेशजः ।

३ द्रष्टव्यम् अत्रैव उत्तरवातोर्विल्हणशब्दः ।

४ राजतरङ्गिणीविरचयितारं महाकवि कल्हणं नाम वृत्तिकृत् स्मरति, निम्नप्रकरणम् ?

५४५. बर्ह चर्ह वेह्व जेह्व वाह्व प्रयत्ने—व्यवसाये । बर्हते—क्रीडति । बर्हिणः—भयूरः । बर्हम्—(पुच्छम्) । बर्हिस्—पूजाद्रव्यम् (कुशा) । बर्हकः, बर्हमाणः—क्रीडकः । बर्हणम्, बर्हणीयम्—क्रीडाकर्म । चर्हते—नृत्यति । चर्हः—(१) । चर्हिः, चर्हणम्, चर्हणीयम्—त्रयो नृत्यकर्मणि । चर्हकः, चर्हमाणः—नर्तकः । वेह्वते—उद्योगं करोति । वेह्वकः, वेह्वमानः—उद्योगी । वेहिः, वेहनम्, वेहनीयम्—उद्योगकर्मणि । जेह्वते—विचारयति । जेह्वकः, जेह्वमानः—विचारकः । जेहिः, जेहनम्, जेहनीयम्—विचारण । वाह्वते—वहति । वाह्वकः, वाह्वमानः—व्रोडा । वाद्, वाहः, वाहनम्, वाहनीयम्, वाहिनी—पञ्च नद्याम्, सेनायाम् ।

५४६ द्राह्व निद्राक्षये—जागरणे । द्राह्वते—जागर्ति । द्राह्वकः, द्राह्वमानः—जागरिता । द्राहिः, द्राह्वणम्, द्राह्वणीयम्, द्राहा, द्राह्वम्—पञ्च जागरणे ।

५४७. ऊह्व वितर्क—विचारे । ऊह्वते—विचारयति (अनुमाति) । ऊह्वकः, ऊह्वमानः—विचारकः । ऊहिः, ऊहा, ऊहनम्, ऊहनीयम्, ऊह्वम्, ऊह्व-वद्विचारक्रियायाम् ।

५४८ गाह्व विलोडने—गाह्वते—विलोडते । गाह्वकः, गाह्वमानः—विलोडकः । गाहिः, गाहा, गाहनम्, गाहनीयम्, गाह्वम्—पञ्च विलोडनकर्मणि ।

५४९. घुषिर् कान्तिकरणे—अन्वकारनिवारणे । घुषते—स्खलनम-पमार्धि । घुषकः, घुषमाणः—विस्मरणत्यागी । घुषिः, घुषिः, घुषम्, घुषणम्, घुषणीयम्, घुष्यम्—वद्वि स्खलनपरित्यागे ।

५५०. स्मिह्व ईषद्वसने—अल्पहासे (मुस्कराने में) । स्मयते—अल्पं हसति (मुस्करता है) । स्मयकः, स्मयमानः—ईषद्वसकः । स्मितम्, स्मितिः, स्मयः, स्मयिः, स्मयनम्, स्मयनीयम्, स्मेरम्—ईषद्वसने ।

५५१. कुह्व खुह्व गुह्व घुह्व उह्व ऊह्व ऋह्व ॠह्व लृह्व एह्व ऐह्व ओह्व औह्व हुह्व (१ ङह्व) वुह्व णुह्व नुह्व शब्दे—व्वनौ । कवते—

१. 'घुषते, घुषक' इत्यादिषु गुणामाव कवमिति न ज्ञावते ।

२. काशकृत्स्नाचार्यो द्विमात्रिकम् लृकार स्वीकरोति । अत एव तत्सक्षेपभूते कातन्वे दक्षाना (अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ कृ लृ लृ) स्वरणां समानसंज्ञा निर्दिश्यते । द्र० का० व्या० १।१।१॥ आपिशलपाणिनीयास्तु द्विमात्रिकम् लृकार नेच्छन्ति (द्र० आ० शि०, पाणिनीया सूत्रात्मिकाशिक्षा, प्रकरण ६) । तैत्तिरीयप्राप्तिशास्त्रकृत द्विमात्रिकम् लृकार लृक्त्वा नवानां समानक्षरसंज्ञा विधत्ते, शौनकात्यायनौ लृकारस्य ह्रस्वदीर्घाद्विभेदाद्विद्वत्त्वाऽऽद्यानामेव समानसंज्ञां मृत ।

गर्वति । कुः-पृथिवी । कविः, कवकः, कवमानः-त्रयो वर्णयितरि । कवनम्, कवनीयम्, काव्यम्, कव्यम्, चत्वारो वर्णनक्रियायाम् । कव्यम्-यज्ञद्वयम् (पितृमेघ-संवन्धि) । कः-इहा । खवते-स्तौति । खविः, खवकः, खवमानः-स्तावकः । खु-पृथिवी । खः-विष्णुः । खवनम्, खव्यम्, खाव्यम्, खवनीयम्-स्तवने, प्रशंसने । गवते-आशंसते, मन्यते । गवकः, गवमानः-आशंसकः, मन्ता । गः-गणपतिः । गुः, गविः, गव्यम्, गाव्यम्, गवनम्, गवनीयम्-पट् मनने । घवते-हुँकरोति । घवकः, घवमानः-हुँकर्ता । घुः-हुँकारः । चः-मेघः । धिवः, धव्यम्, धाव्यम्, धवनम्, धवनीयम्-पञ्च हुँकारकर्मणि । [उङ्-] अवते-पालयति । अवकः, अवमानः-पालकः । उः-गौरी । अविः-(भेड) । अव्यम्, आव्यम्, अवनम्, अवनीयम्-रक्षणम् । [ऊङ्-] अवते-विश्रुतं करोति । अवकः, अवमानः-विश्रुतयिता । ऊः, अविः, अवनम्, अवनीयम्, चत्वारो विव्वसने । [ऋङ्-] अरते-महत्त्वं प्रदर्शयति । अरकः, अरमाणः-महत्त्वप्रदर्शयिता । ऋः, अरिः, अरणम्, अरणीयम्, अर्यम्, आर्यम्-षट् महत्त्वप्रदर्शने । [ॠङ्-] अरते-हिनस्ति । अरकः, अरमाणः-हिसकः । ऋ (१, ऋः), अरिः, अरम्, अरणम्, अरणीयम्, अर्यम्, आर्यम्-सप्त हिंसने । [ॡङ्-] अलते-समाप्नोति । अलकः, अलमानः-समापयिता । लः, आलिः, अलनम्, अलनीयम्, अल्यम्, आल्यम्-पट्-समापने । अलम्-पर्याप्तम् । [लृङ्-] अलते-सहते । अलकः, अलमानः-राजा, पर्वतः । लृः, अलनम्, अलनीयम्-सहनम् । [एङ्-] अयते । अयकः, अयमानः । ए, अयिः, अयनम्, अयनीयम् । [ऐङ्-] आवते-शास्ति । आवकः, आवमानः-राजा । ऐ, आवनम्, आवनीयम्-त्रयः शास्ने । [ओङ्-] अवति-शब्दयति । अवकः, अवमानः-द्वा आह्वयितरि । ओ, अवनम्, अवनीयम्-त्रय आह्वाने । [औङ्-] आवते-गालि ददाति । आवकः, आवमानः-गालिप्रदातार । औ, अवनम्, औवनीयम्-गालिप्रदानम् । ङवते-खादति । ङवकः, ङवमानः-खादकः । ङ, ङवनम्, ङवनीयम्-खाद्यम् । जवते-विस्मरति । जवकः, जवमानः-विस्मर्ता । ज, जवनम्, जवनीयम्-विस्मरणम् । णवते-वदति । णवकः, णवमानः-वदिता । ण, णवनम्, णवनीयम्-वाक्यम्, भाषा । नवते-निश्चिनोति । नवकः, नवमानः-निश्चेता । न, नु, नवनम्, नवनीयम्-चत्वारो निश्चये ।

५५२. चुङ् च्युङ् जुङ् झुङ् छुङ् क्षुङ् ङुङ् ङुङ् ङुङ् पुङ् फुङ्
बुङ् मुङ् भुङ् प्लुङ् गाङ् श्यैङ् गतौ-चवते-चलति । चवकः, चवमानः

१. 'छुङ्' वृत्तौ न व्याख्यायते । 'जुङ्' घातोर्न्तरं न्युङ् व्याख्यायते ।

—चलितः । च, चवनम्, चवनीयम्—वयो गमने । च्यवते—सरति (उबराता है) ।
 च्यवकः, च्यवमानः—तारकः (उबरानेवाला) । च्यवनः—एतन्नामा भुवि । च्यव-
 नम्, च्यवनीयम्—तरणम् (उबराना) । जवते—त्वरते । जवकः, जवमानः—क्षिप्र-
 कारी । ज, जवः, जवनम्, जवमानम् (१, जवनीयम्), जव्यम्, जाव्यम्, जविः—
 सप्त तीव्रे, क्षिप्रे । ज्यवते^१—धावति । ज्यवकः, ज्यवमानः—धावकः । ज्यविः,
 ज्यवनम्, ज्यवनीयम्—धावनम् । छवते^२—कूर्दते । छवकः, छवमानः—कूर्दकः ।
 छवनम्, छवनीयम्, छव्यम्, छाव्यम्, छविः—पञ्च वैहायस्या गतौ, कूर्दने ।
 शवते—कूर्दते । शवकः, शवमानः—द्वौ कूर्दतरि । श, श्व, शवनम्, शविः, शवनम्,
 शवनीयम्, शव्यम्, श्राव्यम्—अष्टौ कूर्दने । टवते—सिञ्चति (छिड़कता है) ।
 टवकः, टवमानः—सिञ्चिता । ट, ड, टविः, टवनम्, टवनीयम्, टव्यम्,
 टाव्यम्—सप्त सिञ्चने । ठवते—वञ्चति, ठवकः, ठवमानः—वञ्चकः । ठ, ड, ठविः,
 ठवनम्, ठवनीयम्, ठव्यम्, ठाव्यम्—सप्त वञ्चने । डवते—कञ्जु भवति । डवकः,
 डवमानः—कञ्जुः । ड, डु, डवि, डवनम्, डवनीयम् डव्यम्, डाव्यम्—सप्त
 कञ्जुभावे । दवते—धाति । दवकः, दवमानः—धाता । द, ड, दविः, दवनम्,
 दवनीयम्, दव्यम्, दाव्यम्—सप्त धाने । पवते—रक्षति । पवकः, पवमानः—
 रक्षकः । प, पु, पविः, पवः, पवनम्, पवनीयम्, पव्यम्, पाव्यम्—अष्टौ रक्षणे ।
 फवते—भवति । फवकः, फवमानः—भाडुकः । फ, फु, फविः, फवनम्, फवनीयम्,
 फाव्यम्, फवः—सप्त भवने । बवते (१) । बवकः, बवमानः (१) । ब, ड,
 बविः, बवः, बवनम्, बवनीयम्, बव्यम्, बाव्यम् (१) । भवते—वर्षति ।
 भवकः, भवमानः—वर्षिता । भ, भु, भविः भवः, भवनम्, भवनीयम्,
 भव्यम्, भाव्यम्—अष्टौ वर्षणे । प्रवते—आविकं भवति । प्रवकः, प्रवमाणः—
 आविक्क्यम् । प्र, पु, प्रवः, प्रविः, प्रवणम्, प्रवणीयम्, प्रव्यम्,
 प्राव्यम्—अष्टा आविक्क्ये । प्लवते—सरति । प्लवकः, प्लवमानः—सरिता ।
 प्लवः—मण्डूकः, लब्धी तरणिः (छोटा जहाज) । प्लवनम्, प्लवनीयम्—
 तरणम् । गावते—गानं करोति । गायकः, गायमानः—गायकः । गाः, गयः,
 गायनम्, गायनीयम्, गायम्—पञ्च गाने (संगीते) । श्यावते—सरति । श्यावकः,
 श्यायमानः—सरिता ।

५५३. धृङ् अवध्वंसने—सहने । धरते—सहते । धरकः, धरमाणः,
 धारकः—त्रयः सोदरि । धरः—पर्वतः । धृत्, धरणी, धारणी, धरिणी, धरा—पञ्च

पृथिव्याम् । धरणम्, धारणम्, धरणीयम्, धारणीयम्, धर्यम्, धार्यम्-पट्
सहने । धरिः-तट् । धरुः-विषादः (जगद्धा) ।

५५४. सेङ् प्रतिदाने-ग्रहणे^१ । मयते-ग्रहणाति^१ । मायः, मायकः,।
मायमानः-ग्रहीता । मा-लक्ष्मीः । मा-अपत्ययः । मायनम्, मायनीयम्-ग्रहणम्
मायम्-नाशनम् (छिपाना) ।

५५५. दैङ् त्रैङ् पालने-रक्षणे । दायते-रक्षति । दायकः, दायमानः,
दाता-रक्षकः । दायम्, दा, दानम्, दायनम्, दानीयम्-पञ्च रक्षणे । दायते-
रक्षति । दाता, दायकः, दायमाणः-रक्षकः । दातम्, दाणम्, दायणम्,
दायणीयम्, दायम्-पञ्च रक्षणे ।

५५६. द्यैङ् द्युद्धौ-प्यायते-वर्धते । प्याता, प्यायकः, प्यायमानः-वर्धिता ।
प्या, प्यानम्, प्यायनम्, प्यायनीयम्, प्यायम्-पञ्च वर्धने ।

५५७. पुङ् पवने-प्रासग्रहणे । पवते-प्रासिति । पवः, पूः, पवनम्,।
पवमानः, पविता-पञ्च प्रासितरि । पविः, पव्यम्, पाव्यम्, पवनीयम्-चत्वार
प्रासने । पवनम्, पावनम्, पूतम्, पूतिः-चत्वारः शुद्धौ । पवित्री-पवित्रकर्त्री ।

५५८. मुङ् मू^२ बन्धने-मवते-बध्नाति । मुः, मवकः, मवमानः-
त्रयो निग्रहीतरि । मूतम्-आच्छादनम् । मूतिः, मवनम्, मवनीयम्, मव्यम्,
माव्यम्-पञ्च बन्धने ।

५५९. डीङ् विहायसा गतौ-पक्षिणा गतौ । ड्यते-आकाशे चरति ।
ड्यकः, ड्यमानः-आकाशचारी । प्रडीनम्-पक्षिणामवतरणम् । उड्डीनम्-
पक्षिणासुपरिगमनम् । रुड्डीनम्-पक्षिणा संरक्षणम् । ड्य्यम्, डाड्यम्, ड्यनम्,
ड्यनीयम्-पञ्च आकाशगमने ।

५६०. गुप गोपनकुत्सनयोः-रक्षायाम्, निन्दने । जुगुप्सते^३-निन्दति

१. 'प्रणिदाने प्रणिदानम् प्रत्यर्पणम्' इति क्षीरस्वामी (क्षीरत० १।६८५) । हेमचन्द्र-
शाकटायनौ काशकृत्स्नवम् प्रतिदाने । प्रतिदानमपि प्रत्यर्पणमेव । तच्च कस्माच्चिद्
किञ्चिद् वस्तुगृहीत्वा वस्त्वन्तरस्यप्रदानम् । कञ्जट्टीकाशाम् 'ग्रहणम्' (लेना) इत्यर्थो
निर्दिष्टः स च प्रतिग्रहणरूपो व्याख्येयः । स्वकीय वस्तु कस्यैचिद् दत्त्वा ततो वस्त्वन्तरस्य
प्रतिग्रहणम् (दान प्रतिपरिवर्तने) ।

२ इत्यस्य नात्यातरूपं निर्दिष्टम् ।

३ 'दानादीनां सन् सार्वभौतके, दि सनि' आम्ना सन् दिर्वचनं च शेषम् ।
इ० १।५८३ भातुसूत्रव्याख्यानम् ।

कुसयति । गुप्, गोपः, जुगुप्सकः, जुगुप्समानः—चत्वारःकैत्सक । जुप्सा^१—
जुप्सनम्^१ जुप्सनीयम्^१—त्रयः कुत्सायाम् ।

५६१. मान पूजायाम्—आदरे । मीमासते—आद्वियते । मीमासः,
मीमासकः—आदरिता । मीमांसा, मानम्, मान्यम् मानिः, मान्, माननम्,
माननीयम्—सप्त मान्यतायाम् ।

५६२ वध बन्धने—निग्रहे । वधते^१—वध्नाति । वध्, वधः, वधकः,
वधमानः—चत्वारो निग्रहीतरि । वधनम्, वधनीयम्, वध्यम्, वाध्यम्—
चत्वारो बन्धने ।

५६३. रभ राभस्ये—कार्योपक्रमे । रभते—उपक्रमते । रम्, रभकः, रभः,
रभमाणः—चत्वार उपक्रमके । रभिः, रभगम्, रभ्यम्, राभ्यम्, रभणीयम्—
पञ्च उपक्रमे ।

५६४. लुलभप् प्राप्तौ—लभते—प्राप्नोति । लभकः, लभकः, ^१लभमानः—
त्रयः प्रापके । लम्, लब्धिः, लब्धम्, लभिः, लभनम्, लभ्यम्, लभ्यम्, लभः,
लामः—नव प्रापणे ।

५६५. द्युत शुभ रुच दीप्तौ—प्रकाशे । द्योतते—प्रकाशते । द्योतकः,
द्योतमानः—प्रकाशकः । खद्योतः—सूर्यः, लघुकीटविशेषः । द्युत्, द्युतिः,
द्योतनम्, द्योतनीयम्, द्युत्यम्, द्यौत्यम्—षट् प्रकाशे । शोभते—प्रकाशते ।
शोभकः, शोभमानः—द्योतकः । शुम्, शुभिः, शुभम्, शोभा, शोभनम्,
शोभनीयम्—षट् प्रकाशने । रोचते—अभिलषति, प्रकाशते । रोचकः, रोचमानः,
रुचकः—प्रकाशकः । रुक्, रुचिः, रोचनम्, रोचनीयम्, रुच्यम्, रौच्यम्,
षट् रोचने ।

५५६. श्वित वर्णे—श्वेतवर्णे । श्वेतते—शुभ्रो भवति । श्वेतकः, श्वेत-
मानः—शुभ्रवर्णकः । श्वित्, श्वितिः, श्वेतः, श्वेतनम्, श्वेतनीयम्, श्वित्यम्,
श्वैत्यम्—सप्त शुभ्रवर्णे ।

५६७. निमिदा स्नेहने—मेदते—स्निग्धो भवति । मेदकः, मेदमानः,

---

१. अत्र पाठभ्रमः प्रतीयते । यथासंख्यम् 'जुगुप्सा, जुगुप्सनम्, जुगुप्सनीयम्' इति
शुद्धं पाठं स्वात् । यदीत्तरधातुवृत्त्यनुसारम् 'गुप्सा, गुप्सनम्, गुप्सनीयम्' इत्येव
पाठो द्रष्टव्यः ।

स्नेहनकर्तरि । मेदिनी-पृथिवी । मेदस-श्वादीरघातुविशेषः । मेदुरम्-मेदो-युक्तम् । मिद्, मिदिः, मिदुः, मेदनम्, मेदनीयम्, मेद्यम्, मैद्यम्, मिन्नम्-अष्टौ स्नेहने ।

५६८. बिष्विदा मोचने-स्वेदे स्नेहने च । स्वेदते-(पर्साना बहता है) । स्वेदकः, स्वेदमानः-स्वेदयुक्तः । स्विद्, स्विदेः, स्विदुः, स्वेदनम्, स्वेदनीयम्-पञ्च स्वेदे ।

५६९. घुट परिवर्तने^१-नृत्ये । घोटते^२-नृत्यति । घोटकः, घोट-मानः-अश्वः । घोटिका-अश्वा । घुटका-मात्रा, औषधघुटिका । घुट्, घुटिः, घोटनम्, घोटनीयम्, घुट्यम्, घाट्यम्, घाट्यम्, घाटा-अष्टौ नृत्ये ।

५७०. रुट लुट रुठ लुठ प्रातिघाते-प्रतिहिंसायाम् । रोटते-प्रतिघा-तयति (बदले मे मारता है) । रोटकः, रोटमानः-प्रतिहन्ता । रुट्, रुटिः, रोटनम्, रोटनीयम्, रोट्यम्, रौट्यम्-प्रतिघातने । रोटिः-(?) । करोटिः-शिरः । लोटते-यदा ताडयति (लात मारता है) । लोटकः, लोटमानः-पदै-न-घातकः । लुट्, लुटिः, लोटः, लोटुः, लोटनम्, लोटनीयम्-षट् पदाघातः । रोठ-कठोरो भवति । रोठकः, रोटमानः-कठारं भावुकः, रुट्, रुटिः, रोठः, रोठनीयम्-पञ्च कटोरे । लोटते-मल्लत । लोटकः, लोटमानः-मल्लकः । लुट्, लुटिः, लोटनम्, लोटनीयम्-चत्वारः मेलने, मिश्रणे ।

५७१. क्षुभ संचलने-कम्पने । क्षोभते-कम्पते । क्षोभकः, क्षोभमानः-कम्पकः । नान्तः क्षुण्णादीनाम् (१, क्षुभादीनाम्) क्षुभ प्रभृतीना प्रत्यया-नामन्ते नकारस्य जत्वं न भवति । क्षुम्, क्षुभिः, क्षोभनम्, क्षोभनीयम्, क्षुब्धम्, क्षुब्धिः-चत्वारः (१, षट्) कम्पने ।

५७२. णभ तुभ हिंसायाम्-नमते-मारयति । नमकः, नममानः-मारयिता । नाभिः-शरीरैकदेशः । पद्मनाभिः-अर्हन्तस्य पिता । नम्, नभिः, नमनः, नमनायम्, नम्यम्, नाम्यम्, नब्धिः, नब्धम्-अष्टौ हिंसायाम् । तोभते-ताडयति । तोभकः, तोभमानः-ताडिता । तुम्, तुभिः, तोमम्, तोभ्यम्, तौभ्यम्, तुब्धिः, तुब्धम्, तोमनीयम्-अष्टौ ताडनायाम् ।

१. पाणिनीयमतानुसारमिह स्वार्थे सनि 'वीभत्सते' इत्यादिनि रूपाणि भवन्ति । यथा युप् मान भालोर्ध्वचिह्नता जुगुप्सते मीमासते इत्यादीनि रूपाणि अदक्षितानि ।

२ 'परिवर्तने' इत्यन्ये । कातन्त्रेऽपि 'परिवर्तने' इत्येव पठ्यते । अतो घोटते इत्यनेन औषधादिपेपणक्रियोच्यते । नर्तनार्थस्तु लेटकप्रमादज प्रतिपाति ।

५७३. अंसु अञ्ज अवस्रंसने—पतने । अंसते—पतति । अंसकः—अंस-
मानः—पतिता । अंसनम्, अंसनीयम्, अस्तम्, अस्तिः—चत्वारः पतने ।
अञ्जते^१—अघः पतति । अञ्जकः, अञ्जमानः, अञ्जः, अञ्जवान्—चत्वारः पतिते ।
अपअञ्जः—विकृतः शब्दः । अञ्जनम्, अञ्जनीयम्, अञ्जिः—अघःपतने ।

५७४. ध्वंसु गतौ—दूरीभावे । ध्वंसते—दूरीभवति, नश्यति । ध्वंसकः,
ध्वंसमानः, ध्वस्तः ध्वस्तवान्—चत्वारो ध्वंसकर्तारि । ध्वंसिः, ध्वंसः, ध्वंसा, ध्वंस-
नम्, ध्वंसनीयम्, ध्वंसिः—चत्वारो दूरीभावे ।

५७५. अम्सु विश्वासे—अम्मते—विश्वसिति । अम्मकः, अम्ममाणः, अम्बः,
अम्बवान्—चत्वारो विश्वसितरि । अम्मिः, अम्सुः, अम्मणम्, अम्मणीयम्, अम्बिः
—पञ्च विश्वासे ।

५७६. वृत्तु वर्तने—व्यवहारे । वर्तते—व्यवहरति । वर्तकः, वर्तमानः—
व्यावहारिकः । वृत्तम्, वृत्तिः, वर्तनम्, वर्तनीयम्, वार्ता, वार्तिकम्—षड्
व्यवहारे । वार्ताकः, वार्ताकिः—‘वेगन’ इति प्रसिद्धम् । इक्षितपौ धातुस्वरूपे-
क्रियाभावे इक्षतिपौ भवतः । वृत्तिः—वर्तनम् । वत्तिः, वर्त्तिका—दीपाङ्गम् (‘वत्ती’
इति प्रसिद्धम्) ।

५७७. वृध् वृद्धौ—वर्धते एषते । वर्धकः, वर्धमानः, वृद्धः—अथो ज्येष्ठे
वृद्धे वा । वृध्, वृधिः, वृद्धिः, वर्द्धिः, वर्धनम्, वर्धनीयम्, वर्ध्मम्, वार्ध्मम्,
वार्धिकम्, वार्धिक्यम्—दश वृद्धौ ।

५७८. शृधु शब्दकुत्सायाम्—श्वनेर्हीनतायाम् । शर्धते—अपानिति ।
शर्धकः, शर्धमानः, शृद्धः—अपानशब्दकर्तारि । शृध्, शृधिः, शृद्धिः, शर्धा,
शर्धनम्, शर्धनीयम्, शर्ध्मम्, शार्ध्मम्—अष्टौ अपानवायौ ।

५७९. स्यन्दू स्रवणे—स्रोतसि । स्यन्दते—प्रस्रवति । स्यन्दः, स्यन्दकः,
स्यन्दमानः—त्रयः स्रोतसि । स्यन्दिः, स्यन्दनः, स्यन्दनीयम्, सन्द्यम्, सान्द्यम्—
पञ्च स्रवणे ।

५८०. कृपू सामर्थ्ये—कृपायाम् । कृपो रो लः—कृपुषातो रकारस्य
लकारो भवति । कल्पते—कृपा करोति । कृपाञ्जः, कल्पकः, कल्पमानः—त्रयः

१. ‘अञ्ज, इति साधु पाठः स्यात् । कातन्त्रधातुपाठेऽपि ‘अञ्ज’ इत्येव पठ्यते । अतः
उदाहरणेऽपि ‘अञ्जते अञ्जकः अञ्जमानः’ इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ।

२. ‘वृध्’ इति शुद्धः पाठः स्यात् ।

कृपालौ । कलप्, कलपि, कलपा, कल्पनीयम्, कल्प्यम्, काल्प्यम्-घट्
सामर्थ्ये ।

[इति काशकृत्स्नधातुपाठे भ्वादिगण आत्मनेपदिनः समाप्ताः]

(३)

णिजन्ताश्च

५८१. घटि^१ चैष्टायाम्—घटते—व्याप्रियते । घटयति^२—व्यवहरति ।
घटकः, घटमानः—मविता । घट्, घटिः, घटः, घटा, घटनम्, घटनीयम्, घटयम्,
घाटयम्—अष्टौ व्यापारे ।

५८२. व्यथ दुःखभयचलनयोः—दुःखेन मयेन च व्यथने चलने ।
व्यथते, व्यथयति—दुःख्यति, विभेति । व्यथकः, व्यथमानः—दुःखितः, भीरश्च ।
व्यथ्यम्, व्यथ्, व्यथिः, व्यथम्, व्यथा, व्यथनम्, व्यथनीयम्, व्याथ्यम्—
दुःखे मये ।

५८३. प्रथ प्रख्याने—प्रसिद्धौ । प्रथते, प्रथयति—प्रसिद्धौ भवति ।
प्रथकः, प्रथमः, प्रथमानः—प्रसिद्धः । प्रथ्, प्रथिः, प्रथमम्, प्रथनम्, प्रथनीयम्—
पञ्च प्रख्याने ।

५८४. प्रस विस्तारे—प्रसते, प्रसयति—विस्तृणाति । प्रसकः, प्रसमानः—
विस्तारकः । प्रसः, प्रसिः, प्रसा, प्रसनम्, प्रसनीयम्, प्रस्यम्, प्रास्यम्, प्रासम्—
अष्टौ सुविस्तारे ।

५८५. भ्रद् भर्दने—भ्रदते, भ्रदयति—भर्दयति । भ्रटकः, भ्रदमानः—भर्दकः ।
भ्रद्, भ्रदिः, भ्रदनम्, भ्रदनीयम्, भ्रद्यम्, भ्राद्यम्—घट् भर्दने ।

५८६ स्खद् स्खदने—विशरणे स्खलने च । स्खदते, स्खदयति—कृन्तति,

१ 'घट' इति शुद्धपाठः, घटते घटयति इत्यादिरूपोदाहरणत्वात् । इदितो नुम् स्यात् ।
कानन्त्रधातुपाठेऽपि 'घट' इत्येव पाठः ।

२ इति प्रभृति णिजन्तेषु 'घटादयो भानुवन्था' (धातुसूत्र ३।५९२) इत्यनेन मित्वाद्
वृद्धभावात् ।

चोरयति, अपराध्यति । स्वदकः, स्वदमानः—विकर्तकः, अपराधी । स्वद्, स्वदः, स्वदनम्, स्वदनीयम्, स्वद्यम्, स्वाद्यम्—[षट्] विकर्तने, अपराधे वा ।

५८७. क्षजि दाने गतौ च—दाने चलने च । क्षजते, क्ष[ज]यति—ददाति, चलति । क्षजकः, क्षजमानः—दाता, गन्ता । क्षजम्, क्षजिः, क्षजनम्, क्षजनीयम्—पञ्च^१ दाने चलने च ।

५८८. दक्ष हिंसायां च—हिंसने चात् चलने च । दक्षते, दक्षयति—हिनस्ति । दक्षाः, दक्षकः, दक्षमाणः—त्रयो घातके । दक्षिः, दक्षा, दक्षणम्, दक्षणीयम्, दक्ष्यम्, दाक्ष्यम्—षट् हिंसायाम् ।

५८९. कृप कृपायाम्—दयायाम् । कृपते, कृपयति । कृपकः, कृपमाणः—कृपाणुः । कृपिः, कृपा, कृपणम्, कृपणीयम्, कृप्यम्, क्राप्यम्—षट् दयायाम् ।

५९०. क्रदि कृदि क्रद् क्रुद् वैकल्ये—विकलतायाम्—क्रन्दते, क्रन्दयति—विकलो भवति । क्रन्दकः, क्रन्दमानः—द्वौ विकले । क्रन्दिः, क्रन्दनम्, क्रन्दनीयम्, क्रन्द्यम्, क्रान्द्यम्—पञ्च चञ्चलतायाम् । क्लन्दते, क्लन्दयति—चिन्तयति । क्लन्दकः, क्लन्दमानः—चिन्तयिता । क्लन्दिः, क्लन्दम्, क्लन्दनम्, क्लन्दनीयम्, क्लन्द्यम्, क्लान्द्यम्—षट् चिन्तने । क्रदते, क्रदयति—व्ययते, चिन्तति । क्रदकः, क्रदमानः—चिन्तकः । क्रदिः, क्रदनम्, क्रदनीयम्, क्रद्यम्, क्राद्यम्—पञ्च चिन्तने । क्रदते, क्रदयति—चिन्तितो भवति । क्रदकः, क्रदमानः—चिन्तितः । क्रदिः, क्रदम्, क्रदनम्, क्रदनीयम्, क्रद्यम्, क्राद्यम्—षट् चिन्तायाम् ।

५९१. त्वित्वरा सम्भ्रमे—शौघ्ये । त्वरते, त्वरयति—शौघ्यापचरित । त्वरकः, त्वरमाणः, त्वरन्—शीघ्रकारी । त्वरिः, त्वरम्, त्वरणम्, त्वरितम्, त्वर्यम्, त्वार्यम्, त्वरितव्यम्, त्वरणीयम्—अष्टौ शीघ्रतायाम् ।

५९२. घटादयो मानुबन्धाः—घटप्रभृतयो मानुबन्धयुक्ता भवन्ति । मानुबन्धाद् इन् भा—मानुबन्धघातुभ्य इन् णानुबन्धवन्मा^२ भवेत् ।

५९३. ज्वर रोगे—ज्वरति, ज्वरयति—तीव्रं संतपति । ज्वरकः, ज्वरन्—उष्णः । ज्वरः, ज्वरणम्, ज्वरणीयम्, ज्वर्यम्, ज्वार्यम्—पञ्चौष्ण्ये ।

१. उदाहरणेषु चत्वार एव पञ्चन्ते, वैकल्पप्रमादाद् अष्ट स्यात् ।

२. कञ्जट्टीकार्या सूत्रार्थोऽस्यष्ट । अस्माभिः चुरादिप्रकरणे निर्दिष्टम् 'इन् णानुबन्धवद्' सूत्रमनुसंध्यायमर्थं प्रदर्शित । तेन तत्रैव निर्दिष्टेन 'वृद्धिरादौ सणे' सूत्रेण वृद्धिर्न भवति । पाणिनीयास्तु वृद्धिं कृत्वा मितं क्त्वा (६।४।९२) सूत्रेण ह्रस्वत्व विदधति ।

५९४. गड सेचने—घर्षणे । गडति, गडयति—घर्षति । गडकः, गडन्-घर्षकः । गडम्, गडिः, गडुः, गडनम्, गडनीयम्, गड्यम्, गाड्यम्, गाडिः, गाडम्—नव घर्षणे ।

५९५. हेड वेष्टने—परिवेष्टने (लपेटने में) । हेडति, हेडयति—परिवेष्टयति । हेडकः, हेडन्, हेडः—परिवेष्टकः । हेडिः, हेडुः, हेडनम्, हेडनीयम्, हेड्यम्, हेड्यम्, हेडम्—सप्त वेष्टने ।

५९६. बट भट परिभाषणे—व्यक्तभाषणे । बटति, बटयति—वदति । बटः, बटुः, बटन्—वदिता । बटः—एतन्नामा वृक्षः । बटा—मध्यविशेषः ('बड़ा' इति भाषायाम्) । बाटम्—बावनम् । बाटी—मार्गः, उद्यानम् । बटुकम्—औषधमात्रा, गुटिका । बटनम्, बटनीयम्, बट्यम्, बाट्यम्—चत्वारो वार्तायाम् । भटति, भटयति—गणयति^१ । भटः, भटकः, भटन्—गणयिता । भटिः, भटुः, भटनम्, भटनीयम्, भट्यम्, माट्यम्—गणक्रियायाम् । भाटः—भूतिः । भाटी—(१) ।

५९७. नट नृतौ^२—नृत्ये । नटति, नटयति—नृत्यति । नटः, नटकः, नाटकः, नटन्—चत्वारो नर्तके । नटिः, नटुः, नटनम्, नटनीयम्, नट्यम्, नाट्यम्—षट् नर्तने ।

५९८. कष्ट प्रतिघाते—प्रतिहिंसने । कष्टति, कष्टयति—प्रतिहिनसति । कष्टन्, कष्टकः—प्रतिहिंसकः । कष्टम्, कष्टिः, काष्टम्, कष्टनम्, कष्टनीयम्, कष्ट्यम्, काष्ट्यम्—षट् प्रतिहिंसने ।

५९९. चक च्छ्रौ—शीतीभावे । चकति, चकयति—शीतीभवति । चकः, चककः, चकन्—शीतीभवितरि । चाकलः—रजकः । चाकली—रजकी । चकि, चकु, चकनम्, चकनीयम्, चक्यम्, चाक्यम्, चाकम्, चक्, चाक्—नव शीतीभावे । चक्रम्—(रथाङ्गम्) ।

६००. कख हसने—कखति, कखयति—हसति । कखः, कखकः, कखन्—हसिता । कखि, कखु, कखनम्, कखनीयम्, कख्यम्, काख्यम्, काखम्, कख्, काख्—नव हसने ।

६०१. रगे शङ्कायाम्—शङ्काया मये च । रगति, रगयति—शङ्कते । रगः, रगकः, रगन्—शङ्कित । रगिः, रगुः, रगा, रगणम्, रगणीयम्, रग्यम्,

१. गण्य करोति गणयति । यदा 'गृ' मिथ्यापरिभाषणे—'गणयते' । एतद्विषये पूर्वत्र (पृष्ठ ४६) टिप्पणी (१) द्रष्टव्या । २ 'नृत्यौ' इत्यपपाठ कन्नडटीकायाम् ।

राग्यम्, 'रग्, राग्-नव शङ्कायाम् । रागी-धान्यविशेषः । रागम्-गानम्, रक्तवर्णम् ।

६०२. लगे संगमे^१—सङ्गे । लगति, लगयति—परस्परं संगच्छते । लगः, लगकः, लगन्-संगन्ता । लगिः, लगुः, लगम्, लगनम्, लगनीयम्, लगितव्यम्, लग्यम्, लाग्यम्, लागुः—नव परस्परं संगमने, मेषादिराशीना गतौ च ।

६०३. हगे हगे षगे स्थगे संवरणे—आच्छादने । हगति, हगयति—आच्छादितो भवति (१, आच्छादयति) । हगः, हगन्, हगकः—आच्छादयिता । हगिः, हगुः, हगणम्, हगितव्यम्, हगणीयम्, हग्यम्, हग्यम्, हगम्—अष्टावाच्छादने । हगति, हगयति—आच्छादयति । हगः, हगकः, हगन्—आच्छादकः । हगिः, हगम्, हगनीयम्—त्रय आच्छादने । सगति, सगयति—संबुणोति (ओदता है) । सगः, सगन्, सगकः—संक्रियमाणः (ओदने वाला) । सगिः, सगनम्, सगनीयम्—संवरणे (ओदने में) । स्थगति, स्थगयति—आबुणोति (चेरता है) । स्थगः, स्थगकः, स्थगन्—आवरकः । स्थगिः, स्थगितम्, स्थगनम्, स्थगनीयम्—चत्वार आवरणे ।

६०४. कगे गतौ^२—कगति, कगयति—चलति । कगः, कगकः, कगन्—गन्ता । कगिः, कगाः—काकः । कगिः, कगनम्, कगनीयम्—गतौ ।

६०५. अक अज^३ कुटिलायां गतौ—अकति, अकयति—कुटिलमाचरति । अकः, अककः, अकन्—चक्रगन्ता । अकिः, अकनम्, अकनीयम्, अक्यम्, आक्यम्, आकम् आक्-सप्त वक्रगमने । आकु—करभूषणम् । [अजति, अजयति.....] ।

६०६. कण, रण गतौ—कणति, कणयति—चलति । कणः, कणकः, कणन्—गन्ता । कणा—[गन्त्री] । कणम्—धान्यम् । कणुकम्—(?) । कणाढः—एतन्नामा महर्षिः, पक्षिविशेषः । कणनम्, कणितव्यम्, कणनीयम्, कण्, काण्, काणम्, कण्यम्, काण्यम्—अष्टौ गमने । रणति, रणयति—चलति । रणकः, रणन्—चलिता । रणनम्, रणनीयम्—द्वौ चलने ।

६०७. चण शण अण दाने—चणति, चणयति—ददाति । चणन्—दाता । चणः, चणकः—धान्यविशेषः । ('चना' इति प्रसिद्धः) । चणितव्यम्, चणनम्,

१. कातन्त्रपाठे 'लगे सङ्गे च' ।

२. कगे नोच्यते इति पाणिनीया, गतिसामान्यादनेकार्थत्वाच्चायं नोच्यत इति वृत्तिकारा आहुः ।

३. अल धातोयदाहरणानि कञ्जदृष्टौ नोपलभ्यन्ते ।

अवबुध्यते । ज्ञपयति-मारयति, नृत्यति,^१ विवदति^१ । मारणतोषणनिशामने-
भ्योऽन्यत्र-ज्ञायति । शमादर्शने मानुबन्धः-ज्ञाघातो शमो लोपे मकारानुबन्धो
भवति^२ । नयति-विवदति । मारणदेरन्यत्र ज्ञापयति-स्मारयति ।

६१७. कम्पने चलिः—ज्वलादिषु पठितश्चलिः कम्पनेऽर्थे मानुबन्धः ।
तरुलता चलयति-वृक्षो लतां कम्पयतीत्यर्थः । कम्पनादन्यत्र चालयति-
अवलम्बयति ।

६१८. अर्जने छदिः—‘छद पद संवणे’ इति चुरादौ पठ्यते । स वले
प्राणने वर्तमानो मानुबन्धो भवति । स्वार्थे यिन्-स्वार्थे यिन् आगमो भवति ।
छदति छादयति (१, छादयति) । [अन्यत्र छादयति गृहम् ।]

६१९. जिह्वोन्मथने लडिः—‘लड विलासे’ इत्ययं जिह्वोन्मथनेऽर्थे
मानुबन्धः । दन्तैर्जिह्वां लडयति चर्षयतीत्यर्थः ।

६२०. हर्षग्लपनयोर्मदिः—‘मदी हर्षे’ दिवात्रिषु परस्मैपदी, स हर्षग्लपन-
योर्मानुबन्धः । मित्रं मदयति-हर्षयतीत्यर्थः । रिपुं मदयति-विनाशयतीत्यर्थः ।

६२१. ध्वन शब्दे—ध्वनयति, ध्वनयति-शब्दं करोति,^४ करोति ।

६२२. जनीजूषक्लसुरखोऽमन्ताश्च—‘जनी प्राहुर्भावे, जूषू वयोहानौ,
क्लसु’ ह्रणदीप्त्योः, रज्ज रागे’ [इत्येते घातवः, अय् अन्ते येषां ते अमन्ताश्च
मानुबन्धा भवन्ति] । जनयति-उत्पादयति । जरयति-केद्यान् श्वेती करोति ।
क्लसयति-क्लरवो भवति, प्रकाशयति । रज्जयति-प्रसन्नयति । रमयति-
आनन्दयति । भ्रामयति (१, भ्रमयति) भ्रान्तं करोति ।

१ ‘नृत्यति विवदति’ इत्येतौ कस्वार्थौ इति न ज्ञायते, सन्ने तु ‘तोषणनिशामन’ गन्दी
निदिष्टी । तस्मादयं पाठः प्रमादजः एव ।

२ कन्नडटीकाया ‘शमादर्शने मानुबन्धः’ इत्यस्य योऽर्थः क्लृप्तस्तस्यैव सङ्कृतच्छाया वर्तते,
परन्त्वर्थोऽस्य न व्यक्तीभवति । वस्तुतस्तु ‘शमोदर्शने’ इति धातुषज्ञम् । एतच्चोत्तरत्र
(१६६५) स्वयं वृत्तिज्ञा सम्यग् व्याख्यान । इहात्योपन्यासो व्याख्या च प्रमादजा ।
प्रकृतस्य मारणतोषणादिसूत्रस्य प्रायेण सर्वाऽपि कन्नडव्याख्या अशुद्धा वर्तते । किमत्र
कारणमिति तु न जानीम ।

३. इत आरभ्य अग्रे पठ्यमानानां धातुषज्ञानामर्थं कन्नडवृत्तावस्पष्ट, अस्माभिरिह
प्रकरणानुसारं कन्नडटीकाभिहितं स्पष्टीकृतम् ।

४ प्रथमोऽर्थो भित्तिकस्य ध्वनयतीत्यस्य, अपरोऽमितो ध्वनयतीत्यस्य ज्ञेयः ।

५. कन्नडवृत्ताविह ‘क्लसु’ इत्येव पठ्यते, तथैव चोदाह्रियते, परन्तु दिवादी ‘क्लसु ह्रण-
दीप्त्योः’ पाठदर्शनाद् अस्माभिरिह तथैव शोधनं विहितम् ।

६१२. स्मृ आध्याने—स्मरणे । स्मरति, स्मरयति—आध्यायति । स्मरः—मन्मथः । स्मर्ता—आध्यायकः । स्मरणम्, स्मृतिः, स्मृतम्, स्मर्तव्यम्, स्मरणीयम्, स्मर्यम्, स्मार्यम्, स्मर्यमाणम्—अष्टौ स्मरणे ।

६१३. दृ भये—दरति दरयति—विभेति । दरः, दरकः, दरन्—भीरुः । दाराः पुंसि भूम्नि^१—पत्नीवाचको दाराशब्दः पुंसि बहुवचने प्रयुज्यते । [दाराः—भार्या ।] दरा, दरी—द्वौ तटे । दर्तव्यम्, दरणीयम्, दरणम्, दर्यम्, दार्यम्, दरिः, द-सप्त भयेन श्वयथौ (मय से हाथ फैर फूलने में) ।

६१४. न नये—विनये । नरति, नरयति—विनीतो भवति । नरः, नृ, नरकः, नर्ता—चत्वारो विनये । नर्तव्यम्, नरणीयम्, नरणम्, नर्यम्, नार्यम्—पञ्च मृदुनि, कोमले । नरी—भीरुः ।

६१५. आ पाके—आयति, आययति, आपयति^२—पचति । आयः, आयन्, आयकः—पक्तरि । आयणम्, आयणीयम्, आयितव्यम्—त्रयः पाके । आतो युरनि^३—आकारान्तानां धातूनां 'यु' आगमो भवति । आतः पुरिनि—आकारान्तानां धातूनां 'पु' आगमो भवति इन् परे ।

६१६. मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा—'ज्ञा अवबोधने'^४ मारणे, प्रसन्नताया, उपवेशने^५ [मानुबन्धो] भवति । ऋथादिषु पठितो ज्ञा चटादिषु पठितो भवति । ज्ञाज्जोर्जा—ज्ञा-जनधात्वोर् 'जा' [आदेशो] भवति । ऋथादेर्नो—ऋथादिभ्यो धातुभ्यो 'ना' विकरणो भवति सार्वधातुके परतः । जानाति—

१. बहुलं प्रायिकम्, एकवचनान्तस्यापि दर्शनात् । तथा—'ओत्रियस्य वारेण' (वृ० व० ६।५।१२), 'आचार्यदारे' (जा०० धर्म० १।२।७।१७), 'दारे' (तन्त्राख्यायिका, पृष्ठ ६७, श्लोक १५७) इत्यादयो बहव प्रयोगा इत्यन्ते ।

२. 'आययति आयति आपयति' इत्येवं व्युत्क्रमेण कञ्चट्टीकार्या पाठः ।

३. अत्र सूत्रे 'जनि', 'इनि' वा पाठ इति संदिग्धः । अन्वार्थनिर्देशे कस्यापि प्रत्यय-स्थोत्प्लेखो न क्रियते । 'जनि' पाठे 'आयति' इत्यत्र यकारागमो ज्ञेयः । तथा सति आययति इत्यत्र केन यकारागम इति न ज्ञायते । 'इनि' पाठे 'आययति' इत्यत्र यकारागमः सिद्धयति । 'आयति' इत्यत्र पूर्वनिर्दिष्टेन (पृष्ठ ५०) 'आतो यु' सूत्रेण यकारागमो भवत्येव । वयं तु पञ्चमाम्—इह आययति पाठः आपयति पाठश्चोभावपि प्रमादजौ । यतः आ पाके धटादिषु पठ्यते, स च मानुबन्धः, मानुबन्धस्य च वृद्धिर्न भवतीत्युक्तं पुरस्तात् (पृष्ठ १८, टि० २) तेनेह 'अपयति' इत्येव युक्तं पाठः । पाकादन्वयः आपयतीत्येव भवति ।

४. कञ्चट्टीकार्या 'ज्ञा अवबोधने मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इत्येवं पूर्वापरं पठ्यते । अस्माभिः प्रकरणागुसारं बोधनं विहितम् ।

५. निशामनस्य उपवेशनरूपोऽर्थः कञ्चट्टीकायामुच्यते, स चिन्त्यः ।

परस्मैभाषाः—सप्त^१ परस्मैभाषाः ।

उभयतोभाषः

६३०. राज् दीप्तौ—राजति, राजते—प्रकाशते । राट्, राजा, राजन्, राजमानः—चत्वारो राजि । राजाना (१)—धान्यम् । राज्यम्—राजाधीनो प्रदेशः । राजितम्, राजितव्यम्, राजनम्, राजनीयम्—चत्वारः प्रकाशे । राजिः—श्रेणिः । राजी—राशः पक्षी ।

[आत्मनेभाषाः]

६३१. भ्राज्, दुभ्रास् दुभ्लास् दीप्तौ—प्रकाशे । भ्राजते—प्रकाशयति । भ्राट्, भ्राजमानः—प्रकाशयिता । भ्राजिः, भ्राजम्, भ्राजनम्, भ्राजनीयम्—चत्वारः प्रकाशे । भासते—प्रकाशते, दीप्यते । भ्राः, भासमानः—दीपिता । भासम्, भासिः, भासितम्, भासनम्, भासनीयम्—पञ्च दीपने । भ्लासते—दीप्यते । भ्लाः, भ्लासमानः—दीप्यमानः । भ्लासम्, भ्लासनम्, भ्लासनीयम्—प्रकाशे ।

आत्मनेभाषाः—एते आत्मनेपदिनः ।

[परस्मैभाषाः]

६३२. स्वमु स्वन ध्वन शब्दे—ध्वनौ । त्यमति—शब्दयति । त्यमः, त्यमन्, त्यमकः, त्यमः—चत्वारो^२ ध्वनितरि । त्यमनम्, त्यमितव्यम्, त्यमनीयम्, त्यम्यम्, त्याम्यम्—षट् ध्वनौ । स्वनति—ध्वनति । स्वनन् स्वनकः—शब्दयिता । स्वनः, स्वानः—शब्दः । ध्वनति—अनर्गलं वदति (वक्ता है) । ध्वनन्, ध्वनकः—वाचाळः । ध्वनिः, ध्वानः—अनर्गलशब्दनम् ।

६३३. षम छम वैक्लव्ये—अमे । समति—विभजति (बँटता है) । समन्, समकः—विभजकः । समम्, समनम्, समानम्, समनीयम्, साम्यम्,

१. 'सप्त' इत्यनेन केना समग्र इति न ज्ञायते । परस्मैपदनिर्देशस्तु 'त्वर रोने' (१।५८६) इत्यारभ्यैव वृत्तिकृता कृन् । यद्वा पाणिनीये यथा फणादयः सप्त 'फणा च सप्तानाम्' (अ० ६।१।२५) इत्यत्र स्मर्यन्ते तथैव काशकृत्स्नीयेऽपि तन्त्रे फणादीनां सप्तानाम्-वान्तर्गणं कार्यविशेषार्थं सृष्टं स्यात् । तथा सति 'परस्मैभाषा' इत्यत्रैकवचनम् स्यात्, उत्तरा च व्याख्या प्रामादिका इत्यपि समाच्यते ।

२. 'त्यम' द्वि पठ्यते, तथा सति 'चत्वार' इति प्रमादपाठः, यद्वा ण-कृत 'त्यामः' इत्येवं कल्पनीयम् ।

६२३. ज्वलहलहालनमोऽनुपसर्गाद्वा—ज्वल हल हाळ [नम] इत्येते उपसर्गरहिता वा मानुबन्धा भवन्ति । ज्वलयति, ज्वालयति—प्रकाशते^१ । हल्यति, हालयति—कलरवो भवति । हाळयति, हालयति—स्वप्नं पश्यति । नमयति, नामयति—नमस्कारं करोति ।

६२४. ग्लास्नावनुवभश्चनकम्यमिचमः—एते मानुबन्धाः विकल्पेन भवन्ति । ग्लपयति ग्लापयति—ग्लायति (धुरञ्जाता है) । ज्ञपयति ज्ञापयति—ज्ञाति । वमयति, वामयति—वमनं करोति । वनयति वानयति—अङ्कुरितो भवति । व्वनयति, व्वानयति—भषते (भूंकता है) । कमयति—कामयति—इच्छति । अमयति, आमयति—क्षुधितो भवति । चमयति, चामयति—गण्डूषं करोति ।

६२५. शमोऽदर्शने—शमधातुरदर्शने मानुबन्धः । शमयति रोगम्—पीडा निवर्तयति । दर्शने—निशामयति रूपम्—परिचिनोति रूपमित्यर्थः ।

६२६. यमोऽपरिवेषणे—वेषहीनताया^२ 'यम उपरमे' धातुमानुबन्ध भवति । यमयति—नाशयति । यमः—अन्तकः । यमी—यतिः । यमलम्—युग्मम् । यन्ता—प्रेरकः । यामः—घटित्रयकालः । यामिनी—रात्रिः । यमुना—सूर्यपुत्री एतन्नाम्नी नदी । यन्वम्—उद्धरणिः । आयामम्—दीर्घता । संयमयति—संयमं करोति । संयमी—यतिः । नियमयति—नियमं करोति । नियमः—व्रतम् । नियमी—व्रती । वेषे—यामयति—सहते^३ ।

६२७. स्खदिर् अवत्यां च—रक्षणे चात् अपरिवेषणे^४ स्खदिर् धातुमानुबन्धो भवति । स्खयति (१, स्खदयति)—रक्षा करोति, रूपयति ।

६२८. फण गतौ—फणयति—रिङ्गति (रेंगता है) । फणी—सर्पः । फणा—सर्पस्य शिरः ।

६२९. वृत् , घटादयो मानुबन्धा एकत्वे—एकत्वे^५ घटादयो मानुबन्धाः समाप्ताः ।

१. इह प्रकरणे बहुना ष्यन्तानां धातुनां स्वार्यरूप एवार्थो निर्दिश्यते, न प्रयोक्क-व्यापाररूपः । २. नाश इत्यर्थः । उदाहरणस्व तथैवार्थदर्शनात् ।

३. अन्ये तु 'परिवेषणे' इत्यस्य भोजनप्रस्तुतीकरणरूपोऽर्थ इत्याचक्षते ('परोक्षता' इति आधायाम्) ।

४. कल्लट्टीकायाम् 'परिवेषणे' इत्येव पठ्यते, स च चिन्त्यः पाठः ।

५. 'एकत्वे' इत्यस्याभिप्रायो न व्यक्तीकृतो वृत्तिभूता । कदाचिद् धात्वर्थस्यैकत्वे, अर्थात् 'स्वार्थे' इत्यर्थोऽभिप्रेतः स्यात् (३० पृ० १०४, टि० १) ।

(१, बालिका)-कुमारी । बल्लः, बलीयान्, बलिष्ठः, बलवान्-चत्वारो बलवति । बलाहकः^१-मेघः ।

६४२. पुल महस्वे-पूजने । पोलति-पूज्यो भवति । पुलस्त्यः-ब्रह्मगः पुत्रः । पुलस्तिः-(१) । पुलहः-ब्रह्मगः पुत्रः । पुलिः-व्याघ्रः । पुली-अम्लम् (१) । पुलम्-क्षेत्रम् । पुलि, पुली-व्याधिः । पुलिनम्-ग्रमत्तता ।

६४३. कुल संस्थाने-गणनावाम् । कोलति-गगयति । कुलम्-समीपम् । कुलकम्-कोलग (१) काव्याङ्गनापादः, सर्पः । कुलिः-निम्नभूमिः । कुलुत्यम्-धान्यविशेषः ('कुल्य' इति माषायाम्) । कुली-पर्वतः । कुलीन-उत्तम-कुलजः । कुलम्-सम्पूर्णम्, जलाशयः ।

६४४. हुल हिंसांवरणयोः-हिंसायाम्, कवितायां (१) च । होलति-मारयति । हुलिः-व्याघ्रः । हुलम्-क्षेत्रम् ।

६४५. पल हुल (१, शल) पत्^२ पथा गतौ च-गत्यामपि । पलति-फलं ददाति पुष्पितो भवति । पलाशः-एतन्नामा वृक्षः । पल्लम्-स्नानता । पलायनम्-धावनम् । पलितम् (१, पलितम्)-केशानां श्वेत्यम् । पालिः-श्रेणी । पलारिः-(१) । पाल्ल-शून्यम् । पाल्-दुग्धम् । पल्-फलम् । पलिः-निन्दा, विचारः । शलति-विस्मरति । शला-अवरोधकः, सत्यम् । शलिलम्-जलम् । शालूरः-मण्डूकः । शलाका-शलकम्, लोहयष्टिः । शाला-ग्रहम् । शलमः-एतन्नामा कीटविशेषः । शल्यम्-अस्थि । शाल्यम्-तण्डुलम् । शाल-दुश्शाला । शालः-एतन्नामा वृक्षः । पतति-अधो गच्छति (गिरता है) । पतन्, पतितः, पतकः-अधोगन्ता । पतिता अञ्जलिः यस्य-यतञ्जलिः ऋषिः । पतिः-शासकः । पताका, पताकी-ध्वजा । पत्यम्, पाल्यम्, पतनम्, पतनीयम्-चत्वारोऽधोगमने । पयति-गच्छति । पयन्, पयकः-गन्ता । पयिः, पयः-मार्गः । पायेयम्-यधि भक्षितुं योग्यं द्रव्यम् । पयनम्, पयनीयम्, पय्यम्, पाय्यम्-चत्वारो गमने ।

६४६. कये पाके-कयति-पचति (उबलता है) । कयकः, कायकः-पाचकः । कयम्, कयि, कयु, कायम्, कायु, कथ्यम्, काथ्यम्, कथनम्, कयनीयम्, कायितव्यम्-दश-पाके (उबालने में) ।

६४७. गये विलोडने-गयति-विलोडयति । गयन्, गयकः-विलोड-

१. नायं वकारादि, अपितु वकारादि साधु । 'वारि वाहको बलाहक' इति प्रचोद-
रादि (६।१। १०९) इति वैयाकरणानां । वर-जलनाय, तस्य आहक-व्यापक (गृह व्याप्तौ)
= जलेन पूर्ण इत्यर्थः, इति वयन् । वर-आह = वराह इत्यपि मेघनाम, अनयैव व्युत्पत्त्या ।

२ 'पल्ल' इति शुद्ध पाठः स्यात् ।

सम्यम्, सम्, समि, समु, साम्, सामम्—एकादश समाने । सामन्—वेदविशेषः ।
सामकः—सामवेदः । स्तमति—प्रतिनिवर्तयति (चुकाता है) । स्तम्, स्तमकः—
प्रतिनिवर्तकः । स्तमनम्, स्तमितव्यम्, स्तमनीयम्, स्तम्यम्, स्ताम्यम्, स्तामम्,
स्तमिः, स्तमुः, स्ताशुः, स्ताशु^१—एकादश प्रतिनिवर्तने (चुकाने में) ।

६३४. ज्वल दीप्तौ—द्योतने । ज्वलति—द्योतते । ज्वलः, ज्वाला, ज्वलन्,
ज्वलकः—चत्वारो द्योतके । ज्वाला, ज्वलनम्, ज्वलनीयम्, ज्वल्यम्, ज्वाल्यम्—
[पञ्च] द्योतने ।

६३५. चल कम्पने—चलति—कम्पते । चलन्, चलकः—कम्पिता । चलि,
चालि, चञ्चु, चञ्चु, चलनम्, चलितम्, चलितव्यम्, चलनीयम्, चल्यम्,
चाल्यम्, चालम्—एकादश कम्पने ।

६३६. जल धान्ये—आर्द्रिमावे । जलति—आर्द्रिं भवति । जलन्, जलिता—
आर्द्रिकर्ता । जलम्—पयः । जलकम्—स्थानम् । जालम्—आनायः । जालनम्—
गवाक्षम् । जालु—कीलकम् । जालिः—संयोजकः । जलारी—जलमार्गः । जलिनी—
लज्जुजलाश्रयः । जलनम्, जलनीयम्, जल्यम्, जाल्यम्—चत्वारः लोटसि ।

६३७. टल ट्वल वैकुट्ये—दुःखे श्रमे । टलति—दुःखयति । टलन्, टलः,
टलकः—श्रमी । टलिः, टलनम्, टलनीयम्, टलितव्यम्, टल्यम्, टाल्यम्, टालम्—
षट् श्रमे । ट्वलति—चूर्णयति । ट्वला, ट्वलकः, ट्वलन्—चूर्णयिता । ट्वलनम्,
ट्वलनीयम्, ट्वल्यम्, ट्वाल्यम्, ट्वालम्—पञ्च चूर्णने ।

६३८. ठल स्थाने—स्थितौ । स्थलति—स्थिरो भवति । स्थलम्—स्थानम् ।
स्थाली—पाकाधिकरणी ।

६३९. हल विलेखने—कर्षणे । हलति—कर्षति । हलम्—क्षेत्रकर्षणसाधनम् ।
हली—कृषकः । हलायुधः—राजा, बलरामः, शिवशरणः ।

६४०. णल गन्धे—दुर्गन्धे । नलति—दुर्गन्धयति । नलः—कुबेरपुत्रः,
एतन्नामा महाराजः, वानरविशेषः । नलिनम्—कमलम् । नाळम्—छिद्रम् ।
नाळी—जलादिरुचरणी ।

६४१. बल प्राणने—चेतने । बलति—चेतयति । बलम्—चेतनम् ।
बलिः—एतन्नामा चक्रवर्ती राजा । बालः, बालकः—कुमारः । बाला, बालका

१. लिङ्गभेदेन पुन पाठ । तमपेक्षयैव 'एकादश' इति सख्या शेषा ।

६५५. क्रुश आह्वाने—शब्दने । क्रोशति—आह्वयति । क्रोष्टा—शृगालः । क्रोशः—योजनाधर्मम् ('कोश' इति माषायाम्-दो मील) । क्रुशम्—दीनता, शमः । क्रुष्टम्, क्रुष्टिः—आह्वानम् ।

६५६. कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु—असंवरणे (१, मिश्रणे), कौटिल्ये, रोषने, कर्षणे (क्षते) च । कोचति—संवृणोति (लपेटता है), स्पृशति, कुटिलयति, अभ्यागच्छति, लिखति । कुचन्, कुचकः—संवरिता । कुचः—स्तनः । कोचा—मीढता ।

६५७. बुध अवगमने—ज्ञाने । बोधति—जानाति । बुध्, बुधः, बोधकः—ज्ञाता । बोधनम्, बोधा, बुधिः—ज्ञानम् । बुद्धः—विष्णोरवतारः ।

६५८. रुह जन्मनि—प्रसवे । रोहति—प्रसूते । रुह्, रुहम्, रोहणम्, रोहणीयम्—चत्वारोऽङ्कुरे । रोहिणी—दक्षपुत्री, चन्द्रमसः पत्नी । रौहणेयः—बुधः । आरुहः—उपरिवर्तमानः । आरोहणम्—अधिगमनम्, उपरिगमनम् ।

[पते परस्मैभाषाः ।]

६५९. कस गतौ—कसति, कसते^१—चलति । कसन्, कसकः—चलिता । कसम्—पाशुः । कसा—पाशुः । कासु—पणम् (पैसा इति माषायाम्), मुद्रा । कसकलम्—(!) । कसनम्, कसनीयम्, कस्यम्, कास्यम्—चत्वारोऽपगमने ।

६६०. हिष्क^२ गतौ—संतोषगत्याम् । हिष्कति, हिष्कते—संतोषेण गच्छति । हिष्कन्, हिष्ककः, हिष्कमानः—सन्तोषेण गन्ता । हिष्कणम्, हिष्कणीयम्, हिष्कम्—सन्तोषगतौ ।

६६१. धावु गतिशुद्धयोः—शीघ्रगत्याम्, शब्दे (१, शुद्धौ) धावति धावते—शीघ्रं गच्छति (दौडता है), वृत्तं ददाति (१) । धावन्, धावकः, धावमानः—शीघ्रगन्ता । धावनम्, धावनीयम्, धावितः, धविः, धावः, धावा, धाव्यम्—ससैते शीघ्रगमने (दौड़ने में) ।

६६२. अञ्चु व्ययगतौ—अञ्चति, अञ्चते—शनैर्गच्छति । अञ्चन्, अञ्चकः, अञ्चानः, अञ्चमानः—चत्वारो व्ययगतिमति । अञ्चनम्, अञ्चनीयम्, अञ्च्यम्, आञ्च्यम्—चत्वारो व्ययगतौ । अञ्चुः—तटम् । अञ्चा—प्रयाणस्थानम् । गतौ नलोपः—गत्यर्थेऽञ्चतेर्नकारस्य लोपो भवति । अचति, अचते—भरति^३ । अचन्, अचकः, अचानः, अचमानः—भर्ता । आचः—वृक्षः । आचा—तस्मिन्

१ पाणिनीया परस्मैपदिनमेन स्मरन्ति, उपरितनान् हिक्कादीन् उभयपदिन आहु ।

२ 'हिष्क' इति पाणिनीया ।

३ इ० काशकृत्तनपातुसप्तम् (१।२२४) । 'त्रियते' इत्यन्यमते प्रयोगः ।

यिता । गयम्, गथा, गथि, गथु, गाथु, गथितम्, गथितव्यम्, गथनम्, गथनीयम्, गथ्यम्, गाथ्यम्, गथ्, गाथ्-त्रयोदश विभोदने ।

६४८. डुवम्^१ चद्गिरणे—वमने । वमति—उद्गिरति । वमन्, वमकः—उद्गिरिता । वामनः—लघुपरिमाणः (नाट्य), विष्णोरवतारः । वमनम्, वमनीयम्, वान्तिः, वम्यम्, वाम्यम्—पञ्च वमने । वामम्—उत्तरपाद्वम् ।

६४९. अमु चळने—गतौ । अमति—चळति । अमन्, अमकः, अमकः, अमान्तः—चत्वारः चळतिरि । अमरः—षट्पदः, राक्षसः । अमरका—(?) । अमरा—श्रीशैलमल्लिकार्जुनपत्नी । अमणम्, आमणम्, अमणीयम्, आन्तिः, अमा, अमितव्यम्, अम्यम्, आम्यम्—अष्टौ पेपण्याम् ('वक्त्री' इति भाषायाम्) ।

६५०. क्षर संचळने—क्षरति—(नश्यति) । क्षरन्, क्षरकः—नष्टा । क्षारम्—लवणम् । क्षरणम्, क्षरणीयम्, क्षरितव्यम्—नाशे ।

एते परस्मैभाषाः ।

६५१. सह मर्पणे—सहते—मर्पयति । साद्, सहन्, सहकः, सोढा—मर्पयिता । सह—सहभावे । सहि—प्रत्यर्पणम् । सहनम्, सहनीयम्—मर्पणम् । सहा—पर्वतविशेषः ।

६५२. रमु क्रीडायाम्—रमते—क्रीडति । रमणः—आसकः । रमा—लक्ष्मी । रामा—स्त्री । रम्यकः—पर्वतः । रम्यम्—सौन्दर्यम् । रन्ता, रममाणः—क्रीडकः । रामः—गर्दभरक्षकः, परशुरामः, दशरथपुत्रो रामः, मैथुनरामः, सिद्धरामः, एकान्त-रामः । आरामम्—सुन्दरसुखानम् । रामटम्—हिङ्गुः ।

एतावतात्मनेभाषौ ।

६५३. षट् ल विशरणमात्यवसादनेषु—विकर्तने, गतौ, स्थाने । सदेः सीदः—सदघातोः स्थाने सीद—आदेशो भवति । सीदति—विह्वल्यति । प्रसन्नः—सुदितः । आसन्नः—समीपवर्ती । आसादी—महापूजकः । प्रसादः—चन्द्रिका । प्रसादः, प्रासादः—ग्रहोपरिमवः छदः ('छत' इति भाषायाम्) । प्रसादनम्—आमरणम् । सद्यः—तत्कालम्, साह्यः । सदस्, सदर्, सदस्यः—सदस्यः ।

६५४. शदल्लु शानने—आसने^२ । शदेः शीयः—शदघातोः स्थाने शीय—आदेशो भवति । शीयति^३—आस्ते । शदन्, शदकः—आसकः । शदनम्, शदनीयम्, शादम्—आसने ।

१. 'डुवम्' इति शुद्धः पाठः स्यात् । २. शाननं तनूकरणमित्यन्ये भाष्यकाराः ।

३. 'शदे. शित' (अष्टा० १।१।६०) इत्यनेनात्मनेपदमिति पाणिनीया ।

प्रशंसयति । चदन्, चदकः, चदमानः—त्रयः स्तावके । चदनम्, चदनीयम्, चद्यम्, चाद्यम्, चदम्, चादम्—षट् स्तुतौ ।

६६८. प्रुथु, पृथु, पृवृ व्याप्तौ—प्रोथति, प्रोथते—शरणं गृह्णाति । प्रुथु—राजा । प्रुथुलम्, प्रुथक्—प्रत्येकम् । प्रुथुवी, प्रुथ्वी—पृथ्वी । प्रुथ्, प्रोथः, प्रोथकम्, प्रोथन्, प्रोथमानः—पञ्च आश्रयितरि । प्रोथनम्, प्रोथनीयम्, प्रोथ्यम्, प्रौथ्यम्—चत्वारः आश्रयणे । पर्यति, पर्यते—प्रशस्ति । पार्थः—अर्जुनः । पार्थिवः—राजा । पर्यनम्, पर्यनीयम्, पर्य्यम्, पार्थ्यम्—चत्वारः शासने । पतति पतते—बलाघ्निसारयति । पतन्, पतकः, पतमानः—त्रयो बलात्कर्तरि । पृतना—बलम् ।

६६९. मिदृ मेद मेथु^१ गतिर्हिसयोः—मेदति, मेदते—चलति, हिसयति । मिद्, मेदकः, मेदमानः—त्रयो गन्तरि । मिदिः, मेदुः, मिन्नम्, मिद्यम्, मैद्यम्, मिदुलम्—षड् स्तुतौ । मेदति, मेदते—मारयति । मेत्, मेदकः, मेदन्, मेदमानः—चत्वारो मारयितरि । मेदस्—एतन्नामा चातुर्विशेषः (चर्वा इति प्रसिद्धः) । मेदिनी—पृथिवी । मेदुरः—स्थूलव्यक्तिः । मेदनम्, मेदनीयम्, मेद्यम्—मेदः । मेध्यति^२, मेध्यते—गर्वति (स्थूलो भवति) । मेध्यः, मेध्यकः, मेध्यन्, मेध्यमानः—चत्वारो गर्वके । मेध्यनम्, मेध्यनीयम्—गर्वे, अहंकारे ।

६७०. मेघु संगमे च—मेघति मेघते—परस्परं मिलति । मेघ्, मेघन्, मेघकः, मेघमानः—चत्वारो संगन्तरि । मेघा—दृढबुद्धिः । मेघावान्—बुद्धिमान् । मेघनम्, मेघनीयम्, मेघ्यम्, मैघ्यम्—चत्वारः संगमे ।

६७१. णिदृ णेदृ कुत्सार्थजिकर्षयोः—निन्दने सामीप्ये च । नेदति, नेदते—निन्दति । निद्, नेदः, नेदन्, नेदकः, नेदमानः—पञ्च कुत्सके । निदिः, निदा, नेदनम्, नेदनीयम्, निद्यम्, नैद्यम्—षड् निन्दायाम् । नेदति, नेदते—संबन्धयति । नेद्, नेदकः, नेदुरः, नेदमानः—पञ्च संबन्धयितरि । नेदिः, नेदुः, नेदनम्, नेदनीयम्—चत्वारः सन्निकर्षे ।

६७२. सृधु मृधु रुग्धे—मर्दने । [सर्धति,] सर्धते—मर्दयति । सृध्, सर्धकः, सर्धमानः—मर्दकः । सर्धनम्, सर्धनीयम्—मर्दनम् । मर्धति, मर्धते—संपीडयति (दबाता है) । मृध्, मर्धन्, मर्धमानः—संपीडकः । मर्धनम्, मर्धनीयम्—संपीडनम् ।

१ अस्य पातोऽदाहरणेषु मेध्यतिप्रभृतिषु अकारवकारयोः संयोग उपलभ्यते । तेनेह 'मेथ्यु' इति पाठः स्यात् । यदोदाहरणेषु अकारवकारसंयोगवान् पाठः सर्वत्र प्रामाणिकः स्यात् ।
२ द्रष्टव्या प्रथमा टिप्पणी ।

दिशि । अच्, आच्, अचिः, अचुः, अचम्, अच्यम्, आच्यम्, आचनम्^१,
आचनीयम्^२—नच मरणे ।

६६३. अस अष दीप्त्यादानयोश्च—प्रकाशे, आदाने, गतौ च । असति
असते—प्रकाशते, आदत्ते, चलति । असन्, असकः, असानः, असमानः—
प्रकाशकः, ग्रहीता, चलिता । असुः—जीवः । अमुः—खड्गः, लवित्रम् (चाकू इति
भाषायाम्), कान्तिः । असकः—(?) असती—(?) । असिः—जीवनम्,
क्षुरम् । अस्थि—(हड्डी इति भाषायाम्) । अस्ति—प्रकाशकः । अस्मत्—सर्वनाम ।
असा—(?) । असुरः—हन्ता । आसनम्, आसन्, आसुरम्, अः—चत्वारः
प्रकाशे । अषति, अषते—प्रकाशयति । अषन्, अषकः, अषाणः, अषमाणः—
चत्वारः प्रकाशके । अट्, आट्, अषम्, अषणीयम्, अष्यम्, आष्यम्,
अषम् (१, आषम्), अषि, (१, आषि), अषु, आषु, अषा, आषा—त्रयोदश-
प्रकाशने । अष्टु—तावत् (१) । अष्टम्, अष्टन्—द्वौ अष्टसंख्यायाम् । अष्टि-
काष्ठम् । आषाढः—इष्टम् । आषाढा—नक्षत्रम् ।

६६४. वीणृ ज्ञानचिन्तानिशामनेषु—ज्ञाने चिन्ताया अवशे च । वेणति
वेणते^१—शृणोति । वीणा, वीणी—वाद्यविशेष । वेणी—स्त्रीजटा । वेणुः—वंशवृक्षः ।
वीणः, वीणकः, वीणन्, वीणानः, वीणमानः, वीण्—वडेते वृद्धिमति । वीणनम्,
वीणनीयम्, वीण्यम्, वैण्यम्—पञ्च अवशे ।

६६५. दुयाच् याच्ञायाम्—याचनायाम् । याचति, याचते—मिक्षति ।
याचन्, याचकः, याचमानः याचिता—मिक्षुकः । याच्ञा, याचनम्, याचनीयम्,
याच्यम्, याच्, याचितम्—षट् मिश्रायाम् ।

६६६. रेड् परिभाषणे—अतिभाषणे । रेडति, रेडते—अतिभाषते । रेड्
रेडः, रेडकः, रेडन्, रेडमानः—पञ्चातिभाषके ।

६६७. चते चट् याचने च—याच्ञाया [चात् परिभाषणे] च । चतति,
चतते—याचते । चत्, चात्, चतन्, चतकः, चतमानः—पञ्च याचके ।
चातकः—एतन्नामा पक्षी । चतम्, चातम्, चत्यम्, चात्यम्, चतनम्, चत-
नीयम्—पट् याच्ञायाम् । चतुरः, चत्वरः, चत्वारः—चतुरे पदौ । चदति, चदते—

१. दीर्घत्वमादौ कथमिति न व्यकीकृतम् ।

२. अत्र वृत्तौ वेणति वेणते, वीण. वीणक आमुदाहरणेषु एकारवन्तौ दीर्घकारवन्तश्च
प्रयोगा इदृश्यन्ते । तेन विज्ञायते 'वेणृ वीणृ' द्वौ स्वतन्त्रौ चात् । पाणिनीया 'वेणृ' इति पठन्ति,
काशकृत्स्नीयास्तु 'वीणृ' इति ।

मेषकः, मेषः—पञ्च मीरौ । मेषिः, मेषिः, मेषा, मेषणम्, मेषणीयम्, मेष्यम्, मेष्यम्—सप्त मये ।

६८०. श्रेष चलने—श्रेषति, श्रेषते—कम्पते । श्रेट्, श्रेषः, श्रेषकः, श्रेषन्, श्रेषमाणः—पञ्च कम्पके । श्रेषिः, श्रेषिः, श्रेषणम्, श्रेषणीयम्, श्रेष्यम्, श्रेष्यम्—षट् कम्पने चलने ।

६८१. पषा वाघनस्पर्शयोः—वाघायाम्, स्पर्शने च । पषति, पषते—वाघते, स्पृशति । पट्, पाट्, पषः, पाषकः, पषन्, पषमाणः—षट् वाघके स्पर्शके । पषिः, पषिः, पषणम्, पषणीयम्, पष्यम्, पाष्यम्, पाष्यम्—सप्त वाघाया स्पर्शे ।

६८२. लष कान्तौ—इच्छायाम् । लषति, लषते—काङ्क्षति । लषः, लट्, लाट्, लषन्, लषमाणः, लषकः, लाषकः—सप्त कामयितरि । लषिः, लषिः, लषणः, लषणीयम्, लष्यम्, लाष्यम्, लाष्यम्—सप्त कामनायाम् । अमिलाषः—इच्छा ।

६८३. चष भ्रक्ष भक्षणे—खाद्ये । चषति, चषते—भक्षयति । चाषः—एतज्जामा लघुपक्षी । चषण्, चषणः, चट्, चाट्—चत्वारो भक्षयितरि । चषकः—[पानपात्रम्] । चषिः, चषिः, चषणम्, चषणीयम्, चष्यम्, चाष्यम्—षट् खाद्ये । भ्रक्षति, भ्रक्षते—खादति । भ्रक्षन्, भ्रक्षमाणः, भ्रक्षकः—अतिभक्षयितरि ।

६८४. छष हिंसायाम्—छषति, छषते—मारयति । छट्, छाट्, छषः, छाषः, छषकः, छषणः, छषमाणः—हिंसकः । छषणम्, छषणीयम्—हिंसनम् ।

६८५. माहृ म'ने—(वर्तने)^१ । माहृति, माहृते—(वर्तयति) । माहृः, माहृकः, माहृमाणः, माहृन्—चत्वारः (वर्तके) । माहृणम्, माहृणीयम्—(वर्तनम्) ।

६८६. गुहृ संवरणे—आच्छादने । गुहृो दीर्घः—गुहृवातोरादेर्दीर्घो भवति^२ । गुहृति, गुहृते—आच्छादयति । गुह्रा—चन्द्रा (गुफा इति भाषायाम्) । गुहृन्, गुहृकः, गुहृमाणः—आच्छादकः । गुहृणम्—रहस्यम् । गुहृकः—यक्षः । गुहृः—वृणुष्वः । उपगुहृणम्—आलिङ्गनम् ।

१ 'पट्' इति मूलपाठः ।

२ पाणिनीयमते पदान्ते वर्तमानस्य नस्य णत्व न भवति (इ० ८।४।३७) । इह उत्तरस्यट्टी (टपण्) च णत्व निदिप्यते । तत्त्वमिति विचारणीयम् ।

३ मान वर्तनमिति क्षीरस्वामी (१।६२३) ।

४ पाणिनीयमतानुसारमबावौ प्रत्यये यत्र 'गोहृ' इति रूपं प्राप्नोति तत्रैव ककार-देशो भवति (अ० ६।४।८९) । इदमेव च कातन्त्रमतम् (६।६।६३) ।

६७३. बुधिर् बोधने—ज्ञाने । बोधति, बोधते—जानाति । बुधः, बुधन्, बुध्नः, बुधानः—चत्वारो ज्ञानिनि । बोधिनी, बोधिका—ज्ञानदात्री ।

६७४. चुदिर्' निशामने—श्रवणे । चुन्दति', चन्दते—शृणोति ।

६७५. खनु अवधारणे—खनने । खनेः खा—खनेर्घातोः खा—आदेशो भवति^२ । परिखा, खेयम्—अवधारणम् । खातम्—चैरी । खननम्, खननीयम्, खन्यम्, खान्यम्, खनम्, खानम्, खनिः, खनुः, खानुः, खन्, खान्, खननम्—एते द्वादश अवधारणे ।

६७६. कष चीवृ संवरणादानयोः—आच्छादने (ओढने में) ग्रहणे च । कषति, कषते—संवृणोति । कषा, कषणम्, कषणीयम्, कष्यम्, काष्यम्, कट्, काट्—सप्त संवरणसाधने । कषायः—रसः । काषायम्—रागविशेषः । कषन्, कषमाणः, कषः, कषकः—चत्वारः संवारके (ओढनेवाले में) । चीवति, चीवते—भारयति । चीवन्, चीव्यः, चीवः, चीवकः—चत्वारो घातके । चीवन्म्, चीवनीयम्—हिंसा ।

६७७. चाचृ पूजानिशामनयोः—अर्चने, श्रवणे च । चायति, चायते—अर्चति । चायन्, चायमानः, चायकः—अर्चकः (पुजारी) । चाय्, चायम्, चायनम्, चायनीयम्, चाय्यम्—पञ्च पूजने निशामने च ।

६७८. दाशृ दासृ दाने—दायति, दायते—ददाति । दाशः—बीवरः (मछुआ इति भाषायाम्) । दाशनम्, दाशनीयम्, दाश्यम्—दाने । दासति, दासते—दास्यं करोति । दासः—दास इत्येव प्रसिद्धः । दासी—[दासस्य स्त्री, स्वयं वा दास्यकर्मकर्त्री] । दासनम्, दासनीयम्, दास्यम्—त्रयो राजपरिषदि (१) (दरबार मे) । दिवोदासः—एतन्नामा सूर्यवंशप्रभवो राजा ।

६७९. मेष्टृ भये—मेषति, मेषते—विमेति । मेट्, मेषन्, मेषमाणः,

१. अस्योदाहरणे चुन्दति चुन्दते इत्येव पठ्येते । कथमत्र नकारागम इति न ज्ञायते । चान्द्रधातुपाठे तु 'चुन्दिर्' इति सनकार एव पठ्यते (इ० १।६००) कातन्त्रपाणिनीयास्तु 'चुन्दिर्' इत्येव पठन्ति । तस्मात् काशकृत्स्नेऽपि 'चुन्दिर्' इत्येव युक्तं पाठ ।

२. खने खादेशं कुत्र भवतीति न स्पष्टीकृतं कञ्चडीकाकृता । पाणिनीयनियमानुसारं तु झलदादौ सनि झलदादौ ङिति च खनेर्नकारस्याकारादेशे 'खा' रूपं भवति (इ० ६।४।४२), यकारादौ ङिति च विकल्पेन आकारादेशो भवति (इ० ६।४।४३) । एव 'परिखा' इत्यत्र पाणिनीयमतेऽप्रत्यये टिलोपे च रूपं निष्पद्यते । खेयमित्यत्र 'ई च खल' (१।१।१११) इति नकारस्य ईकारादेशे गुणो भवति । काशकृत्स्नस्तुभ्यत्र खने खादेशः श्नास्ति ।

नेयम्, नयनीयम्, नीतम्, नीतिः, नय्यम्, नाय्यम्-सप्त (पश्चादीनां)
नयने (हाकने में) ।

६९२. दान अवखण्डने—खण्डकरणे, विभजने । दानादीनां सन् सार्व-
धातुके-दानादीनां धातूनां सन् आगमो भवति सार्वधातुके परतः^१ । द्विः
सनि-दानादीनां द्विर्वचनं भवति सनि परतः । दानयति, दानयते-विभजति
(चीरता है) । दीदांसति^२, दीदांसते-विभजति । दीदासन्, दीदांसमानः,
दीदासकः-विभजितारः । दीदासा, दानम्, दाननम्, दाननीयम्-चत्वारो
विभजने ।

६९३. शान अवतेजने—धारास्थापने^३ (धार रखने में) । शीशासति,
शीशासते; शानयति, शानयते-तीक्ष्णीकरोति । शीशासकः, शानन्, शानमानः-
त्रयोऽवतेजने । शीशासा, शानम्, शाननीयम्-तीक्ष्णीकरणे (धार रखने में) ।

६९४. पच पचष् पाके—पचति पचते-पाकं करोति । पचन्, पचमानः
पाचकः, पक्, पाक्, पचकः, पक्ता-सप्त पक्तिरि । पक्कम्, पक्तव्यम्, पक्कनम्,
पचनीयम्, पच्यम्, पाच्यम्, पाकम्-सप्त पाके । पाकः-राक्षसः । पकालम्-
मलकुण्डम् ।

६९५. भज श्रीब् सेवायाम्—सेवने । भजति, भजते-सेवते । भक्तः,
भजकः, भाजकः, भजन्, भजमानः-षट् सेवके, भजते । भक्तम्-आहारः ।
भक्तिः-विश्वासः । भजनम्-सेवनम् । भाजनम्-घटम्, पात्रम् । भक्तव्यम्, भज्यम्,
भाज्यम्, भजनीयम्-चत्वारः सेवने । भयति, भयते-सेवते । भयन्, भयमाणः-
सेवकः । श्रीः-लक्ष्मी । भयणम्, भयणीयम्, भयम्, भयम्-सेवा । भयस्-
मङ्गलम् । निःभयसम्-मुक्तिः ।

६९६. रञ्ज रागे—वर्णे (रक्तवर्णे) । रञ्जति^४ रक्तं भवति । रक्ता, रञ्जन्,
रञ्जमाणः-रञ्जकः । रक्तिः, रक्तिमा, रागः-रक्तं वर्णम्, प्रेम । रक्तम्-लोहितम् ।
रजस्-स्पर्शः । रजकः-वस्त्रधावकः (धोवी) । रजकः, रञ्जकः-औषधम् । रागी-
आसक्तः । विरक्तः, विरागी, वैरागी-संन्यासी । निरञ्जनः-मायातीतः । रजनी-
रात्रिः । रजस्-धूलिः ।

१ पाणिनीयास्तु निश्चानेऽर्थे विशेषेण सनमाह । इ० ३।१।६ ॥

२ अभ्यासस्य दीर्घत्वं कथमिति नोक्तं वृत्तिवृत्ता ।

३ इ०-धुरस्य धारा निश्चिता दुरत्यया । कठो० ३।१४ ।

४. पाणिनीयास्तु 'रजेञ्च' (अ० ६।४।२६) इति अनुनासिकलोप स्मरन्ति-रजनि ।

६८७. हृच् हरणे—नाशने (पाप काटने में) । हरति, हरते—पापं नाशयति । हरः—शिवः । हरिः—विष्णुः । हारः—माला । हरिणः—कार्पासः, रागः (मृगः) । हरिणी—मृगी । विहारिणी—विहारकर्त्री । आहारः—भक्ष्यम् । उपाहारः (उपहार इति भाषा) । संहारः—नाशः । अध्याहारः—अर्थपूर्त्यर्थकं बाह्यं पदम्, येन वाक्यादेरर्थः परिपूर्णो भवति । उदाहरणम्—दृष्टान्तः । प्रत्याहारः—संकोचः । प्रतिहारः—प्रतिहारी । परिहारः—समाधानम् । नोहारः—अवस्थापः । व्यवहारः—वर्तनम्, युद्धम् । प्रहारः—प्रहरणम् । हर्ता—नाशयिता । हर्त्री—नाशयित्री । हृत्, हृतिः, हृतम्, हर्तव्यम्, हरणम्, हरणीयम्, हर्यम्, हार्यम्—एतेऽहौ नाशने ।

६८८. शृच् भरणे—धारणे । भरति, भरते—धारयति । श्रु, श्रुत्—राजा, पर्वतः । श्रुतिः—वेतनम् । श्रुतम्, मर्तव्यम्, भरणम्, भरणीयम्, भार्यम्, भार्यम्—षट् धारणे । भरणी—एतन्नाम नक्षत्रम् । भर्ता—शासकः । भार्या—पत्नी । भारम्—(भार, वजन इति भाषायाम्) । भरम्—तीव्रम् । मारि—(१) । मारिणी—दुष्टा । श्रुत्यः—भटः ।

६८९. अलब्ध् भूषणपर्याप्तिवारणेष्ु—आभूषणे, व्याप्तौ, निवारणे । अलति, अलते—परिदधाति । अलन्, अल्मानः—परिवारकः । अलम्—पर्याप्तम् । आलः—वटवृक्षः । आळः—गङ्गुर्म् । आळुः—श्रुत्यः । आळी—दासी । अळिः—भ्रमरः । अळा—तोलनम् । अलकाः—(युधराळे बाल इति भाषा) । अलका—कुबेरस्य प्रधाना नगरी (राजधानी) । आळवीरि—आलवीरी (१) । अल्लालः—दुर्गः । आळवम्—(१) । अलाळम्—मूलब्रह्मः । निराळम्—निराकारः ।

६९०. धृच् धारणे—सहने । धरति, धरते—सहते । धृत्, धरन्, धरमाणः, धारकः—चत्वारः सोढरि । धरा, धरित्री, धरिणी, धारिणी—चत्वारः पृथिव्याम् । धरः—पर्वतः । गङ्गाधरः—शिवः, मेघः, श्रीफलवृक्षः । धृतिः—सारः । धरणम्—निष्कस्वतुर्थः । धारणम्, धारणा, धरणीयम्, धर्मम्, धार्यम्, धृतम्, धर्तव्यम्—सप्त सहने ।

६९१. णीच् प्रापणे—गत्तौ । नयति, नयते—चलति (प्रापयति) । सेनानीः—सेनानायकः । ग्रामणीः—ग्रामनायकः, ग्राममुख्यः । नयनम्—चक्षुः । नायकः—नेता । नायकी—नेत्री । नेता—राजा । नेत्री—रानी । नेत्रम्—नयनम् । नयः—नर्म (मुलायम), धर्मः, न्यायः । नायः—मलयाली, श्वा । नायी—शुनी । (मलियालिन्—नायर इति प्रसिद्धा), ग्राममुख्या । नीतव्यम् (१, नेतव्यम्)

७०३. ज्येष्त्वं संवरणे—उपयोगितायाम् । व्ययति, व्ययते—व्ययं करोति, व्यवहरति । व्ययम्, व्ययमानः—व्ययकर्ता, व्यवहर्ता । व्ययम्, व्ययनम्, व्ययनीयम्—उपयोगिता ।

७०४. ह्येव् स्पर्धायां वाचि—विवादवाक्ये । ह्यति, ह्यते—निन्दति । ह्यन्, ह्यानः—द्वौ निन्दके । आह्वानम्—शब्दनम् । ह्य, ह्यानम्, ह्याननीयम्, ह्याय्यम्—चत्वारो विवादशब्दे ।

७०५. वस निवासे—वसति, वसते^१—निवासं करोति । वसन्, वसानः—द्वौ आच्छादके^२ । वसनम्, वस्त्म्, वासस्—त्रयः प्रावारे (चादर मे) । वस्तु—द्रव्यम् । वस्तिः—शरीरकदेशः । वसतिः—निवासस्थानम्, जैनमन्दिरम् । वासः, आवासः, निवासः—एकम् । अषिवासः—निवसनम् । वस्तव्यम्, वसनीयम्, वस्थम्, वास्यम्, उष्टम्,^३ उष्टिः—षणिवासे । वासना—दैवाधीना, कुर्वासना । वास्तु—एहस्वामी । वास्तव्यः—निवासयोग्यं एहम् ।

७०६. वद् व्यक्तायां वाचि—व्यक्तवाक्ये । वदति, वदते—भाषते । वक्ता^४, वदन्, वदान्यः, वादकः, वादी, वावदूकः—षट् वक्तरि । वदनम्, वक्तम्^५—मुखम् । उक्तिः^६, उक्तम्^७, वक्तव्यम्^८, वदनीयम्—चत्वारो वाक्ये (भाषणे) । वादनम्, वाद्यम्, वादित्रम्—गानसाधने (बाजे में) । प्रतिवादः—प्रतिवदनम् (प्रत्युत्तरम्) । परीवादः—हास्योक्तिः । उंवादः—सहभाषणम् । अनुवादः—पश्चात्वादः (भाषान्तरकरणमपि) ।

७०७. ढुओश्चि गतिवृद्धयोः—श्रयति, श्रयते—चलति, वर्धते । श्रयन्, श्रयानः—गन्ता । श्र्वेतः—वर्णविशेषः, शिवभक्तिः । श्रितिः, श्रितम्, श्रयनम्, श्रितव्यम् (१), श्रित्, श्रित्यम्—षट् चलने वृद्धौ च ।

॥ अनुविकरणो भ्वादिः समाप्तः ॥

१ वस वद शि त्रय एते परस्मैपठिन इति पाणिनीया । तत्र वदतेरर्थविशेष आत्मनेपदमपि स्मरन्ति (३० १।३। ४७-५०) ।

२ अयमर्थक्षिप्त्य, 'निवासकर्ता' इति सूचित । आच्छादनार्थस्तु 'वस आच्छादने' इत्यादादिकस्य ज्ञेय । यस्मैव 'वसनन्' आयुदाहरणार्था ह्येवा । यद्वा निवासशब्दस्य उभयाध्या धातुभ्या प्रयोगसम्भवाद्भाषार्थो निर्दिष्टौ ।

३ अय धातु सेट्, तैन 'उपितम्' इति पाणिनीया ।

४ वदप्रकरणे 'वच' धातो रूपाणि कथमुदाहरति वृत्तिकार इति न ज्ञायते ।

६९७. शप आक्रोशे—कोपे । शपति, शपते—निन्दति । शपन्, शपमानः, शपकः, शापकः, गता-पञ्च निन्दके । शपम्, शापम्, शपनम्, शपनीयम्, शप्तव्यम्, शप्यम्, शाप्यम्, शप्तम्, शप्तिः, शपथः—दशैते निन्दायाम् ।

६९८. त्विप दीप्तौ—प्रकाशे । त्वेषति, त्वेषते—प्रकाशते । त्विषन्^१, त्विपमाणः—प्रकाशकः । त्विट्, त्विपिः, त्विषा, त्विषणम्, त्विषणीयम्, त्विष्यम्, त्वैष्यम्, त्विष्टिः, त्विष्टम्—नवैते प्रकाशे ।

६९९. यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु—देवपूजायाम्, धारणे, करणे, दाने च । यजति, यजते—पूजयति, ददाति, धारयति, करोति । यट्, याट्, याजी, यजन्, यजमानः, यक्ता^२, यायजूकः—षट् पूजके । इष्टम्, इष्टिः,^३ यष्टिः^३, यजनम्, याजनम्, यज्ञः, यागः, इष्टव्यम्^४, यज्यम्, याज्यम्—दशैते देव-पूजने । यजुस्—यजुर्वेदः ।

७००. वृषप बीजतन्तुसन्ताने—वपने, वर्षणे, तन्तुनिर्माणे च । वपति—क्षेत्रे धान्यमाकुरिति (बोता है) । वपते—योजयति (?) । वपन्, वपमानः, वपकः, वापकः,—चत्वारो बीजवापके । वपा—नामेः श्वेतं मासम् (चर्बी) । वापिः—कृतलोपानको रूपः । वपनम्—शालकर्त्तनम्, धौरकर्म । उत्तम्यम्,^५ उत्तम्, उत्तिः, वपनीयम्, वप्यम्, वाप्यम्, वापम्, वप्, वाप्—नव वपने योजने, तन्तुसन्ताने (बुनने में) ।

७०१. वह प्रापणे—धारणे । वहति, वहते—धारयति । वहन्, वहमाणः, वोढा, वहकः, वाहकः—भारवाही । वहिः, वाहः, वहनम्, वहनीयम्, वह्या, वाह्यम्, ऊढम्, ऊढिः, ऊढव्यम्—नव वहने । प्रौढिः—बुद्धिमत्ता । प्रौढः—बुद्धिमान् । प्रौढा—बुद्धिमती ।

७०२. वेवृ तन्तुसन्ताने—तन्तुयोजने (वस्त्रवयने) । वयति, वयते—तन्तुन् योजयति । तन्तुवायः—वस्त्रनिर्माता (जुलाहा इति भाषायाम्) । वयनम्, वयनीयम्, वीतिः, वीतम्, वयितव्यम्, वय्यम्, वाय्यम्—सप्त तन्तुसंयोगे ।

१ इत आरभ्योदाहरणेषु गुणामावद्विचिन्त्य ।

२ यष्टेति पाणिनीयाः ।

३. पूर्वपठित 'इप' धातुरप्यत्र द्रष्टव्यः (१।२९१) तत्रस्था. टिप्पणी च ।

४ 'द्रष्टव्यम्' इजरेण, न यजे' ।

५ उत्तम्यम्—कृतसम्प्रासारणस्य 'उप' धात्वन्तरस्य रूपम् । उत्तम्यो. समानार्थकत्वादिद्वैव निदिष्टम् । द्रष्टव्या पतत्पृष्ठस्था तृतीया टिप्पणी ।

२. वस स्वप्ने—सस्ति—द्योते । सस्न्, ससकः—स्वप्नद्रष्टा । सस्तिः, सस्तम्, ससनम्, ससनीयम्, सस्यम्, सास्यम्, सासम्—सप्त स्वप्ने ।

३. वश कान्तौ—द्योतने^१ । वष्टि—द्योतते । वशन्, वशकः—द्योतकः । वशिः, वशुः, वाशुः, वशः, वश्यम्, वाश्यम्, उष्टिः, उष्टम्, उष्टव्यम्, वशनम्, वाशनम्, वाशम्, वश्, वाश्—एते पञ्चदश द्योतने । वशा—मासम्^२ ।

४. हन् हिंसागत्योः—मारणे चलने च । हन्ति—मारयति गच्छति^३ वा । हान्, हन्, हनन्, हनकः, हः, हनो घा—हन्तेषां आदेशो भवति—घातः, घातकः, घाः, घायकः, हन्ता—एते दश घातके गन्तरि च । हानिः, हनिः, हननम्, हनम्. हन्तव्यम्, हन्तिः, हन्तम्, हननीयम्, हन्यम्, हान्यम्, हानम्, घातम्, घातिः, घायम्—पञ्चदश मारणे चलने च ।

५. द्यु अभिगमने—सम्मुखगमने । द्यूवादीनां वृद्धिस्तिसिभिषु—द्युप्रभृतीनां वृद्धिर्भवति तिसिभिपरतः । द्यौति—अभिमुख गच्छति । द्युत्, द्यवन्, द्यवकः, द्यावः—चत्वारोऽभिमुखं गन्तरि । द्यविः, द्यवनम्, द्यवनीयम्, द्युतम्, द्युतिः, द्युतव्यम्—वट् अभिमुखं गमने ।

६. द्यु मिश्रणे—सम्मेलने । द्यौति—मिश्रयति । द्युत्, द्यवन्, द्यावकः—चत्वारो मिश्रके । द्यवः—धान्यविशेषः (जौ) । द्यवनः—म्लेच्छः । द्यवानी—यवनस्त्री^४ । द्यवनानी—म्लेच्छस्त्री^५ । द्यावनी^६—यवनलिपिः । द्यावनाळः—धान्य-

१. कान्तिरेच्छा इत्यन्ये व्याख्यातार आह ।

२ वशा वन्ध्या गौरिति कोशकारा । मासम् इत्यर्थं कल्लडीकाकारेण दन्त्यवत 'वसा' शब्दस्य भ्रान्त्या निर्दिष्ट स्यात् ।

३ कवयस्तु हन्तेर्गमनार्थेऽसामर्थ्याद्वा । तथा—'कुञ्ज हन्ति कुशोदरी—अत्र हन्तीति गमनार्थं पठितमपि न तत्र समर्थम्' इति (द्र० साहित्यदर्पण परि० ७) । वस्तुतः साहित्यकृता गुणदोषविचार प्रायेण तात्कालिकीं परिस्थितिं प्रसिद्धिं वानुरुध्य प्रवर्तते । तेन सम्मटविश्वनाथप्रभृतीनां गुणदोषविवेचनमाश्रित्य प्राचीनतन्त्रेषु कविप्रबन्धेषु दोषा-विष्कारणमप्रमाणम् । यथा पाणिनीय शब्दानुशासनमाश्रित्य तत्पूर्वकालिकेषु रामायण-महाभारतादिप्रयोगेषु साध्वसाधुविवेचनम् । इममेव नियममनवदुद्धव आधुनिका पाणिनीयां प्राचीनान् शिष्टप्रयोगान् अप्यसाधून् मन्यन्ते । हन्तेर्गमनार्थत्वमस्वीकृत्यैव गोष्णादिषु हन्तेर्हिंसार्थत्वं च स्वीकृत्य गोष्णायातिथये गवामालम्बनं प्रवर्तितम् । वस्तुतः 'गोष्ण'शब्दे हन्तिर्गत्यर्थ एव । गतेस्त्रयोऽर्था—ज्ञानं गमनं प्राप्तिश्च । तत्र गोष्णे प्रापणार्थो हन्ति । यद्यत्रानास्था चैतद् हस्तप्लवङ्गशब्दं पश्यत । हस्तप्लवङ्गशब्देन हस्तप्लवङ्गम् (वस्ताना इति भाषायाम्) उच्यते । नात्र कश्चिदपि निषिद्धि 'हस्तस्व हिंसनम्' अर्थ इति प्रवीति ।

४. द्यावदोषे—दुष्टो द्यवो द्यवानी' (= अजवायन) इति पाणिनीया (४।१।४९) ।

५ 'यवनलिप्याम्—यवनानी लिपि' इति पाणिनीया (४।१।५९) ।

अथ अदादि-गणः

लुग्-विकरणः

१. अद् प्सा भक्षणे—खादने । अदादीनामनो लुक्—अदप्रभृतीनां वाचनान् अनो लुग् (लोपो) भवति । अचि—खादति । अदन्, अदः, अदकः—खादकः । अत्ता—अश्नुः । अत्तिका—माभी । आदम्—अधिकम् । अत्तिः—बृक्ष-विशेषः (अक्षीर इति मापाया प्रसिद्धः) । अन्तम्—भक्तम्, आहारः । आदिः—प्रभृतिः । अत्तम्, अत्तिः, अत्तव्यम्, अदनम्, अदनीयम्, अदु, आदु, अद्यम्, आद्यम्, अद्, आद्, अदि—द्वादश खाद्यपदार्थे । अन्नादम्—अन्नविक्रयः (?) । अद्य—अस्मिन् अहनि । प्साति—भक्षति । प्सायन्, प्सायकः—भक्षकः । प्सातम्, प्सायनम्, प्सातव्यम्, प्सानियम्, प्सायम्—षट् खाद्ये ।

१. काश्चकुत्स्नीयै भातुपाठे जुहोत्यादयोऽपि अदादिज्ज्ञेन पठ्यन्ते । तेन जुहोत्यादयोऽपि लुग्विकरणा एव (लुग्विकरणाः जुहोत्यादय इति तु पाणिनीयाः) । तेन 'नवगणी' भातुपाठ इति कचिल्ली प्रसिद्धिरपि न्याय्या । 'लुग्विकरणा लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्' इति पाणिनीयैरप्याश्रीयमाणा पारिभाषाऽपि तस्यैव कश्चिद् व्याकरणस्योक्तिर्यत्र लुग्विकरण-स्थाभाव आसीद् । अत एव यत्तत्परिभाषोपयोगिस्थले लुग्विकरणमपि भातु लुग्विकरणपक्षे निक्षिप्यालुग्विकरणकार्यं नेच्छन्ति पाणिनीयाः । अन्यथा लुग्विकरणानामलुग्विकरणत्वाद् अलुग्विकरण कार्यप्राप्तिरस्येव । कातन्या अपि जुहोत्यादीन् अदादिज्ज्ञेन पठन्ति ।

२. इवश्रुवाचक 'अत्ता'शब्दः प्राकृतभाषाया इति आह्विकाः । तथा च प्रयोग—'अत्ता प्रत्य निमज्जइ' (साहित्यदर्पणे प्रथमपरिच्छेदे उद्धृतं पथम्) इति । 'इवश्रुत्र निमज्जति' इति तत्संस्कृतच्छाया इति टीकाकाराः । वस्तुतः इवश्रुवाचकोऽस्तावद् संस्कृत-भाषाया एव इति अनया टीकाया स्पष्टं भवति । प्राकृतापभ्रंशादित्थेन आह्विकैः सम्प्रतेषु देशिष्वप्येवमपि बहवः शुद्धा संस्कृतभाषात्मकाः शब्दा उपलभ्यन्ते । तेषां देशित्वं तु देश-विशेष एव प्रयोगदर्शनात् प्रतिग्रायते । भवति च बहूनां संस्कृतशब्दानामपि देशविशेष एव प्रयोगः । यथाह यास्कः—'श्रवतिर्गतिकर्मा कन्वो जेष्वेव आप्यते विकारमस्यायैषु भाषन्ते श्रव इति' (निरुक्त २।२) । इममेव मतं भगवान् पतञ्जलिर्विस्तरेण श्रुवाच—'यत्स्मि-श्वातिमहति प्रयोगविषये तं ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया इत्यन्ते । तद्यथा श्रवतिर्गतिकर्मा कन्वो जेष्वेव भाषितो भवति विकारं यन्मायां भाषन्ते श्रव इति । इत्यमतिं सुराष्ट्रेषु, रंक्षति. प्राच्यमगधेषु, गमिमेव त्वार्या प्रयुज्यते । दातिर्ल्वनार्थे प्राच्येषु, दात्रमुदीच्येषु' इति । पस्पशाह्निके १।१। आ. १ ॥

सुः, सुत्, सविः, सङुः, साङुः, सवनम्, सुतिः, सुतम्, सुतव्यम्, सुत्यम्-इश
प्रसवे । सव्यम्-दक्षिणपार्श्वम् । अपसव्यम्-वामपार्श्वम् ।

१२. अधिपूर्व इक् स्मरणे^१—स्मृतौ । अध्येति-स्मरति । अध्ययन्,
अध्ययकः, अध्यायकः, अध्येता-चत्वारः स्मर्तरि । अध्यायः—एतन्नामा ग्रन्थावयवः ।
अध्ययनम्, अध्यापनम्, अधीतिः, अधीतम्, अधीतव्यम्, अध्ययनीयम्, अधीः,
अधीत्-अष्टौ पठने^२ (१, स्मरणे) । अध्येत्रो-अध्यापिका^३ (१, स्मर्त्री) ।

१३. इण् गतौ—चलने । एति-चलति । इः-कामः, मन्ययः । यन्,
यन्ता, अय्यः, आय्यः, अयकः, आयकः-षट् गन्तरि । उपेतः, समेतः^४—
संगच्छमानः । परेतः, अपेतः-मृतः । अयनम्-मार्गः । न्यायः-नीतिः ।
नैयायिकः-न्यायस्याध्येता । इति-समाप्तिः । इत्, इतिः, इतम्, इतव्यम् (१)—
चत्वारश्चलने । आयः-अवस्था = स्थितिः, धनागमः, (आमदनी इति भाषायाम्) ।

१४. वी प्रजननकान्त्यासनखादनेपु^५ च—प्रसवे, प्रकाशे, आसने,
खाद्ये च । वेति-प्रसूते । वयन्, वयकः, वायकः-बन्मदाता । वयस्-आयुः,
पक्षिविशेषः । वायम्-सिंहासनस्येच्छा । वायिः-प्रकाशः । वीतिः-खाद्यम् ।
प्रकाशदाता । वीतम्, वयनम्, वय्यम्, वाय्यम्-चत्वारः सिंहासने (१) । वेत्रम्-
यष्टिः ('छड़ी' इति भाषायाम्) । वैय्यारः (१)—'हठलाना' इति भाषायाम् ।

१५. भा वीतौ—द्योतने । भाः, भायिः, भायन्, भायकः-चत्वारो द्योतके ।
भम्-नक्षत्रम् । भायुः-पिता । प्रभा, भानम्, भातिः, भानीयम्, भातव्यम्,
भायम्-षट् प्रकाशे । प्रभाकरः-सूर्यः । प्रभातम्-प्रातःकालः ।

१६. या प्रापणे—गतौ । याति-गच्छति । यायन् (१, यन्), यायकः, याता-
गन्ता । यानम्, यापनम्, यापनीयम्, यात्रा-चत्वारो गतौ । यायावरः-
धान्यविशेषः (१) ।

१७. वा गतिगन्धनयोः—चलने दुरगन्धे च । वाति-वहति । वायुः-
अनिलः । वायव्यम्—उत्तरपश्चिमकोणम् । वायवीयम्-वायोरिदम् । वानम्—

१. कातन्त्रधातुपाठे 'इक् स्मरणे' इत्येव पठ्यते, नाधिपूर्व ।

२. अयमर्थस्तु इद् अध्ययने इति धातो, न इक् स्मरणे इत्यस्य ।

३ 'सम् + आ + इत्' इति सन्विच्छेदो होय । यद्वा 'सम् + इत्' इति । अत्र सन्-
अर्धकोष्कारान्तो समश्चन्दो द्रष्टव्यः । ४ 'कान्त्यसन' इति कातन्त्रपाठः । कन्नड-
टीकायाम् आसनार्थस्य निर्देशात् काशङ्कस्ते 'आसन' इत्ये पाठो द्रष्टव्यः । यद्वा मूलपाठे
प्रमादपठितस्यैव टीकाकृता तया व्याख्यानं कृतं स्यात् ।

विशेषः—('मकई' इति प्रसिद्धः) । युवा-तरुणः । युवतिः-तरुणी । यौवनम्-
तरुणावस्था । युतिः, युतम्, युतव्यम्^१, यवनीयम्, यव्यम्, याव्यम्-
षट् मिश्रणे ।

७. पु स्तुतौ—नौति-प्रशंसति । नुत्, नवन्, नवकः-स्तोता । प्रणवः-
ओङ्कारः । नवन्, नवम्, नव्यम्, नवीनम्, नाव्यम्, नावम्, नवनीयम्,
नुतव्यम्^२, नुतिः, नुतम्, नुत्यम्, नुतव्यम्^३-एते द्वादश^४ स्तुतौ प्रशंसायाम् ।
नवतिः-दशोनं शतम् ।

८. णु तैजने—अणिकरणे (नोक बनाने मे) । क्षौति-अणि करोति
अप्रमाणं तीक्ष्णी करोति । क्षवन्, क्षवकः, क्षणुत्-त्रयः अणिकर्तरि, अणिमति
च । क्षवन्, क्षवनीयम्, क्षव्यम्, क्षाव्यम्-चत्वारोऽणिकरणे तीक्ष्णीकरणे ।

९. ङु प्रस्त्रवणे—स्रोतसि । क्षौति-प्रस्त्रवति । क्षुत्, क्षवन्, क्षवकः,
क्षावकः, क्षावः-पञ्च स्रोतप्रस्त्रावकं । स्तुः-स्रोतस्थानम् । स्तुतिः, स्तुतम्, क्षवम्,
क्षवन्, क्षवनीयम्-पञ्च स्रोतसि ।

१०. टुक्षु रु कु शब्दे—ध्वनौ । क्षौति-व्यर्थं वदति । क्षवन्, क्षावकः,
क्षवणः, क्षावणः-चाचाले वैतण्डिके । क्षुत्, क्षुतिः, क्षुतम्, क्षुतव्यम्, क्षव्यम्,
क्षाव्यम्-षट् वितण्डायाम् । रौति-भर्त्सयति । रवन्, रवकः, रावकः, रवणः,
रावणः-पञ्च भर्त्सके । रावणः-शतज्ञामा व्यक्तिः । रविः^५-सूर्यः । रत्, रव्यम्,
राव्यम्, रवणीयम्-चत्वारो भर्त्सने । कौति-भर्त्सयति (शब्दयति) ।
कवन्, कवकः, कावकः, कवः, कविः, कावः, कव्यः, काव्यः-भर्त्सके ।
कुः-पृथ्वी । कुत्, कुतिः, कुतम्, कुत्यम्, कुतव्यम्^६, कवनम्, कवनीयम्-
षट् (१, सप्त) भर्त्सने । कविः, काव्यः-शुक्रग्रहः (१, शुक्राचार्योऽसुरपुरोहितः) ।

११. षु प्रसवे—गर्भविमोचने । सौति-गर्भं विमुञ्चति । सवन्, सवकः,
सावकः, सविता-चत्वारः प्रसवकर्तरि ।^७ सूर्यः । सावित्री-माता, क्रियाशक्तिः ।

१. शुणामावक्षित्य ।

२. पुन पाठात् 'एकादश' इत्येव साधु ।

३. एतेन सूर्यतः काचन ध्वनि प्रसरति इति प्राचीन विज्ञान स्पष्टीभवति । सूर्यस्य
विशिष्टेभ्यो रश्मिभ्यो विशिष्टा ध्वनय उत्पद्यन्ते । अत एव तेषां रश्मीणां गायत्र्यादीनि
नामानि स्मरन्ते पुराणविद्भिः ।

४. शुणामावक्षित्य, यन्मुत्तरत्रापि 'अधीतव्यम्' इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

५. यद्यपि प्रसवर्नं स्त्रीकर्म । तथापि गर्भस्य निमित्तत्वात् गर्भधारयितरि पुरुष्येते
प्रयुज्यन्ते । अत एव 'आत्मार्यो गर्भी भवति हस्तमादाय दक्षिणम्' (ब्रह्मचारिण)
(शत० ११, ५, ४, १२) इत्यत्राचार्योऽपि गर्भिशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते ।

ख्याता, ख्याः—चत्वारो वक्तरि । ख्यानम्, ख्यातम्, ख्यातिः, ख्यातव्यम्, ख्यापनम्, ख्यापनीयम्, ख्यायम्—सप्त कथने । आख्या—नाम । प्रत्याख्यानम्, प्रत्याख्यातम्—असत्यम् ।

२५. प्रा पूरणे—भरणे । प्राति—भरति । प्रायन्, प्रायकः, प्राता—त्रयो भरण-कर्तरि । प्रातर्—सूर्योदयकालः । प्रा (१, प्र)—अतिशयः । प्राः, प्रातिः, प्रातम्, प्रापणम्, प्रापणीयम्, प्राप्यम्, प्रायम्, प्रातव्यम्—अष्टौ पूरणे ।

२६. मा माने—माति—('माता है' 'समाता है' इति भाषायाम्) । मा-लक्ष्मी, निषेधकार्यः । माता—जन्मदात्री । मापन्, मापकः, प्रमाता—त्रयः प्रमातरि । मानम्, मितम्, मितिः, मितव्यम्^१, मेयम्—पञ्च माने । प्रतिमा—मूर्तिः ।

२७. विद् ज्ञाने—वेत्ति—जानाति । वित्, विद्वान्^२, वेदन्, वेदकः, वेदी, वेत्ता^३—षट् ज्ञा.रि । वेदः—श्रुतिः । वेदनम्, वेदितव्यम्, वेदनीयम्, वेद्यम्, वैद्यम्—पञ्च ज्ञाने ।

२८. अस सुवि—सत्तायाम् । अस्ति—भवति । असन्, असकः^४—मविता । अः—महेश्वरः । अस्तिः, अस्तम्, अस्तव्यम्, अस्त्यम्, असनीयम्—पञ्चास्तित्वे ।

२९. मृजुष् शुद्धौ—मार्हि—शुद्धं करोति । मार्हा, मार्जनम्, मार्जकः, मार्क—चत्वारः शोधके । मार्जनम्, मार्जनीयम्, मार्ष्टव्यम्, मार्ष्टम्, मृष्टिः, मृष्टम्—शुद्धौ । संमार्जनी—मार्जनकर्त्री ('बुहारी' इति भाषायाम्) ।

३० वच परिभाषणे—कथने । वक्ति—कथयति । वक्ता, वाचकः, वचन्—कथयिता । उक्तिः, उक्तम्, वचनम्, वचनीयम्, वाच्यम्, वाचकम्, वाचनीयम्, वाक्, वचस्, वक्तव्यम्, वाचा^५—एकादश कथने । वदत्रम्—मुखम् । वाग्मी, वाचालः, वाचाटः—कथकः ।

३१. रुदिर् अश्रुविमोचने—रोदने । रुदादेरिः सर्वघातुकै—रुदादीनाम् हकारो भवति सार्वघातुके परतः । रोदिति—अश्रु विमोचयति । रुत्, रुदनम्,

१ इत्थं कथम् ?

२. विद् इत्यस्मान्मनुष्यपि विद्वान् इति भवति ।

३ पाणिनीया. सेट्माहुर्य—वेदिता इति । 'वेत्ता' इति प्रयोगोऽपि दृश्यते । यथा—'वेत्तासि वेद्यं च परं च वाम' (गीता ११।३८), 'यथा खरत्र्यन्दनं भारवाही भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य' इति प्रमाणितम् ।

४ अत्र भूमावागवि को हेतुः । यद्वा यथा पाचयामास आदिषु न भूमावस्तथा-ऽपि शेषः ।

५ मायुरिराचार्योऽपि आवन्त 'वाचा' शब्दमनुशास्ति । तथा च श्रूयते—

वर्पा । वायिः—स्वगोत्रम् । वायन्, वायकः, वाता-गन्ता, दुर्गन्धयुक्तः । वातः—वायुः, पीडा । वा-विकल्पार्थः ।

१८. णा शौचे—स्नाने । स्नाति(—स्नान करता है) । स्नायन्, स्नातः, स्नापकः, स्नाता, स्नातकः—पञ्च स्नानकर्तारि । स्नानम्, स्नपनम्, स्नापनम्, स्नातव्यम्, स्नापनीयम्—स्नाय्यम्—पट् स्नाने ।

१९. आ पाके—आति श्रपयति—पचति । आयन्, आयकः, आपकः आता-चत्वारः पक्तरि । आणम्—आणीयम्, आयम्, आतिः, आतव्यम्—पञ्च पाके ।

२०. द्रा कुत्सायां गतौ—नीचगत्याम् । द्राति—निन्दति । द्रायन्, द्रापकः, द्राता—निन्दकः । द्राणम्, द्रापणम्, द्रापणीयम्, द्राति, द्रातव्यम्, द्राय्यम्—घट् निन्दायाम् ।

२१. पा रक्षणे—पालने । पाति—रक्षति । पायन्, पायकः, पाता, पाः, चत्वारो रक्षके । गोपः—बलीवर्दः, गोपजातिविशेषः । पातिः—अश्वः । पातम्—प्राचीनम् । पायिः—दरिद्रः । पायुः—गुदा । पानम्, पातव्यम्, पानीयम्, पायम्, पाय्यम्—पञ्च रक्षणे । पात्रम्—माजनम् ।

२२. रा ला आदाने—ग्रहणे । राति—एवाति । रायन्, रायकः, राता-ग्रहीता । रायगम्, रायणीयम्, राता-चत्वारो ग्रहणे । राः, रः—अग्निः । अरातिः—शत्रुः । आरात्—दूरार्थकः, समीपार्थकश्च । लाति—एवाति । लायन्, लायकः, लातः, लाता—ग्रहीता । लायः—अश्वशाला । कुलायः—नीडम् (घोंसला), 'टोपी' इति प्रसिद्धं च । अलातम्—प्रवृत्तितं काष्ठम् । लाः, लः—ग्रहीता । लानम्, लातव्यम्, लानीयम्—त्रयो ग्रहणे । कुलायी—पक्षी ।

२३. दाप् लवने—कर्तने । दाति—कृन्तति । दायन्, दायकः, दाता दाः, दः—पञ्च लवितरि । दानम्, दातिः, दायनीयम्, दाय्यम्, दातव्यम्—पञ्च लवने ।

२४. ख्या प्रकथने—वचने । ख्याति—कथयति । ख्यायन्, ख्यायकः,

१. कातन्त्रस्यास्मदीये व कोशे 'रा ला आदाने' पठ्यते, रा कोशे 'रा ला दाने' इति । 'रा ला आदाने' इति चन्द्र । रा दाने, ला आदाने इति पाणिनीयाः । (दी० २।५०, ५१) । निरुक्ते अप्सरा पदव्याख्याने 'तद्दरा भवति रूपवती, तदनवाप्तमिति वा, तदनवा दत्तमिति वा' (५।१३) । एव 'रा' इत्यस्योपावप्ययां प्रवर्तिता । ती च 'रादाने' इति साहचर्यपाठस्योभयथा विच्छेदात् उभावयौ सम्भवतः ।

चाकष्टम्, चाकशनम्, चाकशनीयम्, चाकष्टव्यम्, चाकशम्, चाकश्यम्—
सप्त प्रकाशे ।

३८ शासु अनुशिष्टौ—अनुशासने । शास्ति—दण्डयति । शास्ता—दण्ड-
प्रदाता, अहन्तः, चतुर्मुखः, अष्टबाहुः, रक्तशरीरी, द्वादशाक्षः, गजवाहनः,
मोहिनीरूपो नारायणः, रुद्रपुत्रः, मत्स्यावतारस्य विष्णोः संहारकः ।

३९. चक्षिङ् व्यक्तायां चाचि—कयने (अनुमोदने), सन्दर्भे । चष्टे—
कययति । चक्षाणः, चक्षकः, चक्षाः—कयकाः, अनुमोदकाः । चक्षणम्, चक्षणीयम्—
कयने, अनुमोदने । चक्षुस्—नेत्रम् ।

४०. ईर गतौ कम्पने च—ईर्ते—चलति गच्छति । ईरः, ईराणः—गन्ता
कम्पिता च । ईरणम्, ईर्यम्, ऐरम्—चलनम् । ईरी—कम्पवान् । ईरिणी—
कम्पवती ।

४१. ईड ईळ स्तुतौ—स्तवने । ईष्टे—स्तौति, प्रशंसति । ईडानः, ईडकः—
प्रशंसकः । ईडा, ईडनम्, ईड्यम्, ऐड्यम्—चत्वारः प्रशंसायाम् । ईडिकः—
(१) । ईडे (१) ईळते—प्रशंसति । ईळा, ईळनम्, ईळनीयम्, ईळ्यम्,
ऐळ्यम्—पञ्च प्रशंसायाम् । ईळिः—काष्ठपत्राभ्यां निर्मितः क्षेत्रप्राकारः ('वाङ्'
इति भाषायाम्) । ईळिका—(१) ।

४२. ईश ऐश्वर्ये—ईष्टे—आस्ति । ईद्, ईशः, ईशिता, ईशानः, ईश्वरः—पञ्च
शासके । ईष्टिः, ईष्टम्, ईशितव्यम्, ईश्यम्, ऐश्यम्, ऐश्वर्यम्—षट् शासने ।

४३. आकः शासु इच्छायाम्—आशास्ते—इच्छति । आशासनः, आशा-
सकः, आशास्ता, शासितवान्—चत्वार इच्छुके । शाष्टिः^१, शाष्टम्, शासितव्यम्,
शास्यम्—चत्वार इच्छायाम् ।

४४. आसु उपवेशने—आस्ते—उपविशति । आसीनः, आसकः, आस्ता,
आसवान्—चत्वार उपवेशके । आस्तिः, आस्तम्, आसनम्, आसनीयम्,
आस्तव्यम्—पञ्च आसने । आसनम्—गुदा । आस्यम्—मुखम् ।

४५. वस आच्छादने—वस्ते—आच्छादयति । वसानः, वसकः, वसवान्—
आच्छादकः । वसनम्, वक्षम्, वस्तव्यम्, वसनीयम्, वस्यम्, वास्यम्, वसन्,
वक्षम्—अष्टौ आच्छादनवस्तुनि । वस्तिः—निवासः । वस्तु—द्रव्यम् ।

४६. कसि गतिशासनयोः—गत्वाम् उपवेशने च । कस्ते—गच्छति,
उपविशति । कसः—एतन्नामा राक्षसः । कास्यम्—बातुविशेषः । कंसानः, कंसकः,

रोदकः, रुद्रः—चत्वारो रुदनकर्तरि । रुत्तिः, रुत्तम्, रुत्तव्यम्, रोदनीयम्, रोद्यम्, रौद्यम्, रौडम्—सप्त रोदने ।

३२. विष्वप शब्दे—स्वपिति—जेते । स्वपन्, स्वपकः—शायकः । सुप्तिः, सुप्तम्, सुप्तव्यम् (? , स्वप्तव्यम्), स्वप्नः, स्वापः, स्वपनीयम्, स्वप्यम्, स्वाप्यम्—अष्टौ शयने ।

३३. श्वस अन प्राणने—चेतने । श्वसिति—चेतति, जागर्ति । श्वसन्, श्वसकः—द्वौ चेतितरि । श्वसनः—वायुः । श्वासः—प्राणः । श्वस्तिः—ऋत्याणम् (अच्छा) । श्वस्तम्—हितम् । श्वस्तव्यम्, श्वस्यम्, श्वसनीयम्, श्वास्यम्—चत्वारश्चेतने । अनिति—चेतति । अनन्, अनः, अनकः—त्रयश्चेतितरि । आनकः—(मुद्रा, परिमाणविशेषः) । आना—हस्तिनी, रोगः । प्रागः—दृष्ट्वायुः । अपानः—गुदवायुः । समानः—नाभिवायुः । उदानः—कण्ठवायुः । व्यानः—सर्वशरीरव्यापि-वायुः । अन्—उत्तमः पुरुषः । अन्तिः, अन्तम्, अननम्, अन्तव्यम्, अननीयम्—पञ्च चेतनायाम् । अन्यः—द्वितीयः ।

३४. जक्ष भक्षणहसनयोः—अदने हसने च । जक्षिति—अत्ति, हसति । जक्षन्, जक्षकः—भक्षकः, हसिता च । जक्षणम्, जक्षणीयम्—खाद्यम् ।

३५. जागृ निद्राक्षये—निद्रापनये । जागर्ति—निद्रा परित्यजति । जाग्रन्, जाग्रकः—त्यक्तनिद्रः (जागा हुवा) । जागरूकः—कुक्कुटः । जाग्रत्, जागरगम्, जागरणीयम्, जागरम्—निद्रात्यागे ।

३६. द्रिद्रा दुरातौ—द्रिद्रिष्ये । द्रिद्राति—बनहीनो—भवति । द्रिद्रिः, द्रिद्रिकः—बनरहितः । द्रिद्रा, द्रिद्रागम्, द्रिद्राणीयम्, द्रिद्रिष्यम्—चत्वारो धनाभावे ।

३७. चकास् चकामृ दीप्तौ—प्रकाशे । चकास्ति—प्रकाशते । चकासन्, चकासकः—द्वौ प्रकाशकं । चकास्तिः, चकास्तम्, चकास्तव्यम्, चकासनम्, चकासनीयम्, चकासम्, चकास्यम्—पट् (? सप्त) प्रकाशे । चाकष्टि—प्रकाशते । चाकशन्, चाकशकः—प्रकाशकः । चान्यः (?),

वटि भागुरिरडोपमवाप्योत्पसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्ताना यथा वाचा निगा दिगा ॥ ऋगि ।

भागुरेर्चायस्यान्यानि व्याकरणसूत्राण्यस्मद्वये 'स० व्याकरणं आस्य का इतिहास' नाष्टि ग्रन्थे (भाग १, पृष्ठ ९७-९९) द्रष्टव्यानि ।

५३. शीङ् स्वप्ने—निद्रायाम् । सर्वेषा जीवाना देहरूपाया गुहाया शेते शिवः—प्राणलङ्घः । शीतः, शीतवान्, शयिता, शयकः, शायकः, शायी, शयानः—सप्त शयितरि । गिरिशः, गिरिशयः—कैलाशवासी । शीः, शयनम्, शायनम्, शयितव्यम्, शीतम्, शीतिः, शय्या, शय्यम्, शाय्यम्, शायम्—दश निद्रायाम् । शीतम्—हिमम् । शीता—जानकी, लङ्गलपद्धतिः ।

५४. इङ् अध्ययने—पठने । अधीते—पठति । अध्ययकः, अध्येता, अध्यायक, अध्यायी, अध्यापकः, अधीयानः, अधीयान्—षट् पाठके । अधीत्, अधीतिः, अधीतम्, अधीतव्यम्, अध्ययनम्, अध्यायः, अध्ययनीयम्—सप्त पठने ।

५५. दीघीङ् दीप्तिदेवनयोः—प्रकाशे क्रीडने च । दीघीते—प्रकाशते । दीघीतवान्, दीघीतः, दीघीयकः^१, दीघीयानः, दीघीता, दीघायकः—षट् प्रकाशके । दीघितः^२, दीघितम् दीघितव्यम्, दीघयनम्, दीघयनीयम्, दीघव्यम् (१, दीघव्यम्), दीघाव्यम्, दीघायम्, दीघयम्—अष्टौ प्रकाशे । स्वर-चङ् यः कृत्-कृतसंज्ञको यकारः स्वरवद् भवति ।^३

५६. वेवीङ् वेत्तानातुल्ये—कर्मकरवद्व्यवहारे । वेवीते—भृतकत्वं करोति (मनपूरी करता है) । वेवीतः, वेवीतवान्, वेवयकः, वेवायकः, वेवीयानः, वेवीता—षट् भृतके । वेवीतिः, वेवीतम्, वेवीतव्यम्, वेवीयनम्, वेवियनम्, वेवय्यम्, वेवाय्यम्, वेवयम्, वेवायम्—नव भृतककर्मणि ।

५७. हुङ् अपनयने—हूते—त्यजति । हूतः हूतवान्, ह्वानः—त्याजकः आह्वयिता च । हूतिः, हूतम्, आह्वानम्—त्यजनम्, आह्वानं च ।

५८. द्विष अप्रीतौ—अहिते । द्वेष्टि, द्विष्टे—मात्सर्यं करोति । द्विषन्, द्विषाणः, द्वेष्टा, द्वेषकः, द्विष्टवान्—पञ्च द्वेषके (अप्रीतिकर्तरि) । द्विष्टिः, द्विष्टम्, द्वेषः, द्वेषणम्, द्वेषणीयम्, द्वेष्यम्, द्वैष्यम्, द्वैषम्, द्वेष्टव्यम्—नवाहिते ।

५९. हुह् प्रपूरणे—दोहने । ह्रस्वपूर्वयोर्हकारचवर्गयोः कवर्गः—ह्रस्वं

१ अत्र बहवोऽपाणिनीयाः प्रयोगा इत्यन्ते, एवमुत्तरधातावपि ।

२ अत्रोत्तरत्र च ह्रस्वत्वं कथम् ?

३ अनेन यति दीघव्यम्, प्यति दीघाव्यम्—इत्यत्र अच्—आयौ भवत । एवम् उत्तर-धातौ वेवय्य वेवाय्य इत्यत्रापि शेषम् ।

४ अपपाठोऽयं प्रतीयते, तथैवोदाहरणेऽपि । अत्र हुङ् इति शुद्धं पाठ । कातन्वेऽपि हुङ् इत्येव पठ्यते ।

कंस्तवान्-उपविष्टः । कंसनम्, कंसनीयम्, कंस्तव्यम्, कंस्तिः, कंस्तम्, कंस्यम्-
षट् उपवेशने ।

४७. गिसि चुम्बने-निस्ते-बुधति । निंसः, निंस्तवान्, निंसकः,
निंसानः-चत्वारश्चुम्बके । निंसम्, निंसनम्, निंसनीयम्, निंस्तव्यम्,
निंस्तिः, निंस्नम्, निंस्यम्-सप्त चुम्बने ।

४८. गिजि शुद्धौ-निहते (१, निहृक्ते)-शोधति । निजः, निजकः, निज-
कवान् (१), निजानः-चत्वारः शोधके । निजा, निजनम्, निजनीयम्,
निहृतव्यम् (१, निहृक्तव्यम्), निज्यम्, निहृतिः (१, निहृक्तिः), निहृतम्
(१, निहृक्तम्)-सप्त शुद्धौ ।

४९. सिजि^१ अव्यक्ते शब्दे-अनुकरणध्वनौ । सिहृते (१ सिहृक्ते)-
ध्वनिं करोति । सिजः, सिजकः, सिक्तवान् (१, सिहृक्तवान्), सिजानः, सिक्ता
(१, सिहृक्ता)-पञ्च शब्दितरि । सिजा, सिज्जनम्, सिज्जनीयम्, सिक्तव्यम्
(१, सिहृक्तव्यम्), सिक्तिः सिक्तम् (१, सिहृक्तिः, सिहृक्तम्)-षट् ध्वनौ ।
सिज्जनी-रज्जुः ।

५०. वृजी वर्जने-त्यागे । वृहृते (१, वृक्ते)-त्यजति । वर्जकः, वर्जानः,
वर्जः, वृक्तवान्-चत्वारस्त्यागके । वर्जनम्, वर्जनीयम्, वर्ज्यम्, वृक्तिः, वृक्तम्,
वृक्तव्यम्^२-षट् त्यागे ।

५१. वृजी सम्पर्के-संसर्गे । वृहृते (१, वृक्ते) मिलति । वृक्तः, वृक्तवान्,
वृज्जकः,^३ वृज्जा, वृज्जान (१)-पञ्च यावके, मेलके । वृजा,^३ वृजनम्, वृजनीयम्
(१), वृक्तम्, वृक्तव्यम्^२ (१), वृक्तिः-षट् मिश्रणे ।

५२. वृन्^४ प्राणिगर्भविमोचने-प्रसवे । सूते-गर्भमुद्धति । चविता, सूतः,
सूतवान्, सावी, सवानः, सावकः-उत्पादके । सूः, प्रसूः, प्रसूता, सवित्री,
-जन्मदात्री । सवः, सावः, सवनम्, सवनीयम्, सव्यम्, साव्यम्, सवितव्यम्
सविः-षट् प्रसवे जनने ।

१. अत्र 'शिजि' इति तालव्यवान् शुद्ध पाठः स्यात्, तथैवोदाहरणेऽपि तालव्यं
शकारोद्देश्यं । कातन्त्रे 'शिजि' इत्येव पठ्यते । पाणिनीयाण्यपि तथैवायनन्ति । 'अथ स शिहृक्ते'
(क० १।१६४।२९) इत्यादि प्रयोगेष्वयमेवोपलभ्यते ।

२. गुणामाव कथम् ? । ३. अत्रोत्तरत्र च नुमागमः कथम् ?

४. प्रकरणानुरोधात् 'वृहृ' इति शुद्ध पाठः । कातन्त्रेऽपि वृहृ इत्येवोपलभ्यते ।

कथयति । ब्रवन्, ब्रवाणः, ब्रवकः, ब्रवीता, ब्रूतः, ब्रूतवान्, ब्रूयमाणः—सप्त कथके । ब्रूतिः, ब्रूतम्, ब्रूतव्यम्, ब्रूवणम्, ब्रूवणीयम्, ब्रूव्यम्, ब्रूव्यम्—सप्त कथने ।

६५. 'हू दानादानयोः—दाने ग्रहणे च । ह्लादेर्द्विः—हू-प्रभृतीनां द्विर्भवति । कवर्गहकारयोश्चवर्गः—कवर्गस्य हकारस्य च चवर्गादेशो भवति । पूर्वोऽभ्यासः—द्विर्भावे पूर्वोऽभ्याससंज्ञो भवति । द्वयमभ्यस्तम्—द्विर्भावे द्वितीयम्^२ अभ्यस्त-संज्ञं भवति । अभ्यासस्य घुटां तृतीयाः प्रथमाः—अभ्यासस्य घुटा (= अन्त-स्थानुनासिकवर्जितानां व्यञ्जनानां^३) स्थाने तृतीयाः प्रथमाश्च भवन्ति । जुहोति जुहुते^४—ददाति गृह्णाति च । होता, हवकः, हावकः, हवन्, हावन्, हुतः, हुतवान्—सप्त दातरि ग्रहीतरि च । हवनम्, हवनीयम्, हव्यम्, हाव्यम्, हविष्, हुतः, हुतिः—सप्त दाने आदाने च । आहवः—युद्धम् । हावः—मैथुनं संभ्रमः । हाडुः—सर्पः ।

६६. जमी^५ भये—उद्वेगे^६ । ह्रस्वोऽभ्यासस्य—अभ्यासस्य ह्रस्वो भवति । विभेति विभीते^७—उद्विक्ते । भीतः, भीतवान्, मेता, मयकः, मयन्, मयानः, मायी, मायुः—अष्टौ भीरौ । मीः, मीतिः, मीतम्, मीतव्यम्, मयनम्, मयनीयम्, मय्यम्, माय्यम्, मयम्, मायम्—दश भये ।

६७. ह्री लज्जायाम्—त्रपायाम् । निह्वेति—त्रपते । हेता, हीतः, हीतवान्, हयन्, हयः, हयकः, हायः—सप्त त्रपमाणे । ह्रीः, हीतिः, हीतम्, हेतव्यम्, हय्यम्, हाय्यम्, हयणम्, हयणीयम्—अष्टौ लज्जने ।

६८. पू पाळनपूरणयोः—रक्षाया मरणे च । अभ्यासस्य चूर्वणैस्त्व^८

१ अत्र 'हु' इत्येव शुद्ध पाठो द्रष्टव्यः, 'जुहुते' इत्यत्र ह्रस्वोकारस्य वृत्तिवृत्ता निर्देशात् । कातन्त्रकारोऽपि 'हु' इत्येव पपाठ । अर्थनिर्देशे च 'दाने' इत्येव निर्दिदेशः ।

पाणिनीयास्तदनुयायिनः कैचनार्वाचीनो वैयाकरणाश्च 'हु' इत्येवमादीन् पृथग्गणे पठु ।

२. 'हव्यम्' इत्यस्य द्वितीयमित्येवात्रार्थः । अयं चार्थः. 'क' (१।७२) धातुव्याख्याने 'अभ्यासाद् युरभ्यस्ते' इत्युदप्रियमाणे सत्ये अभ्यस्तस्यैव सप्तमीनिर्देशात् प्रमाणीभवति । पाणिनीयास्तु पूर्वोपरिमयस्याभ्यस्तस्यैवमाह ।

३ तथा च कातन्त्रचूडम्—धुट् व्यञ्जनानन्तस्थानुनासिकानाम् (१।१।१३) इति ।

४ अत्र, उत्तरधातौ चात्मनेपदीदाहरणं चिन्त्यम् । ब्रूयपर्वन्ता पवीमयपदिन । स्पष्टं चैतत् कातन्त्रधातुपाठे ।

५ 'जिमी' इति युक्तं पाठः, कातन्त्रेऽपि तथैव वृत्तते ।

६ ओविजी मयचलनवो (५।१।१६) । ७. अत्राप्यात्मनेपदं चिन्त्यम् ।

८ अत्र 'चूर्वणस्य' इत्येव युक्तं पाठः स्यात् ।

पूर्वं यस्मात् तादृशो हकारस्य चवर्गस्य च कवर्गादेशो भवति । दोग्वि, दुग्धे-
दोहनं करोति । दोग्वा, दोग्धवान्, दोहन्, दोहानः, दोहकः, धुक्-पट् दोहन-
कर्तरि । दोहनम्, दोहनीयम्, दोग्धव्यम्, दोह्यम्, दौह्यम्, दुग्धम्, दुग्विः,
दोह्यम्-अष्टौ दोहनकर्मणि । दोग्धी-दोहनकर्त्री ।

६०. दिह् सपचये-रूपे । देग्वि, दिग्धे-रूपयति^१ । देग्वा, देहन्,
देहकः, दिग्धवान्, दिक्-रूपयितरि । देहः-शरीरम् । देहनम्, देह्यम्, दैह्यम्,
दैहम्, दिग्विः, दिग्धम्, देहनीयम्, देग्धव्यम्-अष्टौ रूपणे ।

६१. लिह् आस्वादने-रूप्याम् (१) । लेदि, लीढे-आस्वादयति । लेढा,
लेहन्, लेहानः, लेहकः, लिट्, लीढवान्, लीढः-सप्त आस्वादके । लेहनम्,
लेह्यम्, लैह्यम्, लैहम्, लीढिः, लीढम्, लीढव्यम्-सप्त आस्वादने ।

६२. कर्णुञ् आच्छादने-तनादेरुः^२—तनादेर्घातोऽङ्-विकरणो भवति ।^३
कर्णोति, कर्णुते, कर्णीते^४-वयति । कर्णः, कर्णन्, कर्णकः, कर्णिता, कर्णत-
वान् (१), कर्णानः-पट् तन्तुवायके । कर्णनामिः-(मकडी इति माषाया प्रसिद्धा) ।
कर्णनम्, कर्णनीयम्, कर्णितव्यम्, कर्णतिः, कर्णितम्-पञ्च वयने ।

६३. ध्रूञ् स्तुतौ-प्रशंसायाम् । स्तौति, स्तवीते, स्तुते-प्रशंसति ।
स्तोता, स्तवन्, स्तवानः, स्तुतः, स्तुतवान्, स्तुतः, स्तुत्, स्तवकः, स्तावकः-
नव प्रशंसके । स्तवनम्, स्तवनीयम्, स्तव्यम्, स्ताव्यम्, स्तुतिः, स्तुतम्,
स्तुतव्यम्-षट् प्रशंसने ।

६४. ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि-श्रद्धे वाक्ये । ब्रूवादेरी तिसिमिपु—
ब्रूञ् आदीनां धातूनाम् ईकारागमो भवति तिसिमि परतः । ब्रवीति, ब्रूते-

१. रूपं करोति निष्पादयति ।

२. अयं सूत्रस्यात्र कावच्यकृतेति न ज्ञायते । सम्भाव्यते कर्णुञ् धातौ उकारोऽप्य-
नुबन्धः स्यात् काशकृत्स्नमते । तथा सति कर्णीति कर्णुते रूपसिद्धये उकारविकरणार्थं सूत्रं
पठितम् । यथा स्वादौ शुची चुची (१।२३०) इत्यादिषु धातुषु चुञ्यति चुञ्यतिरूप-
प्रसिद्धये दिवादेर्वन् सूत्रं पठितम् (पृष्ठ ३१) । अत्रादौ पाठद्विविकरणं कदाचिन्नापि भवति
तथासति कर्णीति इति रूपम् (अग्रिमा दिव्यणी ३०) ।

३. अत्र ईकारागमः कथमिति न ज्ञायते । एवमुत्तरधातो स्तवीते इत्यत्रापि । पाणिनी-
यास्तु स्तुधातो 'तुस्तुगम्यम सर्वधातुके' (७।३।१२) इत्यनेन विकल्पेन ईङागमं निदिधति
स्तौति स्तवीति रूपप्रसिद्धये । तादृशेनैव केनचिद् काशकृत्स्ननियमेनात्र भवितव्यम् ।
सत्यप्येवं परस्मैपदे कथमीकारवद् रूपं नोदाह्रियतेऽत्रोत्तरत्र चेति न ज्ञायते ।

४. ध्रूञ् इति क्रातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा ।

सारि, सरणम्, सारणम्, सृत्यम्-द्वादश चलने । सरणिः-मार्गः । सरटः-
गृहगोषा । सारणी-पक्षी ।

७३. भस् भस्तेनदीप्योः—गालिप्रदाने प्रकाशे च । वभस्ति-गालि ददाति ।
भसः, भासः, भसकः, भासकः, भस्तः, भस्ता, भसन्, भस्तवान्-अष्टौ गालि-
प्रदातरि । भस्तिः, भस्तम्, भस्तव्यम्, भसनम्, भसनीयम्, भस्यम्, भास्यम्,
—सप्त अपञ्चब्दने निन्दाया च ।

७४. कित ज्ञाने—चिकेत्ति, चिकित्ति (१) चिकित्सति-ज्ञानाति । केतन्,
केतकः, केतः, केत्ता, केत्तवान्, कित्तः, केत्त्यः, कैत्यः, कैतः, कित्, चिकित्सिन्,
चिकित्सकः, चिकित्सुः-चतुर्दश-ज्ञातरि । केतुः-पताका, ग्रहः । केतः-
केतक्याः पुष्पम् ('केवडा' इति भाषायाम्) । निकेतनम्-गृहम् । केती-
शात्री । केतनम्, केतनीयम्, केत्यम्, कैत्यम्, केतव्यम्, कैतम्, कैतवम्-सप्त
ज्ञाने । कितवः-धूर्तः, प्रमत्तः ।

७५. तुर त्वरणे—द्वौषधे । तुतोर्ति-द्वौषधं करोति । तोरन्, तोरकः,
तुर्ववान्, तुर्तिः, तोर्ता-पञ्च त्वरणे । तुरी-कण्डूः । तुक्कः-द्वौषः । तोरणम्-
तोरण इत्येव प्रसिद्धम् । तोरम्-स्थूलः । तुर्यम्, तौर्यम्, तौर्यत्रिकम्-त्रयो
वायश्चन्दे ।

७६. विष शब्दे—ध्वनौ । दिषेष्टि-शब्दयति । विट्, वेषन्, वेष्टा,
वेषकः, विष्टवान्, विष्टः-षट् शब्दयितरि । विषणा-बुद्धिः । विष्टिः, विष्टम्,
वेष्टव्यम्, वेष्ट्यम्, वैष्ट्यम्, वेषणम्, वेषणीयम्-सप्त शब्दने ।

७७. धन धान्ये—अन्ने (१) । दधन्ति-धान्यं भवति । दधन्, धनकः,
धन्यः, धन्ता, धनाढ्यः-पञ्च भाग्यवति । धनम्, धननम्, धननीयम्, धन्तिः,
धन्तम्, धन्तव्यम्, धान्यम्, धानम्-अष्टौ भाग्ये (१) ।

७८. जन जनने—प्रसवे । जनन्ति-प्रसृते । जनिता, जनन्, जनितावान्,
जन्तः, जन्यः^२, जान्यः, जनकः, जनयिता, जानः^२-जव उत्पादयितरि ।
जनकः-मतनानामा राजविशेषः । जानकी-सीता । जननी, जनयित्री, जनित्री-

१. त्रौषथार्थक लोके प्रसिद्ध 'तुर्त' इति पदम् तुरवातोरेव ज्ञान्त शुद्ध रूपेण ।
अथमेव च 'तुरत' इति रूपान्तरं लेभे ।

२. जनीं वयं वहति जन्यो वरः पति । (सशायान् जन्या — अष्टा० ४।४।८२) । स एव
'जान', अपत्योत्पादक । तस्माद्वचन्यादेव वैवाहिकर्मणि समावेतानां समूहोऽपि राजस्थान-
भाषाया 'जान' इत्युच्यते ।

इकारम्—अभ्यासस्य ऋ ऋ वर्णस्य इकारो भवति । पिपत्तिं—रक्षति भरति । पतां, पूर्तः, पूर्तवान्, परः, परकः, परन्—षट् रक्षके । परि—शुभम् (?) । पारि—याम् (?) । परुष—वितस्तिः । परत्—गतवर्षः । परारि—आगामिवर्षः । परुषम्—निष्ठुरम् । पुरु—शरीरम् । पुरम्, पुरी—नगरम् । पुरुषः, पूरुषः—मनुष्यः । पुर्यः, पौर्यः, पौरः—नगरवासी । ऋतेरीरुरौ—ऋकारस्य ईर् ऊर् आदेशौ भवतः । पूर्तिः, पूर्तम्, पूरणम्, पूरकम्, पूर्णम्, पूरितम्, पूर्यम्, पूरणीयम्, पूर्तव्यम्, पूरितव्यम्—दश भरणे । पूर्णिमा—शुक्लपक्षस्यान्त्या तिथिः । परा—अन्या । परः—अन्यः । पारम्—तटम् । पार्यम्, परतटे भवम् ।

६९. ओहाक् त्यागे—जहाति—त्यजति । जहन्, जहकः, हाता, हायकः, —चत्वारस्त्याजके । हाहा—गायकः । हाहा—मूर्तिः क्रीडनकम् । हायनः—वर्ष । हायम्—चित्रम् । जहत्, जहनम्, जहनीयम्—नयस्त्यागे ।

७०. घृ क्षरणदीप्त्योः—नाशे प्रकाशे च । जिघर्ति—नाशयति, प्रकाशते । जघरन्, जघरः, 'जघर्ता', घृतः, घृतवान्, घरः, घार—सप्त नाशके । घृतिः, घृतम्, घर्तव्यम्, घरणम्, घरणीयम्, घर्यम्, घार्यम्—सप्त नाशने । घर्घरः—शब्दानुकृतिः ।

७१. ह प्रसङ्गकरणे—बलात्कारे । जहति^२—प्रसहते । जहर्ता, जहरः, जहरकः, जाहरः—चत्वारः प्रसाहके । जहरत्, जहरणम्, जहरणीयम्, जहर्तव्यम्, जहर्तिः, जहर्तम्—षट् बलात्कारे ।

७२. ऋ स्र गतौ—अन्याद्युरभ्यस्ते (? , अभ्यासाद् युरभ्यस्ते)—अभ्यासात् [उत्तर] 'यु' आगमो भवति अभ्यस्ते परतः । इयति—गच्छति । अरत्, अरकः, अर्ता, ऋतः, ऋतवान्, अरः, आरः, अरकः, अर्यः, आर्यः—दशैते गन्तरि । अरणम्, आरणम्, अर्तव्यम्, अरणीयम्, ऋतिः, ऋतम्, ऋत्—सप्त चकने । आर्यावर्तः—पुण्यभूमिः । आर्या—गौरी । अर्यः—श्रेष्ठी । ऋतुः—फल-प्रदानकालः । अरम्—अर्घ्यम्, शस्त्रम् । आरुः—योग्यो वृषमयुग्मः । अरुणः—वेदपुरुषः, सूर्यसारथी, रागः । अरणिः—अन्युत्पादको वृक्षः (काष्ठविशेषः), व्यासपत्नी । सिसृत्तिं—गच्छति । सर्ता, सरन्, सरकः, स्रतवान्, स्रतः, सरः—षट् गन्तरि । स्रत्, स्रतिः, स्रतम्, स्रतव्यम्, सर्यम्, सार्यम्, सारम्, सरम्,

१. अत्र द्वित्वं कथमिति नोक्तं वृत्तिकृताः ।

२. जिहति इति युक्तं पाठं स्यात् 'अभ्यासस्य वृर्णस्य इकारम्' इत्युक्तमूलेन (द्र० २।६८ वृत्ति ५० १२९) ।

८४. माक्माने शब्दे च-मापने शब्दे च । मीमांसते-परिमाययति (१) ।
माता-अम्बा । प्रमाता-मानकर्त्री । मायकः, मापकः, मायमानः, मितवान्-
चत्वारः प्रमातरि । मितिः, मितम्, मातव्यम्, मायम्, मानम्, मापनीयम्-षट्
मापने । मायाः मायविनी (१) ।

८५. ओहाङ्गतौ—निहीते-गच्छति । हाता, हायमानः, हायकः, हितः,
हितवान्-पञ्च गन्तरि । हितिः हितम्, हेतव्यम्, हायनम्, हायनीयम्, हायम्-
षट् गमने ।

[इति छुग्विकरणोऽदादिः समाप्तः]

त्रयो जन्मदात्र्याम् । जननम्, जनीयम्, जनितव्यम्, जनिः, जन्तिः, जन्तम्, जन्मन्-उत्पादने । जन्तुः-जीवः ।

७९. णिजिर् शौचशोषणयोः^१—शीले, शुष्कीभावे च । नेनेक्ति नेनि-इत्ते^२-दुःखितो भवति, श्रुष्यति । नेक्ता, निक्तः, निक्तवान्, नेजन्, नेजानः, निजः, नेजनः-षट् शीलवति । नेजनम्, नेक्तव्यम्, नेजनीयम्, नेज्यम्, नैज्यम्, नैजम्, निक्तिः, निक्तम्-अष्टौ शीले ।

८०. विजिर् पृथग्भावे—मिञ्जतायाम् । वेवेक्ति, वेविङ्ते (१, वेविके)-पृथग्भवति । वेक्ता, वेजन्, वेजकः, विक्तवान्-चत्वारः पृथग्भवितरि । विक्तः, विक्तम्, वेक्तव्यम्, वेजनम्, वेजनीयम्, वेज्यम्, वैज्यम्, वैजम्, विकृ, विजम्, विजिः-एकादश पृथग्भावे ।

८१. विषृ^३ व्याप्तौ—व्यापने आवरणे । वेवेष्टि, वेवीष्टे (१, वेविष्टे) व्याप्नोति, आवृणोति । विष्णुः-नारायणः । वेष्टा, विष्टवान्, विष्टः, वेषन्, वेषकः-पञ्च व्यापके । वेपः, वेषणम्, वेषणीयम्, वेष्यम्, वैष्यम्, वेष्टव्यम्, विष्टिः, विष्टम्-अष्टौ आवरणे । विषम्-जलम्^४, हालाहलम् । विषयम्-आवरणम् । विषयः-देशः । आविष्टलिङ्गम्^५—आवृतचिह्नम् ।

८२. डुदाब् दाने—ददाति, दत्ते-दानं करोति । दाता, दायन्, दायमानः, दापकः-दाता । दानम्, दापनीयम्, दातव्यम्, दायम्-[दत्ते चत्वारो] दाने ।

८३. डुधाब् डुधृब् धारणपोषणयोः—सहने रक्षणे च । दधाति धत्ते-सहते । धाता, विधाता-ब्रह्म । धायन्, धायमानः, धायकः-सोढा (धर्ता) । धानम्, धायम्, धापनम्, धापनीयम्, धातव्यम्-सहने । धिमत्ति, धिमृते-सहते । भर्ता-पोषकः । भृत्, भिभ्राणः, भिभ्रन्, भृतवान्, भृतः, भरकः, भारकः, भारी-अष्टौ पोषके । भरणम्, भरणीयम्, भर्तव्यम्, भृतिः, भृतम्-पञ्च रक्षणे । विश्वम्भरः-विष्णुः । विश्वम्भरा-भूमिः । भारम्-गुरुत्वम् । भार्या-पत्नी । भृत्यः-सेवकः ।

१. 'णिजिर् शौचपोषणयो' इति कातन्त्रा ।

२. 'नेनेक्ति' इति साधु । एवमुत्तरयुजयोरपि द्रष्टव्यम् ।

३. 'विष्' इति कातन्त्रे पाठः ।

४. जलार्थको विषग्रन्थो वेटे प्रयुज्यते । इ० निघण्टु-१।१२॥ प्राच्यभाषाया वा गौ जलमय पुरीय करोति सा 'विसेली' इत्युच्यते ।

५. 'आविष्टलिङ्गा जातिर्विद्धिमुपादाय प्रवर्तते उत्पत्तिप्रभृत्याऽऽविनाशान्न तं लिङ्गं जहाति' इति महामाध्यवचनम् (१।२।५७) अत्र द्रष्टव्यम् ।

५. ण्यसु अदने—मक्षणे । स्तुत्यति—खादति । स्तुत्यन्, स्तोतः, स्तोषकः, स्तोषितः, स्तोषिता, स्तोषितवान्-षट् मक्षितरि । स्तुषा^१-पुत्रवधः । स्तोषणम्^१, स्तोषणीयम्^१, स्तोषितव्यम्^१, स्तोषितम्^१, स्तोषितिः^१-पञ्च खादने ।

६. क्तुसु ह्वरणदीप्त्योः—द्योतने प्रकाशने । क्तुत्यति—द्योतते, प्रकाशते । क्तुत्यन्, कोतः, कोसकः, कोसितः, कोसितवान्, कोसिता-षट् द्योतके, प्रकाशके । क्तुतिः, क्तुता, कोत्यम्, कोसनम्, कोसनीयम्, कोसितव्यम्, कोसितम्, कोसितिः-षट् (१, अक्षौ) द्योतने ।

७. नृती गात्रविक्षेपे—नृत्ये । नृत्यति—नर्तनं करोति । नृत्यन्, नृतः, नृतवान्-त्रयो नर्तके । नृत्तम्, नृत्तिः, नृत्यम्-त्रयो नर्तने ।

८. त्रसी उद्वेगे—धर्मे वेगे । त्रस्यति—उद्विजति । त्रस्यन्, त्रस्यकः, त्रस्तः, त्रस्तवान्-चत्वार उद्विजितरि । त्रस्तिः, त्रस्तम्, त्रस्तव्यम्, त्रसनम्, त्रसनीयम्, त्रस्यम्, त्रास्यम्-सप्त वेगे । त्रासः, त्रासुः-मुखा ।

९. कुय्य पूतीभावे—दुर्गन्धे । कुय्यति—दुर्गन्धयुक्तो भवति । कुय्यन्, कोयः, कोयिकः, कोयितः, कोयितवान्-पञ्च दुर्गन्धयुक्ते । कुयिः, कुय्यः, कोयनम्, कोयनीयम्, कोयितव्यम्, कोयिः, कोयितम्-सप्त दुर्गन्धे ।

१०. पुथ हिंसायाम्—मारणे । पुथति—हिनस्ति । पुथ्यन्, पोथिकः, पोथिः, पोथितः, पोथितवान्, पोथ्यम्-षट् घातके । पुथिः, पुथ्या, पोथनम्, पोथनीयम्, पोथितव्यम्, पोथितम्-सप्त हिंसायाम् ।

११. गुष परिवेष्टने—गुप्यति—वेष्टयति । गुप्यन्, गोषः, गोषकः-त्रयो वेष्टके । गोषा, गोषिका-फलविशेषः । एहगोषिका-सरट् । गुप्या, गोषनम्, गोषनीयम्, गोष्यम्, गोषितव्यम्, गुदिः, गुदम्-सप्त वेष्टने ।

१२. क्षिप प्रेरणे—रक्षणे (१) । क्षिप्यति—रक्षति (रक्षता है १., प्रेरयति) । क्षिप्यन्, क्षेपकः, क्षेप्ता, क्षिप्तः-रक्षकः (१, प्रेरयिता) । व्याक्षेपकः-शब्दकिता । क्षेपः, क्षेपणीयम्, क्षिप्तव्यम्^२, क्षिप्तिः, क्षिप्तम्-षट् रक्षणे (१, क्षेपणे) । क्षेपणी-(नीवाहनदण्डम्)

१३. पुष्प विकसनने—पुष्प्यति—विकसति । पुष्प्यन्, पुष्पितम्, पुष्पितवान्, पुष्पितः-चत्वारो विकसितरि । पुष्पकम्-विमानम् । पुष्पम्-कुसुमम् ।

१ अत्र बल कथमिति नीचं वृत्तिकृता ।

२ गुणाभाव कथमिति नीकम् ।

अथ दिवादि-गणः

[यन्-विकरणः]

१. दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिभोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु-
क्रीडने, विजये, युद्धे, अस्थैर्ये, प्रशंसायाम्, मदे, स्वप्ने, प्रकाशे,
चलने च । दिवादेयन्-दिवादिभ्यो घातुभ्यो यन् विकरणो भवति । यनि
दीर्घश्च—दिवादौ यनि परे दीर्घो भवति । दीव्यति-क्रीडति । देवः-स्वामी ।
देवी-स्वामिनी । दीव्यन्-प्रकाशकः । दीव्यती-प्रकाशयित्री । देवनम्, देव-
नीयम्, देव्यम्-त्रयः क्रीडायाम् । दैवम्, दैवः-अहङ्गम् । दिव्यम्-प्रार्थना ।
देवता-शक्तिः । दिवा-अहः । दिवसम्-दिनम् । देविका, दैविकम्-दैव-
प्रकाशः (?) ।

२. षिवु तन्तुसन्ताने—तन्तूना संयोजने । सीव्यति-तन्तून् संयोजयति ।
सीव्यन्, सेवः, सेवकः, सेविता, सेवितवान्-पञ्च तन्तुसंयोजके ('दरजी' इति
भाषायाम्) । सेवनम्, सेवनीयम्, सेव्यम्, सैव्यम्, सैवम्, सेवा, सेवितव्यम्,
सेवितम्-अष्टौ कार्ये । सेवका, सेवन्तिका, सेवन्ति-सेवन्तिप्रुष्यम् । सेवा-
ला-(?) । सेविनी-स्त्रीवनम् (लीकाना इति भाषायाम्) ।

३. स्त्रिवु गतिशोषणयोः—सीव्यति-गच्छति, श्रुष्यति । सीव्यन्, सेवः,
सेवकः, सेवितः, सेवितवान्, सेविता-षट् गन्तरि, शोषितरि । सेवणम्, सेव-
णीयम्, सेव्यम्, सैव्यम्, सेवा, सेवितव्यम्, सेवितम्, सेवितिः-अष्टौ चलने
शोषणे ।

४. षिवु, षिवु निरसनं—निस्सारणे । षीव्यति-निरस्यति । षीव्यन्,
ष्टवः^१, ष्टवकः^२, ष्टवितः^३, ष्टवितवान्^४-पञ्च निरसितरि । ष्टेवनम्, ष्टेवनीयम्,
ष्टेवितव्यम्-निरसनम् । सीव्यति-निरस्यति । सीव्यन्, सेवः, सेवकः, सेवितः,
सेवितवान्, सेविता-षट् निरसितरि । सेवणम्, सेवणीयम्, सेवितव्यम्,
सेवितम्, सेवितिः-पञ्च निरसने ।

१ 'ष्ठिवु' इति युक्त पाठ (तथैवोदाहरणेऽपि टकारस्थाने ठकारो द्रष्टव्यः) ।
कातन्त्रेऽपि 'ष्ठिवु' इत्येव पठ्यते ।

२ अत्र सर्वत्र पाठाशुद्धिर्वर्तते । 'ष्टेव' इत्येवं सर्वत्र प्रकारवान् पाठो द्रष्टव्यः ।

१८. जृष् कृष्^१ वयोहानौ—वयःक्षये । ऋ ईर्यति कृति च—ऋकारस्य ईर्मवति यनि कृति च परतः । कीर्यति—जीर्णो भवति । जीर्णः, जीर्णवान्, जरन्, जरटः, जर्ता—पञ्च वृद्धे । जरकः—जरासन्वनामा कृष्णेन हतः पुरुषः । जरा, जरणम्, जरणीयम्, जर्यम्, जार्दम्, जर्तव्यम्, जर्तम्, जर्तिः, जरिः, जरुः—दश वृद्धत्वे । जारः, जार्, जरिः—(जरयिता) । कीर्यति—विक्षिपति (छिद्रकता है) । कीर्णः, कीर्णवान्, किरन्, कर्ता—चत्वारो विक्षेपके । करः—हस्तम् । करमम्—करतलम् । करी—हस्ती । करेणु—हस्तिनी । करटः—काकः, राक्षसः । कारा—वृक्षमध्यम्, संकरः—मिश्रितः, वर्णसंकरः ।

१९. शो सनूकरणे—छद्युत्वे । श्यति—छद्यु करोति । ओलोपो यनि—ओकारस्य लोपो भवति यनि परतः । शोः, शाता, शितवान्, शितः, शायन्^२, शापकः—सनूकर्तरि । शितिः, शितम्, शापनम्, शापनीयम्, शाप्यम्, शापम्, शैतव्यम् (१)—षट् छद्युत्वे । शतनम्—(१) । श्रातकुम्भम्—मुवर्णम् ।

२०. छो छेदने—छयति—छिनत्ति । छोः, छावः, छायकः, छायन्, छायिता, छितः, छितवान्—सप्त खण्डितरि छेत्तरि । छाया—विश्वकर्माणः पुत्री, शनैश्चरस्य माता छाया देवी, छाया । छायनम्, छायनीयम्, छितिः, छिद्रः—चत्वारः खण्डने ।

२१. चो अन्तर्कर्मणि—स्यति—समापयति । सोः—गौरी । सायः, सायिता, सितः, सितवान्, सायन्—पञ्च कर्मसमापके । सायकम्, सायम्—दिवसावसानम् । सायनम्, सायनीयम्, सायितव्यम्—कर्म समापने ।

२२. दो अवखण्डने—दति—अवखण्डयति । दाता—ददिता (दानकर्ता) । दायन्, दायकः, दितः, दितवान्—चत्वारोऽवखण्डितरि । दानम्, दापनीयम्, दातव्यम्, दितम्—चत्वारः खण्डने । दितिः—दक्षपुत्री, कश्यपपत्नी, राक्षसमाता ।

२३. राघ साघ संसिद्धौ—निर्णये । राघ्यति—निर्णयति । राद्धा, राघकः, राद्धवान्, राद्धः—चत्वारो निर्णायके । आराध्यः—गुरुः । राघनम्, राघनीयम्, राद्धव्यम्—[त्रयो] निर्णये । राघ्यति—निर्णयति । साद्धा, साघन्, साघकः, साद्धः, साघवान् (१)—[पञ्च] निर्णायके । साघनम्, साघम्—द्वौ निर्णये । साध्यम्, साघनीयम्—निर्णेतुं योग्ये । साद्धिः, साद्धम्, साद्धव्यम्—त्रयो भये ।

१. शृणु इति क्रातन्त्रपाठ । अन्येऽप्येवमेवाहुः । कञ्जवृत्तिकारस्तु कृप् इति पठित्वा कीर्यति निक्षिपति इत्यर्थमाह ।

२ इह उत्तराय छायन् सायन् दायन् आदिषु यनि आलोप कथं न ?

पुष्पिणी—रजस्वला । पुष्पवती—पुष्पयुता लता । पुष्पितम्, पुष्पितव्यम्, पुष्पणम्, पुष्पणीयम्—चत्वारो विकसने ।

१४. तिमि छिम छीम आर्द्रभावे—आग्ने अपके (१, सञ्जले) । तिम्यति—आर्द्रीभवति । तिमिः, तिमिङ्गिलः [-मत्स्यविशेषः] । तिम्यन्, तिमिता, तिमितवान्, तेमकः—चत्वारोऽपके (१, सञ्जले) । तेमः, तेमनम्, तेमनीयम्, तिमितव्यम्, तिमितम्, तिमितिः—षट् आर्द्रे । स्तिम्यति—आर्द्रं करोति । स्तिम्यन्, स्तिमिता, स्तिमितः, स्तिमितवान्—आर्द्रकर्तरि, क्षोपके (क्षुप होने वाले में) । स्तिमितम्, स्तिमितव्यम्, स्तिमितिः, स्तिमनीयम्—चत्वार आर्द्रकरणे मौने । स्तीम्यति—स्रवति । स्तीम्यन्, स्तीमिता, स्तीमितवान्, स्तीमितः—चत्वारः स्त्रावके । स्तीमितव्यम्, स्तीमनम्, स्तीमनीयम्, स्तीमितम्, स्तीमितिः—पञ्च स्रोतसि ।

१५. ब्रीड चोदने लज्जायां च—प्रेरणे लज्जने च । ब्रीडयति—प्रेरयति लज्जते । ब्रीडयन्, ब्रीडितः, ब्रीडितवान्, ब्रीडिता, ब्रीडकः—पञ्च लज्जके । ब्रीडा, ब्रीडनम्, ब्रीडनीयम्, ब्रीडितम्, ब्रीडितव्यम्—[पञ्च] लज्जने ।

१६. इष गतौ—इष्यति—गच्छति । इष्यन्, इष्टः, इष्टवान्, एष्टा, एषकः—पञ्च गन्तरि । इष्यम्, एषणम्, एष्टव्यम्, इष्टम्, इष्टिः, एषः, एष्यः, एषणीयम्—अष्टौ गमने ।

१७. पष पष्ट सुह शक्तौ—सामर्थ्ये । सष्यति—गणयति । षट्—सख्या विशेषः । षट्, षषः, षषकः, षष्टः, षष्टवान्, षष्टा—षट् गणके । षषणम्, षष्यम्, षष्टव्यम्—त्रयः शक्तौ । षष्टिः—षट्दशकः (‘साठ’ इति भाषायाम्) । सष्यति—सहते । सष्यः—एतन्नामाऽद्विविशेषः । तुराषाट्—इन्द्रः । सह—सहितम् । सहन्, सोढा, सहकः, सहितः, सहितवान्—पञ्च सहनशीले । सहनम्, सहनीयम्, सहितव्यम्, सहितम्, सहितिः, सही, साह्यम्, साहम्—अष्टौ सहने । सुह्यति—(तृप्यति, समर्थयति) । सोहन्, सोहः, सोहकः, सोही, सोढा—पञ्च (तर्पके, समर्थे) । सोहनम्, सोहनीयम्, सोह्यम्, सौह्यम्, सौहम्, सोहितव्यम्, सोहितः, सोहितम्, सोढः, सुष्टी (?)—दश (तर्पणे सामर्थ्ये) ।

१. गुणाभाव कथमिति नोक्तम् ।

२. इहादे पकारस्य सत्त्व निर्दिश्यते, उत्तरत्र कृदन्तेषु सर्वत्रैव मूर्धन्यादिरूपा-
प्येवोदाहरति वृत्तिकारः । किमत्राख्यातस्येऽपि ‘ष्यति’ इति रूपं युक्तं स्यात् ?

शोदा-चत्वारो मार्बके शुचिकर्तरि । शुत्, शुषा, शुद्धम्, शुद्धिः, शोधितव्यम्, शोधनम्, शोधनीयम्-सप्त शुचिकर्मणि । शुदा-पवित्रा स्त्री ।

३२. सिध संराद्धौ-निश्चये । सिध्यति-निश्चितं भवति । सेदा, सेधकः, सिद्धः, सिद्धवान्-चत्वारो निश्चयवति । सित्, सिधा, सिद्धम्, सिद्धिः, सेधनम्, सेधनीयम्, सेध्यम्, सैधम्, सैधम्-नव निश्चये । निषेधः, प्रतिषेधः, विप्रतिषेधः-त्रयोऽनृते ? (निश्चयविपरीते) ।

३३. रघ हिंसायाम्-रघ्यति-हिनस्ति । रघम्, रद्वा, रधकः, रद्धः, रद्धवान्-पञ्च घातके । रत्, रघा, रद्धम्, रद्धिः, रघनम्, रघनीयम्, रघ्यम्, राघ्यम्-अष्टौ हिंसायाम् । राघा-एतच्चास्त्री स्त्री ।

३४. तृप प्रीणने-द्यान्तीभावे । तृप्यति-द्यान्तो भवति । तर्ता, तृप्तः, तृप्तवान्, तर्पन्, तर्पकः-पञ्च शान्तमात्रके, तृप्ते । तृप्, तृप्तम्, तृप्तिः, तर्पणम्, तर्पणीयम्, तर्प्यम्, तार्प्यम्, तार्प्यम्-अष्टौ शान्तकरणे ।

३५. दृप प्रहर्षणे विमोचने च-सन्तोषे मुक्तौ च । दृप्यति-संदृष्टो भवति । दृप्ता, दृप्तः, दृप्तवान्-त्रयः सन्तुष्टे । दर्पकः-मन्मथः । दृपदः-मुलम्, राबा^१, देशः । द्रौपदी-^२द्रुपदपुत्री । दृप्तम्, दृप्तिः, दर्पणम्, दर्पणीयम्, दर्पितव्यम्, दर्पितम्, दर्प्यम्, दार्प्यम्-अष्टौ आनन्दे मोचने च ।

३६. मूह वैचिन्त्ये-विस्मरणे । मूह्यति-विस्मरति । मूढः, मूढवान्, मोढा, मोहन्, मोहकः-पञ्च विस्मारके । मूढम्, मूढिः, मोहः, मोहनम्, मोहनीयम्, मोह्यम्, मौह्यम्, मुद्-अष्टौ विस्मरणे ।

३७. दृह^३ जिघांसायाम्-हिंसने । दृह्यति-मारयति । दृक्, दृण्, दृट्, दृट्, द्रोही, द्रोहकः, द्रोहन्-सप्त घातके । द्रोहः, द्रोहणम्, द्रोहणीयम्-त्रयो हिंसने ।

३८. धुह उद्गारेण-वमने । धुह्यति-वमति । धुक्, धुग्, धुट्, धुट्, धोहकः, धोही, धोहन्-सप्त वामके । धुहिः-(१) । धोहः, धोहनम्, धोहनीयम्-[त्रयो] वमने ।

१ राशो नाम द्रुपद इति प्रसिद्धम्, न दृपद । दक्षिणात्यना 'दृ' इत्यस्य 'द्रु' रूपोच्चारणात् भ्रान्तौ दृत्तिकार स्यात् । अत एवाग्नेऽप्रासदिक 'द्रौपदी' पदमप्युदात्तहार ।

२ नैतत् पद दृषयातो सिद्धति । पूर्वा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३ 'दृह' इति शुद्ध पाठ । कातन्त्रेऽप्येवमेव । एवमुत्तरत्रापि दृश्यति दृक् दृग् दृट् दृट् इति शुद्ध पाठो श्रेय । इहापि उच्चारणदोषाद् 'दृह' इत्यस्य 'दृह' इत्यनापत् ।

२४. व्यध ताडने—व्यधति—ताडयति । व्याधः—हिंसकः । व्याधिः—पीडा । व्यद्धा, व्यद्धा, व्यधकः, व्यधन्, व्यधवान्—पञ्च ताडयितरि । व्यधनम्, व्यधनीयम्, व्यध्यम्, व्याध्यम्, व्याद्धम्, व्याद्धिः—षट् ताडने ।

२५. पुष पुष्टौ—पालने । पुष्यति—पालयति । पोषन्, पोषकः, पोष्टा, पुष्टः—पालयिता । पूषन्—सूर्यः । पुष्यम्—नक्षत्रविशेषः । पुष्यरागः—रत्नविशेषः । पौषः—पुष्ययुक्तः कालः । पौषी—पुष्ययुक्ता रात्रिः । पौषणम्, पौषणीयम्, पुष्टम्, पुष्टिः, पोष्यम्, पौष्यम्, पोषितव्यम्—सप्त पालने ।

२६. शुष शोषणे—शुष्यति—शोषयति । जोष्टा, शोषन्, शोषकः—त्रयः शोषके । शोषणम्, शोषणीयम्, शोषितव्यम्, शुष्कम्, शोष्यम्, शौष्यम्—षट् शुष्कीभावे ।

२७. दुष वैकृत्ये—दुष्कृत्ये । दुष्यति—वैकृत्यं करोति । दोष्टा, दोषन्, दोषकः, दुष्टः, दुष्टवान्—पञ्च दुष्टे । दुष्टम्, दुष्टिः, दोषम्, दोष्यम्, दौष्यम्, दूषणम्, दूष्यम्—चत्वारः (१, सप्त) दूषणे ।

२८. श्लिष आलिङ्गने—श्लिष्यति—आलिङ्गति । श्लेषन्, श्लेषकः, श्लिष्टः, श्लिष्टवान्, श्लेष्टा—पञ्च आलिङ्गके । श्लिष्टम्, श्लिष्टिः, श्लेषितव्यम्, श्लेष्यम्, श्लैष्यम्, श्लेषः, श्लिट्, श्लेषणीयम्—अष्टावालिङ्गने ।

२९. श्लिषिद्वा गात्रप्रक्षरणे—धर्मनले (पसीना आने में) । श्लिषति—गात्रेभ्यो जलं प्रक्षरति । श्लिषः, श्लिषवान्, श्लेदन्, श्लेदकः, श्लेदा—पञ्च श्लेदितरि । श्लिषः, श्लिषवान्, श्लेदन्, श्लेदकः, श्लेदितः—पञ्च श्लेदितरि । श्लिषम्, श्लेदः, श्लेदथम्, श्लैद्यम्, श्लेदितव्यम्—पञ्च गात्रप्रक्षरणे ।

३०. क्षुष वुमुक्षायाम्—क्षुष्यति—वुमुक्षति । क्षोद्धा, क्षोषकः, क्षुद्धः, क्षुद्धवान्—चत्वारः क्षुधिते । क्षुत्, क्षुधा, क्षुद्धम्, क्षुद्धिः, क्षोषितव्यम्, क्षोषनम्, क्षोषनीयम्, क्षोष्यम्, क्षौष्यम्, क्षोषम्—दश वुमुक्षायाम् ।

३१. शुष शौचे—पवने । शुष्यति—शुषिर्भवति । शुद्धः, शुद्धवान्, शोधकः,

१ इत पूर्व कातन्त्रधातुपाठे 'दृग् अन्येषणे' इति धातु पठ्यते । कदाचिदत्र पाठो नष्ट स्यात् । अत्र धातुद्वयं सायणीया-दिवादिगणान्ता द्रष्टव्या ।

२. इत आरभ्य अत्रन्तरूपनिर्देशे यनन्त (यवनन्त) रूपाणां स्थाने अनन्त (शबन्त) रूपाणि उदाहरति वृत्तिकार । तत्कथमिति न विद्म ।

३. वृद्धिं कथम्, गुण इष्यते ।

४. धिदा इति कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा ।

४५. क्षमूष् सहने—क्षाम्यति—सहते । क्षमन्, क्षान्तः, क्षान्तवान्, क्षमी, क्षामकः, क्षान्ता-षट् सोदरि, सहनशीले । क्षमा-भूमिः, सहनम् । क्षामम्—सहनम् । क्षान्तिः, क्षान्तम्, क्षमणम्, क्षमणीयम्, क्षान्तव्यम्,—पञ्च सहनकर्मणि ।

४६. क्लमु ग्लानौ—क्लाम्यति—ग्लायति । क्लान्तः, क्लान्तवान्, क्लमन्—त्रयो ग्लायके । क्लान्तम्, क्लान्तिः, क्लमनम्, क्लमनीयम्, क्लान्तव्यम्—पञ्च ग्लाने ।

४७. मदो हर्षे—माद्यति—हृष्टो भवति । मत्तः, मत्तवान्, मत्ता, मदन्, मादकः—पञ्च सन्तुष्टे । मदनः—मन्मथः । मदनिकः—वरः ('दूल्हा' भाषायाम्) । मत्, मदम्, मदनियम्, मत्तव्यम्, मत्तम्—पञ्च सन्तोषे । मत्तिः—वृक्षः, मदः । मद्यम्—सुरासवम् । मन्मथः—कायः । मादेव्वरः—शिवशरणः । मादी—स्थूलशरीरिणी ।

४८. असु क्षेपणे—रक्षणे स्थापने (?) । अस्यति—क्षिपति । असन्, अस्तः, अस्तवान्, अस्ता—चत्वारः क्षेपके । अस्तम्, अस्तिः, अस्तव्यम्, असनम्, असनीयम्, अस्यम्—षट् क्षेपणे रक्षणे ।

४९. यसु प्रयत्ने—यस्यति—प्रयतते । यस्तः, यस्तवान्, यसन्, यस्ता, यसकः—पञ्च प्रयतितरि । यस्तम्, यस्तिः, यस्तव्यम्, यस्यम्, यास्यम्, यसम्, यासम्—सप्त प्रयतने ।

५०. जसु मोक्षणे—त्यागे । जस्यति—त्यजति । जस्तः, जस्तवान्, जसन्, जस्ता—चत्वारो मोक्षके (त्यजके) । जसम्, जासम्, जस्तम्, जस्तिः, जस्तव्यम्, जसनम्, जसनीयम्, जस्यम्, जास्यम्—नव त्यागे ।

५१. तसु दसु उपक्षये—रक्षणे स्थापने । तस्यति—रक्षति । तस्तः, तस्तवान्, तस्ता, तसकः, तसन्—पञ्च रक्षके । तसनम्, तसनीयम्, तस्तव्यम्, तस्यम्, तास्यम्, तसम्, तासम्—[सप्त] रक्षणे । दस्यति—रक्षति । दस्तः, दस्तवान्, दसन्, दसकः, दस्ता—पञ्च रक्षके । दसनम्, दसनीयम्, दस्तव्यम्, दस्तिः, दस्तम्, दसम्, दासम्, दस्यम्, दास्यम्—नव रक्षणे । दसिः—शूलम् ।

५२. वसु स्तम्भे—स्थितौ । वस्यति—तिष्ठति (खड़ा होता है) । वसन्, वसकः, वस्तम् (?), वस्तवान्, वस्ता—पञ्च स्थितिकर्तरि । वसनम्, वस्तम्, वस्तिः, वसनीयम्, वसम्, वासम्, वस्यम्, वास्यम्—अष्टौ स्तम्भने । वसुः—देव-

३९. णिह प्रीतौ—लिङ्गति—प्रीतिं करोति । लिक्, लिग्, लिट्, लिङ्, स्नेही, स्नेहकः, स्नेहिता, स्नेहितवान्, स्नेहनीयम्, स्नेहितम्, स्नेहितः, स्नेहः—प्रीतिः, प्रेम, तैलम् । स्नेहनम्, स्नेहनीयम्, स्नेहितम्, स्नेहितः, स्नेहितव्यम्, स्नेहम्, स्नेहम्—सप्त प्रीतौ ।

४०. णश्च अदर्शने—अदृश्यमावे । नश्यति—अदृष्टं भवति । नष्टा, नष्टः, नशन्, नाशकः—चत्वारोऽदर्शके । नष्टम्, नष्टिः, नाशः, नश्यः, नाश्यः, नष्टव्यम्—[षट्] अदर्शने ।

४१. शसु दसु षपशमे—सहने । शमादेर्दीर्घो यनि—शमादीना धातूना दीर्घो भवति यनि परतः । शाम्यति—सहते । शमन्, शमिता, शमितः, शमितवान्, शमी, शमकः—षट् सोदरि । शमनम्, शमनीयम्, शमितव्यम्, शमितिः, शमितम्, शम्यम्, शाम्यम्, शमः—अष्टौ सहने । शामः—श्यामवर्णः । शामा, शामाका—‘अरोई’ नाम्ना प्रसिद्धम् । शामाकः—धान्यविशेषः । शमनः—यवः । शमी—वृक्षविशेषः (‘जण्ड-खेजड़ा’ आदिनामभिः प्रसिद्धः) । शम्—सुखम् । शान्तः—शान्तवान् । शान्तिः—शमनम् । ढाम्यति—दयते (दया करोति) । दमी, दमन्, दमिता, दमितः, दान्तः, दमितवान्—षट् दयालौ । दान्तिः, दमनीयम्, दमितम्, दमितव्यम्, दम्बम्—षट् दयायाम् । दमनः—योगिन एकस्य नाम । दामन्—रश्मिः (‘लगाम की रस्सी’ इति भाषायाम्) ।

४२. तसु काङ्क्षायाम्—इच्छायाम् । ताम्यति—इच्छति । तमन्, तान्तः, तमितः, तमितवान्, तमिता, तमकः, तमी, तामः—नव इच्छुके । तमिच्, तमिस्त्रम्—रात्रिः । तमनम्, तम्यम्, ताम्यम्, तामसम्—पञ्चैषणे ।

४३. असु तपसि खेदे च—देहदण्डने दुःखे च । आम्यति—कष्टं सहते, दुःखितो भवति । आन्तः, आन्तवान्, आन्ता, अमन्, अमकः—पञ्च अमकर्तरि । अमः, आन्तिः, आन्तम्, आन्तव्यम्, अमणम्, अमणीयम्, अम्यम्, आम्यम्, आमम्—नव तपसि दुःखे च । अमणः—तपस्वी ।

४४. असु अनवस्थाने—भ्रमणे । आम्यति—नैकत्र स्थिरो भवति । अमन्, अमकः, आन्तः, आन्ता, आन्तवान्, अमी, अमनीयम् (‘भुमकङ्क’ इति भाषायाम्) । अमरः—द्विरेकः (‘मंवर’ इति भाषायाम्), राक्षसः । अमरा—श्रीगैलमल्लिखार्जुनस्य पत्नी । अमरकः—लघुवालः । आन्तिः, आन्तम्, आन्तव्यम्, अमणम्, अमणीयम्, अमः, अम्यम्, आम्यम्, आमम्—नव भ्रमणे ।

५९. मसी परिमाणे—इयत्तापरिच्छेदे । मसन्, मस्तः, मस्तवान्, मसकः, मस्ता-पञ्च परिमाणके । मासः-पञ्चद्वयपरिमितः कालः । मसनम्, मस्तम्, मस्तव्यम्, मसिः, मसनीयम्, मस्यम्, मास्यम्-एते परिमाणे ।

६०. लुट विलोडने—लुट्यति विलोडयति । लुट्, लोटन्, लोटकः, लोटः=चत्वारो विलोडके । लोटनम्, लोटव्यम् (?), लुटम्, लुटिः- एते विलोडने ।

६१. उच्च समवाये—सम्बन्धे । उच्यति-समवैति । उक्, ओचन्, ओचकः, उक्तम्, उक्तवान्, ओक्ता-षट् सम्बन्धके (संवन्धिनि) । उक्तम्, उक्तिः, ओचनम्, ओचनीयम्-चत्वारः सम्बन्धे ।

६२. भृशु भ्रंशु अधःपतने—नीचैः पतने । भृश्यति-अधः पतति । भर्शन्, भर्शकः, भर्शः, भर्शवान्, भर्शा-अधः पतितः । भृशम्, भृष्टिः, भृष्टम्, भर्शव्यम्, भर्शनीयम्, भर्श्यम्, भाष्यम्=नीचैः पतने । भ्रंश्यति^१-पतति । भ्रंशन्, भ्रंशकः, भ्रंशवान्, भ्रंशा-पञ्च नीचैः पतिते । अपभ्रंशः-विकृतः शब्दः । भ्रंशनम्, भ्रंशनीयम्, भ्रंशम्, भ्रंष्टिः, भ्रंशव्यम्-अधः पतने ।

६३. कृश तनूकरणे—काश्ये । कृश्यति-तनूकरोति । कृशानुः-अग्निः । कर्शन्, कर्शकः, कृष्ट, कृष्टवान्, कर्शा-पञ्च तनूकर्तरी । कृष्टम्, कृष्टिः, कर्शनम्, कर्शनीयम्, काश्यम्, कर्शितव्यम्-तनूकरणे ।

६४. ङितृषा^२ पिपासायाम्—तृष्यति-पिपासते । तर्षम्, तर्षकः, तर्षा, तृष्टः, तृष्टवान्-[पञ्च] पिपासके । तृष्टा, तृष्टिः, तृष्यम्, तर्षणम्, तर्षणीयम्, तर्षितव्यम्, तर्ष्यम्, तार्ष्यम्-अष्टौ पिपासने ।

६५. तुष दूष पुष्टौ^३—पोषणे । तुष्यति-आनन्दति । तुष्टः, तुष्टवान्, तोषकः, तोष्टा-चत्वारः संतोषिणि । तोषः, तोष्यम्, तौष्यम्, तुष्टम्, तोष्टव्यम्, तोषणम्, तोषणीयम्-सप्त संतोषे । हृष्यति-हृष्टो भवति । हृष्टः, हृष्टवान्, हर्षकः, हर्षा, हर्षन्-पञ्च संतोषके । हर्षः, हर्षणीयम्, हर्षितव्यम्, हर्ष्यम्, हार्यम्, हृष्टम्, हृष्टिः-सप्त सन्तोषे । रोमहर्षणः-पुलकाङ्कनः (भयङ्करः) ।

१ इह 'अनुपङ्गत्वं लोप' (१।६ धातुघट्टे) इत्यनेन 'अनुपङ्गलोपोऽनुनासिकानाम्' (१।६७१ धातुघट्टे) इत्यनेन वाऽनुस्वारस्य लोपः प्राप्नोति स कश्चमत्र न भवतीति वृत्तिकृतानोक्तम् (पाणिनीया अपि 'अस्यति' इत्येवेदाहरन्ति) । उत्तरत्र कृदन्तेषु कचिद् लोपो निर्दिश्यते, तदपि विचारणीयम् । २. ङितृषा इति कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा ।

३. 'तृष्टौ' इति कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा । वृत्तिकारोऽनुदाहरणार्थनिर्देशे संतोषार्थमेव प्रायेण निर्दिशति ।

विशेषः । वासुः—ग्रहस्य महत् स्तम्भम् । वास्तु—ग्रहाधिदेवता । वस्तु—द्रव्यम् ।
वस्ति—ग्रहम्, तम्बूनाम्ना प्रसिद्धम् । वासुकिः—शेषनागः ।

५३. पुष^१ विभागे—पुष्यति—विभजति । पुट्, पुष्टः, पुष्टवान्, पोषन्,
पोषकः—पञ्च विमानके । पुष्टम्, पुष्टिः, पोषणम्, पोषणीयम्—चत्वारो
विभजने ।

५४. प्लुष दाहे—प्लुष्यति—दहति । प्लुट्, प्लोषन्, प्लोषकः, प्लुष्टः,
प्लुष्टवान्—पञ्च दाहके । प्लुष्टम्, प्लुष्टिः, प्लोषणम्, प्लोषणीयम्—चत्वारो दहने ।

५५. विश^२ प्रेरणे—विश्यति—सूचयति । विट्, वैश्याः—वनिकः । वेशः,
वेशनम्, वेशनीयम्, विष्टिः, विष्टम्—पञ्च सूचने । वैश्या—नारवनिता ।

५६. कुशिर^३ रूलेपणे—सहने (१) । [कुस्यति—] कोशकः, कोष्टा,
कुष्टः, कुष्टवान्—पञ्च समाधातरि (१) । पादकोशी, कोशी—द्वौ (१) । कोशः—
कोषः । कोशातकी—शाकविशेषः । कोशल—देशविशेषः । कुशम्—जलम् ।
कौशेयम्—वस्त्रविशेषः । कुष्टम्, कुष्टिः, कोशनम्, कोशनीयम्—चत्वारः
सहने ।

५७. बुश^४ सत्सर्गे—बोशः—उत्तष्टा । बोशी—उत्तष्ट्री । बोशुः—(१) ।
बुष्टः, बुष्टवान्, बुट्, बोषन्, बोष्टा—बट् उत्सर्जके । बुष्टः, बुष्टिः, बोशनम्,
बोशनीयम्—[चत्वारः] त्वागे ।

५८. मुश^५ खण्डने—छेदने । मुस्यति—छिद्रं करोति । मुट्, मोशनन्,
मोष्टा, मुष्टः, मोशकः—छेदकः । मुष्टिः—वृक्षाः, बद्धाङ्गलिः । मुष्टम्, मोशनम्,
मोशनीयम्—त्रयश्छेदने

१. 'पुष' इति कातन्त्रा, अन्ये च वैयाकरणा । पुष इति तु गतस् (३।२५) ।

२. 'विस' इति कातन्त्रा, 'विस' ओष्ठ्यादिरिति पाणिनीया ।

३. 'कुश' इति कातन्त्रा । 'कुस' इति पाणिनीया ।

४. कुश, शब्दो जलार्थे वेदे प्रयुज्यते । तथा ब्राह्म माषवो नामानुक्रमण्याम्—'क्षोदः क्षीर
रज काष्ठा भरिन्दरजतकुश' इति (ऋग्वेदानुक्रमणी मद्रास-मुद्रिता, तत्त्वान्ते OXXIV
पृष्ठे १०७ तमपदच्छी) । यास्कीये निषण्ठी सवकनामसु 'कश' इति पाठ्यते (१।१२),
तथैव च देवराजेन व्याख्यातम् । अत्र क्वचित् 'शकस्' 'शकस्' च पाठान्तरमुपलभ्यते ।
चण्वीरकविरन्यथापि वैदिकार्थान् निर्देशति यथा विषशब्दस्योदकार्यत्वम् (३० २।८१७
पृष्ठ १३२) । एतेन यास्कीये निषण्ठावपि 'कुश' इत्येव शुद्ध पाठो द्रष्टव्यः ।

५. 'बुस' इति पाणिनीयाः, 'बुस' इति कातन्त्रा ।

६. 'मुस' इति कातन्त्रा, अन्ये च ।

७३. णभ तुभ हिसायाम्—नभ्यति—हिनस्ति । नभस्-आकाशः । तुभ्यति—ताडयति । तोमन्, तोमकः, तुब्धः, तुब्धवान्, तोब्ध-पञ्च कशायाम् ('चावुक' इति भाषायाम्) । तुब्धिः, तुब्धम्, तोब्धव्यम्, तोमनम्, तोमनीयम्. तोमः, तोभ्यम्, वृप्-अष्टौ ताडनक्रियायाम् ।

७४. छिदू^१ आर्द्रिभावे—छिद्यति—आर्द्रिभवति । छेदन्, छेदकः, छिन्नः, छिन्नवान्—चत्वार आर्द्रे । छिभिः, छिभम्, क्लेदनम्, क्लेदनीयम्, क्लेद्यम्—आर्द्रिभवने ।

७५. विमिदा स्नेहने—मेद्यति—स्निह्यति । मेदन्, मेदकः, मिन्नः, मिन्नवान्—[चत्वारः] स्नेहके । मिन्नः—आकाशः (१) ।

७६. विक्षिन्ना मोचने—त्यागे । क्षिण्णः, क्षिण्णवान्, क्ष्वेदकः—त्रयः त्यागके । क्ष्वेदनम्, क्ष्वेदनीयम्, क्षित्, क्षितिः (!, क्षित्तिः), क्षिण्णम्, क्ष्वेत्तव्यम्—षट् मोचने ।

७७. रुधु^२ वृद्धौ—रुध्यति—वर्धते । रुत्, रोधकः, रोद्धा, रुद्धः, रुद्धवान्—पञ्च वर्धके । विरोधी—संवत्सरविशेषस्य संज्ञा, शुभुः । रोधनम्, रोधनीयम्, रोद्धव्यम्, रोध्यम्, रुद्धम्, रुद्धिः—षट् वर्धने ।

७८. गृधु अभिकाङ्क्षायाम्—बालाकाङ्क्षायाम् (१) । गृयति—बालाकाङ्क्षाविशिष्टो भवति । गृह्णः, गृह्णवान्, गर्धकः, गर्धा, गृध्नुः—पञ्च बालाकाङ्क्षिणि । गर्धनम्, गर्धनीयम्, गृह्णम्, गृह्णिः, गर्धव्यम्, गार्धम्, गर्धम्, गृत्—अष्टौ बालाकाङ्क्षायाम् ।

अनुदात्तानुबन्ध आत्मनेपदम्—अनुदात्तस्वरानुबन्धो ङकारानुबन्धश्च घातुरात्मनेपदं भवति ।^३

स्वरितानुबन्ध उभयपदम्—स्वरितस्वरानुबन्धो ञकारानुबन्धश्च घातु-उभयपदं भवति ।^४

१ 'छिदू' इति कञ्जलिपिमुद्रितोऽपपाठ व्याख्याने 'छिबति' आदिपाठदर्शनात् ।

२ 'रुधु' इति कान्तन्त्रा, अन्ये च वैयाकरणा । अयमेव च युक्त पाठ । अत्र घातु-सत्रे तद्व्याख्याने च ऋकारस्थाने 'ह' निर्देशो दक्षिणाशानाम् ऋकारस्य 'र' रूपोच्चारणजन्यः प्रतीयते । तज्जन्यश्च रोधक रोद्धा विरोधी आधुदाहरणेषु कृतगुणको 'रो' निर्देशो द्रष्टव्यः ।

३ एषु त्रिष्वपि सत्रेषु 'अनुदात्तानुबन्ध, स्वरितानुबन्ध, उदात्तानुबन्ध' आदिषु ग्रथमयानिर्देश क्रियते, तथा सत्यर्थनिर्देशो नाञ्जसावकल्पते । कान्तने (१४१४२-४७) ऽन्येषु च व्याकरणेषु पञ्चम्या निर्देश उपलभ्यते ।

४. पाणिनीया स्वरितानुबन्धेभ्य कर्त्रमिप्राये क्रियाफल एवात्मनेपदं विदधते (पदं

६६. कुप कुध रुष रोषे—क्रुयति—क्रुद्धो भवति । कुपितः, कुपितवान्, कोपिता, कोपन्, कोपकः—पञ्च क्रुद्धे । कोपः, कोपनम्, कुपितम्, कुपितिः, कुपितव्यम्, कोपनम्, कोप्यम्, कौप्यम्—नव कोपने । कौपम्, कौपुः—कौपीनम्, 'कच्छा' इति प्रसिद्धं वा । क्रुभ्यति—क्रुप्यति । क्रुद्धः, क्रुद्धवान्, क्रोधकः, क्रुत्—चत्वारः कोपितरि । क्रोधिः, क्रोधनः—वर्षविशेषस्य नाम । रुष्यति—रुष्टो भवति । रुष्टः, रुष्टवान्, रोषकः, रोषी—चत्वारो रुष्टे । रुट्, रोषणम्, रोषणीयम्, रोष्यम्, रौष्यम्, रोषः—षट् कोपने ।

६७. डिप^१ क्षेपे—स्थापने । डिप्यति—रक्षति स्थापयति । डेपन्, डेपकः, डितः, डितवान्, डेता—[पञ्च] रक्षके । डितिः डितम्, डेतव्यम्, डेपनम्, डेपनीयम्, डेप्यम्, डैप्यम्, डेपः, डिप्—नव रक्षणे, स्थापने ।

६८. धृप^२ समुच्छ्राये—विस्तारे^३ ('कैलाना = पसारना' इति भाषायाम्) । स्तृप्यति—विस्तारयति । स्तृप्तः, स्तृप्तवान्, स्तर्पन्, स्तर्पकः, स्तर्पः—पञ्च विस्तारके । स्तृप्तिः, स्तृप्तम्, स्तर्पणम्, स्तर्पणीयम्—चत्वारो विस्तारे ।

६९. गुप व्याकुलत्वे—गुयति—व्याकुलो भवति । गुप्तः, गुप्तवान्, गोप्ता, गोपः, गोपकम्—पञ्च व्याकुले । गुप्तिः, गुप्तम्, गुप्तव्यम्, गोपनम्, गोपनीयम्, गोप्यम्—व्याकुलत्वे ।

७०. गुप रुप लुप विमोहने—जागरणे^४ । गुयति—जागर्ति । योपकः, योपः, योप्ता, युप्तः, युप्तवान्—पञ्च जागरुके । युप्तिः, युप्तम्, योप्तव्यम्, योपनम्, योपनीयम्, योप्यम्, यौप्यम्—सप्त जागरणे^५ । [रुप्यति... क्रुयति...] ।

७१. लुभ गाभ्ये—अमिकादृक्षायाम् । लुभ्यति—अमिकादृक्षति । लोमन्, लुब्धः, लुब्धवान्, लोब्धा, लोभकः—पञ्चामिकादृक्षके । लुब्, लुप्, लोमः, लोमनम्, लोमनीयम्, लोब्धव्यम्—षट् महत्त्वाकादृक्षायाम् ।

७२. क्षुम संचलने—कम्पने । क्षुभ्यति—कम्पते । क्षोमन्, क्षोमकः, क्षोब्धा, क्षुब्धः, क्षुब्धवान्—पञ्च संचारिणि कम्पके । क्षुप्, क्षुब्, क्षोमः, क्षोमणम्, क्षोमणीयम्, क्षोम्यम्—षट् संचलने ।

१. 'डिब्बा, डिपो' इति भाषान्तरीयशब्दयोरप्ययमेव मूलधातुः स्यात् ।

२. 'स्तृप्' इति कातन्त्रा अन्ये च केचन वैयाकरणाः ।

३. समुच्छ्राय सम्यगुत्थापनम्, यूपदीना गते रोहणम् ।

४. विगत मोहन यस्मिन् तत्—इति समासेऽर्जोऽयमुपपद्यते ।

५. इतोऽप्ये द्वयोर्धात्वोर्व्याख्यानं नष्टम् ।

८८. पीड् पाने । पीनः, पयानः—पायकः । पीतिः, पयनम्, पयनीयम्—
त्रयः पानकर्मणि ।

८९. माड् माने—परिमाणे । मयते—परिमिमीते । माता, मायमानः—
परिमापकः । मानम्, मायनम्, मायनीयम्—मानदण्डम् (मानसाधनम्) ।

९०. ईड् गतौ—ईयते—गच्छति । ईनः, अयानः—गमकः । ईः, ईतिः,
अयनम्, अयनीयम्—गत्याम् ।

९१. ग्रीड् ग्रीतौ—प्रेमणि । ग्रीयते—प्रेम करोति । ग्रीणः, प्रयाणः—ग्रीति-
कर्ता । ग्रीतिः, प्रयणम्, प्रयणीयम्—त्रयः ग्रीतिकर्मणि ।

९२. जनी प्रादुर्भावे—उत्पत्तौ । जायते—उत्पद्यते । जायमानः, जनिता,
जनकः—त्रय उत्पादके पितरि । जन्, जानुष्, जनिः, जननम्, जननीयम्,
जन्मन्—वट् उत्पत्तिकर्मणि । जननी, जनयित्री—द्वौ मातरि ।

९३. दीपो दीप्तौ—प्रकाशे । दीप्यते—प्रकाशते । दीपानः, दीप्तः, दीप्तवान्—
त्रयः प्रकाशितरि । दीपः, प्रदीपः, दीपकः—त्रयो महति दीपे । दीपाळिका—छद्मु
दीपम् । दीप्तम्, दीप्तिः, दीपनम्, दीपनीयम्, दीप्यम्, दीप्तम्, दीप्तव्यम्—सप्त
प्रकाशने ।

९४. पूरो आप्यायने—पूरणे । पूर्यते—भरति । पूरकः, पूरितः, पूर्तः, पूर्त-
वान्, पूरितवान्—पञ्च आप्यापके भरके । पूर्तिः, पूर्णम्, पूरणम्, पूरणीयम्,
पूर्तव्यम्—पञ्च मरणे आप्यायनकर्मणि ।

९५. जूरी जीर्ण—नाशे । जूर्यते—जीर्यति नश्यति । जूर्णः, जूर्णवान्,
जूरान्—त्रयो जीर्णमवितरि । जूरणम्, जूरणीयम्, जूर्यम्—त्रयो नाशे जीर्णीभावे ।

९६. तूरी त्वरणहिसनयोः—क्षीप्रताया हिंसने च । तूर्यते—क्षीप्रमाचरति ।
तूराणः, तूरकः—त्वरिता । तूर्णम्, तूरणम्, तूरणीयम्, तूर्यम्—क्षीप्रये ।

९७. धूरी गूरी घूरी हिंसायाम्—धूर्यते—हिनस्ति । धूराणः, धूरकः,
धूर्णः, धूर्णवान्—चत्वारो हिंसके । धूरणम्, धूरणीयम्, धूर्तिः—त्रयो मारणे ।
धूर्तः—मर्चः (? कपटाचारी) । गूर्यते—ताडयति^१ । गूराणः, गूरः, गूरकः, गूर्णः,
गूर्णवान्,—[पञ्च] ताडके । गूरणम्, गूरणीयम्, गूर्यम्, गूर्तव्यम्—चत्वारस्ताडने ।
धूर्यते—खटखटय करोति^२ । घूराणः, घूरकः, घूर्णः, घूर्णवान्—खटखटादयकः ।
घूरणम्, घूरणीयम्, घूर्यम्, घूर्ति—खटखटाकरणे ।

१ पूर्वमीमांसायामवगोरणाधिकरणे (३।४।१०) 'तस्माद् ब्राह्मणाय नावगुरेत' इति
श्रुतिव्याख्याने अवगोरण वष इत्येके, वषोऽपि ताडनमात्रमित्यन्ये, ताडनार्थं दण्डोद्यमन-
मात्रमिति खण्डदेव, अवज्ञामात्रमिति भाषवः ।

२ रोषशुक्लेन चक्षुषा दर्शनेन भाषायां 'घूरना' क्रियमन्यते ।

उदात्तानुबन्धः परस्मैपदम्—उदात्तास्वरानुबन्धो धातुः परस्मैपदं भवति ।^१

७९. षूङ् प्राणिप्रसवे—जनने । सूयते—प्रसूते । सवानः—प्रसवकर्त्ता । सवनम्—प्रसवः ।

८०. दूङ् परितापे—श्रमे । दूयते—आम्यति । दूतः, दूतवान्, दूनः, दवः, दाव्यम् (!), दवानः, दवकः—सप्त भूमिणि । दूतः, दूतिः, दवनम्, दवनीयम्, दव्यम्, दाव्यम्—षट् श्रमे ।

८१. दीङ् क्षये—दीयते—क्षयति । दीनः, दयानः—क्षययुक्तः । दीनम्, दयनम्, दयनीयम्—क्षयक्रिया ।

८२. धीङ् अनादरे—धयते—अनादरं करोति । धीनः, धयानः—अनादरिता । धीनम्, धीतिः, धयनम्, धयनीयम्—चत्वार अनादरे ।

८३. मीङ् हिंसायास्—मीन—मत्स्यः । मयानः, मयः—घातकः । मीनम्, मीतिः, मयनम्, मयनीयम्—चत्वारो हिंसायास् ।

८४. रीङ् श्रवणे—रीयते—शृणोति । रीणः, रयाणः—द्वौ श्रोतरि । रीतिः—क्रमः । रयणम्, रयणीयम्—श्रवणम् ।

८५. लीङ् इलेषणे—आलिङ्गने । लीनः, लयानः—आश्लेषा । लीतः, लयनम्, लयनीयम्—त्रय आलिङ्गने ।

८६. डीङ् विहायसा गतौ—पक्षिगतौ । डीयते—विहायसा गच्छति । डीनः, डयानः—पक्षी । डीतिः, डयनम्, डयनीयम्—त्रयः पक्षिगत्याम् ।

८७. त्रीङ् वरणे—आवरणे सामीप्ये । त्रीयते—मिलति आवृणोति । त्रीणः, त्रयाणः—द्वौ मेलके । त्रीतिः, त्रयणम्, त्रयणीयम्—त्रया मेलने आवरणे च ।

तदनुयायिनश्चान्द्रादयोऽपि) । परन्तु काशकृत्स्ने कातन्त्रे च न तथा वैशिष्ट्यमुपलभ्यते । तथा चोक्तं वर्षमानेन—

विशेष पाणिनेरिष्ट सामान्य सर्ववर्मण ।

सामान्यमनुगृह्णन्ति तत्राचार्यपरम्परा ॥ इति ।

अत्र विशेषो वोपदेवकृतकविकल्पद्रुमस्य दुर्गादासविद्यावागीशकृताया धातुदीपिकाया (पृष्ठे ८) द्रष्टव्यः ।

१ निरनुबन्धेभ्यो भू-आदिभ्यो धातुभ्यः परस्मैपदविधायकं सूत्रं नोद्धृतं वृत्तिकृताः । कातन्त्रे तु 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' (३।४।४७) इति सूत्रं दृश्यते ।

१०६. खिद् दैन्ये—दीनतायां, दुःखे । खिद्यते-दुःखितो भवति । खेदानः, खेदकः-दुःखी । खित्तिः, खित्तम्, खेदः, खेदनम्, खेदनीयम्, खेत्तव्यम्-दुःखम् ।

१०७. विद् सत्तायाम्—विद्यते-भवति । वेदानः, वेदकः, वित्तिः, वित्तवान्-चत्वारो भवितरि । वित्तिः, वेदनम्, वेदनीयम्, वेद्यम्, वेत्तव्यम्-पञ्च भवने सत्तायाम् । वित्तम्-द्रव्यम् ।

१०८. बुध अवगमने—ज्ञाने । बुध्यते-जानाति । बोधः-वेदपुरुषः । बोधायनः-वेदशाखा^१ (?) । बुत्, बुद्, बोधकः, बुद्धः, बुद्धवान्, बोद्धा, बोधानः-सप्त ज्ञातरि । बोधनम्, बोधनीयम्, बोध्यम्, बोद्धव्यम्, बुद्धिः, बुद्धम्, बोध्यम्-सप्त ज्ञाने ।

१०९. युध सम्प्रहारे—विकर्तने । युध्यते-विकृन्तति । योद्धा, योधकः, युद्धः, युद्धवान्-चत्वारो विकर्तके । युद्धम्, युद्धिः, योद्धव्यम्, योधनम्, योधनीयम्, योध्यम्-षट् विकर्तने । अयोध्या-एतन्नाम्नी नगरी ।

११०. अनो रुध कामे—अवरोधने^२ (?) अनुरुध्यते-अवरुणद्धि (?) । अनुरोद्धा, अनुरुद्धः, अनुरुद्धवान्, अनुरोधकः-चत्वारोऽवरोधके (?) । अनुरुद्धम्, अनुरुद्धिः, अनुरोधनम्, अनुरोधनीयम्-चत्वारोऽवरोधने (?) ।

१११. मन ज्ञाने—मन्यते-जानाति । मन्ता, मनकः, मनानः, मतः, मतवान्-पञ्च ज्ञानिनि । मन्त्रः-देवतानामोच्चारणम् । मनुः-मन्त्र, देवतामेव । मनुबः, मनुष्यः, मानवः-त्रयो मनुषुषे । मतिः, मतम्-समयः । मननम्, मननीयम्, मन्तव्यम्-मननयोग्यम् । मन्युः-क्रोधः । मान्यः-पूज्यः । मनस्-क्रमः, मनः । उपमन्युः-धुनिः । मनाक्-एकपक्षीयः (?) ।

११२. अन प्राणने—चेतने । अन्यते-प्राणिति । अन्यः-परः । अन्ता, अनकः, अतः, अतवान् (?)-चत्वारः प्राणयुक्ते । अन्त्रम्-उदरावयवः ('अंत' इति भाषायाम्) । अति-अधिकम् । अन्तम् (?, अन्त्रम्)-आहारः । अन्तव्यम्, अननम्, अननीयम्-त्रयः प्राणने । अनिलः-वायुः । अनलः-अग्निः । आन्-उत्तमः पुरुषः ।

१ बोधायन कृष्णयजु शाखाप्रवर्तको मुनिविशेष, यस्मात्तं बोधायनं कल्पवृक्षमस्तिद्वम् । पूर्वोत्तरमीमांसाया कृतकोटिनामधेय व्याख्यानमप्यनेन कृतमिति प्रपञ्चहृदयकार आह [पृष्ठ ३९ द्र०] ।

२ कन्नडवृत्तिकारस्यार्थनिर्देशोऽत्र चिन्त्य । अनुपूर्वो वधिरिच्छार्थे प्रयुज्यते । तथैव चान्ये वैयाकरणा व्याचक्षते । 'इति करोतु भवान् इत्यनुबध्यै', इत्येवं वाऽवरोधनं होयम् ।

९८. शूरी स्तम्भे—स्थिरीमावे । शूर्यते-स्थिरो भवति । शूरः, शूरकः, शूराणः, शूर्ता-स्थाता । शूरणम्, शूरणीयम्, शूर्तव्यम्, शूर्तिः-स्थिरीमावे ।

९९. चूरी दाहे—ज्वलने । चूर्यते-ज्वलति । चूरकः, चूरः-ज्वलिता । चूर्णम्, चूर्तिः, चूर्तव्यम्-ज्वलने ।

१००. तप ऐश्वर्ये च-ऐश्वर्ये [चाद्] दाहे सन्तापे च । तप्यते-ऐश्वर्य-युक्तो भवति । तप्यः, तप्तः, तप्तवान्, तपकः-घनाढ्यः । तपनः-सूर्यः । ताप्ती-नदी । तप्तम्, तप्तिः, तपनीयम्, तप्यम्-चत्वार ऐश्वर्ये ।

१०१. वृत्तु^१ वरणे—आवरणे । वृत्त्यते-आवृणोति । वर्तकः, वर्तमानः-आव्रियमाणः । वृत्रम्-शत्रुः । वृत्तिः, वार्ता, वृत्तान्तः-त्रयो वार्तायाम् (वर्तने) ।

१०२. क्लिष्टा उपतापे—परिश्रमे । क्लिष्यते-श्रान्तो भवति । क्लेशकः, क्लेशानः, क्लिष्टः, क्लिष्टवान्-श्रमिकः । क्लिष्टम्, क्लिष्टिः, क्लेशः, क्लेशानम्, क्लेशनीयम्, क्लेश्यम्, क्लिष्टव्यम्-सप्त श्रमे ।

१०३. कास्त्र^२ दीप्तौ—प्रकाशे । कास्यते-प्रकाशते । कासानः, कासकः-प्रकाशकः । कासारः-लघुतडागः, पुष्करः ('पोखरा' इति मापायाम्) । कास्मीरः-काश्मीरः, कुङ्कुमम् ('केसर' इति प्रसिद्धम्) । कासः, कासिः, कासम्, कासनीयम्, कास्यम्-पञ्च प्रकाशने । कासुः-[ताप्त]पणम् ('पैसा' इति मापायाम्) । कासा-कटिः, स्वयम् (?) । कासिनी-कमलसरोवरः ।

१०४. वास्त्र^३ शब्दे—ज्वनौ । वास्यते-शब्दयति । वासानः, वासकः-शब्दयिता । वासुः-वीणा । वासरः-दिनम्, परिमाणम् । वासना-दुर्वासना, पूर्वकर्मफलम् ।

१०५. पद गतौ—भूषणे (?) । पद्यते-भूषणं वारयति (?) । पदानः, पत्तः, पत्तवान्-भूषणधारकः (?) । पदकम्-कण्ठामरणम् । पतस्यः (?)-नीलमणिः । पदवी-ऐश्वर्यम् । पदम्, पत्, पादः-त्रयस्वरणे । पदलम्-संतोषः । पत्तम्-मगः । पत्तिः-तूलम् (रुई) ।

१. कातन्नीया 'तप ऐश्वर्ये वावृत्तु वर्तने' इति पठन्ति । ये वा-अन्ट 'तप ऐश्वर्ये वा' इत्येवं सवध्नन्ति काशकृत्स्नपाठानुरोधेन तेषां 'वा' पदं समुच्चायक भवितुमर्हति, न विरुद्धार्थकम् ।

२. 'काशु' इति तालव्यशकार कालन्त्रा पठन्ति, अन्ये च वैयाकरणाः । तेषां मते धातु-दाहरणेष्वपि काश्यते काशान्. काशक इत्येवमाद्रीनि रूपाणि केवानि ।

३. 'वाशु' इति कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणाः । तेषां मते धातुदाहरणेष्वपि वाश्यते वाशान् इत्येवमाद्रीनि रूपाणि द्रष्टव्यानि ।

रजस्वला-पुष्पवती, ऋतुमती । रङ्गः, रक्तिः, रक्तिमा, रागः-चत्वारो रक्तवर्णे ।
रङ्गः-नर्तनस्थानम्, रङ्गवल्ली । रजतम्-श्वेतायः ('चादी' इति भाषायाम्) ।
रजकः-वस्त्रधावकः । रजनी-रात्रिः । रजम्-धूलिः, पाशुलम् । रजनरिका-
अवस्करस्थानम्, (कूडा डालने का स्थान) । रजकम्-अग्निचूर्णम् ('बारुड'
इति भाषायाम्) ।

१२०. शप आक्रोशे-निन्दायाम् । शप्यति, शप्यते-निन्दयति । शपन्,
शपानः, शप्तः, शप्तवान्, शप्ता, शपकः-षट् निन्दके । शपनम्^१, शपनीयम्,
शप्तव्यम्, शापः, शपयः, शप्तम्, शप्तिः-सप्त निन्दायाम् ।

[इति यन्-विकरणो दिवादिगणः समाप्तः]

१. शपन प्रकाशनमित्यपीति आगवृत्तिकार । द्र० आगवृत्तिसंकलनम् (अ० १।१।२१,
पृष्ठ ७) ।

११३. युज समाधौ—एकाग्रचित्ते । युज्यते—मिलति । योक्ता, योजनः, युक्तः, युक्तवान्—मेलकः । अन्वययुक्-नस्यत्रविशेषः । योजनम्—अन्वपरिमाण-विशेषः । योक्तव्यम्, योजनीयम्, योज्यम्, युक्तिः, युक्तम्—पञ्च मेलने ।

११४. सृज विसर्गो—परित्यागे । सृज्यते—त्यजति । स्रष्टा—ब्रह्म । सर्गकः (१)—सृष्टिकर्ता । सर्गः—सिंहः । सर्वनम्, सर्वनीयम्, सर्वतव्यम् (१) सर्गः, सृष्टम्, सृष्टिः—प्रक्षेपणे (१) । प्रतिस्र्गः—नाशः । विसर्गः—अक्षरविशेषः । निस्र्गः—निश्चयः । उत्सर्गः—परित्यागः, सामान्यम् । संसर्गः—मेलनम् ।

११५. लिङ्ग अल्पीभावे—अल्पत्वे । लिङ्गति (१, लिङ्ग्यते)—अल्पं भवति । लेशः, लेशकः, लिष्टः, लिष्टवान्—चत्वारोऽल्पमात्रके । लेशः, लेभ्यः, लिष्टिः, लिष्टम्, लेशनम्, लेशनीयम्, लेष्टव्यम्, लिट्—अल्पे ।

११६. शक् सृष्ट क्षमायां च—सहनेऽपि^१ । [शक्यति,] शक्यते—सहते । शकः—देशः, कालः । शकम्—व्यञ्जनम् । शकुन्तः, शकुन्तलः—पक्षी । शक्तिनी—राक्षसी । शक्तः, शक्तवान्, शक्ता, शक्तः—सहनशीलः । शकुनम्—सिंहयसिद्धि-निमित्तम् । शकुनिः—पक्षी । शकनम्, शकनीयम्, शक्यम्, शक्त्यम्, शक्तम्—पञ्च सहने । शक्तिः—देवता, वशिष्ठ-पुत्रः । शक्तेयः—पराशरः । शाक्तम्, शाक्तेयम्—दुर्गामतम् । मृष्यति, मृष्यते—मिथ्या वदति । मृष्टः, मृष्टवान्, मर्षकः, मर्षा, मर्षन्, मर्षणः—मिथ्यावाची, सहनकर्ता । मृष्टिः, मृष्टम्, मृष्टव्यम् (१), मर्षणम्, मर्षणीयम्—[पञ्च] सहने । मृट्, मृपा—मिथ्या ।

११७. ईशुचिर् पूतीभावे—पवने । शुच्यति, शुच्यते—पवते । शोक्ता, शोचकः, शुक्तः, शुक्तवान्, शुक्-पवित्रे । शुक्तिः, शुक्तिका—बलजो द्रव्यविशेषः ('सीप' इति भाषायाम्) । शुचिः—अग्निः, पवित्रम् । शुक्तम्, शोक्तव्यम्, शोचनम्, शोचनीयम्, शोच्यम्, शौचम्, शौच्यम्—सप्त निर्मलीभावे ।

११८. णह वन्धने—नहति, नहते—बध्नाति । नट्, नाटा, नाटः, नाटवान्, नहन्, नहानः, नहतः (१, नहकः)—सप्त बन्धके । उपानट्—पादरक्षकः ('पगरखी, जूता' इति भाषायाम्) । नाटम्, नाटिः, नहन्म्, नहनीयम्, नहम्, नाहम्, नाहम्, नक्तव्यम्—अष्टौ वन्धने । नक्तम्—रात्रिः । नहुषः—सर्पः, एतन्नामा राजा ।

११९. रञ्ज रागे—वर्णे । रज्यति, रज्यते—आलपते गायति । रक्ता, रक्तः, रक्तवान्, रञ्जकः, रागी—विषयी, रक्तवर्णः । रक्तम्—लोहितम् । रजस्—रजः ।

७. डुमिच् प्रक्षेपणे—रक्षणे स्थापने । मिनोति, मिनुते-रक्षति । मितः, मितवान्, मेता, मयन्, मयानः—स्थापकः रक्षकः । मितिः, मितम्, मेतव्यम्, मयनम्, मयनीयम्, मित्-षट् माने (?) ।

८. चिन् चयने—सहभावे (१) । चिनोति चिनुते—सह भवति । चेता, चितः, चितवान्, चयन्, चयानः, चयकः—षट् सह भवितरि । चित्, चयनम्, चयनीयम्, चेतव्यम्, चयः—पञ्च सहभावे । च—समुच्चयेऽव्ययः । सञ्चितम्—पूर्वजन्मफलम् । चितिः—चयनम् । चैत्यवृक्षाः—वृक्षविशेषः । चैत्यालयः—भगवान्-गृहम् ।

९. स्तुब् आच्छादने—स्तुणोति, स्तुणुते—आच्छादयति । ऋननुबन्धाद् ईः (१)—ऋकारान्ताकारानुबन्धात् (१, ऋकारान्ताकारान्ताच्च) ई प्रत्ययो भवति—ञी । स्तर्ता, स्तृतः, स्तृतवान्, स्तरन्, स्तराणः—पञ्च आच्छादके । स्तरणम्, स्तरणीयम्, स्तर्तव्यम्, स्तृतिः, स्तृतम्—पञ्च विष्टरे ।

१०. कृब् हिंसायाम्—घातने । कृणोति, कृणुते—घातयति । कृतः, कृतवान्—द्वौ घातके । कृत्, कृतम्, कृतिः, कृत्यम्, कृतकम्—पञ्च हिंसायाम् ।

११. वृब् वरणे—आवरणे—वृणोति, वृणुते—आवृतो भवति । वृतः, वृतवान्—द्वौ आच्छाद्यमाने । वृतिः, वृतम्, वर्तिः, वरणम्, वरणीयम्, वरेष्यम्, वर्यम्, वार्यम्—अष्टौ आवरणे । वरणः—दुर्गः । वारणः—हस्ती । वरणा—एतच्चाञ्जी नडी । वरुणः—एतच्चाप्ता देवः । वारुणी—बलपादाः, मद्यम् । वारम्—दिवसः ।

१२. पृब् प्रीतौ—प्रेमणि । पृणोति, पृणुते—प्रीतिं करोति । परन्, पराणः, पर्ता, परः, पृतः, पृतवान्—षट् प्रीतिकर्तरि । पृतिः, पृतम्, पृत्, परणम्, परणीयम्, पर्यम्, पार्यम्, पतव्यम्—अष्टौ प्रीतौ । परम्परा, परम्परिका—क्रमानुसरणम् । परा—परा शक्तिः ।

१३. स्मृब् पालने च—रक्षणे प्रीतौ च । स्मृणोति, स्मृणुते—पालयति । स्मर्ता, स्मरन्, स्मराणः, स्मृतः, स्मृतवान्—पञ्च रक्षके । स्मृत्, स्मृतिः, स्मृतम्,

१. 'समुच्चय' पदस्यार्थमनुसत्वार्योऽयं अनिपादित स्यात् कञ्चवृत्तिरुक्ता ।

२ सत्रपाठे कञ्चद्वयापान्तरे च पाठाशुद्धिं प्रतीयते । अमिमायस्त्वस्य ऋकारान्ताकारान्ताच्च प्रातिपदिकपाठिकात् खियाम् 'ई'प्रत्ययविधाने वर्तते । यथा स्तृ + ई = स्त्री, कर्तृ + ई = कर्त्री, दण्डिन् + ई = दण्डिनी । उणादौ तु स्त्रीपदं स्थायतेर्दृष्ट-प्रत्ययेन साध्यते । तत्र टित्स्त्रीञीव भवति ।

अथ स्वादि-गणः

[नु-विकरणः]

१. धुब् अभिषवे—मथने । स्वादेर्नुविकरणः—धुब् प्रभृतिभ्यो धातुभ्यः नुविकरणो भवति सार्वधातुके परतः^१ । सुनोति सुनुते—मन्यति । सवन्^२ सवानः सोता, सुतः, सुतवान्, सवकः—षट् मन्यनकर्तरि । सवनम्, सवनीयम्, सोतव्यम्, सुतिः, सुतम्—पञ्च मन्यने । सौता—तारकाविशेषे ।

२. धिब् बन्धने—सिनोति सिनुते—व्रज्जाति । सयन्, सयानः, सितः, सितवान्, सेता, सयकः—षट् बन्धके । सेतुः—पुल्लिन्म् (‘बौध’ इति भाषायाम्) । सितम्, सितिः, सयनम्, सयनीयम्, सेतव्यम्—पञ्च सेतौ, बन्धे (‘बेङ्’ भाषायाम्) । सयम्—दिवावसानम् ।

३. धुब् कम्पने—ज्वलने । धुनोति, धुनुते—कम्पते । धवन्, धवानः, धोता, धुतः, धुतवान्, धवकः—षट् कम्पके । धुतिः, धुतम्, धोतव्यम्, धवनम्, धवनीयम्—पञ्च कम्पने । धवः—आशंका (‘खतरा’) इति भाषायाम् ।

४. दुब् परितापे—ज्वलने । दुनोति, दुनुते—ज्वलति । दवन्, दवानः, दोता, दवकः, दुतः, दुतवान्—षट् ज्वलितरि । दवः, दावः—वनाग्निः । दवनम्, दवनीयम्, दोतव्यम्, दुतम्, दुतिः—पञ्च ज्वलने ।

५. हिब् गतौ वृद्धौ च—हिनोति हिनुते—गच्छति वर्धते । हेतुः—कारणम् । हयन्, हयानः, हयकः, हितः, हितवान्, हेता—[षट्] गन्तरि । हयः—अश्वः । हायः—तरणिवस्त्रम् (‘नौका का पाल’ इति भाषायाम्) । हितम्, हितिः, हेतव्यम्, हयनम्, हयनीयम्—पञ्च गमने वृद्धौ च ।

६. शिब् निशाने—अवणे (?) । शिनोति शिनुते—शृणोति । शयन्, शयानः, शेता, शितिः, शितवान्—पञ्च आवके । शयः—हस्तम् । शेतुः—(?) । शितः—कर्पूरम् । शिता—(‘चीनी’ ‘खाड’ इति प्रसिद्धं द्रव्यम्) । शितिः—कण्ठरेखा ।

^१. कन्नडटीकायामिह ‘सार्वधातुके आर्षधातुके च परे’ इत्यभिप्रायो व्याख्यात, स चिन्त्य । यतो अन् (शब्) आदयो विकरणा सार्वधातुक एव भवन्ति, नार्षधातुके परतः ।

^२ दिवादिवदिहापि सर्वत्र शतरि अन्-विकरणो निर्दिश्यते ।

चेरम्-शिवशरणः । चेदः-धमनम् (फूंकना) । चिरम्-स्थिरम् । चेरणम्, चेरितव्यम्-त्रयः पीडायाम् । चिरिः-क्रीट् । चिरन्तनम्-धुरातनम् । जिरिणोति-विकर्तयति । जेरन्, जेरकः, जेरः-त्रयो विकर्तके । निरिः-क्रिमिः । जेदः-दुर्गस्य रन्ध्रम्, यतः शूलं (गोला-गोली वा) प्रक्षिप्यते । जेरणम्, जेरणीयम्, जेर्यम्, जैर्यम्, चत्वारो विकर्तने । दासोति-कृन्तति । दासः, दासन्, दासकः-त्रयो विकर्तके । दासनम्, दासनीयम्-द्वौ विकर्तने । द्रुहोति-ताडयति । द्रोहन्, द्रोहकः, द्रोही-त्रयः ताडयितरि । द्रुहिणः-ब्रह्मा । द्रोहः, द्रोहणम्, द्रोहणीयम्-त्रयस्ताडने ।

१८. निघृषा प्रागल्भ्ये-चातुर्ये । घृष्णोति-चतुरो भवति । घर्षन्, घर्षकः, घृष्टः, घृष्टवान्-चतुरः । घर्षणम्, घर्षणीयम्, घृष्टम्, घृष्टिः-चातुर्ये-णाकर्षणे (?) ।

१९. दम्भ दम्भने-अहंकारे । दम्भोति-अहंकारं दर्शयति । दम्भन्, दम्भकः-दम्भकर्ता । दम्भोल्लिः-गर्जनम्, स्तनयित्तुः । दम्भः, दम्भनम्, दम्भनीयम्-त्रयोऽहंकारे ।

२०. रुघ वृद्धौ-रुध्नोति-वर्धते । रुद्धः, रुद्धवान्, रोघन्, रोघकः, रोद्धा-पञ्च वर्षके । रोघनम्, रोघनीयम्, रुद्धिः, रुद्धम्, पञ्च गर्वे । रोघस्-अवरोधः ।

२१. चिचि लृप् प्रीणने-प्रेमणि । चिचोति-प्रीतिं करोति । चेवः, चेवन्, चेवकः-त्रयः प्रेमिणि । चेवनम्, चेवनीयम्, चैव्यम्, चैव्यम्-चत्वारः प्रीतिकर्मणि । तृप्नोति-शान्तो भवति । तर्पन्, तर्पकः, तृप्तः, तृप्तवान्-गामी । तर्पणम्, तर्पणीयम्, तृप्तिः, तृप्तम्, तर्पय्यम्-शीतीभावे ।

२२. अश्रून् व्याप्तौ-अश्रुते-व्याप्नोति आवृणोति । अश्रानः अश्रया, अष्टः, अष्टवान्, अश्रकः-व्यापकः, आवरकः । अष्टन्-संख्याविशेषः । अश्रानिः-मेघगर्जनम् (विद्युत्) । अश्रुः-प्राणः । आश्रु-व्यापकः । अश्रनम्, अश्रनीयम्, अष्टिः, अष्टम्-व्याप्तिः ।

२३. सिघ आस्कन्दने-शनैर्गमने, अल्पशोषणे । सिघ्नोति-चलति, शुष्यति । सिधुः-वृक्षविशेषः । सेषानः, सिग्धः, सिग्धवान्, सेषकः-चत्वारः-शुष्कमाबुके । सिग्धिः, सिग्धम्, सेग्धव्यम्, सेघनम्, सेघनीयम्-चत्वारः शुष्कीभावे ।

[इति नु-विकरणः स्वादिगणः समाप्तः]

१ इदित्वात् सन्दिग्धमिदं रूपम् । यन्मुत्तरत्रापि ब्रून्तेषु । पाणिनीयास्तु 'चिनोति' इत्याहु, यन्म् धेन् धेन्न् इत्यादयोऽपि द्रष्टव्या ।

स्मर्तव्यम्, स्मरणम्, स्मरणीयम्, स्मर्यम्, स्मार्यम्-अष्टौ रक्षणे । स्मरः-प्रेम-कर्ता, पालयिता, मन्मथः ।

१४. आलृञ् व्याप्तौ-आप्नोति, आप्रुते-व्याप्तो भवति । आपन्, आपानः, आपकः, आसः, आसवान्-आसः (सत्यवाक्) पुरुषः, हिता-काङ्क्षी । आपनम्, आपनीयम्, आप्तिः, आसव्यम्-हितम् ।

१५. शक्नुव् शक्तौ-बले । शक्नोति, शक्नुते-बलं दर्शयति । शकन्, शकानः, शक्तः, शक्तवान्-चत्वारो बलवति । शकनम्, शकनीयम्, शक्तव्यम्, शक्यम्, शाक्यम्, शक्तिः-बलम् । शकः-देशः, कालः^१ । शाकम्-व्यञ्जनम् ('सञ्जी' इति भाषायाम्) । शाकिनी-भूतः (१, राक्षसी)^१ ।

१६. राध साध संसिद्धौ-निर्णये । राध्नोति, राध्नुते-निर्णयति । राधन्, राधानः, साधन्, साधानः-चत्वारो निर्णायके ।

१७. तिक्. तिग्, विघ, तिष्ठ, वीष्ठ, चिरि, जिरि, दास, द्रुहि^२ जिर्षासायाम्-तिक्नोति-मारयति । तिक्ः, तिक्वान्, तेकन्, तेक्ता, तेककः, तिक्-धातकः । तिक्मम्-वर्मः । तेकनम्, तेकनीयम्, तिक्तिः, तेक्यम्, तैक्यम्, तेक्तव्यम्-वट् हिंसने । तेकरम्-दमः । तेकुः-प्राणवायोरुर्ध्वगमनम् । तिक्म-कटुरसः, शाकविशेषः । तिक्तातकी-शाकविशेषः । तिप्नोति-द्विद्यति । तिग्, तेगन्, तेगकः, तेगः, तेग्यः-स्वेदवान् । तेगुः-प्राणवायोरुर्ध्वगमनम्, वृक्षविशेषः । तिप्नोति-छिद्रं करोति^३ । तिब्, सेघन्, सेघः, सेघकः-चत्वार-विछिद्रकर्तारि । तिग्भिः, तिग्भम्, सेग्भव्यम्, सेव्यम्, सैव्यम्, सेघनम्, सेघनीयम्-सप्त छिद्रकरणे । तिक्नोति-(दम केता वा छोड़ता है)^४ । तिक्, तेक्षः^५ तेखन्, तेक्षकः-(दम लगाने वाला) । तिक्गम्, तेक्गम्, तेक्षणीयम्, तेक्ष्यम्, तैक्षम् (१, तैक्ष्यम्)-पञ्च दमे । तीक्ष्णोति-उपविद्यति । तीक्षन्, तीक्षकः, तीक्ष्णः-उपवेशकः, तीक्ष्णश्च । तीक्ष्यम्, तीक्ष्णम्, तीक्षणीयम्-त्रय उपवेशने । चिरिणोति-चिन्तयति । चेरन्, चेरकः, चेरः-दुःखी, चिन्तकः ।

१ इ० शक धातो (३।११६ पृष्ठ १५०) ।

२. वृत्त्युदाहरणानुसार 'द्रुह' इत्येव पाठो युक्त स्यात् । 'द्रुह' इति कातन्त्रस्य एकस्मिन् कोशे, पाठ, अपरस्मिन् 'द्रु' इत्येव । क्षीरस्वाम्यपि तथैव दुर्गपाठ (कातन्त्रवृत्तिकारपाठ) स्मरति (क्षीर० ५।३३) । सायणस्तु 'द्रुह' पाठ दुर्गमते स्थत्वा 'द्रुनुते' इत्युदाहृतः ।

३. 'सेघ लगाना' इति भाषाणाम् । सेघन सेघ, तस्यैव 'सेघ' इत्यपभ्रंशः ।

४. सन्दिग्धोऽयमर्थः, यवसुत्तरत्रापि ।

५. तेक्षद्विषु अनुपभाषा श्कारस्व कथं गुण इति न ज्ञायते ।

५. क्षिप प्रेरणे—नियमे । क्षिपति—नियमयति । क्षिप्रम्—शीघ्रम् । क्षितः, क्षितवान्, क्षेपकः, क्षिपन्-चत्वारो नियन्तरि । क्षेपणम्, क्षेपणीयम्, क्षितम्, क्षितिः—चत्वारो नियमने ।

६. कृष विलेखने—हलेन रेखाकरणे (खेत जोतने में) । कृषति—विलिखति, कृषन्, कष्टः, कष्टवान्, कृषिकः, कृषीचलः—पञ्च कर्षके । कृषिः, कृष्टम्, कृष्टिः—त्रयो विलेखने ।

७. मुञ्चल मोक्षणे—त्यागे । मुञ्चते, मुञ्चति—त्यजति । लृदनुबन्धानुः^१—लृदनुबन्धानां घातूनां 'नुः'^२ आगमो भवति । मुञ्चन्, मुक्तः, मुक्तवान्—त्रयः त्यक्तरि । मोचकः—वृक्षविशेषः, त्यागी । मुक्तम्, मुक्तिः, मोचनम्, मोचनीयम्—चत्वारस्त्यागे ।

८. छुप् ल छेदने—छिद्रकरणे । छुप्ति, छुप्ते—छिद्रयति । छुप्तिन्, छुप्तः, छुप्तवान्, छेपकः—चत्वारस्त्येदकर्तरि । छुप् छोपः, छेपनम्, छेपनीयम्, छेपत्यम्, छुप्तम्, छुप्तिः, छोप्यम्—अष्टौ छिद्रकरणे ।

९. विदृल लोभे—विन्दति, विन्दते—प्राप्नोति । विन्दन्, वित्तः, वित्तवान्—त्रयः प्रापके । वित्तम्—वनम् । वित्तिः, वेदनम्, वेदनीयम्, वेद्यम्—चत्वारः प्रापणे ।

१०. लिप चपदेहे—लेपने । लिपति, लिपते—लेपयति । लिप्तः, लिप्तवान्—लेपकः—त्रय लेपके । लेपनम्, लेपनीयम्, लेप्यम्, लिप्तम्, लिप्तिः—पञ्च लेपने ।

११. सिचिर् क्षरणे—सिञ्चने (छिड़कने में) । इरनुबन्धानुः^३—इर-अनुबन्धानां घातूनां 'नुः'^४ आगमो भवति । सिञ्चति, सिञ्चते—क्षरति (छिड़कता

इ इत्तिकार सकारस्य औपमिच्छतीति प्रतीयते, तथा रूपोदाहरणात् । अन्ये धातु-इत्तिकाराः सप्रसारण निषाद्य 'नृञ्' इति सूच्यन् श्वादीनि रूपानि प्रदर्शयन्ति । तस्माद् इहत्या इत्तिश्चिन्त्या प्रतीयते ।

१. कन्नडटीकायां 'लृदनुबन्धा नुः' इत्यपठान् (एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं) । पूर्वत्र (पृष्ठ ५) 'इदनुबन्धानुः' इत्येव पठ्यते । तदनुसारमिहापि पञ्चम्यन्त पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः ।

२. नुम् इति कन्नडटीकायां पाठः (उत्तरत्र 'इरनुबन्धानुः' इत्यादिसूत्रद्वयावपि 'नुम्' इत्येव निर्दिश्यते) । पूर्वत्र (पृष्ठ ५) इदनुबन्धानुः सूत्रव्याख्याने 'नुः' इत्येव निर्दिश्यते । पाणिनीयास्तु 'त्रे सुचादीनाम्' (अष्टा० ७।१।५९) इत्यनेन सुमागमः श्लाघति ।

३. द्रष्टव्या षतत्पुष्टस्या टि० १ ।

४. द्रष्टव्या षतत्पुष्टस्या टि० २ ।

अथ तुदादि-गणः

[अग्-विकरणः]

१. तुद् व्यथने—दुःखे । तुदादेरग्विकरणः—तुद-प्रभृतिभ्यो घातुभ्योऽग्विकरणो भवति (ककारो गुणनिषेधार्थः^१) । तुदति^२—दुःखितो भवति । सकृद् बाधितो विधिर्बाधित एव—एक वारं बाधितो निषिद्धो विधिर्बाधित एव तिष्ठति [न पुनः प्रवर्तत इत्यर्थः । तेन कित्त्वेन गुणे बाधिते न स पुनः प्रवर्तते] । तुदन्, तुत्तः, तत्त्वान्—त्रयो दुःखिनि । तुत्तम् (? , तुत्थम्.)—पाषाणभेदः (‘नीला थोथा’ इति भाषायाम्) । तोदनम्, तोदनीयम्, तोत्तव्यम्, तोदः, तोद्यम्—पञ्च दुःखे ।

२. तुद् प्रेरणे—कथने । तुदति—कथयति । तुदन्, तुत्तः, तुत्त्वान्, नोदकः—चत्वारः कथयितरि । तुत्तिः, तुत्तम्, नोदः, नोदनम्, नोदनीयम्—पञ्च कथने ।

३. दिश अतिसर्जने—निरूपणे । दिशति—निरूपयति । देशिकः, देशा, दिशन्, दिष्टः, दिष्टवान्—पञ्च निरूपके । दिक्, दिशा^३—द्वौ दिशायाम् । दिश्यम्—दिशि भवं वस्तु । देशः—नगरम्, राज्यम् । देशनम्, देशनीयम्, वेद्यम्—त्रयो निरूपणे ।

४. अहजो पाके—पचनकर्मणि । अनुषङ्गस्य लोपः^४—अनुषङ्गत्य लोपो भवति । अजति—पाकं करोति । अजन्, अष्टः, अष्टवान्—त्रयः पक्तरि । अष्टिः, अष्टम्, अजनम्, अजनीयम्—चत्वारः पाके ।

१. कन्नडटीकायाम् ‘ककार वृद्धिनिषेधार्थम्’ इति पठ्यते सोऽपपाठ, शुद्धेरप्रसङ्गात् ।

२ इह कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा तुदप्रभृतीन् उभयतोभाषानाहुः । कन्नडटीकायां तु ‘तुद तुद दिश अस्ज क्षिप लिख’ इति षण्णां परस्मैपदरूपाण्येव निर्दिश्यन्ते, तत्कारणं चित्यम् ।

३. भागुरिरपि हलन्तेभ्यः क्लियामाप् आह—‘आप चैव हलान्तानां यथा वाचा निजा दिशा’ इति । द्रष्टव्यम्—पृष्ठ १२३ टि० ५ ।

४. पूर्वनिर्दिष्टेन (पृष्ठ ५) ‘अनुनासिकोऽनुपङ्गः’ इत्यनेन सूत्रेण अनुनासिकानां पञ्चमवर्णानाम् अनुषङ्गसंज्ञा कियते । अस्ज-धातौ च न तादृश कश्चित् पङ्गमो वर्णः । इह

१८. पू प्रेरणे—नियमने । स्वति^१—नियमयति । सूतः—रुद्रवीर्यः, मत्स्यहा, ऋषिः । सूवन्^२ सूतवान् सूवकः^३—त्रयः प्रेरके । सूवनम्^३, सूवनीयम्^३, सूतव्यम्, सूतिः—चत्वारः प्रेरणायाम् ।

१९. व्रश्चू छेदने—कर्त्तने । यज्ञां यवराणां खृतः सम्प्रसारणं कानुबन्धे च—यज्ञादीनां घातनां यवराणाम् [यथासंख्यम्] इ उ ऋ सम्प्रसारणं भवति कानुबन्धे प्रत्यये परतः^४ । वृक्षति—कृन्तति । वृक्षिकः—कीटः ('विच्छुः' इति भाषायाम्), राशिविशेषः, दुष्टः पुच्छः । ऊवनुबन्धाद् इड् वा—ऊकारानुबन्धानां घातनाम् इड् आगमो [वा] भवति^५ । वृक्षितः, वृक्षितवान्^६—द्वौ दुष्टे । व्रक्षनम्, व्रक्षनीयम्, व्रक्षितव्यम्—त्रयो दुष्टतायाम् ।

२०. ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु—गत्याम्, इन्द्रिये, प्रलये, मूर्ती, भावे च । ऋच्छति—याति । ऋच्छन्, ऋच्छितः, ऋच्छितवान्—त्रयो गन्तरि । ऋच्छनम्, ऋच्छनीयम्, ऋच्छितव्यम्—त्रयो गत्याम् ।

२१. कृ० विक्षेपे—स्थापने (?) । ऋ इर्—घातनाम् ऋकारस्य इर् भवति । किरति—स्थापयति (?) । किरः—स्थापकः । किरः—वराहः । किरणम्—रश्मिः । इरुरोरुरुरौ—इर् उर् इत्येतयोर् ईर् कर् इत्येतौ भवतः । कीर्तः, कीर्तवान्—वर्णयिता । कीर्तिः, कीर्तनम्—वर्णनम् ।

२२. गृ० निगरणे—बहिर्गमने (?) । गिरति—गच्छति (?) निगच्छति । गिरिः—पर्वतः । गतम्—गुहा । उद्गारः, उद्गरणम्, उद्गारणम्, उद्गारणम्—बाहिरागमने ('उकार' तथा वमन में) ।

२३. उच्छी विपाशे^७—त्यागे । उच्छति—परित्यजति । उच्छन्, उच्छितः,

१. पाणिनीयास्तु उवडदिश कृत्वा 'सुवति' रूपमाह ।

२. अत्रापि वकारागम कथमिति न ज्ञायते । पूर्वोक्तार्थाणां यण्-व्यवधानसन्धिना कथंचित् सम्भवति । यत्तत्सन्धिविषयेऽल्पदीये 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास' नाम्नि ग्रन्थे (भाग १, पृष्ठ २६-३० डि० सं०) विस्तरण द्रष्टव्यम् ।

३. गुणभावाद् इड् कथमिति नोक्तम् ।

४. कञ्जट्टृत्तौ सञ्जन्त्यात्याज्जपष्टा वर्तते ।

५. अनेन क विभाषा इड् विधीयत इति न ज्ञायते, तादृशोदाहरणानामभावात् ।

६. पाणिनीयास्तु निष्ठाया 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नियमेन नित्यमिडभाव-मिच्छन्ति, तथा सति 'वृत्तण वृत्तणान्' इत्येव भवति ।

७. कञ्जट्टृत्तौ 'कु' इत्यपपाठः ।

८. कञ्जट्टृत्तौ 'गृ' इत्यपपाठः ।

९. विपाशे इति कातन्त्रा अन्ये च ।

है) । सिक्तः, सिक्तवान्, सेचकः-त्रयः सेचनकर्तरि । सिक्तम्, सिक्तिः, सेचनम्, सेचनीयम्-सेचनकर्मणि ।

१२. कृती छेदने-विकर्तने । ईदनुवन्धानुः^१-ईकारानुवधाना धात्वानु^२ आगमो भवति । कृन्तति, कृन्तते-छेदयति । कृन्तन्, कृत्तः, कृत्तवान्, कृत्तिकः (१, कृत्तकः)-चत्वारो विकर्तरि । कृन्तनम् (१), कृन्तनीयम् (१), कृत्तम्, कृत्तिः-चत्वारो विकर्तने ।

१३. खिद परिधाते-दुःखे । स्वरितानुवन्धानानुः^१-स्वरितानुवन्धाना 'नु'^२ आगमो भवति । खिन्दति, खिन्दते-दुःखितो भवति । खिन्दन्, खिन्दान्, खेदकः, खेता, खित्तः, खित्तवान्-पट् दुःखिनि । खित्तः, खित्तम्, खेदनम्, खेदनीयम्, खेदम्-पञ्च दुःखे ।

१४. पिश अवयवे-अङ्गे (१) । पिशति, पिशते-अङ्गं निर्माति (१, चूर्णयति) । पिशन्, पिशान्, पिष्टः, पिष्टवान्, पेशकः-त्रयोऽङ्गनिर्मातरि (१, पञ्च चूर्णकर्तरि) । पिशितम्-प्लानम् (१, मासम्) । पेशी-मासम् । पिशाचः-राक्षसः । पिशाची, पिशाचिका-राक्षसी । पिशुनः-अपकारप्रयुक्तः सूचनकर्ता (चुगली खानेवाला) । पैशुन्यम्-अपकारप्रयुक्तं सूचनम् । पिष्टिः, पिष्टम्-यषादिचूर्णम् ('आटा' इति भाषायाम्) । पेशलम्-शोभनम् ।

१५. रिपि (१, रिपी) ऋजी गतौ-रिपति-गच्छति । रिप्तिः । (१, रिप्तः) रिप्तवान्, रेप्ता, रेपकः-गन्ता । रेप्तव्यम्, रेप्यम्, रिप्तम् रिप्तिः, रेपणम्, रेपणीयम्-पट् गमने । ऋपति-गच्छति ऋपिः-ऋषिः (मन्त्रदृष्टा) । ऋष्टः, ऋष्टवान्-गमकः । अपर्णम्, अपर्णीयम्-जानम् । आपर्म्, आपर्णम्, ऋपित्वम्-त्रयस्तपस्यायाम् ।

१६. धि धारणे-धियन्, धीयितः^३ धीयितवान्, धेयिता, धियः, धियकः-[पट्] सोढरि । धीयितिः, धीयितम्, धेयितव्यम्, धीयनम्, धीयनीयम्-पञ्च सहने ।

१७. क्षि निवासगत्योः-वासे गमने च । क्षियति-निवसति । क्षितिः-भूमिः । क्षयः-गृहम्,^४ नाशः । क्षितः, क्षितवान्, क्षेता, क्षयकः-चत्वारो निवसितरि । क्षयणम्, क्षयणीयम्, क्षेतव्यम्, क्षेयम्, क्षय्यम्-पञ्च निवासे ।

१. द्रष्टव्या पूर्वपृष्ठस्था टि० १ ।

२. द्रष्टव्या पूर्वं पृष्ठस्था टि० २ ।

३. 'धीयितः' इत्यादिरूपाणि चिन्त्यानि ।

४. गृहार्थक क्षयशब्द आधुदात्तः । तदुक्तम् 'क्षयो निवासे' (अष्टा० ३।१।१०१) । अन्तोदात्तस्तु नाशार्थक । गृहवाची प्रायेण वेद एव प्रयुज्यते ।

तुप्तः, तुपकः—चत्वारस्तुते । तुम्पति—शान्तो भवति । तुम्पन्, तुम्पकः—शान्तः । तुम्पणम्, तुम्पणीयम्—शान्तभावे ।

३२. तुप तुम्प तुफ तुम्फ ऋफ ऋम्फ हिंसायाम्—मारणे । तुपति—हिनस्ति । तोपन्, तोपकः, तुप्तः, तुप्तवान्—चत्वारो घातके । तोपुः—वनम्, रक्तवस्त्रम् । तोपनम्, तोपनीयम्, तुप्तिः, तुप्तम्—चत्वारो हनने । तुम्पति—ताडयति । तुम्पन्, तुम्पकः—कथा । तुम्पनम्, तुम्पनीयम्—ताडनम् । तुफति—विक्रन्तति । तोफन्, तोफकः—कर्तकः । तोफनम्, तोफनीयम्—द्वौ कर्तने । तुम्फति—भवति । तुम्फन्, तुम्फकः—द्वौ भषके । तुम्फनम्, तुम्फनीयम्—द्वौ भषणे । ऋफति—प्रवेशति^१ । अफन्, अफकः—द्वौ प्रवेशके । अफणम्, अफणीयम्—द्वौ प्रवेशने । ऋम्फति—खटखटा करोति । ऋम्फन्, ऋम्फकः—द्वौ खटखटाकारके । ऋम्फा—पङ्क्तः ('दलदल' इति भाषायाम्) । ऋम्फणम्, ऋम्फणीयम्—द्वौ खटखटाकरणे ।

३३. हफ हम्फ मिछ उत्छेडो—कष्टे, भ्रमे । हफति—कष्टायते । हफन्, हफकः—द्वौ कष्टमोक्षतरि । हफणम्, हफणीयम्—द्वौ कष्टे । हम्फति—कष्टं मुञ्चते । हम्फन्, हम्फकः—द्वौ कष्टमोक्षरि । हम्फणम्, हम्फणीयम्—कष्टे । मिच्छति— । मिच्छन्, मिच्छकः— । मिच्छनम्, मिच्छनीयम्— ।

३४. गुफ गुम्फ हसी ग्रन्थे—सन्दर्भे । गुफति—ग्रन्थति । गोफन्, गोफकः—द्वौ ग्रन्थके । गोफनम्, गोफनीयम्—द्वौ ग्रन्थने । गुम्फति—संयोजयति ('गूँघता है' भाषायाम्) । गुम्फः, गुम्फन्, गुम्फकः—संयोजकः । गुम्फनम्, गुम्फनीयम्—द्वौ संमिश्रणे, संयोजने । हमति—अतिशयेन हसति । दर्मः—कुशः । दर्मलः—तृणविशेषः । दर्मा—वस्तुविशेषः । दर्मन्, दर्मकः—द्वौ हसे । दर्मणम्, दर्मणीयम्—द्वौ अतिहसने ।

३५. वृत्ती^२ हिंसायां च—हिंसने ग्रन्थने च । वृत्ति—हिनस्ति । वृत्रः—एतन्नामाऽसुरः, विरोधी । वार्ताकः—शाकविशेषः ('वैगन-अण्टा' इत्येवं प्रसिद्धः) । वृत्रः—प्राणिविशेषः ('गिलहरी' इति प्रसिद्धः) ।

३६. उम उम्भ पूरणे—मरणे । उमति—पूरयति । उमी—द्वौ । उमे—द्वे । उमयम्—द्वयम् । उम्भति—पूरयति मरति । उम्भन्, उम्भः, उम्भकः—त्रयः पूरके । उम्भनम्, उम्भनीयम्—द्वौ मरणे ।

१ काये छुरिकादिप्रवेशनमिह शेषम् ।

२ 'वृत्ती' इति कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा । कन्नडवृत्तिकारस्तु वृत्ती पाठमेव स्वीकृत्य न्याचस्यौ इति 'वार्ताक वृत्र' इत्याधुदाहरणनिर्देशात् स्पष्टमवगम्यते ।

उच्छितवान्-त्यागी । उच्छनम्, उच्छनीयम्, उच्छितव्यम्, उच्छितिः, उच्छितम्-त्यजनन् ।

२४. जर्जर्ज चर्चर्च जर्जर्ज, छर्छ परिभाषणतर्जनयोः—अतिवदने अंकारशब्दे (?) च । जर्जति—अतिवदति । जर्जः, जर्जम्, जर्जकः—त्रयोऽति-भाषिणि । जर्जरः, जर्जरी—द्वौ वाद्यमेदे । जर्जनम्, जर्जनीयम्—अतिभाषणे । चर्चति—शङ्कते । चर्चन्, चर्चकः, चर्चितः, चर्चितवान्—चत्वारः शङ्कितरि । चर्च्चा—गौरी, शङ्का । चर्चनम्, चर्चनीयम्, चर्चितव्यम्, चर्चितम्—रवणम् (चिह्नाना) । शर्शर्शति—मयं दर्शयति । शर्शन्, शर्शकः—मयदर्शकः । शर्शनम्, शर्शनीयम्—मयम् । शर्शरः, शर्शरी—द्वौ (शङ्खशङ्ख इति मापायाम्) । छर्छति—शङ्कारं करोति । छर्छुः, छर्छकः, छर्छन्, छर्छितः, छर्छितवान्—पञ्च अंकारकर्तारि । छर्छनम्, छर्छनीयम्, छर्छितव्यम्—त्रयो अंकारे ।

२५. त्वच्च संवरणे—त्वचनकर्मणि (आच्छादने) । त्वचति—चर्म भवति (संवृणोति) । त्वक्—चर्म । त्वच्—उपर्यवयवः ('छिलका' इति मापायाम्) त्वक्तिः, त्वक्तम्, त्वचनम्, त्वचनीयम्, त्वक्तव्यम्—पञ्च त्वचनकर्मणि । त्वचन्, त्वचकः, त्वक्ताः, त्वक्तवान्—चत्वारस्त्वचयितरि ।

२६. ऋच स्तुतौ—ऋचति—स्तौति । ऋक्—वेदः । अर्चन्, अर्चकः, ऋक्तः, ऋक्तवान्—चत्वारः स्तोतरि । अर्चनम्, अर्चनीयम्—द्वौ स्तुतौ ।

२७. उज्ज आलंवे—उज्जति—ऋजु भवति । उज्जः—ऋजुः । उज्जम्, उज्जनीयम्—आर्जवे ।

२८. उज्ज उत्सर्गे—सामान्ये (? परित्यागे) उत्पत्ति—सामान्यं भवति (? परित्यजति) । उज्जकः—सामान्यपुरुषः (? त्याजकः) । उज्जनम्, उज्जनीयम्—द्वौ सामान्ये (? परित्यागे) । उज्जनी, उज्जनी—द्वौ भोजराण्यारे ।

२९. लुभ विमोहने—दीनतायाम् । लुभति—दीनो भवति । लोभन्, लोभकः, लुब्धः, लुब्धवान्—चत्वारो दीने (लोभयुक्ते) । लुब्धिः, लुब्धम्, लोभनम्, लोभनीयम्—चत्वारो दीनतायाम् (विमोहने) ।

३०. रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु—कथने, युद्धे, निन्दायां, हिंसाया, ग्रहणे च । रिफति—कथयति । रेफन्, रेफकः—द्वौ कथके । द्विरेफः—भ्रमरः ।

३१. वृष वृष्प वृष्टौ—शीतीमावे । वृषति—वृष्टो भवति । वृषन्, वृषवान्,

भ्रमणकर्ता । घुणः—जलोपरि भ्रमणशीलः क्रिमिः^१ । घुणिः, घोणनम्, घोणनीयम्—
भ्रमणकर्तृ वस्तु । घूर्णति—भ्रमति । घूर्णन्, घूर्णः, घूर्णितः, घूर्णितवान्—चत्वारः—
चक्रवद् भ्रमके । घूर्णनम्, घूर्णनीयम्—चक्रवद् भ्रमणम् ।

४९. कुण शब्दोपकरणयोः—शब्दे स्पर्शे च । कुणति—शब्दं करोति ।
कोणः—महिषः, बाधकसाधनम् ।

५० प्रच्छ ईप्सायाम्^२—कथने (!, प्रश्ने) । पृच्छति—प्रश्नं करोति,
कथयति । पृच्छन्, पृच्छकः, पृष्टः, पृष्टवान्—चत्वारः प्रश्नकर्तरि, कथयितरि ।
पृच्छम्, पृष्टम्, पृष्टिः—त्रयः कथने ।

५१. सृज विसर्गे—उत्पादने । सृजति—उत्पादयति । सृज्णां यवरास्सृचि—
इ उ ऋ इत्येतेषा ययासंख्यं, य-व-रा भवन्ति तृचि परतः । सृष्टा—ब्रह्म ।
सर्जनम्, सृष्टिः, सर्जनीयम्—सृष्टिनिर्माणम् ।

५२. दुमस्त्रो शुद्धौ—निर्मलीकरणे । मज्जति—निर्मलो भवति । मज्जः,
मज्जकः—द्वौ निर्मलभवितरि । मज्जनम्, मज्जनीयम्—द्वौ शुद्धौ । मज्जा—एतज्जामा
शारीरो घातः ।

५३. रुजो भङ्गे—कष्टे । रुजति—कष्टं मुह्ये । रोजन्, रोजकः, रुष्टः,
रुष्टवान्, रोगी—पञ्च कष्टभोक्तारि । रुक्, रोगः, रुना, रुष्टम्, रुष्टिः, रोजनम्
रोजनीयम्—सप्त कष्टेऽर्थे ।

५४. भुजो कौटिल्ये—वक्रतायाम् । भुजति—वक्रो भवति । भुक्, भुष्टः,
भुष्टवान्, भोक्ता—चत्वारो वक्त्रे । भुजम्—स्कन्धः (?) । भुजः, काम्पोजः—द्वौ
एतज्जामानौ देशविशेषौ ।

५५. छुप स्पृश संस्पर्श—छुपति—स्पृशति । छोपन्, छोपकः, छुप्तः,
छुप्तवान्—[चत्वारः] स्पर्शके । छोपनम्, छोपनीयम्, छुप्तम्, छुप्तिः—चत्वारः
स्पर्शे । स्पृशति—कम्पते^३ । स्पृक्, स्पर्शका, स्पृष्टः, स्पृष्टवान्—चत्वारो
कम्पके । स्पर्शनम्—वायुः । स्पृष्टम्, स्पृष्टिः, स्पर्शनीयम्—त्रयः कम्पने ।

५६. रुश रिश हिंसायाम्—रुशति—हिंसयति । रोशन्, रोशकः, रोशी,

१. घुण —चणकादिषु उत्पन्नान् क्रिमिविशेषः । भाषावामपि 'घुन' इत्येवोच्यते ।
'चने के साथ घुन भी पिस गया' इत्यपि लौकिका भाषन्ते । घुणाक्षरन्यायेऽप्ययमेव
क्रिमिरिष्ट ।

२ 'ईप्सायाम्' इति कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा ।

३. स्पर्शने वायौ गति कम्पनमुपलम्ब्यहायमर्थो निर्दिष्ट स्याद् वृत्तिकारेण ।

३७. शुभ शुम्भ शोभार्थे—शुभति-शोभते । शुभन्, शुभकः—द्वौ शोभके । शुभम्, शोभनम्, शोभनीयम्—त्रयः शोभायाम् । शुम्भति—दीप्यते । शुम्भकः—द्वौ द्योतके । शुम्भः—एतन्नामाऽसुरः । निशुम्भः—एतन्नामाऽसुरः । शुम्भनम्, शुम्भनीयम्—द्वौ द्योतने ।

३८. विध विधाने—विधति-विदधाति । विधन्, विधः, विधकः—त्रयो विधायके । विधिः, विधनम्, विधनीयम्, विधानम्—स्वत्वान्नो विधाने ।

३९. जुड शुन गतौ—जुडति-गच्छति । जोडः, जोडा—(शुम्भः—‘जोडा’ इति भाषाया प्रसिद्धः) । जोडुः—द्वौ । जोडनम्—संयोजनम् (जोड़ना), प्रबन्धः । शुनति—कृन्वति । शुनः, शुनकः—द्वौ कुकुरे । शुनी—कुकुरी ।

४०. मृढ मृढ सुखने—सुखे । मृढति—सुखयति । मृढः—सुखी । मृढनम्—सुखम् । मृढति—सुखयति । मृढः—सुखी । मृढनम्—सुखम् ।

४१. मृण म्रीणने—मरणे (मक्षणे) । मृणति—मरति । मृणम्—वासः ।

४२. मृण हिंसायाम्—मृणति—छिद्रयति । मृणालम्—कमलमूलम्, विसम् ।

४३. मृण गतौ—मृणति—गच्छति । मृणः—मुनिः, पञ्चकोलगः (१), भ्रमरः । मृणी—नौः ।

४४. मृण गतौ—मृणति—अङ्कुरितो भवति (उगता है) । मृण्णा—अङ्कुरितभवनम् (उगता) । मृणम्—वासः ।

४५. मृण^३ पूरणे कौटिल्ये च—मरणे कुटिल्ये च । मृणति—पूरयति । मृणम्, मृणीरम्—इषुभिः ।

४६. पुण शोभे—शोभायमाने । पुणति—शोभते । पुणः—शोभितात्मा । पुण्यम्—सुकृतम् ।

४७. मुण प्रतिज्ञाने—प्रतिज्ञायाम् । मुणति—प्रतिज्ञानाति । मोणन्, (१, मुणन्), मोणः, मोणकः—प्रतिज्ञाता । मुणिः, मोणनम्, मोणनीयम्—प्रतिज्ञा ।

८. घुण घूर्ण भ्रमणे—घुणति—भ्राम्यति । घोणन् (१, घुणन्), घोणकः—

१. ‘शुनकम्’ इति कन्नडटीकापाठश्चिन्त्य ।

२ अत्र पाठभ्रंशः । गतिसामान्येऽर्थे सति पूर्वधातुसूत्र एव पठ्यते । कातन्नास्तु ‘कौटिल्ये’ इति पठन्ति । तथैवान्ये वैयाकरणा अपि ।

३ धातुरयं कातन्त्येऽन्यत्र च न पठ्यते ।

कल्किाया (कली में) अङ्कुरे च । कुरट्म्-त्रीनम् । कोरः-पुत्रः । कोरी-पुत्री,
कम्बलावयवः ।

६४. खुर छेदने—खुरति-छिनत्ति । खुरः-^१ (?) । खुराशी-यवनः ।

६५. मुर संवरणे—आवेष्टने । मुरति-आवेष्टयति (लपेटता है) । मुरः—
एतन्नामा अमुरः । मुरद्यः-कर्षकः । मोरः^२-मयूरः । मोरा-सुखम् । मुरना—
वाद्यविशेषः (ढोल इत्येवं प्रसिद्धः ?) । मुघ्रिः (?)-अवयवः, हस्ताभरणम्
('चूडी' इति प्रसिद्धम्) ।

६६. क्षुर विलेखने—क्षौरकर्मणि । क्षुरति-बालान् कुन्तति । क्षुरकः,
क्षौरकः, क्षोरी-क्षौरकर्ता नावितः । क्षुरणम्, क्षुरणीयम्, क्षौरम्-त्रयः क्षौर-
कर्मणि । क्षुरम्, क्षुरिका-त्रयः (?, द्वौ) बालकर्तनसाधने ।

६७. घुर भीमार्थशब्दयोः—भये शब्दे च । घुरति-विभेति, शब्दयति ।
घोरी, घोरकः, घोरन्-त्रयो भयप्रदे । घोरम्, घोरणम्, घोरणीयम्-त्रयो भये ।

६८. पुर अभ्रगमने—पुरति-अग्रे गच्छति । पुरन्तः-अग्रगामी । पोरः—
पुनः । पोरी-पुत्री । पुरम्, पुरी-नगरम् । पुरा-पूर्वम् । पुरस्-अग्रतः ।
पुराणम्-पुरातनम् । पुरातनः-प्राचीनः ।

६९. बृह उद्यमे—उद्योगे । बृहति-उद्योगं करोति । बृहन्, बर्हकः, बृहः—
त्रय उद्योगिनि । बृहती-छन्दोविशेषः, महती । बृहता पतिः बृहस्पतिः-सुर-
गुरुः । ब्रह्मन्-ब्रह्म ।

७०. वृह् वृह् वृह् हिंसायाम्—वृहति-हिनस्ति । वृट्, वृहः, वृहन्-
त्रयो मारके । तर्हि-एवं भवद्वा । वृहती-मारयित्री । वृंहति-मारयति । वृहन्,
वृंहकः, वृंहः-त्रयो हिंसके । वृंहणम्, वृंहणीयम्-मारणम् । वृहति-ताडयति ।
वृहन्, वृहकः, वृहः, वृट्-चत्वारस्ताडके । वृहणम्, वृहणीयम्—
द्वौ ताडने ।

७१. इषु इच्छायाम्—गमादेश्छः—गम-प्रभृतीनामन्त्यस्य मकारस्य
छकारादेशो भवति । इच्छति-अभिलषति । इच्छन्, इच्छकः, इट्, एषः—
चत्वारोऽभिलाषुके । एष्टव्यम्-अभिलषितव्यम् । इच्छा, एषणम्, एषणीयम्,
इष्टम्, इष्टिः—पञ्चाभिलाषायाम् ।

१. हिन्दी भाषाया प्रयुज्यमान शफार्यक 'खुर' शब्द यतद्वत्प्रतिष्पन्न साधुशब्दः ।

२. मयूरार्यको लोके प्रसिद्धः 'मोर' शब्दोऽपि साधुशब्दः, न मयूरस्यापभ्रंशरूपः ।

रोष्टा, रुष्टः, रुष्टवान्-षट् धातुके । रुट्, रोष्टः, रोष्टनम्, रोष्टनीयम्, रुष्टम्, रुष्टिः, रोष्टव्यम्-सप्त हिंसायाम् । रिञ्चति-ताडयति । रेष्टा, रेष्टन्, रेष्टकः, रिष्टः, रिष्टवान्-पञ्च ताडयितरि । रिट्, रेष्टः, रेष्टनम्, रेष्टनीयम्, रेष्टव्यम्- [पञ्च] ताडनकर्मणि ।

५७. लिङ्ग विच्छ गतौ—[लिङ्गति-गच्छति ।] लिङ्गः-गन्ता । लेष्टन्, लेष्टी, लेष्टा, लिष्टः, लिष्टवान्-पञ्च शनैर्गन्तरि । लिट्, लेष्टः, लेष्टनम्, लेष्टनीयम्, लिष्टम्, लिष्टिः^१, लेष्टव्यम्-सप्त शनैर्गमने । विच्छति-रुन्धन् गच्छति (रुक्ता छुआ चलता है) । वेच्छन्, वेच्छकः, विष्टः, विष्टवान्-चत्वारो [रुन्धन्] गन्तरि । वेच्छनम्, वेच्छनीयम्, विट्, विष्टम्, विष्टिः^२, वेष्टव्यम्-चत्वारो सावरोधगमने ।

५८. विश प्रवेशने—अन्तर्गमने । विशति-प्रविशति । विट्, वैश्यः-द्वौ धनिनि । वैश्या, वैशी-पण्यस्त्री (= वैश्या) । वैश्मन्, निवेशनम्-द्वौ गृहे । विष्टिः^३, विष्टवान्-द्वौ गन्तरि । विष्टम्, विष्टिः, वैश्चनम्, वैश्चनीयम्-चत्वारः प्रवेशने । विष्टपम्-लोकः । त्रिविष्टपम्-स्वर्गः ।

५९. मृश आमर्शने—विमर्शे विचारे । मृशति-विचारयति । मृष्टा, मर्षकः, मृष्टः, मृष्टवान्-चत्वारो विचारके । मृट्, मर्शः, मर्शनम्, मर्शनीयम्, मृष्टम्, मृष्टिः, मृष्टव्यम्-सप्त विचारकर्मणि ।

६०. श्दल्लु शातने—उपवेशने । शीयति, शीयते^४-उपविशति ।

६१. च्दल्लु विशरणे—विकर्तने । सीदति-कुन्तति ।

६२. सुर ऐश्वर्यदीप्तयोः—ऐश्वर्ये प्रकाशे च । सुरति-धनिको भवति, प्रकाशते । सुरः-धनवान्, प्रकाशकः । सोरणम्-ऐश्वर्यम्, प्रकाशः, स्फोटकात् विकृतस्य रुचिरस्य प्रसवणम् । सुरा-भक्षम् ।

६३. कुर शब्दे—ध्वनौ । कुरति-शब्दं करोति । कुरिः-भजा । कुरुः-पर्वतः, देशः, राजा । कौरव्यः, कौरवम्, कौरवी, कौरवी, कोस्कम्-चत्वारः

१. 'लिष्टि' इति शुद्ध. पाठो द्रष्टव्य ।

२. 'विष्टि' इति शुद्ध. पाठो श्रेय ।

३. 'विष्ट' इति शुद्धोऽत्र पाठ उक्तः ।

४ पाणिनीया 'श्दे शित.' इत्यनेन नित्यमात्मनेपदमिच्छति श् (= अक्) विकरणे । इह तु परस्मैपदिषु पाठात् परस्मैपदम्, आत्मनेपदोपदेशाच्चात्मने पदं भवतीति मत्तोभय-पदमुदाहृतम् ।

८०. बल^१ भेदने—बलति—मिनत्ति । बलः—बलरामः । बलाहक^२—मेघः । बल्लः—शक्तिमान् । बलिः—नैवेद्यम्, देवद्रव्यम्, एतन्नामा चक्रवर्ती ।

८१. णिल गहने—अरण्ये^३ । निलति—निर्बनीभवति । निलम्—वनम् । अनिलः—वायुः ।

८२. मिल झल्लेषणे—सहने (?) । मिलति—धीरो भवति (धैर्यं ददाति) । मिलन्, मिलितः—त्रयो धीरे । मेलनम्, मेलनीयम्, मेलम्, सम्मेलनम्—चत्वारः सहने ।

८३. खल^४ विलेखने—छेदने । खलति—छिद्रयति । खलः—मूर्खः । खलपूः—मूर्खयिता^५ (?) ।

८४. कुट कौटिल्ये—वक्रतायाम् । कुटति—वक्रो भवति । कुटन्, कुटकः—द्वौ वक्त्रे । कोटा—(?) कोटरम्—पक्षिनीडम् । कोटिः—स्यतल्लक्षमिता संख्या । कुटारः—बृहत्तल्लिवेद्यः ('डिरा' इति भाषायाम्) । कुटी=कुटीरम्, ('कुटिया' इति भाषाया प्रसिद्धम्) । कुटिलम्—वक्रम् । कुटिला—गङ्गा ।

८५. पुट छुट संश्लेषणे—आलिङ्गने । पुटति—आलिङ्गति । पुटभेदनम्—नगरम् । पुटम्—प्रकाशः । पुटाणम्—अष्टं चषकम् । पोटा—चापत्यम् । पोटा—ध्रुवती, वृक्षरन्ध्रम् । छुटति—छोटते । छुटन्, छुठः, छुठकः—त्रयो छोटितरि । छोटु—छोटनम् ।

८६. कुच संकोचने—समाप्तौ (?) । कुचति—संकुचितो भवति । कुचः—स्तनम् । कोचा—मीनः ।

८७. व्यच व्याजीकरणे—निमित्ते । व्यचति—निमित्तं भवति । (व्याजं करोति) । व्यचः, व्यचन्, व्यचकः—त्रयो निमित्तवति । व्यचनम्, व्यचनीयम्—निमित्तम् ।

८८. गुज शब्दे—ध्वनौ । गुजति—शब्दं करोति ('गुंजता है' इति भाषायाम्) । गुजन्, गोजकः—द्वौ शब्दकर्तारि । गोजा—सरस्वती (?) ।

१ 'बल भेदने' इति पाणिनीया । 'बल भेदने' इति कातन्त्रा । अत्र दन्त्योष्ठश-
निर्देशविचल्य । २ वारिवाहको बलाहक । दन्त्योष्ठशब्दादि ।

३ अरण्यक्रियायामर्थान्निर्बनी भावे ।

४ 'खल्ल लेखने' इति कातन्त्रा । 'खल्ल अक्षरविन्यासे' इति पाणिनीया ।

५ खलपूरित्यल्य खल पुनाति (खल्लिहान को साफ करता है) इति विग्रह । तथा
सति चिन्त्योऽयमर्थनिर्देशः ।

७२. मिषं स्पर्धायां वाचि^१—विवादे । मिषति—विषदते । मेषः—अविः । निमिषन्, निमेषकः—चक्षुर्निमीलकः । उन्मिषन्, उन्मेषकः—चक्षुस्सङ्घाटकः । अनिमिषाः—देवाः (सततं जागरुकाः) ।

७३. क्लि^२ शैत्यक्रीडनयोः^३—शीतीमावे, क्रीडने च । क्लिति—क्रीडति, शीतीकरोति । क्लिन्, क्लिकः—शीतीकारकः । क्लिम्, क्लेम्, क्लेनम्, क्लेनीयम्—शीतीकरणे ।

७४. इल गतौ धारणे च—गत्यां सहने च । इलति सहते । इला—भूमिः । इलन्—गन्ता । एलाकः—एला ('इलायची' इति प्रसिद्धा) । एला—(इलायची) । एलापन्नः—सर्पः । इलिः—काष्ठनिर्मितम् आवरणम् (मेढ इति भाषायाम्) । इलिः—मूलकः । इलविला—सूर्यवंश्या राजमहिषी । एलेयः^४—मंगलग्रहः ।

७५. हिल हावकरणे—विषयासक्तौ । हिलति—शृङ्गारं करोति । हेल्न्, हेलाकः, हेलिः—स्वयं शृङ्गारकर्ता । हेल्नम्, हेलनीयम्, हेला—नयः शृङ्गारकरणे । प्रहेला, प्रहेलिका—द्वे 'पहेली' इति भाषायां प्रसिद्धे ।

७६. शिल, पिल उच्छि उच्छे—चालने (?) । शिलति—कम्पयति । शिला—पाषाणः । शैलः—पर्वतः । शैलेयम्—पर्वतमलम् । सिलति—चर्वति । सेल्न्, सेलकः—चर्वकः । सेलुः—चर्विका । सेला—चर्विका । सिली—मण्डूकी । उच्छति—कम्पयति । उच्छन्, उच्छकः—द्वौ कम्पयितरि । उच्छनम्, उच्छनीयम्—द्वौ कम्पने । उच्छः—आरण्यो धान्यविशेषः ।

७७. तिल स्नेहने—स्निग्धीकरणे । तिलति—स्निहति । तिलः—स्नेहनद्रव्यविशेषः । तैलम्—तिलविकारः, स्नेहद्रव्यम् । तैलिकः—तिलपीडनयन्त्रम् ('धानी' 'कोल्हू' इति भाषायाम् प्रसिद्धम्) । तिलकः—वृक्षविशेषः, तिलकम् । तेलः—वृद्धिचकः । तेली, तैली—स्नेहविक्रयी ।

७८. चिल वेष्टने—आच्छादने । चिलति—आच्छादयति । चेलम्—आच्छादनीय वस्त्रम् । चेष्टुः—वृद्धिचकः ।

७९. चल विलसने—चलति—विलसति । चलन्, चलकः—द्वौ क्रीडितरि । अचला—भूमिः । अचलः—पर्वतः ।

१. 'वाचि' इति न पठन्ति कातन्त्रा ।

२. 'क्लि' इति कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा ।

३. 'शैत्यक्रीडनयो' इति पाणिनीया ।

४. शलाया अपत्यम् = मूमेरपत्यम् ।

९७. कृड^१ घसने—खादने । कृडति—मक्षयति । क्रोडः—प्राणिविशेषः । क्रोडनम्, क्रोडनीयम्—मक्षयम् ।

९८. कुड वाल्ये—बालभावे । कुडति—क्रीडति । कुडः, कोडः, कोडकः—त्रयः क्रीडके । कुडवम्—प्रषणः ('ब्रामदा' इति भाषायाम्) । कुडम्—वर्तिका ('वत्ती' इति भाषायाम्) । कुडिः—छताया अन्त्यो भागः । कुड्यम्—मितिः ।

९९. तुड तोडने—खनने^२ । तुडति—खनति । तुडा (१, तुडः), तोडः, तोडकः—त्रयः खनके । तोडुः—प्रखवणम्, निस्सरणम् ।

१००. घुट प्रतीघाते^३—घुटति—प्रतिघातयति (बदले में मारता है) । घुटः, घोटः, घोटकः—त्रयः प्रतिघातके, अस्त्रे । घुटिका—औषधगुटिका । घोटा घोटिका—द्वौ (१) (औषधिविशेषे) ।

१०१. शुड शुड बुड बूड^४ संवरणे—वेष्टने । शुडति—वेष्टयति । शुडः—वेष्टकः । शुडनम्, शुडनीयम्—वेष्टनम् । शुडति—उपागच्छति, उपयुङ्क्ते । शुडः, योडकः, योडः—त्रयः समीप गन्तरि । योडनम्, योडनीयम्—समीपगमनम् । बुडति—प्रथमो भवति । बुडः—प्रथमः, आधारः । बोडः—बुद्धिहीनः । बोडी—बुद्धिरहिता । बुडम्—आरम्भः । बूडति—भ्रमति । बूडः—भ्रमकः । बूडनम्, बूडनीयम्—भ्रमणम् ।

१०२. हुड संघाते—हुडति—ताडयति । हुडः, होडः, होडकः—त्रयस्ताडके (संवर्षके) । हुडिः—धूलिकणः । होडनम्, होडनीयम्—द्वौ ताडने ।

१०३. स्फुर स्फुरणे—दर्शने, प्रकटीकरणे । स्फुरति—दर्शयति । स्फुरन्, स्फुरः, स्फुरकः—त्रयो दर्शके । स्फुरणम्, स्फुरणीयम्—द्वौ दर्शने ।

१०४. स्फुल संचये च—एकत्रकरणे दर्शने च । स्फुलति—संचिनोति । स्फुलन्, स्फुलः, स्फुलकः—त्रयः संचयकर्तारि । स्फुलनम्, स्फुलितम्—द्वौ संचयकरणे ।

१०५. नू^५ स्तवने—स्तुतौ । न्यू^५र्घात्तोरिण्यु^५बौ स्वरे—घातोर्कारोकरयोः इय् उव् इत्येतौ भवतः स्वरे परतः । नुवति—स्तौति । नूतः, नूतवान्—द्वौ स्तोतरि । नू, नूतिः—द्वौ स्तवने । नूतिः—द्वयः ।

१. 'कृड' इति कातन्त्रा ।

२. 'निमज्जने' इत्यर्थो शुक्लं स्यात् । तत्रैव 'तोडना' इति हिन्दीभाषाया प्रयुज्यते ।

३. 'प्रतिघर्तने' इति कातन्त्रा ।

४. 'शुड' इति कातन्त्रा अन्ये च वैधाकरणाः ।

५. 'नु' इति कातन्त्राः ।

८९. गुड रक्षायाम्—गुडति रक्षति । गुडम्—एतन्नामकं द्रव्यम् । गोडः, गोडकः—द्वौ रक्षके । गोडा—रक्षिका ।

९०. डिप पेक्षे—वाक्ये^१ कथने । डिपति—कथयति । डेपः, डेपकः—द्वौ कम्पयितरि । डेपनम्, डेपनीयम्—द्वौ कथने ।

९१. चुण चुट छुर छुट चूट छेदने—विकर्तने । चुणति—कृन्तति । चुणन्, चोणः, चोणकः—त्रयो विकर्तरि । चोणनम्, चोणनीयम्—द्वौ विकर्तने । चुटति—भ्रमति । चुटः, चोटकः—द्वौ भ्रमके । चोटः—निवासस्थानम्, आघातः । छुरति—कृन्तति । छुरिका^२—‘चाकु’ इति प्रसिद्धम् । छुरः^३, छुरकः—द्वौ विकर्तरि । छोरणम्, छोरणीयम्—द्वौ विकर्तने । छुटति—निपातयति (उद्धेलता है) । छुटः, छोटकः—द्वौ निपातयितरि । छोटनम्, छोटनीयम्—द्वौ निपातने । चूटति—छिनत्ति (तोड़ता है) । चोटकः, चूटः—द्वौ छेत्तरि । चूटिः, चोटनम्, चोटनीयम्—त्रयश्छेदने ।

९२. स्फुट विकसने—स्फुटति—विकसितो भवति । स्फुटन् स्फुटितः, स्फुटितवान्—त्रयो विकसितरि । स्फुटम्, स्फुटितम्, स्फोटनम्, स्फोटनीयम्—चत्वारो विकसने । स्फोटकम्—भक्ष्यविशेषः ।

९३. मुट् आक्षेपप्रमर्दनयोः—कथने मर्दने च । मुटति—कथयति, मर्दयति । मुट्, मोटः, मोटकः—त्रयः कथके, मर्दके । मोटनम्, मोटनीयम्—द्वौ कथने, मर्दने । मोटः—पङ्कः । मोटी—पङ्कः । मोटुः—पङ्कत्वम् ।

९४. तुट कलहकर्मणि—तुटति—कलहं करोति । तुट्, तोटः, तोटकः—त्रयः कलहशीले । तोटम्—वनम् । तोटनम्, तोटनीयम्, तुटितम्—त्रयः कलहे ।

९५. जुड बन्धने—जुडति—बन्धाति (कसकर बाधता है) । जोडः—बन्धकः । जोडा—बन्धिका । जोडुः—सहमावे । जोडिः—(?) । जोडनम्, जोडनीयम्—बन्धनम् ।

९६. कड मदे—अहंकारे । कडति—मदयुक्तो भवति । कडकः—अहंकारी । कडारः—कपिलवर्णः । कडिः—खण्डः । कडः—उदारः । कडा—अग्रम् (?) । काडुः—वनम् । काडः—यानादि ।

१. सम्भवतो निन्दिते वाक्ये ।

२ हिन्दीभाषायां प्रयुक्त ‘छुरी’ शब्द छुरा इत्यस्य ह्रस्वार्धकत्वापभ्रशः, एवं ‘छुरा’ इति छुरस्य । न तु छुरा छुरम् इत्यनयो ।

११७. ओलजी, ओलस्जी व्रीडायाम्—लजयति^१, लजयते—सेवते ।
लजानः, लजः—द्वौ सेवके । लजः—मृदं धान्यम् । लजति^२ लजते—व्रीडयति ।
लजन्, लजानः, लजितः, लजितवान्—चत्वारो व्रीडायुक्ते । लजा-व्रीडा ।

[इति अग्-विकरणस्तुदादिगणः समाप्तः]

इति रूपं भवति । कातन्ने धातुपठिऽप्ययमात्मनेभाष पठ्यते । इह अनिदित्वेऽपि अग्निकरण-
त्वाद् गुणाभावे 'विजियति विजियते' इत्येवं भाव्यम् । तस्माच्चिन्त्य चन्नवीरव्याख्यानम् ।
एवमोलजी धातावपि द्रष्टव्यम् ।

१. इहाप्यन्ये इकारमनुदात्तमित् च स्मरन्ति । पूर्वपृष्ठस्थाऽन्त्या टिप्पण्यत्राप्यनुसन्धेया ।

२ इह ईकारस्याननुबन्धत्वे किं कारणम् ? अन्यत्र चेदिस्त्राभावे, इति न द्वायते ।

१०६. धू विधूनने—त्वचने (नोचने में) । ध्रुवति—त्वचयति । धूतः, धूतवान्—द्वौ त्वचके । धूतम् धूतिः, धूननम्—त्रयस्त्वचने ।

१०७. गू पुरीषोत्सर्गे—मलविसर्जने । गुवति—हृदति, मलं विसर्जति । गूथम्^१—मलम् ।

१०८. ध्रु गतिस्थैर्ययोः—गत्या स्थिरतायां च । ध्रुवति—स्थिरो भवति । ध्रुवः—एतन्नामा राजा । ध्रुवम्—निश्चयः ।

१०९. गुरी चक्षमे—उद्योगे । गुरते—उद्योगं करोति । गुरुः—आचार्यः, बृहस्पतिः ।

११०. कुब् शब्दे—कुवते—शब्दं करोति । कुः—भूमिः । कवानः, कवः, कावः—त्रयः शब्दयितरि । कविः, काव्यः—द्वौ शुक्राचार्ये ।

१११. प्रीङ्^२ व्यायामे—प्रीतौ^३ । प्रियते—प्रीतिं करोति । प्रियः—प्रीतयिता । प्रिया—प्रीतयित्री । प्रियम्—प्रीतिः ।

११२. त्रीङ् प्राणत्यागे—मरणे । प्रियते—मरति^४ । प्रियः, प्रियमाणः—मर्ता ।

११३. द्वीङ् आदरणे—आदरे । द्वियते—आदरं करोति । द्वियः, द्वियमाणः—आदरकर्ता ।

११४. ध्रीङ् अवस्थाने—प्रियते—स्थिरो भवति । प्रियः, प्रियमाणः—स्थिरः । प्रीः, प्रयणम्, प्रयणीयम्—त्रयः स्थैर्यमावे ।

११५. जुषी प्रीतिसेवनयोः—प्रेम्णि, सेवाया च । जुषते प्रीतिं करोति । जुष्टः, जुष्टवान्—प्रेमी । जुष्टम्, जुष्टिः, जुट्, जोषम्, जोषणीयम्, जोष्यम्—सप्त प्रीतौ ।

११६. ओजिजी भयचलनयोः—भय कम्पने च । विजयति,^५ विजयते—विभेति, कम्पते । विजयः—(एतन्नामकः) संवत्सरः, भक्तः । विजया—भङ्गः ।

१. हिन्दीभाषायां प्रयुज्यमान पुरीषार्थक 'गू' शब्द पतङ्गातुनिष्पन्न एव ।

२. इत् आरम्भ चलारो वातव कातन्त्रे पृष्ठं पृष्ठं पृष्ठं पृष्ठं इत्येवमृकारवन्त पठ्यन्ते, तथैव चान्यत्रापि । इह तु 'री'वन्त पठ्यन्ते । त्रीङ् वातोश्च 'प्री', प्रयणस्, प्रयणीयस् इति कृदन्तरूपाण्यप्युदाह्रियन्ते । तेन वातुस्वरूपे तदीयरूपेषु चेह महात् व्यामोह उत्पद्यते ।

३. 'व्यायामे' इत्यस्य कथमयमर्थो निर्दिष्टः कञ्जल्लृप्तिरुक्तेति न ज्ञायते । कदाचिद् 'प्रीङ्' इत्यस्य 'प्रिय, प्रिया, प्रियस्' रूपाण्युदाहरन् व्यासुग्धः स्यात् ।

४. काशकृत्स्न 'यु' वातुं स्वादौ पठति (१।२२४, पृष्ठ १०) तस्यैतद् रूपम् ।

५. अन्ये तु ईकारमनुबन्ध मन्यन्ते, अनुदात्तेष्व च स्मरन्ति । अतस्तेषां मते 'वद्विजते'

क्षुदानः, क्षोत्ता, क्षोदकः, क्षुत्तः, क्षुत्तवान्-षट् चूर्णके । क्षुत्, क्षोदनम्, क्षोदनीयम्, क्षोत्तव्यम्, क्षुत्तम्, क्षुत्तिः, क्षोद्यम्-सप्त चूर्णने ।

७. युजिर् योरो—मेलने । युनक्ति, युङ्क्ते-मिलति । युञ्जन्, योक्ता, योनकः, योजी (१, योगी), युक्तः, युक्तवान्-षट् मेलके । युक्तम्, युक्तिः, योगः, योग्यम्, यौगिकम्, योज्यम्, योननीयम्-सप्त मेलने । योजनम्-क्रोशचतुष्टयम् ।

८. छृदिर् दीप्तिदेवनयोः—प्रकाशे क्रीडने च । छृणत्ति, छृन्ते-प्रकाशयति, क्रीडति । छृत्तः, छृत्तवान्, छर्दन, छर्दानः, छर्त्ता, छर्त्तकः-षट् प्रकाशके क्रीडके च । छृत्तिः, छृत्तम्, छर्दनम्, छर्दनीयम्, छर्दिः-पञ्च प्रकाशे । छर्दिः-वमनम् ।

९. छृदिर् हिंसानादरयोः—हिंसनेऽनादरे च । तृणत्ति, तृन्ते-हिनस्ति, अनादरं करोति । तर्दन, तर्दानः, तर्दकः-त्रयो वातके अनादरके । तर्दुः- [हिंसकः] । तर्दनम्, तर्दनीयम्, तर्दु, तृत्तम्, तृत्तिः, तर्त्तव्यम्-षट् मारणे प्रीत्यभावे ।

१०. कृती वेष्टने—कृणत्ति कृन्ते-वेष्टयति, कृन्तति । कृत्तः, कृत्तवान्, कर्त्ता, कृतकः, कृत्-पञ्च विकर्तके । कृत्तिः, कर्त्तनम्, कर्त्तनीयम्-चत्वारो छेदने । कर्त्तरी-चक्रछेदनी ('कैची' इति माषायाम्) ।

११. शिषू^१ विशेषणे—असर्वोपयोगे^२ (वचने मे) । शिनष्टि-शेषयति । शिष्टः, शिष्टवान्, शिष्यः-त्रयः किमिविशेषे (१) । शिष्टिः, शिष्टम्, शेषणम्, चत्वारः शेषणे । शेषः-सर्पः ।

१२. पिषू^३ संचूर्णने—सम्यक् चूर्णने । पिनष्टि-सम्यक् चूर्णयति । पिष्टः, पिष्टवान्, पेशकः-त्रयः संचूर्णके । पिष्टम्, पिष्टिः, पेषणम्, पेषणीयम्, पेष्यम्-पञ्च संचूर्णने ।

१३. भक्षो आमर्दने—भनक्ति-मर्दयति । भक्तः, भक्तवान्, भाक्^४,

१. 'शिष्य' इति कातन्त्रा अन्ये च नैयाकरणाः ।

२ विशेषणं गुणान्तराधानमुच्यते । कर्नाटकश्रुतिकारस्तु 'विशेषेण शेषणम्' इत्यर्थे स्वीकृतवानिति प्रतिभाति । गुणान्तराधाने तु विपूर्वोऽयं चातुर्दृष्ट्यः । अर्थनिर्देशादेव च चपसर्गविशेषस्य बोधोऽवगन्तव्यः । यथा—इह् अव्ययने-अधीते ।

३ 'पिष्य' इति कातन्त्रा अन्ये च ।

४. भाक् प्रभृतिषु अनुपपन्नलोप कथमिति न ज्ञाते ।

अथ रुधादि-गणः

[नम्-विकरणः]

१. रुधिर् आवरणे—अवरोधे । रुधादेर्नम्-रुधि-प्रभृतीना धातूना 'नम्' विकरणो भवति सार्वधातुके परतः । चतुर्थात् तथयोर्धः-वर्गाणां चतुर्थादक्षरात् परे तकारश्चकारयोर्धकारादेशो भवति ।^१ रुनम् ष् ति अस्याभवस्थायाम् अनुबन्धलोपे नकारस्य णकारादेशे घकारस्य दकारादेशे 'ति' इत्यस्य 'वि' रूपे 'रुणद्धि' इति रूपं निष्पद्यते । रुणद्धि, रुन्धे-आवृणोति । रुन्धन्, रोधकः—द्वौ आवरणे । रोधस्-अवरोधकं वस्तु । रोधनम्, रोधनीयम्-अवरोधनम् ।

२. भिदिर् विदारणे—विकर्तने (चीरने में) । भिनत्ति, भिन्ते-विदारयति । भिन्दन्, भेदकः, भेदी, भेत्ता-चत्वारो विदारके । भित्, भिदा, भेदनम्, भेदनीयम्, भेदः, भेद्यम्, भेत्तव्यम्-नव विदारणे । भित्तिः-कुड्यम् । भित्तम्-खण्डम् ।

३. छिदिर् द्विधाकरणे—एकस्य भागद्वयकरणे । छिनत्ति, छिन्ते-द्विधाकरोति । छित्, छेत्ता, छेदकः, छेदी, छिन्दन्-पञ्च द्विधाकारके । छितिः, छित्तम्, छेत्तव्यम्, छेदनम्, छेदनीयम्, छिदा, छेद्यम्-सप्त द्विधाकरणे ।

४. रिचिर् विरेचने—रिक्तीकरणे । रिणक्ति, रिङ्क्ते^२-रिक्तं करोति । रिञ्चन्, रेचकः, रेक्ता, रेचः, रेची-पञ्च रेचके । रेचनम्, रेचनीयम्, रेच्यम्, रिक्तिः, रिक्तम्, रेक्तव्यम्-षट्-विरेचने ।

५. विचिर् पृथग्भावे—पार्थक्ये । विनक्ति, विङ्क्ते^३-पृथग्भवति । विञ्चन् वेचकः, वेची, वेक्ता, विक्तिः, विक्तवान्, वेकी-सप्त पृथग्भवितरि । विक्तम्, विक्तिः, वेचनम्, वेचनीयम्, वेच्यम्, वेकः-[षट्] पृथग्भावे ।

६. क्षुदिर् सम्पेषणे—चूर्णने । क्षुणत्ति, क्षुन्ते-चूर्णयति । क्षुन्दन्,

१. इतोऽप्ये कर्नाटकटीकाया 'सार्वधातुके परत' इत्यर्थकः पाठो वर्तते, स चिन्त्यः असार्वधातुकेऽपि घकारादेशस्योपलब्धत्वात् ।

२. 'रिङ्क्ते' इत्यपपाठः कर्नाटकटीकायाम् ।

३. 'विङ्क्ते' इत्यपपाठः कर्नाटकटीकायाम् ।

२१. वृची हिंसायाम्—वृणक्ति, वृद्धक्ते^१—हिनस्ति । वृक्तः, वृक्तवान्, वर्चनीयम्, वर्च्यम्—पञ्च मारणे । वृक्—श्वापदः ('मिडिया' इति भाषायाम्) । वर्चस्वी—तेजस्वी ।

२२. पृथ्वी सम्पर्क—मेलने । पृणक्ति, पृद्धक्ते^२—मिलति । पृक्तः, पृक्तवान्, पक्ता, पर्चकः—पत्वारो मेलके । पृक्तिः, पृक्तम्, पर्चनम्, पर्चनीयम्, पच्यम्, पकर्तव्यम्—षट् मेलने । अपृक्त एकवर्णः प्रत्ययः—एकवर्णः प्रत्ययः घातोरुत्पन्नः स्वार्थे प्रदाय छुप्यते^३ । किञ्चिणौ सर्वघातुभ्यः—सर्वघातुभ्यः क्तिप् विण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पाः, दाः, घाः, सोः, इत्, ऊत्, नित्,^४ वाक्, भाक्, वात्, गात् ।

२३. बिहन्धी दीप्तौ—प्रकाशे । इन्धे (१, इन्धे)—प्रकाशते । अग्नीत्—अग्निप्रज्वालकः । आग्नीध्रम्,^५—अग्नीधः कार्यम् । इद्धः, इद्धवान्, इन्धकः—प्रकाशकः । इन्धनम्, इन्धनीयम्—प्रकाशनम् । इन्धनम्—प्रज्वालनीयं द्रव्यम् ('इन्धन' इति प्रसिद्धम्) ।

२४. खिदि दैन्ये—खिन्ते^६—दीनो भवति (दुःखी भवति) । खेदानः, खेत्ता, खेदकः—नयो दुःखिनि । खेदः, खेदनम्, खेदनीयम्, खितम्, खितिः—षट् दुःखे ।

२५. विद्वि विचारणे—विन्ते^७—विचारयति । विक्तः, विक्तवान्, वेदकः, वेदी, वेत्ता—पञ्च विचारके । विक्तम्—वनम् । विक्तिः, वेदनम्, वेदनीयम्, वेद्यम्—पत्वारो विचारणे । वेदः—विचारः ।

[इति नम्-विकरणो रुधादिगणः समाप्तः]

१ 'विद्धक्ते' इत्यपपाठ कर्नाटकलिप्या मुद्रिते ।

२ 'पृद्धक्ते' इत्यपपाठ कर्नाटकलिप्या मुद्रिते ।

३ इय वृत्ति कर्नाटकवृत्त्यनुसारिणी वर्तते । सञ्जमिवमपृक्तसञ्जाया विधायकम्, अपृक्तसञ्जाया लोपविधायक वेति सन्दिग्धम् । भवन्त्यनुमिनुमो यत् 'अपृक्त एकवर्ण प्रत्यय' इत्यपृक्तसञ्जाविधायकम् । यथा 'अपृक्त एकाल्प्रत्यय' (अष्टा० १।२।२१) इति पाणिनीय सञ्ज्ञा । अपृक्तस्य लोपविधायक सञ्ज्ञ वृत्तौ नष्टम् । कर्नाटकवृत्तिस्तु छससञ्ज्ञस्य स्यात् ।

४. निष्पर्यन्तानि क्तिप् उदाहरणानि, उत्तराणि शु विण । वात् गात् उदाहरणे वद् गद् धात्वोर्होये ।

५ 'अग्नीध्रम्' इत्यपपाठ कर्नाटकवृत्तौ । इ० 'अग्नीधः शरणे रप् म च' इति वार्तिकम् (४।३।२०) ।

६ 'खिद्धक्ते' अपपाठ कर्नाटकवृत्तौ ।

७ 'विद्धक्ते' अपपाठ कर्नाटकवृत्तौ ।

भजकः, भाजकः—पञ्च मर्दितरि । भञ्जिका, भञ्जा—हे मूर्ता । भङ्गः—कष्टम् । भङ्गी—
क्रमः, सिद्धपत्रम् (?) ।

१४. भुज पालनाभ्यवहारयोः—रक्षणे भोजने च । भुनक्ति, भुङ्क्ते^१—
रक्षति, खादति । भुक्, भोक्ता, भोजकः, भुक्तः, भुक्तवान्, भोगी—पटु उप-
भोक्तरि । भुक्तिः, भुक्तम्, भोगः, भोग्यम्, भोक्तव्यम्, भोजनम्, भोजनीयम्—
सप्त रक्षणे भोजने च । काम्भोजः—एतन्नाम नगरम् । भोजः—एतन्नामा राजा ।
भुजम्—स्कन्धः । (?) ।

१५. वृह हिंसि हिंसायाम्—वृणेदि—हिनस्ति । वृट्, वृढः, वृढवान्—
त्रयो हिंसके । तर्हणम्, तर्हणीयम्—द्वौ हिंसने । हिनस्ति—ताडयति । हिंसकः—
घातकः । हिंसम्, हिंसनीयम्, हिंसा—त्रयो मारणे ।

१६. उन्दी क्लेदने—कष्टे । उनत्ति—कष्टं मुङ्क्ते । उत्तः, उत्तिः—कष्टमांक्षा ।
ओदनम्—आहारविशेषः (तण्डुलविकारः) । उटकम्—जलम् ।

१७. अञ्जु व्यक्तिप्रक्षणाकान्तिगतिषु—स्पष्टीभावे, कोमले, कान्तौ,
गती च । अनक्ति—स्पष्टीभवति । अक्तः, अक्तवान्, अञ्जकः—त्रयः स्पष्टमवितरि ।
अक्तिः, अक्तम् अक्तव्यम्—त्रयः स्पष्टीभवने । अञ्जनः—पर्वतः, दिग्गजः । अञ्जनम्—
'अञ्जन' इत्येव प्रसिद्धं द्रव्यम् । अञ्जना—दिग्गजः (?), माया । अञ्जनावती—
दिग्गजः (?), ज्योतिष्मती छता । निरञ्जनः—भगवान् (ब्रह्म) ।

१८. तञ्जु^२ संकोचने—म्लाने । तनक्ति तञ्ज्क्ते^३—म्लायति । तक्तः,
तक्तवान्, तक्ता, तञ्जन्, तञ्जानः, तञ्जकः, ताक्तः—सप्त मायके । तक्तिः,
तक्तम्, तञ्जनम्, तञ्जनीयम्, तञ्जम्—पञ्च म्लाने संकोचने ।

१९. ओविजी भयचलनयोः—भये कम्पने च । विनक्ति, विङ्क्ते^४—विभेति,
कम्पते । विक्तः, विक्तवान्, वेक्ता—त्रयो भीरौ । वेजनम्, वेजनीयम्,
वेज्यम्, वेगम् (?), विक्तिः, विन्तम्—पटु भये कम्पने च ।

२०. वृजी वर्जने—त्यागे । वृणक्ति, वृङ्क्ते^५—त्यजति । वृक्तः, वृक्तवान्,
वर्जकः, वर्कर्ता—चत्वारस्त्यक्तरि । वर्जनम्, वर्जनीयम्, वर्ज्यम्, वृक्तम्, वृक्तिः,
वर्क्तव्यम्—पटु त्यागे । वृजिनम्—पापम् । वर्गः—वर्गः (पक्षः) ।

१. उहात्मनेपद कथमिति न व्यक्तीकृतं वृत्तिकारेण । पाणिनीयास्तु 'भुजोऽनवने'
(१।३।४६) ग्लानेन पालनातिरिक्तेऽर्थे आत्मनेपद विटवति ।

२. 'तन्जु' रति कातन्त्रा ।

३. श्वत आरभ्य पृथ्वीपर्यन्तम् आत्मनेपदरूपाण्यभ्युदाह्रियन्ते कर्नाटकवृत्तौ । तदुदाहरणं
कथमिति न ज्ञायते ।

४. 'विङ्क्ते' ग्लपपाठ कर्नाटकलिप्या मुद्रिते ।

५. 'वृङ्क्ते' इत्यपपाठ कर्नाटकलिप्या मुद्रिते ।

पुत्रेषु । सन्तम्, सन्तिः, सननम्, सननीयम्, सन्यम्, सान्यम्, सन्तव्यम्, सनम्, सनी, सनुम्, सानम्—एकादश दानक्रियायाम् । सानुः—उपत्यका^१ ('तराई' इति भाषायाम्) । सानी—माता ।

६. क्षणु क्षिणु हिंसायाम्—क्षणोति क्षणुते—हिनस्ति । क्षणिकः—घातकः । क्षणः—कालभेदः । क्षिणोति^२ क्षिणुते—ताडयति । क्षिणकः—ताडकः । क्षिणम्—ताडनम् ।

७. ऋणु दुर्गताम्—दुर्गत्याम् । ऋणोति, ऋणुते—दुर्गच्छति । ऋगः—ऋणी । ऋणम्—अधमर्णाय प्रप्तं धनम् ।

८. तृणु अदने—तृणोति, तृणुते—अस्ति । तृणकः—अत्ता । तृणम्—वासः ।

९. घृणु^३ दीप्तौ—प्रकाशे । घृणोति, घृणुते—प्रकाशते । घृणकः—प्रकाशकः । घृणः—प्रकाशः । घृणा—करुणा । घृणः—क्रिमी ।

१०. चिणु शब्दे^४—ध्वनौ । चिणोति, चिणुते—ध्वनिं करोति । चिणकः—ध्वनिता । चिण्, चिणी, चिणम्—शब्दः ।

११. छिणु वीणारवे—वीणाशब्दे । छिणोति, छिणुते—वीणाशब्दयति । छिणन्, छिणानः, छिणकः—त्रयो वीणावादके । छिण्, छिगनम्, छिगनीयम्, छिणु, छिणि—पञ्च वीणानादे ।

१२. चिणु छिन्नध्वनौ^५—चिणोति चिणुते—छिन्नध्वनिं करोति । चिणकः—छिन्नध्वनिकर्ता । चिण्, चिणः, चेषः—त्रयश्छिन्नध्वनौ ।

१३. घणु घण्टानादे—घणोति, घणुते—घण्टानाद इव ध्वनयति । घणन्, घणानः, घणकः—त्रयो घण्टानादकर्तारि ।

१४. कुर्वन् करणे—करोति कुरुते—करति^६ । कुर्वन्, कुर्वाणः, कर्ता—त्रयः

१. सानु —पर्वतशृङ्गम् ।

२ इत आरम्य सन्तुष्टं धातुषु गुणभावं न सहन्तै पाणिनीया । अत्र साधनीया धातु-वृत्तिरप्यवलोकनीया ।

३. 'घृण' इति कर्नाटकलिप्या मुद्रितेऽपपाठ, पूर्वोत्तरयोस्कारानुबन्धाना निर्देशात् । कातन्त्रेऽपि 'घृण' इत्येव पाठः ।

४ इत आरम्य आकरोतिश्चत्वारो घातव कातन्त्रपाठे अन्यपाठेषु च नोपलभ्यन्ते ।

५ पूर्वोत्तरयोर्ध्वात्पोरर्थनिर्देशादिह छिन्नशब्द कस्यचिद् वाच्यस्य शब्दविशेषकर्तुर्द्रव्यस्य वा वाचकः स्यात् ।

६ कुम् धातुर्नीवादिर्कोऽपि । द्रष्टव्यमिह क्षीरतरङ्गिणी १।६३९; तत्रत्या चास्माकीना टिप्पणी (पृष्ठ १३०, अस्मात्तत्स्तरणे) ।

अथ तनादि-गणः

[उ-विकरणः]

१. तनु विस्तारे—वर्णने विस्तारे । तनादेरुविकरणः—तनु-प्रभृतिभ्यो धातुभ्य 'उ' विकरणो भवति सार्वधातुके परतः । तनोति, तनुते—सविस्तरं ब्रवीति । तन्वन्, तन्वानः, तन्तः, तन्तवान्, तन्ता—पञ्च, विस्तारके । तनयः—पुत्रः । तन्वी—कन्या । तनुः, तनूः—द्वौ शरीरे । तान्—सः (१) । तानम्, रागभेदः । तानकम्—द्यौर्विद्याभेदः । तन्तिः, तन्वी—द्वौ तारे । तन्नुः—सूत्रम् । तन्तुवायः—उर्णनाभिः, वस्त्रवायकः (जुलाहा) । ततम्—तारवाद्यम् । तितम्—चर्मवाद्यम् । तान्तम्—चर्मवाद्यम्, एकान्तम् । ततिः—ऋतुकालः । तातः—पिता । तनिः—दुग्धस्तानम् । तनकम्—अवधिः । तननम्, तननीयम्, तन्यम्, तान्यम्, तन्तव्यम्—पञ्च विस्तारे । तत्, सः, सा—परोक्षवाचकाः । सन्तानः—कल्पवृक्षः । सन्तानम्, सन्ततिः—द्रावपत्न्ये । तन्त्रम्—आगमशास्त्रम् ।

२. णनु शङ्कायाम्—विचारे । ननोति, ननुते—विचारयति । ननः, नन्तः, नन्तवान्, नन्ता, नान्—पञ्च विचारके । नाना—कुड्मलम् । ननु—प्रश्नार्थकोऽव्ययः । नानुः—कण्ठाभरणम् । नन्यम्, नान्यम्, नन्तिः, नन्तम्, नन्तव्यम्, नननम्, नननीयम्, ननकम्, नानकम्, नानम्—दश विचारणे ।

३. णीनु संबोधने—आमुखीभावे । नीनोति, नीनुते—अभिमुखं करोति । नीन्तः, नीन्तवान्, नीनः, नीन्, नीनुः, नीन्ता—षट् अभिमुखं कर्तरि । नीनम्, नीननीयम्, नीन्तव्यम्, नीन्यम्, नीन्तम्, नीन्तिः—षड् अभिमुखीकरणे ।

४. णूनु निश्चये—नूतोति, नूनुते—निश्चिनोति । नून्तः, नून्तवान्, नूत्तकः, नून्ता—चत्वारो निश्चेतरि । नूत्तम्, नूत्तनम्, नूत्तनीयम्, नूत्तम्, नून्तिः, नून्तव्यम्, नूत्यम्, नौन्यम्—अष्टौ निश्चये । नूता—तैलम् ।

५. पणु दाने—सनोति, सनुते—ददाति । सन्तः, सन्तवान्, सन्ता—त्रयो दातरि । सनकः, सनातनः, सनत्कुमारः, सनत्सन्नातः—चत्वारो ब्रह्मणो मानस-

कन्वानः, कन्ता, कन्तः, कन्तवान्-पञ्च प्रकाशके । कनकम्-सुवर्णम् । कन्तुः-
अवधिः । कन्तिः-प्रकाशिका । कननम्, कननीयम्, कन्त्रम्, कन्त्यम्,
कान्यम्, कानम्, कनम्-सप्त प्रकाशे ।

[इति उ-विकरणस्तनादिः समाप्तः]

कारके । करी-हस्ती । करिणी, करेणुः-द्वौ हस्तिन्याम् । करः-हस्तम्, रश्मिः । कारुः, कारी, कारकः-त्रयः कर्तरि । करणम्-साधनम् । कारणम्-हेतुः । कृतिः-कर्म । कृतम्-समाप्तम् । कृत्यम्-कर्म । कार्यम्-प्रयोजनम् । कारितम्-निष्पादितं कर्म । कर्मन्-कर्तुः कर्म । आकारणा-आह्वानम् । आकारितम्-आहूतम् । आकृतिः, आकारः-द्वावाकारे । संस्कृतम्-सुरभारती । प्राकृतम्-सुरक्षीणा भाषा ।

१५. वनु याचने-वनोति वनुते-याचते । वन्वन्, वन्वानः, वन्ता, वनकः-चत्वारो याचके । वननम्, वननीयम्, वन्तव्यम्, वन्तम्, वन्तिः-पञ्च मिक्षणे । वनम्-जलम्^१, अरण्यम् । वन्यम्-आरण्यं फलम् । वानम्-वर्षा । वनी-यानादिः । वानरः-कपिः ।

१६. मनु अवबोधने-ज्ञाने । मनोति मनुते-जानाति । मन्वन्, मन्वानः, मन्ता, मनकः, मन्तः, मन्तवान्-षट् ज्ञातरि । मनुः-एतन्नामा पुरुषः, मन्त्रः । मन्त्रः-व्रपः । मन्त्री^२-विचारकः । आमन्त्रणम्, आमन्त्रणीयम्-द्वौ अभिसुखीकरणे ।

१७. वनु उद्धारे^३-यनोति वनुते-उद्धरति । यन्वन्, यन्वानः, यनकः, यन्ता-चत्वार उद्धारके । यन्त्रम्^४-उद्धरणम् । यन्त्रणम्-प्रेरणा । यानम्-वाहनम् ।

१८. अनु धारणे-सहने । अनोति अनुते-सहते । अन्वन् अन्वानः, अनकः, अन्ता-चत्वारः सहनकर्तरि । अन्त्रम्-उदरावयवः ('आत' इति-भाषायाम्) ।

१९. कनु^५ शोभायाम्-प्रकाशे । कनोति कनुते-प्रकाशते । कन्वन्,

१. अर्थ वैदिकोऽर्थ (निष० १।१२) । वनस्पतिशब्दे स्कारान्तो वनस्शब्दोऽपि जलनामा द्रष्टव्यः ।

२. मन्त्रः, मन्त्री, आमन्त्रणम्, आमन्त्रणीयम्, एते शब्दा मन्त्रिगुणभाषणे इति चौरादिकत्येति पाणिनीयाः ।

३. इत आरम्भ आगमनान्ता धातव कातन्त्रे अन्यपाठेषु च न पठ्यन्ते ।

४. यन्त्रम्, यन्त्रणम् एते द्वे यन्त्रि सकोच्चे इत्यस्य चौरादिकत्येति पाणिनीयाः ।

५. एतस्मादपि धातोः कन्याशब्द, तदर्थक कनीनाशब्दश्च शेषः । कनीनाया एवापत्यम् कानीनम् । कनीनाशब्दोऽनार्येषु ईरानादिदेशवासिषु प्रयुक्त आसीत्, यथा कम्बोजवासिषु शवशब्द (इ० निरु० २।२॥ महा० पत्यशक्तिकम्) । अत एव पाणिनिना कानीनशब्दसामुत्त्वप्रदर्शनाय 'कनीना'शब्दनिर्देशप्रसङ्गे कन्याशब्दो निर्दिष्टः, तस्य च कनीनादेशो विहितः (इ० कन्याया कनीन च । अष्टा० ४।१।११६) । अत्रास्मदीय 'सं०

प्रत्ययोः तकारस्य नकारो भवति । मीनः^१-मत्स्यः । मीनवान्-हिंसकः । मीनम्, मयनम्, मयनीयम्-त्रयो हिंसने । दूणाति, दूणीते-ताडयति । दूणः, दूणवान्-द्वौ ताडयितरि । द्रोणः-पर्वतः, मुनिः, सस्यविशेषः ।

८. पूष् पवने-उत्पवने प्वादेर्ह्रस्वः-पूष् प्रभृतीनां ह्रस्वो भवति । पुनाति, पुनीते-पवित्रो भवति । पूतः, पुनीतः, पूतवान्-त्रयो ब्राह्मणे, पवित्रे । पवमानः-वायुः । पविः-वज्रायुधम् । पवित्रम्, पावनम्-द्वौ पावने । पूतिः-पवित्रम् । पवनः-वायुः । पविता-शोभनः, शुद्धः । पवित्री-शोभना, शुद्धा । पावकः-अग्निः ।

९. लृष् छेदने-विकर्तने । छुनाति छुनीते-कृन्तति । छनः, छनवान्-द्वौ छेत्तरि । छतः-ऊर्णनामिः (मकड़ी इति भाषायाम्) । लावकः-छेदकः । लवित्रम्-कर्तनसाधनम् । लवनम्, लवनीयम्, लव्यम्, लाव्यम्-वत्वारो विकर्तने । लवः-अल्पम् । लावलिः, लवली-लताविशेषः । लवणम्-क्षारम् ('नमक' इति भाषायाम्) । लावणकम्-लावणी (?) ।

१०. स्तृष्^२ (?) आप्रवणे-पूरणे । स्तृणाति, स्तृणीते-पूरयति । स्तृणः, स्तृणवान्-द्वौ पूरयितरि । आस्तरणम्, आस्तरणीयम्, आस्तीर्णम्-त्रयो विष्टरे । जी-नारी ।

११. कृष् हिंसायाम्-कृणाति, कृणीते^३-हिनस्ति । कृणः, कृणवान्-द्वौ हिंसके । करीरम् (?, करीरम्)-(?) [वृक्षविशेषः] । करमः-हस्तस्य मूल-प्रदेशः ।

१२. वृष् धरणे-आवरणे । वृणाति, वृणीते^४-आवरयति । वृणः, वृणवान्-द्वौ आवृते । खृणां यवराः-इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ एतेषां स्थाने य व र इत्येते भवन्ति । आतः समूहः

१. न मत्स्यार्थको मीनशब्दं सप्रत्ययान्तं, अपि त्रौणादिको नक्षप्रत्ययान्तः । वृत्तिशुद्धिं आन्तः ।

२. कातन्त्रे धातुपाठेऽप्यत्र च 'स्तृष् आच्छादने' इति पाठः । परन्त्विद्वाद्वाहणेऽपि 'स्तृण स्तृणवान्' इत्येव पठ्यते । दीर्घान्तस्य 'स्तीर्णं स्तीर्णवान्' पाठेन मान्यम् । यद्वाग्भट्टपाठा-शुद्धिं स्यात् । ३ कञ्जट्टत्तौ 'कृणाति कृणीते' इत्यपपाठौ ।

४. 'कीर्णं कीर्णवान्' इति शुद्धौ पाठाविहीनौ ।

५. कञ्जट्टत्तौ 'वृणाति वृणीते' इत्यपपाठौ ।

६. इहापि पूर्ववत् 'वीर्णं वीर्णवान्' इति शुद्धौ पाठावृद्धौ ।

७. इह 'लृष्' इत्यनयो ग्रहणं चिन्त्यम्, सञ्ज्ञे तयोर्निर्देशात् ।

अथ क्रयादि-गणः

[ना-विकरणः]

१. लुक््रीच् द्रव्यविनिमये—मूल्या । क्रीणाति—मूल्यान गृह्णाति । न आ ई आत्मनेपदे^१—नाविकरणस्य आकारस्य ईकारो भवति आत्मनेपदे परतः । क्रीणीते—गृह्णाति । क्रीतः, क्रीतवान्, क्रयन्, क्रयमाणः, क्रेता—पञ्च विक्रेतरि^२ । क्रयः, क्रय्यः, क्रेयम्, क्रेतव्यम्, क्रयणम्, क्रयणीयम्, क्रीतम्, क्रीतिः—अष्टौ मूल्या ।

२. शीच् तर्पणे कान्तौ च—प्रीते प्रकाशे च । प्रीणाति, प्रीणीते—तर्पयति, प्रकाशते । प्रीतः, प्रीतवान्—द्वौ तर्पयितरि । प्रीतिः, प्रेमन्—द्वौ प्रेम्णि ।

३. शीच् पाके—प्रीणाति, प्रीणीते—पचति । प्रीतः, प्रीतवान्—द्वौ पाकके । प्रीः, प्रीतम्, प्रीतिः, भयणम्, भयणीयम्—पञ्च पाके ।

४. स्कृच् आच्छादने^३—आवरणे । स्कृणाति, स्कृणीते—आच्छादयति । स्कृतः स्कृतवान्—द्वौ आच्छादके । स्कृतम्, स्कृतिः—द्वौ आच्छादनसाधने ।

५. षिच् युच् बन्धने—सिनाति, सिनीते—वस्त्राति । सितः, सितवान्—द्वौ बन्धके । सितम्, सितिः—द्वौ बन्धने । युनाति, युनीते—अवच्छादि । युतः, युतवान्—द्वौ अवरोधके । युतम्, युतिः—अवरोधनम् ।

६. वृन्च् शब्दे—ध्वनी । वृन्नाति, वृन्नीते—शब्दं करोति । वृन्तः, वृन्तवान्—द्वौ शब्दकर्तारि । वृन्तम्, वृन्तिः—द्वौ शब्दने ।

७. शीच् द्रुच् हिंसायाम्—मीनाति, मीनीते हिंस्रि । कृत्तवत् निष्ठा—कृत्तवत् प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञकौ भवतः । निष्ठायास्तो नः—निष्ठासंज्ञकयोः कृत्तवत्-

१. इह 'क्रयदिना' इत्येवं नाविकरणविधायकं सूत्रं न निर्दिष्टं कर्नाटकवृत्तिज्ञा, यदा कीदृशे छुप्तं स्यात् । 'आत्मनेपदे' इति न सूत्रांशः प्रतीयते । तथा सति 'क्रीणीते' इत्यादिषु परस्मैपदेषु कथमीकारादेशः स्यात् । तस्मात् सूत्रस्य अर्थतोऽयं निर्देशः प्रतीयति ।

सूत्रे 'नः' पञ्चैकवचनम्, 'आ' प्रथमैकवचनम् (स्थानौ प्रथमया निर्दिश्यते) ।
२. अत्र पाठः प्रष्टः स्यात् । नैव पूर्वोदाहृता विक्रेतरि प्रयुज्यन्तेऽपि तु क्रेत्रि । विक्रेत्यर्थे विपूर्वोऽयं धातुः प्रयुज्यते ।

३. 'स्कृच् आच्छादने' इति कान्त्याः । 'आप्रवणे' इति पाणिनीया ।

१७. ब्ली वृ^१ वरणे—आवरणे । ब्लीनाति^२—आवरयति । ब्लीतः, ब्लीतवान्, ब्लयन्, ब्लयः, ब्लायः, ब्लायी—षट् आवरके । ब्लयनम्, ब्लयनीयम्, ब्लीतम्, ब्लीतः—पञ्च आवरणे । वृणाति—आवेष्टयति । वृतः, वृतवान्,^३ वूरः, वूरकः, वरन्—पञ्च आवेष्टके । वूरणम्, वूरणीयम्, वूर्यम्, वूर्तम्, वूर्तिः, वूर्णम्—षट् आवेष्टने ।

१८. भृ भर्त्सने—निन्दायाम् । भृणाति—निन्दति । भूतः, भूतवान्, भूः, भोरकः—चत्वारो निन्दके । भूतम्^४, भूतिः, भूणम्, भूरणम्, भूरणीयम्, भूर्यम्—षड् निन्दायाम् । भूरी (१ भूरि)—बृद्धम् अधिकम् ।

१९. वृ विदारणे—विकर्तने (चीरने में) । वृणाति—विदारयति । वूर्तः वूर्तवान्^५—द्वौ विदारके । वूरम्—विप्रकृष्टम् । वूर्तम्, वूर्तिः, वूरणम्, वूरणीयम्, वूर्यम्^६—पञ्च विदारणे ।

२०. जृ वयोहानौ—वृद्धत्वे । जृणाति—जीर्णो भवति । जीर्णः, जीर्णवान्, जरणः—जरिता । जूर्तम्, जूर्तिः, जरणम्, जरणीयम्, जर्यम्,^७ जरा, जरस्—सप्त जीर्णीभावे ।

२१. नृ नये—चलने गतौ । नृणाति—चलति । नरन्, नर्ता, नृ, नरः—चत्वारो गन्तरि । नरी, नारी—गन्त्री । नर्तव्यम्, नरणम्, नरणीयम्, नर्यम्, नार्यम्, नारम्—षट् गमने ।

२२. गृ शब्दे—ध्वनौ । गृणाति—शब्दयति । गर्णन् (१), गर्ता—शब्दयिता । गरम्—विषम् । गीर्णम्, गूर्णम्, गूरणीयम्, गूर्यम्, गूरम्—पञ्च शब्दने । आगरम्—सार्वत्रिकः शब्दः ।

१. 'ब्ली वृ' इति कातन्त्रीया अन्ये च वैयाकरणा । उत्तरत्रापि सर्वत्रोदाहरणेषु 'वृ' ओष्ठ्यस्थाने दन्त्योष्ठयो वकारो द्रष्टव्यः । माघनीयधातुवृत्तौ 'ब्ली' इति पवर्गवान् पाठ मुद्रणदोषजः ।

२. श्रौतसूत्रेषु 'ब्लीनाति' इति दीर्घपाठोऽपि दृश्यते (आप० १४, १२, ६; हिर० १०, ६, ६) । एव चोभयथा पाठदर्शनात् ब्लि, ब्ली इति द्वौ धातुश्च द्रष्टव्यौ । यदा पून् पनने इत्यादि धातूनां दीर्घस्वरनिर्देशाद् दीर्घवन्ति रूपाणि ह्रस्वविधानाद् ह्रस्ववन्ति चोभयथा रूपाणि द्रष्टव्यानि ।

३. पूर्ववदिमावपपाठौ ।

४. 'भूतम्' आदि रूपाणां साधुत्वं विचारणीयम् ।

५. ऊल्व कथम् ? दीर्घं दीर्घवान् इति पाणिनीया ।

६. पतेषामपि साधुत्वं चिन्त्यम् । ७. अनयो साधुत्वं चिन्त्यम् ।

१३. धूच् कम्पने—धुनाति धुनीते-कम्पते । धूतः, धूतवान्, धवः, धावकः, धवन्, धवानः, धविता-सप्त कम्पितरि । धवनम्, धवनीयम्—कम्पनम् । अवधूतः—वर्णाश्रमविवर्जितः संन्यासी ।

१४. ग्रह सपादने—स्वीकारे (ग्रहणे) । यवराणां यवृतः य व र एतेषा स्थाने इ उ ऋ इत्येते भवन्ति । गृह्णाति, गृह्णीते—स्वीकरोति (पकड़ता है) । ग्रहादेरीट—ग्रहप्रभृतीनाम् ईट् आगमो भवति । गृह्णन्, गृहीता (१, ग्रहीता), ग्राहकः—स्वीकर्ता । ग्रहः—नक्रः, भूतः (विषम्), ग्रहणम् । ग्रहणम्—ग्रहण-नाम्ना प्रसिद्धम् (सूर्यचन्द्रयोर्विम्बाच्छादनम्), स्वीकरणम् । गृहाः पुंसि च भूस्त्र्येव—ग्रहशब्दः [दारार्थकः] पुंलिङ्गो बहुवचन एव भवति [—गृहाः—दाराः] । गृहीतम्, गृह्यम्, ग्राह्यम्, गृहीतव्यम् (१, ग्रहीतव्यम्), ग्रहणीयम्—पञ्च ग्रहणे ।

१५. शृ सृ हिसाथाम्—मारणे शृणाति, शृणीते—मारयति । शरमः—अष्ट-पात् प्राणिविशेषः, वीरभद्रावतारः । (शृणाति मारयति) शर्वः—अपांपतिः शिवः । शरम्—दर्भः, इषुः । शर्वाणी—हिंसिका, शङ्करी । ऋत ईर्—ऋकास्य 'ईर्' भवति । शीर्णम्—विकर्तनम् । शरीरम्—देहः । शीर्यम्—विकर्तितुं योग्यम् । शरणम्—ग्रहः (१, गृहः), आश्रयः । शरण्यम्, शरणीयम्—द्वौ रक्षणयोग्ये । आदेवः—शृ (१, शृ) प्रभृतिभ्यो 'व' प्रत्ययो भवति—[शर्वः ।] सुणाति, सुणीते—अस्ति । सरमः सृगविशेषः ('गैडा' इति भाषायां प्रसिद्धः) । सर्वः—भक्षकः । सरणम्, सरणीयम्, सर्यम्, सार्यम्, सरीरम्—षट् खाद्ये ।

१६. पु पाठनपूरणयोः—रक्षणे भरणे च । पृणाति, पृणीते—पाठयति, पूरयति । ऋत ऊर्—ऋकारस्य 'ऊर्' भवति । पूर्तम्, पूर्तिः, पूरणम्, पूरणीयम्, पूर्तव्यम्, पूर्वम्, पूर्णम्—सप्त भरणे (पूरणे) । पूर्तः, पूर्तवान्, पूरः, पूरकः, परः, पराणः—षट् पूरके । परीतः—रक्षकः । विपरीतः—निर्दयः ।

१. कोष्ठान्तर्गतः पाठो निरर्थकः, पूर्वत्र पठितत्वात् ।

२. पूर्वत्र (१।१५ धातुसप्तव्याख्याने) 'ऋत ईर्' सङ्गं पठ्यते, इह 'ऋत ऊर्' इति । क 'ईर्' भवति क च 'ऊर्' इति नाम्नां सूत्राभ्यां ज्ञायते । अन्ये वैचारणरास्तिवह यथायोग्य-मादेशनिधानार्थम् 'ऋत ऊर्' आदेशनिधायके सङ्गे 'ओष्ठबपूर्वस्य' इत्यनेन विशेषयन्ति ऋकारम्, अर्थात् ओष्ठबपूर्वकस्य ऋकारस्य 'ऊर्' आदेशो भवति, अन्यत्र च 'ईर्' इति । काशकृत्स्नसङ्गेषु तादृशविशेषणनानर्थ्यं भाव्यम्, इति कृता सौश्रः परित्यक्त स्यात् । इह १।२१ सप्तव्याख्याने उद्धृते सङ्गे अपि द्रष्टव्ये ।

३३. अन्य विमोचनप्रतिद्वर्षणयोः—मुक्तौ दुःखे (१) च । अघ्नानि
अघ्नतीति—सुञ्चति दुःख्यति । अन्यकः, अन्यानः—द्वौ बन्धके, दुःखिनि । अन्यम्,
अन्यनीयम्—द्वौ बन्धने ।

३४. मन्थ बिलोढने—मन्यने । प्रकर्षेण मध्यतीति प्रमथः^१—गिबगणः ।
मदा मघ्नातीति मन्मथः—कामः । मथनम् मथनीयम्—मन्यनकर्मणि ।

३५. ग्रन्थ सन्दर्भ—संयोजने । ग्रघ्नाति—संयोजयति । ग्रन्थिकः^२—संयोगः ।
ग्रन्थः—पद्यम् । ग्रन्थिः—संयोजिका ('गोंठ' इति भाषाया प्रसिद्धा) ।

३६. कुय संक्लेशे—दुःखे । कुघ्नाति—दुःख्यति । कुयः, कोयम्, कोयकः—
दुःखी । कोयनम्, कोयनीयम्—द्वौ दुःखे ।

३७. मृद क्षोदे—मर्दने । मृन्दाति—क्षोदयति । मर्दन्, मर्दकः—द्वौ क्षोदके ।
मृत्, मर्दनम्, मर्दनीयम्—त्रयो क्षोदने (मर्दने) ।

३८. गुध रोषे—कोपे । गुघ्नाति—रुष्यति, कुप्यति । गोघन्, गोघकः—
द्वौ कोपके । गोघनम्, गोघनीयम्—द्वौ कोपने । गोघा, गोघिका—द्वौ
सरटि । गौवेरः—सरट् ।

३९. कुष निष्कर्ष—बहिष्कारे । कुष्यति—बहिः करोति (पृथक् करोति) ।
कोषन्, कोषकः, कुष्टः, कुष्टवान्—चत्वारो बहिष्कर्तारि । कुष्टम्—[रोगविशेषः ।
कुष्ठी—] कुष्टरोगवान् । कोष्टम्—ग्रहाम्यन्तरभागः (कमरा इति भाषायाम्) ।
प्रकोष्ठः—हस्तावयवः (कोहनी इति प्रसिद्धः) ।

४०. क्षुभ संचलने—कम्पने । क्षुभ्नाति—कम्पते । क्षोभन्, क्षोभकः—द्वौ
कम्पितरि । क्षोभः, क्षोभा, क्षुब्धम्, क्षुब्धिः—चत्वारो कम्पने ।

४१. क्लिश विवाधने—कष्टे । क्लिश्नाति—दुःख्यति । क्लेशन्, क्लेशकः—
कष्टं प्राप्तः । क्लिष्टम्, क्लिष्टिः, क्लेशः, क्लेशनम्, क्लेशनीयम्—पञ्च कष्टे ।

४२. अश भोजने—अदने । अघ्नाति—अस्ति । अशयन्, अशकः—द्वौ
भोजके । अशनम्, अशनीयम्, अष्टम्, अष्टिः—चत्वारो मक्षणे । समष्टिः—
शोभनं भोजनम् । अष्टन्, अष्टकम्—अष्ट संख्या ।

४३. उघ्नशु उच्छे—एकैकश आदाने निर्धारणे । अघ्नाति—निर्धारयति ।

१. सर्वत्र नकारलोपः कम्पिति नोक्तं वृत्तिहृत्ता ।

२. अन्यमधीति वेद वा सोऽपि अन्विक ।

२३. ज्या वयोहानौ—वृद्धत्वे । ज्यानाति—जीर्णो भवति । ज्यायान्, ज्येष्ठः—द्वौ वृद्धे । ज्या—रज्जुः, प्रत्यञ्चा (‘चिह्ना’ इति भाषायाम्) । ज्यानम्, ज्यानीयम्—द्वौ प्राचीने जीर्णे ।

२४. ऋ गतौ—ऋणाति—गच्छति । ऋतः, ऋतवान्—द्वौ गन्तरि । ऋतम्, ऋतिः—द्वौ गमने । निर्ऋतिः—दिक्पालकः ।

२५. री रेषणे—आदाने । रीणाति—आदत्ते । रीतिः (ः, रीतः), रीतवान्—द्वौ आदातरि । रीतम्, रीतः—द्वौ आदाने ।

२६. ली श्लेषणे—कष्टे । लीनाति—कष्टयते । लीतः, लीतवान्—द्वौ परिभ्रमिणि । लीतम्, लीतिः—द्वौ कष्टे ।

२७. व्री वरणे—आवरणे व्रीणाति—आच्छादयति । व्रीतः, व्रीतवान्—द्वौ आवारके । व्रीतम्, व्रीतिः—द्वौ आवरणे ।

२८. व्री वरणे—रक्षणे । व्रीणाति—रक्षति । व्रीतः, व्रीतवान्—द्वौ रक्षके । व्रीतम्, व्रीतिः—द्वौ रक्षणे ।

२९. णभ तुभ क्षिप हिंसायाम्—मारणे । नभ्राति, नभ्रीते—मारयति । नभस्—आकाशः । नभस्वान्—मेघः । नमोलिप्सुः—शतरुद्रेण्वेकतमः । तुभ्राति, तुभ्रीते—ताडयति । तुब्धः, तुब्धवान्—द्वौ ताडयितरि । तुब्धम्, तुब्धिः—द्वौ ताडने । क्षिप्रादीनां न नो णः—क्षिप्रा-प्रभृतीनां नकारस्य णकारो न भवति । क्षिप्राति, क्षिप्रीते—कम्पते चळति । क्षिप्तः, क्षिप्तवान्—द्वौ कम्पके । क्षिप्तम्, क्षिप्तिः—द्वौ कम्पने ।

३०. क्षुप गर्वे—क्षुप्राति, क्षुप्रीते—गर्वति । क्षुपः—सूर्यवंशस्थ एको राजा ।

३१. ज्ञा अवबोधने—ज्ञाने । ज्ञाज्जनोर्जा—ज्ञा जन इत्येतयोः ‘जा’ [आदेशो] भवति । जानाति, जानीते—अवबुध्यति । जातः, जायमानः—अवबोधकः, उत्पन्नः । ज्ञाता—अवबोद्धा । ज्ञानम्, ज्ञेयम्—द्वौ ज्ञातुं योग्ये । ज्ञातव्यम्—ज्ञातुं योग्यम् ।

३२. बन्ध बन्धने—बध्नाति बध्नीते—निग्रह्णाति । बद्धः, बद्धवान्, बन्धकः—त्रयो निग्रहीतरि । बन्धनम्, बन्धनीयम्, बद्धम्, बद्धिः, बन्धनम्, बन्धः—सप्त निग्रहणे ।

१. इनाविकरणेन निर्देशः । तुलना कार्या ‘कुम्नादिषु च’ (८।४।१९) इति पाणिनीयेन सूत्रेण सह ।

अथ चुरादिगणः

[इच्-विकरणः]

१. चुर स्तेये—मोषणे (चौर्ये) । चुरादेरिन् स्वार्थे—चुरप्रश्रुतिभ्यो वातुभ्यः 'इन्' विकरणो^१ भवति स्वार्थे । चोरयति—मुष्णाति । चोरः, चौर्यम्—द्वौ चुरायाम् ।

[हिंसार्थाः] सर्वे हिंसार्याश्चुरादौ परस्मैपदिनो ज्ञेयाः^२ ।

२. चित्ति स्मृत्याम्—चिन्तयति—स्मरति । चिन्तन्, चिन्तकः—स्मर्ता ।

३. यत्त्रि संकोचने—यन्त्रयति—संकुचयति (गोपयति) । यन्त्रकः—संकोचकः (गोपकः) । यन्त्रः, यन्त्रणम्, यन्त्रणीयम्—संकोचनम् (गोपनम्) ।

४. तत्त्रि^३ दर्शनीये—तन्त्रयति—दर्शयति । तन्त्रकः—दर्शकः । तन्त्रम्, तन्त्रणम्, तन्त्रणीयम्—त्रयो दर्शने ।

५. अत्त्रि जीवने—अन्त्रयति—जीवति । अन्त्रकः—जीवकः । अन्त्रम्—शरीरकदेशः (अंत इति माषायाम्) । अन्त्रणम्, अन्त्रणीयम्—जीवनम् ।

६. कत्त्रि उपाये—चातुर्ये । कन्त्रयति—चतुरो भवति । कन्त्रकः—चतुरः । कन्त्रणम्, कन्त्रणीयम्—द्वौ चातुर्ये ।

७. जत्त्रि सूचने—जन्त्रयति—सूचयति । जन्त्रकः सूचकः । जन्त्रम्, जन्त्रणम्, जन्त्रणीयम्—सूचना ।

१. अयम् 'इन्' न विकरण, अपितु स्वार्थिक प्रत्यय इति पाणिनीया प्राहुः । चुरवाता-इदाहतेन सूत्रेणापि तस्यैव प्रतीयते, तथापि कर्नाटकटीकाजुसारमयं निर्देशं कृतः ।

२ कर्नाटकटीकाया 'सर्वे ज्ञेया, पाठं सूत्ररूपेणोदाहृत्य व्याख्यातः । वस्तुतोऽयं वृत्तिपाठः । अत एवानिर्दिष्टमपि सूत्रमस्माभिरुहित्वा [ ] कोष्ठके निर्दिष्टः । पाणिनीया 'इन्त्यर्था' (क्षीरसरत्निणी १०।११९) इत्येव सूत्रं पेटुं । कातन्त्रीया अपि उत्तरत्र 'घट संघाते' इत्यनन्तर 'इन्त्यर्थाश्च' इति सूत्रं पठन्ति । कर्नाटकवृत्तिकारोऽपि तत्रैव (इ० सूत्र-संख्या १५७) पुनरिमांमेवानुपूर्वमुद्धरन् । एतेनेह पाठोऽप्रासङ्गिक इति स्पष्टं प्रतिपाद्यति । अत एवास्माभिरिह सूत्रसंख्या न निर्दिष्टा ।

३ इमं वाहुं कातन्त्रीया पाणिनीयाच्चेह न पेटुः । अथे 'तत्रि कुड्मन्धारणे' इत्येव पठन्ति । कन्नडवृत्तिकारोऽपि तत्र पठिष्यति ।

अश्नन्, अशकः—निर्धारयिता । अष्टिः, अश्नम्, अश्नीयम्—त्रयः निर्धारणे ।
अष्टतण्डुलमारः—निर्धारिततण्डुलविक्रेता (?) ।

४४. इष आभीक्ष्ये—निरन्तरं दर्शने । इष्णाति—निरन्तरं पश्यति । इष्टः,
इष्टवान्, एषकः—निरन्तरं द्रष्टा । इष्टम्, इष्टिः, एषणम्, एषणीयम्—नैरन्तर्येण
दर्शने ।

४५. विष विप्रयोगे—पार्थक्ये । विष्णाति—पृथग् भवति । विष्टः, विष्टवान्
वेषकः—त्रयः पृथक्कर्तरि । विषम्—गरलम्, जलम् । वेष्टः, वेष्टणम्, वेष्टणीयम्—
त्रयः पृथग्भावे ।

४६. प्रुष प्लुष स्नेहसेचनपूरणेषु—तैलक्रियाया, संघर्षे, भरणे च ।
प्रुष्णाति—स्निग्धो भवति, संद्वर्षति, भरति । प्रोषकः, प्रुष्टः, प्रुष्टवान्—त्रयः
स्नेहके, संघर्षके, भारके च । प्रुष्टम्—प्रुष्टभागः^१ । प्रुष्टिः, प्रोषणम्, प्रोष-
णीयम्—स्नेहने । प्लुष्णाति—संघर्षति । प्लुष्टः, प्लुष्टवान्, प्लोषकः—त्रयः संघर्षके ।
प्लुष्टम्, प्लुष्टिः, प्लोषणम्, प्लोषणीयम्—चत्वारः संघर्षणे ।

४७. पुष पुष्टौ—रक्षणे । पुष्णाति—रक्षति । पुष्टः, पुष्टवान्, पोषकः—
चत्वारः रक्षके । पुष्टम्, पुष्टिः, पोषणम्, पोषणीयम्—चत्वारो रक्षणे ।
पूषन्—सूर्यः ।

४८. मुष स्तेये—चौर्ये । मुष्णाति—चोरयति । मूषिकः—जुंदरः^२ ।
मूषा—(?) (सुवर्णादीनां श्रवीकरणपात्रम्) । मुष्टिः—बद्धाङ्गुलिहस्तः । मुष्टम्,
मोषः, मोषणम्, मोषणीयम्—चत्वारश्चौर्ये । मुष्णतां पतये नमः (यजुः०
१६।२१) चोराणां नायकाय नमस्कारः ।

४९. खव पूतिप्रादुर्भावे—दुर्गन्धे । खव्नाति—दुर्गन्धयुक्तो भवति ।
खौनीतः (द्विवचनम्), खौनन्ति (बहुवचनम्) । खौनन्, खवकः—द्वौ
दुर्गन्धयुक्ते । खवनम्, खवनीयम्—द्वौ दुर्गन्धीभावे ।

[इति ना-विकरणः क्रथादिः समाप्तः]

१. दाक्षिणात्याः पृष्ठशब्दं प्रुष्टवन्तिसदृशमुच्चारयन्ति किं तन्निमित्तकोऽयमपशब्द उत
साधुशब्दः स्वतन्त्र इति विचारणीयम् ।

२. साधुशब्दोऽयं कोशेषु निदर्शितत्वात् ।

तैलिकः-तैलोत्पादकः (तैली इति भाषायाम्) । जेहयति-मेदयति । जेहः-तैलम् ।

१६. जल अपवारणे-तृषानाशने । जलयति^१-तृषा शमयति । जलम्-पानीयम् । जलकम्-ज्ञानम् । जालम्-आनायः (मत्स्यादीना निग्राहकः) । जालकारः-मत्स्यहा (मछुआ इति भाषायाम्) । जाल-वृक्षः । जालिः-अवलम्बनम् । जल्लः-(१) (जौक इति भाषायां प्रसिद्धः क्षुद्रप्राणी) ।

१७. ओलडि चत्क्षेपे-ओलण्डयति - [उत्क्षिपति] । ओलण्डः-उत्क्षेपकः] ।

१८. पीड अवगाहने-बलात्कारे । पीडयति-बलात् पीडां ददाति । पीडन्, पीडकः-द्वौ पीडागतारि । पीडा, पीडनम्, पीडनीयम्-त्रयो बलात्कारे ।

१९. णथ अवस्कन्दने^२-कम्पने (१) । नथादेरिनि दीर्घः-नथ प्रश्नीना दीर्घो भवति इति परतः । नाथयति-कम्पते । नाथः-कम्पकः । नथनम्, नथनीयम्-द्वौ कम्पने ।

२०. अन्य^३ प्रतिहर्षे-अमे । अन्ययति-आम्यति (यकता है) । अन्यः, अन्यकः-द्वौ अमके (यकने वाले में) । अन्यनम्, अन्यनीयम्-द्वौ अमे (यकने में) ।

२१. वध संयमने-निश्चये (१) । वाधयति-निश्चिनोति । वद्धम्, वद्धिः-द्वौ निश्चितीकरणे ।

२२. पु पूरणे-भरणे । पूरयति-भरति । पूरितः, पूर्णः-द्वौ पूरयितरि । पूरणम्, पूरणीयम्-द्वौ-भरणे (पूरणे) ।

२३. ऊर्ज बलप्राणनयोः-धले चैतन्ये च । ऊर्जयति-वलयति (बल-मुक्त करोति) । ऊर्जितः, ऊर्जितवान्, ऊर्जस्वी-त्रयो बलवति । ऊर्क्, ऊर्जितम्, ऊर्जन्, ऊर्जनम्, ऊर्जनीयम्, ऊर्जद्ध-षट् शक्तौ ।

२४. चुट छुट कुट कुठ छेदने-विदारणे । चोटयति-विदारयति । चोटन्, चोटकः-विदारकः । चोटनम्, चोटनीयम्-विदारणम् विभजनम् । पञ्चोटी-प्रावारः ('ओढनी' इति भाषायाम्) । चोटिका-महती कोयली । चोट्टः-एका वितस्ता (१) । चोटिः-सन्धानम् (१) । छोटयति विभजति ।

१. 'जलयति' इति पाणिनीयाः ।

२. 'नट अवस्यन्दने' इति कातन्त्रीया अन्ये च वैयाकरणा ।

३. 'अन्य' इति कातन्त्रीया अन्ये च ।

८. तिन्नि आम्बकरणे—अम्बलीमावे । तिन्त्रयति—अम्बलीभवति । तिन्त्रकः—अम्बः । तिन्निणी—तिन्तिडीका (इमली इति माषायाम्) ।

९. स्फुट परिहासे^१—हास्ये । स्फुटयति^२—हसति । स्फोटन्—हसिता । स्फोटा—हसनम् ।

१०. लक्ष दर्शनाङ्कनयोः—दर्शने च । लक्षयति—पश्यति, चिह्नयति । लक्षेर्मीमन्मनाः—लक्षेर्धातोः मी मन् मन इत्येते प्रत्यया भवन्ति । लक्ष्मीः—क्षीरसागरकन्या । लक्ष्मन्—चिह्नम् । लक्ष्मणः—एतन्नामा पुरुषः (राम-भ्राता) । लक्षम्—द्यतसहस्रम् । लक्षणम्—चिह्नम् । लक्षणीयम्—परिचयनीयम् (पहचानना चाहिए) । लक्ष्यम्—लक्ष्यम् । लक्षितम्—परिचितम् । लक्षयितव्यम्—परिचयनीयम् । अलक्ष्मीः—दारिद्र्यम् ।

११. भक्ष अदने—मक्षयति—अप्ति । मक्षन्, मक्षकः—द्वौ अक्षरि । भक्षितम्, भक्षणम्, भक्षणीयम्, भक्ष्यम्—चत्वारः खाद्ये पदार्थे ।

१२. कुक्ष अवकाशे—कुक्षयति—अवकाशमुत्पादयति (रिक्तीकरोति) । कुक्षिः—उदरम् ।

१३. कुडि अनृतभाषणे—असत्यवदने । कुण्डयति—मिथ्यावदति । कुण्डः—जारजः पुत्रः । कुण्डम्—कूपः, अग्निकुण्डम्, मृत्पात्रम् (कुंडा इति माषायाम्) । कुण्डा—गुदद्वारम् । कुण्डिका—कमण्डलुः । कुण्डलम्—कर्णाभरणम् । कुण्डली—सर्पः । कुण्डलिनी—जीवाधारशक्तिः ।

१४. लड उपसेवायाम्—कार्यान्त्ये । लडयति^३—कार्यं समापयति । लडन्, लडः, लडकः—त्रयः कार्यसमापके । लडः—नगरम् । लाडुः—यवनः । लाडी—लाडी (?) ।

१५. मिद तिल स्नेह स्नेहने—मेदयति—लिहति । मेदिनी—पृथिवी । मेदस्—मेघा (?; शरीरो धातुविशेषः) । मेदुरम्—मृदु । मेदिः—संघर्षणम् (टकराना) । मिदुः—शनैः । मिद्या—गन्तव्यस्थानम् ('मझिल' इति लोके) । तेलयति—लिहति । तिलः—धान्यम् । तिलकः—चिह्नम् । तैलम्—तिलाना स्नेहः ।

१. स्फटि परिहासे इति कातन्नाः । स्फुटि इति दुर्ग इति क्षीरस्वामी (क्षीरत० १०।४) । स्फुटि इति पाणिनीया । इहापि स्फुटि इति शुद्धः पाठः स्यात् । तत्रोदाहरणे 'स्फुटयति, स्फोटन्, स्फोट्या' इत्येव पाठो द्रष्टव्यः ।

२. अत्र पूर्वा प्रथमा टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. 'लडयति' इति पाणिनीया ।

शाठ्यम्—चत्वारोऽनृते । श्वाठयति—अपराध्यति (गलती करता है) । श्वठन्, श्वठकः—द्वावपराधके । श्वठनम्, श्वठनीयम्, श्वाठ्यम्, श्वठा—चत्वारोऽपराधने ।

३१. खट्ट संवरणे—आवेष्टने (लपेटने में) । खट्टयति—सवृणोति । खट्टः, खट्टन्, खट्टकः—त्रय आवेष्टके । खट्टनम्, खट्टनीयम्—आवेष्टनम् ।

३२. वट्ट तुजि पिजि पिसि हिंसाबलदान^१निकेतनेषु—मारणे, बळे, दाने, निवासे च । सट्टयति—विदारयति । सटा (?, सट्टा)—विदीर्णो भागः । तुज्जयति—बलवान् भवति । तुज्जा—शक्तिः । पिज्जयति—ददाति । पिज्जारः—(?) । पिज्जारी—दण्डिकोर्षाच्छादनम् । पिसयति—निवसति । पिसा—छाया ।

३३. शुल्क वल्क भाषणे—वचने । शुल्कयति—वदति । शौल्किकः—शुल्कशाळायाः करस्य संग्राहकः (चुंगी उगाहने वाला) । शुल्कम्—शुल्कशाळा-करः, मासम् । वल्कयति—परिदधाति । वल्कलम्—वृक्षत्वक् ।

३४. श्वर्त छपि पथि गतौ—श्वर्तयति—गच्छति । श्वर्तन्, श्वर्तकः, श्वर्तः—त्रयो गन्तरि । श्वर्तनम्, श्वर्तनीयम्—द्वौ गमने । छम्पयति—कूर्दते । छम्पन्, छम्पः, छम्पकः—त्रयः कूर्दके । छम्पनम्, छम्पनीयम्—कूर्दनम् । छम्पा—सम्पा-फलम्,^२ वृक्षः । पन्थयति—गच्छति । पान्थः, पथिकः,^३ पन्थन्—त्रयो गन्तरि (पथिके) । पन्थनम्, पन्थनीयम्—द्वौ गमने । पथिन्^४—मार्गः ।

३५. क्षपि पपि कपि चपि सपि क्षान्तौ^५—सहने । क्षम्पयति—सहते । क्षम्पन्, क्षम्पः, क्षम्पकः—त्रयः सोढरि । क्षपनम्, क्षपनीयम्—द्वौ सहने । क्षम्पा, क्षपा^६—रात्रिः । पम्पयति—सहते । पम्पः, पम्पकः, पम्पन्—त्रयः सहनशीले । पम्पा—विरुषाक्षेत्रम् । कम्पयति—मयेन कम्पते । कम्पा—क्षेत्रावरणम् (मेड़ इति-भाषायाम्) । कम्पलम्—रामेश्वरक्षेत्रम् । कम्पम्—महापक्षम् (बड़ा पंख) । चम्पयति—रक्षति । चम्पा—रामेश्वरक्षेत्रम् । चम्पकः—वृक्षविशेषः ('चम्पा' इत्येव लोके प्रसिद्धः) । सम्पयति—फलति । सम्पा—वृक्षः ।

१ 'हिंसादाननिकेतनेषु' इति कातन्ना । क्षीरस्वामी तु हिंसाबलादाननिकेतनेषु (क्षीरत १०१७) इति पपाठ । तत्र 'आदान' इति छेदो ज्ञेय । कर्नाटकश्रुतिकारस्त्वह यथाक्रममर्थनिर्देशमाह । तत्र प्रमाणं नृण्यम् ।

२ इ० उत्तरसूत्रवृत्तौ 'सम्पा' पदम् ।

३. 'पथिक, पथिन्' इत्यनयोरनुनासिकलोप कथमिति नोक्तं वृत्तिज्ञता । वस्तुत एतौ पथधातो प्रयोगौ, न पन्थयते । पाणिनीयास्तु 'पन्थानं गच्छति पथिक' इति तद्वितान्तमाह ।

४ 'कान्तौ' इति कातन्त्रपाठ, स च ग्रामादिक प्रतीयते ।

५ अनुनासिकलोप कथमिति नोक्तम् ।

छोटन्, छोटकः—दौ विभक्तयः । छोटनम्, छोटनीयम्—विभजनम् । कोटयति—मध्यतः पोलयति ('खोखला करता है' इति भाषायाम्) । कोटन्, कोटकः—सारहीनः । कोटनम्, कोटनीयम्—सारवर्जितम् । कोटरम्—पक्षिनीहम् । कोटीरम्—(१) । कोटिः—शतलक्षम् । कोटा—दुर्ग । कुटी—कुटीरः । कुटिला—गङ्गा । कुटिलः—(घुंघराले बाल) । कोठयति—विकर्तयति । कोठन्, कोठकः—द्वौ विकर्तके । कोठनम्, कोठनीयम्—द्वौ विकर्तने । कुठारः—बरश्चुः ।

२५. पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे—अल्पतायाम् । पुट्टयति—अल्पं भवति लघयति । पुट्टः—लघुः । पुट्टी—लघ्वी । पुट्टनम्—('पुट्टिया' इति भाषायाम्) । पुट्टा—उदरम् । चुट्टयति—वेष्टयति । चुट्टकः—वेष्टकः । चुट्टः—समीपगमनम् । चुट्टः—बन्धुः । चुट्टा—नीचैरवतरणम् ।

२६. मुट्ट मुट्ट संचूर्णने—मोटयति—चूर्णयति । मोटः—चूर्णयिता । मोटी—चूर्णयित्री । मोट्टः—अङ्गहीनः । मोटनम्, मोटनीयम्—चूर्णनम् । मुट्टयति—सृष्टयति । मुट्टः—स्पर्शकः । मुट्टः—सूतिका । मुट्टनम्—स्पर्शनम् ।

२७. स्मिट्ट अट्ट पुट्ट अनादरे—स्मेटयति—अनादरयति । स्मेटन्, स्मेटकः, स्मेटः—त्रयोऽनादरके । स्मेटनम्, स्मेटनीयम्—द्वौ अनादरे । अट्टयति—अस्वाहु भवति । अट्टम्—अस्वाहु-भवनम् । मुट्टयति—रोचते । मुट्टम्—शाकम् ।

२८. वट्ट, छुट्ट चलने—कम्पने । वट्टयति—कम्पते । वट्टः—मेघः । वट्टनम्, वट्टनीयम्—कूपोपरि परितो निर्मितं स्थलम् । छुट्टयति—शुष्यति । छट्टः, छट्टा, छट्टिः, छट्टिः—कूपं परितो मितिः ।

२९. छट्ट संवरणे—आच्छादने । छादयति—संबृणोति । छदन्, छादकः—द्वौ संवारके । छदः—लघुः (१, आवरकः) । छदन्—कपटम् । छत्रकम्—राज्ञः श्वेतं छत्रम् । छात्रः—शिष्यः । आच्छादनम्, आच्छादनीयम्—द्वौ संवरणे । छत्रम्—क्षेत्रम् (१), वर्षातपनिवारकम् । छत्रिका—शाकविशेषः (अहिछत्रिका ?) ।

३०. शठ शठ संस्कारगत्योः—अनृतमाषणे गतौ च । शाठयति—वचनं विघातयति । शठन्, शठकः—वचनविघातकः । शठा, शठनम्, शठनीयम्,

१ वृत्तौ 'स्मेटयति स्मेटन् स्मेटक' इत्यादीनामुदाहरणानां दर्शनात् 'स्मिट' इत्येव धातुः स्यादित्यनुमीयते । परन्तु कातन्ने 'स्मिट्ट' इत्येव दर्शनात् वृत्तिपाठे अष्ट स्यादित्यनुमीयते । कोऽत्र शुद्ध पाठ इति न शक्यते वक्तुम् ।

२. इह 'छट्ट, छुट्ट, छट्टि, छुट्टि' इति शुद्धा. पाठा ज्ञेयाः ।

४०. चप्ठ चुक् व्यथने—चप्ठयति—व्यथयति । चक्कम्, चक्ककः—व्यथकः । चक्का—भागः । चक्कुलिः—मक्ष्यविशेषः ('पूरी' इति भाषायाम्) । चक्कुः—(?) । चुप्ठयति—निगूढ पश्यति (शाकता है) । चुप्कन्, चुप्ककः—निगूढं पश्यकः^२ (शाकनेवाला) । चुप्का—विन्दुः । चुप्कम्—विन्दुः । चुप्किः—विन्दुः ।

४१. पुस्त आदरानादरयोः—पुस्तयति—हितं भवति । पुस्तम्, पुस्तकम्—द्वौ ग्रन्थे । पुस्तिः—ग्रहणम् ।

४२. मस्तु धारणे—सहने । मस्तयति—सहते । मस्तम्, मस्तकम्—द्वौ शिरसि । मस्तुः—मदः । मास्ती—मदवती ।

४३. मुस्त गन्धे—मुस्तयति—गन्धयति । मुस्ता—वृक्षविशेषः ।

४४. विस्त जलोत्तरणे—जलप्रक्षेपणे । विस्तयति—जलं प्रक्षिपति । विस्तः—जलप्रक्षेपकः ।

४५. कस्त आसोदने—गन्धने, अल्पीभावे^३ । कस्तयति—अल्पीभवति । कस्तूरी—एतन्नामकं गन्धद्रव्यम् ।

४६. अस्त नाशने—अस्तयति—नाशयति । अस्तम्—निकृष्टम् ।

४७. हस्त आदाने—दाने ग्रहणे च । हस्तयति—ददाति आदत्ते च^४ । हस्तः—करः । हस्ती—करी ।

४८. शिस्त मर्यादायाम्—शिस्तयति—नियमितो भवति । शिस्तुः—नियमः ।

४९. रस्त मामग्रीवृद्धौ—द्रव्यसम्पदायाम् । रस्तयति—द्रव्यं संगृह्णाति । रस्तुः^५—द्रव्यसम्पत्तिः ।

५०. वस्त विकारे—वस्तयति—विकारो जायते । वस्तुः^६—विकारः ।

५१. क्षल शौचे—शुद्धौ । क्षालयति—शोधयति । क्षालकः—शोधकः । क्षालनम्—शोधनम् ।

१ 'चक्क चुक्' कातन्त्रीया पाणिनीयादच । काशकृत्स्नेऽपठ प्रतीयते, तथैव तदन्तावपि ।

२. कश्चप पश्यको भवति इति प्रयोगदर्शनात् (ते० आ० १।८।८) ।

३ आसमन्तान्मोदने — गन्धने, आद ईषदर्थे ईषन्मोदने = अल्पीभावे ।

४. 'रस्तद' इति 'रस्त' पदस्यापभ्रंश स्यात् ।

५. अतिसारार्थं प्रयुज्यमान 'दस्त' शब्द एतद्धातुमूलकः साधुशब्द एव ।

३६. पिच्छि पुछ पछ पिछ कुट्टने—विमाने । पिच्छयति—रागयुक्तो भवति (रंगीन होता है) । पिच्छम्—भयूरपिच्छम् । पुच्छयति—विमजति । पुच्छम्—‘पूँछ’ इति प्रसिद्धम् । पुच्छी—घोनिः । पन्छयति—रजति । पन्छा—हरितः । पन्छी—(?) । पिच्छयति—तञ्जति (बमता है) । पिच्छा—तञ्जनम् । पिच्छि-लम्—पङ्कवत्स्थानम् ।

३७. तट तढ आधाते—छिद्रकरणे । ताटयति—छिद्रयति । तटाकः—तडागः (‘तालाब’ इति प्रसिद्धः) । तटिनी—तटयुक्ता । तटित्—विद्युत् । तटित्वान्—मेघः । तटम्—तीरम् । तटतटा—जलधारा । ताटकम्—कर्णामरणम् । ताटकः—तण्डुकः (?) । ताटकी—एतन्नाम्नी [राक्षसी] । ताटिः, ताटा—द्वौ तालवृक्षे । ताडयति—घर्षयति । तडः, तडिः—पङ्कजं कन्दम् (?) । तडादः—नद्या बन्धः । तडी—नदी । तडः—अलसः । तडा—बन्धनम् । ताडः, ताडकः—कशा (चाबुक) । ताडुः—रज्जुः । ताडा—तालवृक्षः ।

३८. खड खडि कड कडि भेदे—पृथक्करणे । खाडयति—पृथग्भवति । खडन्, खडकः—पृथग्भविता । खड्गम्—असिः । खाडा, खाडी—शुद्धम् । खडितम्, खडनम्, खडनीयम्, खडम्, खाडम्—पञ्च पृथग्भवने । खण्डयति—जोडयति । खण्डितम्, खण्डम्, खण्डनीयम्, खण्डिः—चत्वारजोटने । खण्डेयम्—असिः । काडयति—मिनति । कडन्, कडकः—द्वौ भेदके । कडम्—उदारः (?) । कडिः—अर्धम् । काडः—अरण्यवासी । काडी—अरण्यवासिनी । काडुः—आरण्यकः आरण्यः । कण्डयति—पवते (छानता है) । कण्डम्—भासम् । कण्डिः—रन्ध्रः । काण्डः—परिच्छेदः, तीरम्, जलम् । कण्ड—अरे इत्यर्थे निपातः । कडः (?)—आर्तनादः ।

३९. णक् षक् पशिः पश नाशे—नष्कयति—नश्यति । नष्कन्, नष्ककः—नष्टा । नष्कम्, नष्कणम्, नष्कणीयम्—त्रयो नाशने । षक्कयति—मर्त्सयति । षक्कन्, षक्ककः—मर्त्सकः । षक्कम्, षक्कणम्, षक्कणीयम्—त्रयो मर्त्सने । पंशयति—जोडयति । पंशन्, पंशकः—जोटकः । पंशम्, पंशनम्, पंशनीयम्—त्रयः जोटने । पाशुः—धूलिः । पाशुला—वेद्या । पाशा—(?) । पाशलः—विकर्तनसाधनम् । पाशयति—नानाप्रकारकैषु देहेषु कष्टं भुङ्क्ते । पशुः—जीवः । पाशुः—रज्जुः, इन्द्रियम् । पशिः—आमम् (कच्चा) । पाशी—चरणः । पशम्—हंसः ।

१. ‘नक् षक्’ इति कातन्त्रीयाः । ‘णक् षक्’ इति पाणिनीयाः । काशकृत्स्नपाठिऽपपाठः प्रतीयते, तथैव वृत्तावपि ।

एतन्नाम्नैव प्रसिद्धं द्रव्यम् । मूला-कर्णहीनः । मूली-कर्णहीना स्त्री । मूलः-
कर्णहीनता । मूला-कर्णहीना । मोलः-मानार्ः । उत्पारमूला—(?) ।

६०. क्षजि कृच्छ्रजीवने—सकष्टे प्राणधारणे । क्षजयति-दुःखेन जीवति ।
क्षजाः, क्षजकः-द्वौ दुःखिनि । क्षजनम्, क्षजनीयम्-द्वौ सकष्टे जीवने ।

६१. सान्त्व सामप्रयोगे—शमने । सान्त्वयति-शाम्यति । सान्त्वन्,
सान्त्वकः-द्वौ शान्तरि । सान्त्वनम्, सान्त्वनीयम्-द्वौ शमने ।

६२. मान पूजायाम्—श्रेष्ठतायाम् । मानयति-श्रेष्ठो ज्येष्ठो वा भवति ।
मानी, मानकः, मान्यः-त्रयो ज्येष्ठे श्रेष्ठे । माननम्, माननीयम्-द्वौ ज्येष्ठतायाम् ।
मानिनी-पतिव्रता ।

६३. चुद संचोदने—प्रेरणे । चोदयति-प्रेरयति । चोदन्-चोदकः-द्वौ
प्रेरणके । चोदनम्, चोदनीयम्-द्वौ प्रेरणायाम् ।

६४. कल पिल डीप बिल ह्ये—गत्याम् । कलयति-गच्छति । कालः-
यमः, कालः । काली-कलस्य पर्वतस्य पुत्री । कलिः-तिथ्ययुगाः, पापम्,
ज्ञानम्^१ । कलकलः-कलकलध्वनिः । कलकलम्^२-मिश्रणम् । कलिका,
उत्कलिका-उदाहरण-गद्य-भेदः । कालम्, कालिमम्-कृष्णवर्णम् । कालकालः-
महाकालः शिवः । कलम्, कलनम्, कलनीयम्-गतिः । पेल[य]ति-शरणं
गृह्णाति आप्नोति वा । पेलन्, पेलकः-द्वौ शरणग्रहीतरि । पेलनम्, पेलनीयम्-
द्वौ शरणग्रहणे । डीपयति-कूर्दते । डीपन्, डीपकः-द्वौ कूर्दितरि । डीपनम्,
डीपनीयम्-द्वौ कूर्दने । वेलयति-त्वरयति । वेलन्, वेलकः-द्वौ त्वरितरि ।
वेल, वेलनम्, वेलनीयम्-त्रयस्त्वरणे ।

६५. कुडि जसि पल रक्षणे—पालने । कुण्डयति-रक्षति । कुण्डम्-
रक्षकम् । जंसयति-पालयति । जंसः-पालकः । पालयति-रक्षति । पालकः-
रक्षकः । पालः, पालनम्, पालनीयम्-त्रयः पालने ।

६६. ङिलष ङ्लेषणे—ङिलषयति (? , ङ्लेषयति)—मिलति^३ । ङ्लेषकः-
मेलकः । ङिलष्टम्, ङिलष्टिः, ङ्लेषः, ङ्लेषणम्, ङ्लेषणीयम्-पञ्च मेलने ।

१ अत्र 'अज्ञानम्' इति शुद्ध-पाठः स्यात् ।

२ अत्र समवत 'कलकलम्' इति शुद्ध-पाठः स्यात् । इ०—प्रकरात्रोपित कलकल भवति
(निरुक्त अ० १४१६) ।

३ अत्र सर्वत्र सपीडनार्थं (टवाना) कर्नाटकवृत्तौ निदिष्टः ।

५२. तल प्रतिष्ठायाम्—वपने । तालयति—वपति (सस्यम्) । अतलः, वितलः, सुतलः, महातलः, रसातलः, तल्लतलः, पातालः—सप्ताधोलोकाः । तल्लम्—अधोभागः । ताल्लम्—वाद्योपकरणम्, तालवृक्षः । ताला—पुष्पविशेषः । ताली, तालीयम्—द्वौ तालफले ।

५३. धुषिर् विशब्दे—धोषयति—विशेषेण (उच्चैः) शब्दयति । धोषन्, धोषकः—विशब्दयिता । धुष्टिः, धोषः, धोषणम्, धोषणीयम्—चत्वार उच्चैःशब्दने, धोषणायाम् ।

५४. तुल उन्माने—तोलयति—उन्मानं करोति । तुला—उन्मानसाधनी (तराजू इति प्रसिद्धा), उड्डयनशीलः कश्चित् किमिः । तूलः—कार्पासः, आवेशः^१ । तोलः—वृकः । तोलुः—स्कन्धादवरो हस्तभागः, बाहुः । तुल्यम्, तुलनम्, तुलनीयम्—त्रयः तोलने ।

५५. दूल^२ उत्क्षेपे—दोलयति—उत्क्षिपति । दोलन्, दोलकः—द्वाभुक्षेपके । दोलनम्, दोलनीयम्—द्वा उत्क्षेपणे । दोला—‘शूला’ इति भाषायाम् । आन्दोलम्—घिविका (डोली) ।

५६. पृथु^३ प्रक्षेपणे—पर्ययति—प्रकटयति । पार्थः—अर्जुनः, राजा । पार्थिवः—राजा । पृथुः—वैन्यो राजा । पृथुकालः—हिमालयात् पौर्वकालिकं यवन-द्वीपम् । पृथ्वी, पृथिवी—द्वौ भूम्याम् । पृथक्—विभागः । पर्यनम्, पर्यनीयम्—द्वौ प्राकट्ये ।

५७. सम्ब वृल संवन्धे^४—निपातने (?) (उडेलने मे) । सम्बयति—निपातयति (उडेलता हे) । सम्बः, सम्बन्, सम्बकः—त्रयो निपातके । सम्बनम्, संबनीयम्—द्वौ निपातने । बोळयति—मुण्डयति । बोळः—मुण्डः । बोळुः—मुण्डनम् । बोळी—विषया ।

५८. पूप समुच्छ्राये—उद्धारे । स्पयति—उद्धरति उद्गृह्णाति । स्पवः—उद्ग्राहकः । स्पम्—पाकशालम्, दाल इत्येवं प्रसिद्धम् ।

५९. मूल प्रतिरोहणे—मूलोत्पत्तौ (जड़ निकलने मे) । मूलयति—प्रतिरोहति । मूलम्—‘जड़’ इति प्रसिद्धम् । मूलकम्—मूलीनाम शाकम् । मूली—

१. आवेशार्थं हिन्दीभाषायामपि प्रयुज्यते—‘छोटा मी बान को तूल दे दिया’ ।

२. ‘दूल’ इति कातन्त्रा अन्ये च ।

३. ‘प्रथ’ इति कातन्त्राया, पर्ये इति क्षीरस्वामी (क्षीरत० १०।१९) ।

४. सम्ब संबन्धे, पम्ब च, कुलनिमज्जने ऽति कातन्त्राया ।

७९. धूश, धूस कान्तीकरणे—प्रकाशे । धूशयति—प्रकाशयति । धूशः—प्रकाशकः । धूशनम्, धूशनीयम्—द्वौ प्रकाशे । धूसयति—समीपं भवति । धूलिधूसरः—स्वशरीरे धूलि प्रक्षेपकः^१ । धूसनम्, धूसनीयम्—धूलिप्रक्षेपणे ।

८०. टीकृ बन्धने—प्रचारे (?) टीकयति—प्रचारयति (?) । टीककः—प्रकारकः (?) टीका—प्रचारः (?) ।

८१. चुण^२ संकोचे—पूरणे । चूणयति—पूरयति । चुणकः—पूरकः । चुणनम्, चुणनीयम्—समापने ।

८२. पूज पूजायाम्—अर्हणे । पूजयति—अर्हयति । पूजकः, पूजारी, पूजाकारः—त्रयः पूजके ।

८३. अर्क ईड स्तुतौ—प्रशंसने । अर्कयति—प्रशंसति । अर्कः—सूर्यः, मुनिः, वृक्षविशेषः । ईडयति—प्रशंसति । ईडकः, ईडनम्, ईडनीयम्—त्रयः प्रशंसायाम् ।

८४. शुठ आलस्ये—शोठयति—अलसो भवति । शुठः, शोठकः, शोठन्—अलसः । शोठनम्, शोठनीयम्—आलस्ये ।

८५. शुठि शोषे—शुष्कीभावे । शुठयति—शोषयति । शुष्ठः—मूर्खः । शुष्ठनम्, शुष्ठनीयम्—द्वौ निरर्थकवचने । शुष्ठी—‘सौंठ’ नाम्ना प्रसिद्धं द्रव्यम् ।

८६. जुड व्यभिचारे—जोडयति—व्यभिचरति । जोडः—व्यभिचारी । जोडा—व्यभिचारिणी । जोडुः—साहाय्यम् । जोडी, जोडनम्—उपायः ।

८७. जूल रक्षणे—जोलयति—रक्षति । जोलः—‘मक्का’ नाम्ना प्रसिद्धं धान्यम् ।

८८. चूर्ण प्रेरणे^३—चूर्णयति—प्रेरयति । चूर्णितः—प्रेरितः । चूर्णम्—‘चूना’ इति प्रसिद्धम् ।

८९. गर्ज कलकलध्वनौ—गर्जति—कलकलं ध्वनति । गर्जन्, गर्जकः, गर्जितः—त्रयः शब्दयितरि । गर्जनम्, गर्जनीयम्—द्वौ शब्दने ।

१. धूलिधूसर — धूलिना लिप्त इत्यर्थः ।

२. ‘चूण’ इति कातन्वीया । वृत्तिकारोऽपि चूणयति इति दीर्घत्वमुदाहरति, परन्तु ‘चुणक चुणनम् चुणनीयम्’ इत्यत्र ऋत्वमेव निदर्शयति । ‘चुण’ इति पाठे गुण कथं न, इत्यपि नोक्तम् ।

३. कातन्वे ‘जुड चूर्ण प्रेरणे’ इति पाठः । काशकृत्स्ने पठित ‘जुड व्यभिचारे’ इति तत्र न पठ्यते ।

६७. लूष ब्रूष बर्ह हिंसायाम्—मारणे । लूषयति—मारयति । लूषकः—घातकः । लूषणम्, लूषणीयम् । द्वौ घातने । ब्रूषयति—ताडयति । ब्रूषकः—ताडकः । ब्रूषणम्, ब्रूषणीयम्—द्वौ ताडनकर्मणि । बर्हयति—छुञ्चयति (नोचता है) । बर्हिः—मयूरः । बर्हम्—मयूरपक्षम् ।

६८. शुक्ल सर्जने—त्यागे । शुक्लयति—त्यजति । शुक्लः—रजतम् । शुक्लम्—वीर्यम् ।

६९. ज्ञाप ज्ञेये—ज्ञाने । ज्ञापयति—ज्ञानाति । ज्ञप्तः—ज्ञाता । ज्ञपनम्, ज्ञप्तिः, ज्ञापकम्—ज्ञयः स्मारके ।

७०. ज्ञीस विवेके—ज्ञीसयति—विवेकी भवति । ज्ञीसकः—विवेकी । ज्ञीसनम्—विवेकः ।

७१. यम रम परिवेष्टने^१—आवरणे । यमयति—आवृणोति । यमी—यतिः । यमलम्—युग्मम् । रमयति—आत्मानमावेष्टयति । रामः—एतन्नामा पुरुषः ।

७२. चप कर्कने—चूर्णने । चापयति—चूर्णयति । चपलः—चञ्चलः । चपला—विद्युत् । चापम्—धनुः ।

७३. नाय हेतौ—कारणे । नाययति—हेतुर्भवति । नायः, नायकः—हेतुः, कर्ता । नायनम्, नायनीयम्—कारणम् ।

७४. व्यय क्षये—नाशे । व्यययति—व्ययं करोति । व्ययः—द्रव्योपयोगः ।

७५. स्फुट बुधि हिंसायाम् । स्फोटयति—हिंसयति । स्फोटम्—महारोगः । बुन्धयति—दुःखयति । बुन्धम्—दुःखम् ।

७६. पुण पिडि संघाते—सहभावे । पूणयति—साहाय्यं करोति । पुणम्^२—तीरम् । पिण्डयति—संघातयति । पिण्डम्—सङ्घातम् ।

७७. पुंस अभिमर्दने—अभिमवे । पुंसयति—मर्दयति । पुंसः, पुंसकः—द्वौ पुरुषे । नपुंसम्, नपुंसकम्—द्वौ षण्डे नपुंसके ।

७८. टकि बन्धने—कीलने । टक्कयति—कीलयति । टक्कः—कीलम्, सुवर्णमुद्रा, रजतमुद्रा ।

१. कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा 'शप' धातो मानुबन्धत्वं मित्त्वं चोचत्वा 'ज्ञपयति' रूपमाहुः ।
२. 'परिवेष्टणे' इति कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा ।

३. पूना = पुणें (महाराष्ट्रभाषायाम्) नगरनाम किं नचास्तीरवर्तित्वाद् ।

म्लेच्छः-यवनः । म्लेच्छनम्, म्लेच्छनीयम्-द्वौ छिद्रकर्तरि । चुण्टयति-विदारयति, रिङ्गति । चुण्टः-रिङ्गका । चुण्टनम्, चुण्टनीयम्-निशामनम् (वीक्षणीकरणम् = धार लगाना) ।

१००. म्लक्ष्म अक्ष क्षरणस्त्रिग्वार्थे-नाशने । म्लक्षयति-नाशयति^१ । म्लक्षः-नाशकः । म्लक्षणम्-नाशनम् । म्लक्षयति-नाशयति । म्लक्षः-नाशकः । म्लक्षणम्-नाशकम् ।

१०१. इल प्रेरणे-एलयति-प्रेरयति । एलापनः-चित्रवर्णः सर्पः । एलाकः-सर्पविशेषः । इला-भूमिः ।

१०२. लुण्ट स्तेये-लुण्टयति-चोरयति । लुण्टः, लुण्टन्, लुण्टकः, लुण्टाकः-चत्वारश्चोरे । लुण्टनम्, लुण्टनीयम्-द्वौ चोरे ।

१०३. लृद वमने-लृदयति-वमति । लृदन्, लृदकः-द्वौ वमके । लृदिः, लृदनम्, लृदनीयम्-तृशो वमने ।

१०४. शूर्प माने-शूर्पयति-मापयति^२ । शूर्पकः-मापकः । शूर्पम्-(धान्यादिनिष्पावसाधनम्) । शूर्पण्खी-एतन्नाम्नी राक्षसी ।

१०५. गुडि वेष्टने-गुण्डयति-वेष्टयति । अमरगुण्डम्-देवाना परिभ्रमणम् । चन्द्रगुण्डम्-चन्द्रमसः परिभ्रमणम् । गुण्डी-गर्तः । गुण्डुः-शिलाशिखरम् । गुण्डारम्-(१) ।

१०६. बल भृतौ-रक्षणे । बालयति-रक्षति । बाला-कन्या । बालकः-कुमारः । बालकी-कन्या । बलम्-बलम्, सैन्यम्, वीर्यम् ।

१०७. गर्ध अभिकाङ्क्षायाम्-गर्धयति-गृह्यति अभिकाक्षति । गर्धः-गर्धकः-अमिलाषुकः । गर्धनम्-अभिकाङ्क्षा लोमः ।

१०८. पूर्व निकेतने-गृहे । पूर्वयति-निकेतयति । पूर्वः-निकेतकः ।

१ कन्नडवृत्ते हिन्दी-अनुवादकर्त्रा 'म्लक्ष' इत्यस्य 'मिडानेवाला (रबर)' इत्यनुवाद प्रदर्शित । यद्यत्र लिखितपाठस्य नाशनमेवाभिप्रेतं स्यात् तर्हि प्राचीनकाले अपपाठम्लक्षणाय प्रयुज्यमान पीतगोदन्ती द्रव्यौ (हडताल) आक्ष । नवमेव लिखितपाठम्लक्षणाय प्रयुज्यमानो गोदन्तीद्रव्यवाचको 'हडताल' शब्दो लक्षणया क्रियमाणकार्यावरोपनार्थे लोके प्रायेण प्रयुज्यते-'बाब हडताल है ।

२ हिन्दी-अनुवादकर्त्राऽत्र 'मान' शब्द पूर्वार्थे गृहीतः । यदा कन्नडवृत्तिरूपा तथैव व्याख्यात स्यात्, ज्ञान्ता । वस्तुतस्तु शूर्पशब्द-परिमाणवाची । नत्स्मान् मानमिदं परिमाणमभिप्रेतम् ।

३ पाणिनीयमतानुसार 'बालिका' इति साधु ।

१०. मार्ज शुद्धौ—मार्जयति—शोधयति । मार्जन्, मार्जकः—शोधकः । सम्मार्जनम्—लेपनम् । सम्मार्जनी—लेपनकर्त्री (शुहारी-साङ्ग इति नाम्ना प्रसिद्धमपि) ।

११. पचि विस्तारे—पञ्चयति—विस्तारयति । पञ्चन्—संख्या । पञ्ची—(१) । पञ्चमः—अन्त्यवर्णः^१ । विपञ्ची—वीणा, गृहवहिवेदिः । पञ्चास्यः—गिवः, सिंहः । पञ्चकम्—अश्वकण्ठम् । पञ्चनम्, पञ्चनीयम्—विस्तारः ।

१२. रिचि विस्तारे^२—रिञ्चयति—विस्तारयति । विरञ्चः—ब्रह्मा ।

१३. तेज निश्चातने—प्रभावे । तेजयति—प्रभावयति । तेजस्वी—प्रभावजनकः । तेजस्—प्रभावः ।

१४. कृत संशुद्धे—वर्णने । कीर्तयति—वर्णयति । कीर्तन्, कीर्तकः= द्वौ वर्णके । कीर्तनम्, कीर्तनीयम्, कीर्तिः—त्रयो वर्णने ।

१५. कुबि छाद्यने—कुम्बयति—आच्छादयति (ओदता है) । कुम्बन्, कुम्बकः—द्रावाच्छादके । कुम्बनम्, कुम्बनीयम्—द्रावाच्छादने ।

१६. वृधु वर्धने^३—वर्धयति—एषते (१) । वर्धकिः—तक्षकः । वर्धनम्—एधनम् (१) ।

१७. छुवि वुवि अर्दने—प्रापणे (१) । छुम्बयति—प्राप्नोति । छुम्बन्, छुम्बकः—द्वौ प्रापके । छुम्बनम्, छुम्बनीयम्—द्वौ—प्रापणे । तुम्बयति—कथयति । तुम्बरः—गन्धर्वः । तुम्बा—द्रोणः (१) । तुम्बिका—द्याकविशेषः (गोल लौकी इति भाषायाम्) । तुम्बुः—तटाकफलवृक्षम् (?) । तुम्बिः—भ्रमरः ।

१८. हृप व्यक्तायां वाचि—शोमने वाक्ये । ह्रापयति—शोमनं वदति । हृपन्, हृपकः—साधु वक्ता । हृपनम् हृपनीयम्—साधु भाषणे ।

१९ म्लेच्छ चुटि छेदने—छिद्रकरणे (१) । म्लेच्छयति^४—छिद्रयति ।

१. तुलनीयम्—अन्तारी वर्णा, निषाद पद्मम् । निरुक्त ३ । ८ ॥

२. पूर्वां धातुरपि विस्तारे पठ्यते । इहाऽपि स एवार्थः । उभौ सह कथं नैव पठितौ ? यदा 'रिचि च' इत्येव कथं नोक्तम् ? कातन्त्रीवा इमं धातुं न पठन्ति । तस्मादपीहाऽर्थ-निर्देशे सन्देह एव ।

३. 'वर्ध छेदनपूरणयोः' । 'प्राद्वनामिवर्धनाच् पुस' (मनु २।२९) इति मनुवचने छेदनार्थं एव दृश्यते । वर्धकिप्रयोगेऽपि स एवार्थोऽभिप्रेतः । अतः काशकृत्स्नपाठे लेखक-प्रमादात् पाठो अष्ट स्यात्, यदा वर्धनशब्दस्य छेदन एवात्रार्थो ग्रहीतव्यः ।

४. कातन्त्रपाठे 'म्लेच्छ च' 'चुटि छेदने' इति पठ्यते । चाद् 'व्यक्तायां वाचि' इत्यनु-कृत्यते । म्लेच्छोऽव्यक्तवाग् इति सार्वलौकिकोऽर्थः । तस्मात् कातन्त्रपाठोऽपि दूषित एव ।

१२१. लल ईप्सायाम्—ललयति—इच्छति । लालनम्, लालनीयम्—इच्छा । ललना—स्त्री । ललितम्—कोमलम्, रागः, आगमः । लाल मुखस्थ जलम् । लाल—राक्षसः । लालि—(गङ्गी ?) ।

१२२. चित सन्देहे—संशये । चेतयति—शङ्कते । चित्तम्—क्रमः । चिनिः—ज्ञानम् ।

१२३. दशि दशने—दंशयति—दशति । दंशन्, दंशकः—द्वौ कर्तके (काटने वाले में) । दष्टम्, दष्टिः, दशनम्, दंशनीयम्—चत्वारो दशनक्रियायाम् ।

१२४. दण^१ दर्शने—दाशयते^२—दर्शयति । दाशः—धीवरः (मछुआ) । दशा—अवस्था ।

१२५. कृण^३ संकोचे—पूणे । कुणयते^३—समापयति । कुणिः—[एतन्नामा-SSचार्यः] ।

१२६. डप डिप संघाते—सहभावे । डापयते—सहयोगी भवति । डपन्, डपकः—द्वौ सहगन्तरि । डेपयति—शृङ्गारयति । डेपन्, डेपकः—द्वौ शृङ्गारके । डेपनम्, डेपनीयम्—द्वौ शृङ्गारे ।

१२७. तूण पूरणे—भरणे । तूणयते—भरति । तूणीरम्—तूणीरनाम्नैव प्रसिद्धम् यत्रेषवः रक्षन्ते तद् ।

१२८. तर्ज भर्त्तं संतर्जने—भये । तर्जयते—भीषयते । तर्जन्, तर्जकः—द्वौ भयप्रदे । तर्जनम्, तर्जनीयम्—द्वौ भये । भर्त्सयते—निन्दति । भर्त्सन्, भर्त्सकः—द्वौ निन्दके । भर्त्सनम्, भर्त्सनीयम्—द्वौ निन्दायाम् ।

१२९. जूण आशायाम्—इच्छायाम् । जूणयति^४—इच्छति । जूणन्, जूणकः, जूणः—त्रय इच्छुके । जूणनम्, जूणनीयम्—द्वौ इच्छायाम् ।

^१ 'दसि दर्शने च' इति कातन्वीया ।

२. इहोत्तरत्र च कतिपयधातुरूपेषु परस्मैपदक्रमे आत्मनेपदनिर्देशं कथमिति न जानामी वयम् । काष्ठकृष्णभासुपाठानुसारं तु 'तत्रि कुडम्बधारणे' (९ । १२०) इत्यारम्भ आत्मनेपदिन पठन्ते । तदनुसारं तत्रि-धातोरारम्भ परस्मैपदोदाहरण चिन्त्यमिति प्रतीयते ।

^३ 'कृण' इति कातन्वीया । तथा सति कृणयति कृणि इत्युदाहरणे द्रष्टव्ये । कुणयति इत्यत्र गुणाभाव कथमिति न व्यक्तीकृत वृत्तिकृता ।

^४ इति आरम्भ कतिपयधातुरूपेषु परस्मैपदमुदाह्रियते तच्चिन्त्यम् ।

१०९. रुष रोषे—रोषयति—कुप्यति । रोषकः—क्रोधकः । रोषणम्, रोषणीयम्—द्वौ क्रोषे ।

११०. मडि भूषायाम्—भूषणे । [मण्डयति—भूषयति ।] मण्डूकः—भेकः । मण्डाक्षिः । तिलमण्डिका—तिलैर्निर्मितो भक्ष्यविशेषः । मण्डी—जानोरधः-हारीरावयवः । मण्डुः—ऋषिः । माण्डव्यः—मण्डुपुत्रः । मण्डोदरी—रावणपत्नी । मण्डनम्, मण्डनीयम्—द्वावाभरणे ।

१११. अण दाने—आणयति—ददाति । अणन्, अणकः—द्वौ दानिनि । अणनम्, अणनीयम्—द्वौ दाने ।

११२. मडि कल्याणे—शुभे । मण्डयति—शुभं भवति । मण्डारम्—सुवर्ण-कोशः, हरिद्राचूर्णम् ।

११३. वज मार्गणसंस्कारे—शस्त्रनिर्माणे । वाजयति—इष्टं निर्मिमीते । वजनम्, वाजकः—द्वौ तीरनिर्माणकर्तारौ । वाजम्—तीरम्, इष्टः । वजा—सस्यविशेषः ।

११४. वृष उत्सर्ग—सामान्ये (१) । बोषयति—सामान्यं भवति (१) । बोषः—गोशाला ।

११५. जस^१ हिंसायाम्—जासयति—हिनस्ति । जसकः—घातकः । जसनम्, जसनीयम्—द्वौ हिंसे ।

११६. तन्नि कुटुम्बधारणे—तन्त्रयति—कुटुम्बं पोषयति । तन्त्रकः—कुटुम्बपोषकः । तन्त्रणम्—कुटुम्बधारणम् ।

११७. मन्नि गुप्तभाषणे—मन्त्रयति, रहसि वदति । मन्त्री—सचिवः । मन्त्रणम्—विचारणा ।

११८. वस्त गन्ध अर्द्धने—प्रेरणे । वस्तयति—प्रेरयति । वस्तकः, वस्तन्—द्वौ प्रेरणे । वस्तु, वस्तुकम्—द्वौ प्रेरणायाम् । गन्धयति—दुर्गन्धमायाति । गन्धन्, गन्धी—द्वौ परिमले । गन्ध्यम्, गन्धनीयम्, गन्धनम्, गन्धः—परिमलम् । गन्धकम्—द्रव्यविशेष एतन्नाम्नैव प्रसिद्धः । दुग्न्धिः—गुष्पविशेषः । गन्धा—(१) ।

११९. हिष्क हिक्क हिंसायाम्—पीडायाम् । हिष्कयति—पीडयति । हिष्का—पीडा । हिक्कयति—कष्टयति । हिक्का—कष्टम् ।

१२०. निष्क परिमाणे—निष्कयति—परिमाणयति । निष्कम्—एतन्नामक परिमाणम् ।

१. जस धातुरप्ये चुरादौ (* । १५३) तावन्तार्थे पठिष्यन्ते । अर्थाऽत्रापपाठ प्रतीयते । कातन्त्रे तु 'जज हिंसायाम्' इति पठ्यते ।

१३०. यक्ष पूजायाम्—भेष्टये । यक्षयति—भेष्टो भवति । यक्षः—(भेष्टः)¹ । यक्षिणी—(भेष्टा) ।

१३१. शठ आघायाम्—भेष्टये (१, प्रदायाम्) । शठयति—भेष्टो भवति । शठन्, शठकः, शठः—भेष्टः पुरुषः, मिथ्याभाषकः । शठा, शठनम्, शठनीयम्—त्रयो मिथ्या[भाषणे] ।

१३२. श्यम² वितर्के—विवादे । श्यामयति—विवदते । श्यामलः—कृष्णः, रक्तवर्णश्च । श्यामला—चञ्चलौरी (१) । श्यामा—श्यामवर्णा । श्यामः—श्यामवर्णकः ।

१३३. गुरी³ चयमने—उद्योगे । गूरयते—उद्योगं करोति, प्रयतते । गुदः—उद्योगी । गुर्वी—उद्योगिनी ।

१३४. शम लक्ष आलोचने—विचारणे । शमयते—विचारयति । शामाकः (१)—विचारकः । शामा—कृष्णवर्णा, शाकविशेषः । लञ्जयते—अङ्कयति । लक्षितः—चिह्नितः । लक्षम्—शतसहस्रम्, लक्ष्यम्, ध्येयम्, चिह्नम् । लक्षणम्—चिह्नम् । लक्षिकः—लक्ष्यकर्ता । लाक्षा—‘लाख’ नाम्ना प्रसिद्धं द्रव्यम् ।

१३५. कुत्स अवक्षेपे—निन्दायाम् । कुत्सयते—निन्दयति । कुत्सन्, कुत्सकः—द्वौ निन्दके । कुत्सनम्, कुत्सनीयम्, कुत्सितम्, कुत्सा—चत्वारो निन्दायाम् ।

१३६. भल आमण्डने—स्वीकारे । भालयति (१)—स्वीकरोति (पसन्द करता है) । भलनः, भालकः—द्वौ स्वीकर्तारि । भली, भला, भलला—त्रयः स्वीकारे । भालः—फालः (शस्त्रविशेषः ?)

१३७. कूट प्रमादे⁴—वञ्चने । कूटयते—वञ्चयते । कूटः—शृङ्गम् । कालकूटः—विषम् । कूटस्थः—परमात्मा ।

१३८. वञ्चु प्रलम्भने—वञ्चयते—प्रलम्भयति । वञ्चकः, वञ्चानः वञ्चन्—त्रयः प्रलम्भने । वञ्चनम्, वञ्चनीयम्—द्वौ प्रलम्भने । परिवञ्चन्—परिवञ्चना ।

१ दह हिन्दी-अनुवादकर्ता यक्ष—गाइरी करने वाला, यक्षिणी—गारही दिग्माने वाली’ इत्यर्थो निर्दिष्टं स न ज्ञायते ।

२ ‘श्यम’ इति कानन्वीया ।

३ ‘गुरी’ इति अन्ये वैयाकरणा कानन्वीयाश्च । इह शृत्वा तु ‘गूरयते’ इत्यत्र दीर्घत्वमु-कारस्य, ‘गुरु’ ‘गुर्वी’ इत्यत्र ह्रस्वत्वम्, उभयथा वृत्त्यने तत्कथम् ?

४. ‘अप्रसादे’ इति कानन्वीय ।

१६२. घुपिर् विशब्दे—घनौ । घोपयति—घोपणा करोति ।
घोपा—उर्न्निर्वदनम् ।

१६३. घुट्टन् विट् घुम्भ भुम्भ आर्भट्टे—गर्जने । घुब्बयति—गर्जति ।
घुब्बा—गर्जनम् । घुब्बोरुः—गर्जरुः । विग्बयति—उर्न्निर्वदनति । विग्बोरुः—उर्न्नि-
र्वदिता । घुम्बयति—गायति । घुम्बाल—गायकः—रागालापकः । भुम्भयति—
सुरेन ध्वनति । भुम्भकः—सुरेन ध्वनिता । भुम्भू—सुरेन ध्वननम् ।

१६४. आढः फन्द सातत्ये—आक्रन्दयति—निरन्तरं भवति । आक्रन्दः—
निरन्तर्येण भवेता । आक्रन्दनम्—निरन्तर्येण भवनम् ।

१६५. लक्ष शिल्पायोगे^१—पापागयोगे । लाशयति—पापार्णं श्लिष्यति ।
लाशकः—पापाग्रस्य शोबको विभाजको वा । लक्षुनम्—रखोनम् ।

१६६. भूप अलङ्कारे—भूययति—अलङ्करोति । भूपगम्, भूट्, भूषा,
भूपगोयम्—नरनागः शृङ्गारे ।

१६७. मोक्ष अमने—त्यागे । मोक्षयति—त्यजति । मोक्षुः—यतिः ।
मोक्षः—मुक्तिः ।

१६८. अर्हं पूजायाम्—योग्ये । अर्हयति—योग्यो भवति । अर्हन्—नाभिरा-
जो मेरुदेव्याः पुत्रः । अर्हम्, अर्हम्, अर्हणीयम्—त्रयो योग्यतायाम् ।

१६९. ज्ञा नियोजने—प्रेरणायाम् । ज्ञापयति—प्रेरयति । ज्ञापकम्,
ज्ञापकम्—द्वी म्मारके ।

१७०. शृधु प्रहसने—किञ्चिदसने । शर्धयति—स्मयते । शर्धकः—स्मायकः ।
शर्धनम्—स्मयनम् ।

१७१. भजे विश्राणने—शाने । भाजयति—उदाति । भाक्—दाता । अन्यत्र—
भजते—सेवते, भाजकः—सेवकः ।

१७२. यत् खेदविम्व्याच्छादनेपु^२—दुःखे, छायायाम्, आच्छादने च ।
यातयति दुःखितो भवति । यातकः—दुःखी । यातना—दुःखम् ।

१. कातन्नीया अथे च 'लम् शिल्पयोगे' इति पठन्ति । कर्नाटकशक्तिहृता 'शिल्पयोगे'
इत्येव 'शिल्पायोगे' इत्येव पठित्वा तथा म्याख्यायान् स्यान् । यदा तत् पूर्वमेव लेखक-
प्रमादान् पाठो नष्ट स्यात् ।

२. 'निगातोपस्कारयो' इति कातन्त्रा अन्ये च वैयाकरणा ।

यति । विशब्दन्, विशब्दितः—अतिभाषकः । विशब्दः, विशब्दनम्, विशब्दनीयम्—त्रयो भूरिध्वनौ ।

१५०. कण निमीलने—दृष्टिमान्धे । काणयते—न पश्यति । काणः—एकाक्षिः । कणिः—दैवशक्त्या दर्शनम् । कणनम्, कणनीयम्—द्वौ दृष्टिमान्धे । काणिः—मुद्राविशेषः । कणा—अरेऽयं । काणिका—कण्य कर (१) ।

१५१. जभि नाशे—ताडने । जम्भयति—ताडयति । जम्भः—राक्षसः । जम्भा—वृक्षः । जम्भे—ताडयति (१) । जम्भनम्, जम्भनीयम्—द्वौ ताडने ।

१५२. सूद आश्रये—सूदयति—आश्रितो भवति । सूदः—आश्रितः ।

१५३. जस ताडने—जासयति—ताडयति । जस्यति^१—ताडयति । जासः, जसः, जसकः, जसन्—चत्वारस्ताडके । जसनम्, जसनीयम्—द्वौ ताडनक्रियायाम् ।

१५४. पष पश बन्धे—पाषयति—बध्नाति । पाषः—पाशः । पाषयति—आवेष्टयति । पाशः—बन्धनकर्त्री रज्जुः ।

१५५. अमे रोगे—पीडायाम् । आमयति—पीडयति । आमन्—उदर-पीडा । आमयम्—पीडा ।

१५६. चट स्फुट भेदे—विभागे । चाटयति—विभजति । चाटः—सूपः । चटकः—पक्षिविशेषः । चाटका (१, चटका)—चटकस्य स्त्री । चाटुः—अतिभाषी । स्फोटयति—विभजति । स्फुटम्—विभजनम् ।

१५७. चट संघाते—सहभावे संग्रामे । चाटयति—सह भवति, युध्यते वा । चटः—पात्रम्, एकादशो राशिः (कुम्भः) ।

१५८. सर्वे हिंसार्थाश्चुरादौ परस्मैपदिनो ह्येयाः ।^२

१५९. तर्द हिंसायाम्—तर्दयति—हिंसयति । तर्दुः—हिंसकः ।

१६०. दिवु अर्द्धने—वृद्धौ । देवयति—वर्धयति । देवनम्—वर्धनम् ।

१६१. अर्ज प्रतिग्रहने—द्रव्योपार्जने । अर्जयति—उपार्जयति । अर्जुनः—एतन्नामा पुरुषः । अर्जनम्, आर्जनम्, अर्जनीयम्, आर्जनीयम्, अर्जितम्—पञ्चोपार्जने ।

१. किं णिजभावपक्षं द्योतयितुमिच्छति वृत्तिकारः ? ।

२. कर्नाटकवृत्तौ कस्यचिद् गणसूत्रस्य वृत्तिरेव सूत्रत्वेन पठित्वा कर्नाटकभाषाया व्याख्यायते । कातन्त्रीयास्तत्र 'हन्त्यर्थादिव' इति गणसूत्रं पठन्ति । कर्नाटकवृत्तिकारः पूर्वत्र चुरधात्वन्तं रमपीमामानुपूर्वीं पपाठ ।

१८१. मुद संसर्गं—मोदयति—मिलति । मोदकम्—एतन्नामकं खाद्यम् ।

१८२. त्रस धारणे^१—त्रामयति—सहते । त्रासुः—त्रुला (तराजू) ।

१८३. उद्ध्रस उत्क्षेपे^२—उड्डयने । ध्रासयति^३—उड्डीयते । ध्रसन्, अ्रसकः, ध्रासः=त्रय उड्डयितरि । ध्रमनम्, अ्रसनीयम्—द्वा उड्डयने ।

१८४. मुच प्रमोचने^४—त्यागे । मोचयति—त्यजति । मोचकः—वृक्ष-विशेषः ।

१८५. ग्रस ग्रहणे—ग्रसयति^५—गृह्णाति । ग्रासः—ग्रहणम् ।

१८६. पुष धारणे—सहने । पोषयति—सहते । पोषणम्—सहनम् ।

१८७. वल विदारणे—वाळयति—विदारयति । वलः—(द्वयोः समयोगे-ज्यतरो भागः) ।

१८८. पट पुट लुट तुजि पिजि लुजि भजि^६ लघि त्रसि पिशि कुसि
वशि कुशि घट घटि वृहि वृह वल्ह गुप धूप विछ चीष्ट पुष (१, पुध्)
लोछ (१, लोचृ) लोछ णव कुप तर्का वृतु वृधु भाषार्थः—पाटयति-
नञ्दयति । पटुः—वीर । पटोली—शाकविशेषः (चक्कीडा) । पटलः—सन्धि ।
पटाः—वस्त्रम् (= दुपट्टा) । द्विपटी—(दो दुपट्टे) । पटिनम्—औषधम् । पाटवम्-
वीरत्वम् । पटली—कुलम् । पटीर—चन्दनम् । पटनम्, पटनीयम्, पटनम्,
पाट्यम्—चत्वारः शब्दे । पोटयति—नामान्यं भवति । पोटा—गमानता^७ ।
पुटम्—रागः । पोटनम्, पोटनीयम्, पोड्यम्, पीडनम्—चत्वारः नामान्ये ।
लोटयति—पटा ताटयति । लोटुः, लोटनम्, लोटनीयम्, लोटयम्, लीटनम्-
पटा ताटनम् । तुजयति—निन्दति । तुज्जम्—निन्दकः । तुजनम्, तुजनीयम्-
निन्दा । तजयति—^८ तज्जकः—^९ तज्जनम्, तज्जनीयम् । पिजयति—दिष्टि^{१०} ।
पिज्जारः—दिष्टा ('हिचकी' इति भाषायाम्) । पिशरी—उपश्लिष्य इति^{११} ।
पिञ्जनम्, पिञ्जनीयम्—दिक्कनम् । लुजयति—आकर्मति । लुङ्गम्—आकर्मणः ।

१ 'धारणे' इति कानन्याया । २ 'उत्क्षेपे' इति कानन्याया । ३ 'उड्डयने' इति कानन्याया ।

४ 'प्रमोचने' इति कानन्याया । ५ 'ग्रसयति' इति कानन्याया । ६ 'पटि' इति कानन्याया ।

७ 'गमानता' इति कानन्याया । ८ 'तज्जकः' इति कानन्याया । ९ 'तज्जनम्' इति कानन्याया । १० 'दिष्टि' इति कानन्याया । ११ 'उपश्लिष्य' इति कानन्याया ।

१२ 'आकर्मणः' इति कानन्याया । १३ 'पिञ्जनीयम्' इति कानन्याया ।

१५३. [निरश्च प्रतिदाने^१—] निरः परो यतिः प्रतिदानधनवान्य-
विषयाव्यतिहारार्थं चुरादौ वर्तते^२—निरःपरो यतघातुरादाने, धने, धान्ये,
विषये, अतिक्रमे च चुरादौ वर्तते । निर्यातयति—धनं धान्यं वा शृङ्गाति,
उपसृष्टे । निर्यातः—प्रतिग्राहकः । निर्यातनम्—भूषणम् ।

१५४. वस स्नेहन्च्छेदावहरणेपु^३—स्नेहने, छेदने वर्तने च । वासयति-
लिनहति । वसुः—देवजातिः । वासुः—वृद्धिः । वासना—कर्तनम् ।

१५५. चर असंशये—निश्चये । चारयति—निश्चिनोति । चरादन्तिम्-
चरणतोः 'अन्तिम्' प्रत्ययं भवति । चरन्ती^४—देधान्तरवासी ।

१५६. क्यव^५ हसने—व्यावयति—हसति । व्यवनः—शुनिः [एतन्नामा] ।

१५७. भू कृप अथ अवकल्पने^६—कल्पनायाम् । भावयति—कल्पयति-
कल्पनां करोति । भावना—कल्पना । कल्पयति—भावयति । कल्पना—भावना ।
आवयति—निरूपयति । अवना—निरूपणम् ।

१५८. रक लक आस्वादाने—व्याम । गक्यति—आस्वदनं । गका-
पूगिमा । लाकयति—आच्छादयति । लाका—कम्बलम् ।

१५९. अश्व विशेषणे—अश्वयनि—श्रेष्ठो (विशिष्टो) भवति । अश्वनम्-
विशिष्टम् ।

१६०. लिङि वैचित्र्यं^७—ज्ञाने । लिङ्गयति—विचित्र्यं करोति (ज्ञापयति,
लिङ्गम्—विचित्रम् । लीपुमूनपुनकलिङ्गे विचित्रीकरोति—लीलिङ्ग—वृद्धिङ्ग-
नपुंसकलिङ्गप्रत्ययनेतेन धातुर्द्धुप्रकारो भवति (?) ।

१. सूत्रमिदं धातुपाठानामिदं प्रत्ययसूत्रम् । कर्नाटकवृत्तौ सूत्रसूत्रेण निरिद्धं इतिरस्ति
वर्तते । नत्र किञ्चित् पाठानुद्धिर्वर्तते 'प्रतिदाने' जैन धर्मशास्त्रे, नत्थ धर्मशास्त्रे
अस्य संस्कृतपाठस्य कर्नाटकवृत्तान्तात् न अत्र वर्तते, तथापि नत्था धर्मशास्त्रे संस्कृत-
रूपान्तमत्र व्यवस्थापितम् ।

२. 'छेदावहननेपु' इति कानन्ना । वृत्तौ 'काननेन (काटना) टल्गे' निरिद्धः ।
न 'अवहनने' इत्यस्य संज्ञानि न 'अवहरणे' इत्यस्य ।

३. नात्तमिदं प्रतिगृह्यन् । कन् इत्यस्य लीलिङ्गे 'कर्ना' इति नु न्यायान् दावन् ।

४. 'व्यु हसने' इति कानन्नीयाः ।

५. 'अवकल्पने' इत्यत्रापि पाठः प्रामाणिकः । नत्थ धातुसूत्रेण ध्वन् न्वीकृतत्वात् वृत्तौ च
'कल्पनायाम्' इत्येव व्याख्यानत्वात् । कानन्नीयान्त्तु 'अव' इति ध्वन्धातुं न पठन्ति तेषां
'अव' इत्युपसर्गे पठन् । अपि च 'अवकल्पने' इति कानन्नीयानामन्येण च पाठो दृश्यः ।

६. 'विचित्रीकरणे' इति कानन्नीया अन्ये च ।

१९३. कथ^१ वाक्यप्रवन्धे—सम्यग्भाषणे । कथयति—वदति । कथकः—
वक्ता । कथा, कथनम्, कथनीयम्—त्रयो वचने । नादन्तात् सन्^२—अकारान्ता-
द्भातोः सन् प्रत्ययो न भवति ।

१९४. वर ईप्सायाम्—वरयति—इच्छति । वरः—वरणीयः (दूल्हा) ।

१९५. गण संख्याने—गणनायाम् । गणयति—संख्यायति । गणकः—
संख्यायकः । गणिका—वेद्या । गणः—शिवशरणः । गणनम्—गणितम् ।

१९६. शठ द्वष्ट सम्यग्भाषणे—शठयति—सम्यग्वदति । शठः—चतुरः ।
शठयति—हास्यं करोति । शठः—हासकः (मजाक करने वाला) ।

१९७. भट वट ग्रन्थे—प्रारम्भकरणे (वीरतायाम्) । भटयति—प्रार-
भ्यते । भटः—प्रारम्भकः । वटयति—आवर्तयति । वटुः—पटुः ।

१९८. रह त्यागे—रहयति—त्यजति । राट्, राड्, रहः, रहकः—चत्वार-
स्त्यागे । राहुः—एतन्नामा ग्रहः ।

१९९. स्तन गद् देवज्ञावदे—मेघध्वनौ । स्तनयति—शब्दयति गर्भति ।
स्तनयितुः—मेघः । स्तनः—उरोजः, कुचः । गदयति—अव्यक्तं वदति (द्रुतछाता
है) । गद्गदः—(स्खलितवाक्) ।

२००. पत गतौ—पतयति—गच्छति । पतिः—यजमानः ।

२०१. पष अनुपसर्गात् गतौ—उपसर्गरहितात् पषधातोर्न् प्रत्ययो-
भवति गतौ । पषयति—गच्छति । पाट्, पाड्, पषः, पषकः,—चत्वारो गन्तरि ।

२०२. स्वर आक्षेपे—कथने । स्वरयति—स्वातन्त्र्येण कथयति । स्वरः—
अच् ।

२०३. चर प्रतियत्ने—वीरकार्ये प्रतियत्ने । चरयति—पुनःकार्यं करोति ।
चरः—वीरः ।

२०४. कल गतौ संख्याने च—कलयति—गच्छति । कालः—समयः ।
कलना—गणना ।

२०५. चह परिकल्कने—औषधगुटिकायाम् । चहयति—गुटिका भवति ।
चहनम्—गुटिका ।

१. इत् पूर्व कातन्त्रे 'इतोऽदन्ता' इति निर्देश उपलभ्यते ।

२. नाथ नियम पाणिनीये तन्त्रेऽन्येषु चोपलभ्यते ।

लुञ्जन्म्, लुञ्जनीयम्-आकर्षणम् । लङ्घयति-कूर्दते । लङ्घकः-कूर्दकः । लङ्घन्म्, लङ्घनीयम्, लङ्घ्यम्-त्रयः कूर्दने । त्रसयति-विभेति । त्रसः, त्रंसकः-द्वौ भेतरि । त्रंसम्, त्रंसनम्, त्रंसनीयम्-भयम् । पिशयति-१ पिशाः, पिशकः-१ पिशनम्, पिशनीयम्-१ । कुसयति-रोदिति । कुंसः, कुंसकः-रोटकः । दंशयति-कृन्तति । दंशकः-दंशः । उपदंशकः-शुक्तम् ('अचार' इति भाषायाम्) दंष्ट्रा-दशनम् । दशनम्, दशनीयम्-द्वौ कर्तने । कुंशयति-१ कुंशः, कुंशकः-१ कुंशनम्, कुंशनीयम् १ । घाटयति-अल्पी भवति । घटना-घटना, कुलम् । घटिका-घटी । घटा-देहः । घटकः-घटम् । घटनम्, घटनीयम् घट्यम्, घाट्यम्, उद्घाटः-पञ्च घटनायाम् । घण्टयति-कथयति । घण्टा-घण्टा इत्येव प्रसिद्धम् । देवघण्टा-मन्दिरस्था घण्टा । क्षुद्रघण्टिका-नूपुरम् । घटनम्, घटनीयम्-द्वौ कथने । वृंहयति-वर्धते । वृंहणम्-वर्धनम् । ब्रह्मयति-१ अधिकं भवति । ब्रह्मा-१-ब्रह्म । बह्वहयति-दृढो भवति । बह्वहः-नगरम् । बालहीकः-अश्वः, घोटकः । गोपयति, गोपायति-रक्षति । गोपः-रक्षकः । गोपनम्, गोपनीयम्-रक्षणम् । धूपयति, धूपायति-परिमलयति । धूपः- 'धूप' इत्येव नाम्ना प्रसिद्धं द्रव्यम् । विच्छयति-१ विच्छकः-१ विच्छा १ चीचयति-पीडयति । चीवरः-पक्षी । पोथयति-अतिगन्दयति । पोथः-महिषः । लोचयति-पश्यति । लोचनम्-चक्षुः । लोकयति-पश्यति । लोकः-पृथिव्यादिः, मनुष्यः । नादयति-शङ्करोति । नादः-शङ्कारः । कोपयति-क्रुद्धा भवति । कोपः-क्रोधः । तर्कयति-ऊहयति । तर्कः-ऊहः, विवादः । वर्तयति-व्यवहरति । वर्तनम्-प्रवर्तनम् । वर्धयति-एषते । वर्धनम्-एषनम्, वृद्धिः ।

१८९. पूरि (१, पूरी) आप्यायने-वृत्तौ । पूरयति-तर्पयति । पूरणम्-वृत्तिः ।

१९०. रुज हिंसायाम्-रोजयति-मारयति । रोजकः-घातकः । रोजनम्-हिंसा ।

१९१. ष्वद आस्वादने-स्वादयति-आस्वदते । आस्वादी-आस्वादकः । आस्वादनम्-आस्वादः ।

१९२. आस्वदः सकर्मकात्-आङ्पूर्वकात् सकर्मकात् स्वदधातोर्नि प्रत्ययो भवति २ । आस्वादयति-आस्वादं पश्यति (गृह्णाति) । आस्वादयन्, आस्वादकः-आस्वादयिता ।

१. धातु सजे 'वृह' पठ्यते, तत्र 'ब्रह्' जुक्त पाठ स्यात् ।

२. अन्ये वैयाकरणा 'मुच मोचने' (१।१८४) इत्याख्य 'स्वद आस्वादन' (१।१९१) इत्यन्ता धातव सकर्मका 'णिच्' (इन्) प्रत्ययमुत्पादयन्ति इत्यर्थमाहुः ।

२१९. वात गतिमुखसेवनयोः^१—गतौ मुखसमाप्तौ (?) च । वातयति—गच्छति । वातः—वायुः ।

२२०. गवेष मार्गणे—अन्वेषणे । गवेषयति—अन्वेषयति । गवेषयन्—अन्वेषकः । गवेषणम्—अन्वेषणम् ।

२२१. वास उपसेवायाम्—गौणकार्ये (?) । वासयति—अप्रधानं कार्यं करोति । वासयन्—गौणकार्यकर्ता । वासना—गौणं कार्यम् ।

२२२. निवास आच्छादने—निवासयति—आच्छादयति । निवासयन्—आच्छादकः । निवासनम्—आच्छादनसाधनम् ।

२२३. भाज पृथक्कर्षणि—पृथक् कार्यकरणे । भाजयति—पृथक्कार्यं करोति । भाजयन्—पृथक् कार्यकर्ता । भाजनम्—घटः ।

२२४. सभाज प्रीतिसेवनयोः—प्रेम्णि कार्ये च । समानयति—प्रीति-करोति । सभाजयन्—प्रीतिकर्ता । समाननम्—प्रीतिः ।

२२५. ऊन परिहरणे—न्यूने । ऊनयति—अल्पं भवति । ऊनयन्—अल्पं भावुकः । ऊनम्—अल्पम् ।

२२६. ध्वन शब्दे—ध्वनयति—शब्दयति । ध्वनयन्—शब्दकः । ध्वनिः, ध्वानः—द्वौ शब्दकर्तारि ।

२२७. कूट^२ वाहे—तृषायाम् । कूटयति—उष्णं करोति । काष्ठकूटः—कालाग्निः वज्रः ।

२२८. केत आम कुण गुण आमन्त्रणे—अभिमुखं भूत्वा वार्ताकरणे । केतयति—अभिमुखमायाति । केतुः—ध्वजः । निकेतनम्—ग्रहम् । आमयति—अमं करोति । अमणः—उपस्वी । कुणयति—मृत्यति । कुणयन्—मर्तकः । कुणनम्, कुणनीयम्, कुणकम्—त्रयः क्रीडने । गुणयति—गुणनं करोति । गुणयन्—गुणनकर्ता । गुणनम्, गुणनीयम्, गुणकम्—त्रयो गणनायाम् ।

२२९. स्तेन चौर्ये—स्तेनयते^३—चोरयति । स्तेनानः—चौरः । स्तेनम्, स्तेननम्, स्तेननीयम्—त्रयश्चुरायाम् ।

१ 'गतिमुखसेवनयो' इति कातन्वीया ।

२ 'कूट' इति कातन्वीया ।

३. कान्त्रे धातुनिर्देशानन्तरम् "परस्मैमाषा" इति पठ्यते । तेनाथ धातु परस्मैपदातिनं व्यक्तम् । तदनन्तरं च 'आगर्वादात्मनेपदी' इति गणस्य पठ्यते, 'स्तेन पठ्यते' (१२३०) एतस्य गर्वधातु- (१२३८) पर्यन्तमालनेपदं विहितम् ।

२०६. मह पूजायाम्—महत्त्वे । महयति—पूज्यो भवति । महादेरन्तः—महप्रभृतिभ्यो धातुभ्य 'अन्त' प्रत्ययो भवति । महन्तः—पूज्यः ।

२०७. स्वार कृप श्रव दौर्बल्ये—बलाधिक्ये (१)^१ । सारयति—अधिक-बलो भवति । सारः—सेतुः । कृपयति—दयते । कृपालुः—दयालुः । कृपा—दया ।

२०८. स्पृह ईप्सायाम्—स्पृहयति—इच्छति । स्पृहन्—इच्छुकः । स्पृहा—इच्छा ।

२०९. भाम क्रोधे—भामयति—क्रुध्यते । मामा, भामिनी—द्वौ क्रुद्धायाम् ।

२१०. सूच पैशुन्ये—सूचयति—पैशुन्यमाचरति । सूचः—सूचकः । सूचनम्—सूचना ।

२११. खेट भक्षणे—खेटयति—खादति । खेटकम्—रिक्ताणम् (रेंगना) ।

२१२. खोट्ट^२ क्षेपे—कथने (१) । खोट्टयति—कथयति (१) । खोट्टकः—कथकः । खोट्टनम्—कथनम् ।

२१३. गोम उपलेपने—संश्लेषणे । गोमयति—उपलिपति । गोमनम्—लेपनम् ।

२१४. कुमार क्रीडायाम्—खेलने । कुमारयति—क्रीडते । कुमारः—पशुलः ।

२१५. क्षीळ उपधारणे—क्षीलयति—वर्तयति । क्षीळम्—स्वभावः । क्षीलीला—कामधेनुः ।

२१६. साम सान्त्वने—साधने । सामयति—साध्नुति । सामन्तः—साधकः । सामन्—वेदः ।

२१७. वेल कालोपदेशे—काले सन्दर्भे च । वेलयति—स्वरयति । वेलः—समयः ।

२१८. पळ लघनपवनयोः—छेदने उड्डयने च । पळयति—छनाति, उड्डयते । पळायनम्—उवनम्, उड्डयनम् ।

१. दुर् दुःखं वलं यस्य स दुर्वलः, अल्पबलान् प्रति बाधको दुःखरूपः । दुर्गत बलं यस्माद् इत्यर्थं बलहीनः । धातुपाठेऽन्यत्रापि एकेन शब्देन विरुद्धावर्था बोध्यन्ते । यथा—मघानपदेन 'एकीभाव', सम्यग्भावो नास्ति, उभा उच्येते ।

२. कातन्त्रपाठे 'खोट' इत्येव पाठः । हिन्दीभाषाया प्रयुज्यमान सुवर्णादिव धातुस्वर-प्रक्षेपार्थक खोटशब्द एतद्धातुज एव । यद्वा खोट्ट इत्यस्त्वापभ्रंशरूपः ।

पारकः-द्वौ पूरके । पारम्, पारायम्, पारणीयम्, पारणम्-चत्वारः कर्म-समापने । तीरयति-समापयति । तीरयन्, तीरकः-द्वौ पूरके । तीरम्, तीरणम्, तीरणीयम्-त्रयः समापने ।

२४४. पुट संसर्गे-संमिश्रणे । पुटयति-मिश्रयति । पुटयन्, पुटः, पुटकः-त्रयो मिश्रके । पुटनम्, पुटनीयम्-द्वौ मिश्रणे ।

२४५. कप्र^१ शैथिल्ये-शियिलभावे । कप्रयति-शियिलो भवति । कप्रः, कप्रकः, कप्रयन्-त्रयः शियिलमात्रके । कप्रणम्, कप्रणीयम्-द्वौ शैथिल्ये ।

२४६. अंश समाधाते-सहभावे । अंशयति-सह गच्छति । अंशकः-सह गन्ता । अंशुमान्-सूर्यः । अंशुः-किरणः । अंशः-त्रलिः । अंशानम्, अंशनीयम्-सहभावे ।

२४७. चित्र विचित्रदर्शनयोः^२-ज्ञाने दर्शने च । चित्रयति-जानाति । चित्री, चित्रकः-द्वौ ज्ञातरि । चित्रम्, चित्रणम्, चित्रणीयम्-त्रयो ज्ञाने ।

२४८. वट विभाजने-हस्तशिल्पे (दस्तकारी में) । वटयति-हस्तेन कार्यं करोति । वटः-हस्तेन कार्यकारको बालकः । वटनम्, वटनीयम्-द्वौ हस्तशिल्पे । वटः-एतज्ज्ञाना वृक्षविशेषः । वाटी-मार्गः, उद्यानं च । वटा-१ । वटकः-बालकः । अवटम्-गहनम् । अवट्य-गते निवसिता ।

२४९. ज्वल^३ प्रकाशने-ज्वलयति-प्रकाशयति । ज्वलयन्-अग्निः । ज्वालः, ज्वाला-द्वौ प्रज्वलने । ज्वालुः-कीलकम् ।

२५०. मिश्र संपर्क-मेलने । मिश्रयति - संपर्कयति । मिश्रापणम्-मिलितम् (१) ।

२५१. स्तोम श्लाघायाम्-पूज्ये । स्तोमयति-पूज्यो भवति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत-स्वर्गकाङ्क्षी स्फटिकलिङ्गेन पूजा कर्मात्^४ ।

२५२. छिद्र कर्णभेदे-कर्णछेदे^५ । छिद्रयति-कर्णे वेधयति । छिद्रकः-कर्ण-वेधकः ।

२५३. अन्ध दृष्ट्यसंहारे^६-अन्धयति-दृष्टिरहितो भवति । अन्धकः-राक्षसः । अन्धकारः-तमः । अन्धतामिसम्-जरकविशेषः ।

१. 'कर्त्रे' इति कातन्त्रीया ।

२ 'चित्रोक्तिरने कदाचिद् दर्शने च' इति कातन्त्रीया ।

३. 'लज प्रकाशने' इति कातन्त्रीया ।

४ वृत्तिकार शैवमतानुसारेण ज्योतिष्टोमश्रावणस्य विचित्रा कल्पनासुदभावाच्चकार ।

५ कर्णवेध इत्यर्थः ।

६ 'दृष्ट्युपमहारे' इति कातन्त्रीया ।

२३०. पद गतौ—पदयते-गच्छति । पदानः-गमकः । पदम्; पदनम्, पदनीयम्, पदयम्-चत्वारो गमने ।

२३१. गृह ग्रहणे—गृहयते-गृह्णाति । ग्रहः (१, गृहः)—ग्रमन्तः ।

२३२. मृग अन्वेषणे—गवेषणे । मृगयते-गवेषयति । मृगः-एतज्जामा वापदः ।

२३३. कुह विस्मापने—कुत्रिमे । कुहयते-कुत्रिमं करोति । कुहानः, कुहकः-(ऐन्द्रबालिकः) ।

२३४. शूर वीर विक्लान्तौ—वीरतायाम् । शूरयति'-अग्रे गच्छति । शूरः-वीरः । वीरयति'-उपद्रवे युद्धे गच्छति । वीरः-शूरः ।

२३५. स्थूल परिग्रहणे (१, परिबृंहणे)—स्थूलयते-स्थूलो भवति । स्थूलनः-स्थूलः । स्थूलम्-बृंहणम् ।

२३६. अर्थ उपयाच्यायाम्—ग्रहणे । अर्थयते-धनं याचते । अर्थानः-भाचकः । अर्थः-सारः ।

२३७. सत्र संतानक्रियायाम्—धर्मसंघाते । सत्रयते-सततं धर्ममाचरति । सत्रम्-धर्मसन्तानम् ।

२३८. संग्राम युद्धे—संग्रामयते-युध्यते । संग्रामः-युद्धम् ।

२३९. गर्व माने—श्रेष्ठतायाम् । गर्वयते-मानं करोति । गर्वितः, गर्वाणः-द्वौ अहंकारयुक्ते । गर्वः, गर्वणम्, गर्वणीयम्-त्रयोऽहंकारे ।

२४०. सूत्र अवमोचने—योजने । सूत्रयति-संयुनक्ति । सूत्री, सूत्रकः, सूत्रन्-त्रयः संयोजके । सूत्रम्, सूत्रितम्, सूत्रणम्, सूत्रणीयम्-चत्वारः संयोजने ।

२४१. मूत्र प्रस्रवणे—(जलस्य) पतने । मूत्रयति—(दूषितजलं) स्रवति । मूत्रम्, मूत्रणम्, मूत्रणीयम्-त्रयः (दूषितस्य जलस्य) प्रस्रवणे ।

२४२. रूक्ष पारुष्ये—कठोरतायाम् । रूक्षयति-कठोरमाचरति । रूक्षवान्, रूक्षमी, रूक्षकः-त्रयः कठोरव्यवहर्तारि । रूक्षम्, रूक्षणीयम्, रूक्षणम्-कठोर-व्यवहारः ।

२४३. पार तीर कर्षसमाप्तौ—कार्यान्ते । पारयति-पूरयति । पारयन्,

२६३. पर्णं हरितभावे—पर्णयति—हरितो भवति । पर्णम्—पत्रम् ।
पर्णम्—पत्रवान् । पर्णशाल—पर्णमयी कुटी । अपर्णा—गौरी ।

२६४. लाभ प्रेरणे—घनागमे । लाभयति—घनागमो भवति । लाभम् (१),
लाभनम्, लाभनीयम्—त्रयो घनागमे ।

२६५. क्षिप प्रेरणे^१—नियामने । क्षिपयति—नियामयति । क्षिप्तम्, क्षितिः,
क्षेपणम्, क्षेपणीयम्—चत्वारो नियामे । क्षेपणी—१ (नौदण्डः) ।

२६६. अध पापकरणे—अधयति—दुर्व्यवहारं करोति । अधम्—पापम् ।
अधवान्—पापी ।

२६७. मृष क्षान्तौ—सहने । मृषयति—सहते । मृषा—अनृतम् । मृषा-
जम्—पारामाजम् ।

२६८. ^२नाम्न इन्निरस्यति^३—नाम्नः इन् भवति निरस्यति (प्रक्षिपति
विस्तारयति) इत्यस्मिन्नर्थे । हस्तौ निरस्यति—हस्तयति—हस्तौ विस्तारयति ।
पादौ निरस्यति—पादयति—पादौ विस्तारयति । मस्तक्यन्नि—शिरो विस्तारयति^४(१) ।
बिह्वयति—बिह्वा विस्तारयति^५ (१) । मेद्वयति—मेद्रं विस्तारयति ।

२६९. प्रकाशयत्यपि^६—प्रकाशने उद्धाटनेऽपि नाम्नः इन् भवति ।
नेत्रयति—चक्षुषी उद्धाटयति । मुखयति—मुखमुद्धाटयति । गुदयति—गुदमुद्धाटयति^७ ।

२७०. शृण्वत्यपि^८—नाम्नः शृणोत्यर्थेऽपि इन् भवति । वेदयति—वेदं
शृणोति । तन्त्रयति—तन्त्रं शृणोति । पुराणयति—पुराणं शृणोति ।

२७१. श्वेताश्वतरगालोडिताह्वरकाणां तरेतकलोपाश्च चक्षणे^९—
श्वेताश्वतर गालोडित अह्वरक शब्दानां तर इत क इत्येतेषां लोपो भवति चक्षणे

१ कातन्त्रे तु 'लाभ क्षिप प्रेरणे' इत्येक सूत्रम् ।

२. कातन्त्रपाठे इत पूर्वम् 'बहुलमेतन्निदर्शनम् । इत्यदन्ता समाप्ताः । अथ गण-
सूत्रम्' इति वचनान्युपलभ्यन्ते । तेषु प्रथमं वचनं त्वत्राप्यपेक्षते । उत्तरसूत्राणि तत्स्यैव
प्रपञ्चरूपाणि ।

३ 'इनल् अन्निरसनेऽपि' इति कातन्त्रपाठः ।

४ अतिविचारयतीत्यर्थः । ५ अतिमापत इत्यर्थः ।

६ सूत्रमिदं कातन्त्रे नास्ति । तत्र पूर्वसूत्रेऽपिनाऽप्यमर्थं सगृहीतं स्यात् ।

७. अपानवायुं त्यजतीत्यर्थः ।

८ कातन्त्र इदमपि सूत्रं नास्ति । अवगम्यर्थस्तत्रप्रथमसूत्रस्थेनाऽपिना सगृहीतं स्यात् ।

९. कातन्त्रे तु 'श्वेताश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च' इति पाठः ।
इतीऽपि च 'मन्सुबन्तुविनां बुक् च' इत्यधिकं सूत्रं पठ्यते ।

२५४. दण्ड दण्डनिपातने—दण्डयति—दण्डं ददाति । दण्डकः, दण्डयन्-
दण्डप्रदाता । दण्डम्—दण्डम्, काष्ठम् (यष्टिका), सेना । दण्डी—संन्यासि-
विशेषः, राजा, यमः, मिश्रुः ।

२५५. अङ्क लक्षणे—चिह्ने । अङ्कयति—चिह्नयति । अङ्ककः, अङ्कवान्,
अङ्किः—त्रयः परिचायके । अङ्कः—(गोद) युद्धम्, चिह्नम् । अङ्कनम्,
अङ्कनीयम्, अङ्कितम्—त्रयश्चिह्नकरणे । अङ्का—गुरुनाथपत्नी, भगवान्,
अश्वेयः (?) ।

२५६. सुखदुःखे^१ तत्क्रियायाम्—सुखे दुःखे च । सुखयति—सुखं
मुदक्ते । सुखी—सुखयुक्तः । सुखम्—अनामयम् । दुःखयति—दुःखं मुदक्ते ।
दुःखी—दुःखयुक्तः ।

२५७. रस आस्वादनस्नेहनयोः—रसयति—स्वदयति । रसिकः—स्वदिता ।
रसः । तैलम् (?) । रसका, रसना—जिह्वा ।

२५८. व्यय वित्तसमुत्सर्गे—वनव्यये । व्यययति—वित्तमुत्सृजति । व्ययः—
वनोत्सर्गः । अव्ययम्—वनोत्सर्गमावः ।

२५९. रूप रूपक्रियायाम्—रूपयति—रूपं निर्माति । रूपकः—अलङ्कारः ।
रूपम्—आकृतिः । निरूपम्, निरूपणम्, निरूपितम्—त्रयो गुणवाक्ये । रूपिणी—
रूपजीवना—द्वौ वैद्यायाम् । रौप्यम्—रजतम् । महारौप्यम्—सुवर्णम् ।

२६०. छेद द्वैधीकरणे—एकस्य द्वित्वे । छेदयति—द्वैधीकरोति (विदारणेन
द्वित्वमापादयति) । छेत्ता, छेदकः, छेदी—त्रयो विदारके । छेदनम्, छेदनी-
यम्, छेद्यम्—त्रयो विदारणे ।

२६१. व्रण गात्रविचूर्णने—शरीरस्य विदारणे । व्रणयति—शरीरं विदीर्यते ।
व्रणम्—विदारणम् ।

२६२. वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु—रागे विस्तारे प्रशंसाया च ।
वर्णयति—रजति, विस्तारयति, प्रशंसयति । वर्णम्—रागः । वर्णकम्—रागः, पद्यम् ।
वर्णनम्, वर्णनीयम्—द्वौ वर्णने । वर्णी—जातिवान् (?) ।

१. 'दुःखे' इत्यत्र एकारः किमनुबन्ध उत द्विवचनमिति सन्दिह्यते । एकारानुबन्धस्त्याज्य
फलविशेषस्यादर्शनात् कातन्त्रपाठे तदभावाच्च नायमनुबन्ध इति प्रतीयते । 'सुखदुःखे'
इति द्विवचनरूपं सम्भवति, परन्तु न काव्यन्यत्रैतादृशो निर्देश उपलभ्यते । तस्माद्विवचन-
रूपमपि सन्दिह्यते ।

चुप्रमाचष्टे-चुप्रयति । दीर्घमाचष्टे-द्राघयति । ह्रस्वमाचष्टे-ह्रसयति । वृद्धमाचष्टे-वर्धयति । वृन्दारकमाचष्टे-वृन्दयति ।

२७९. तद्वदिष्टेभ्यस्सु बहुलम्—यथा इन् प्रत्यये कार्यमुक्तं तथा इष्ट इमन् ईयस् इत्येतेष्वपि भवति बहुलम् ।

१ नेदिष्टा, नेदिमा, नेदीयान् । साधिष्टः, साधिमा, साधीयान् । यविष्टः, यविमा, यवीयान् । कनिष्टः, कनिमा, कनीयान् । अत्पिष्टः, अत्पिमा, अत्पीयान् । कनिष्टः, कनिमा, कनीयान् । स्थविष्टः, स्थविमा, स्थवीयान् । दविष्टः, दविमा, दवीयान् । क्षेपिष्टः, क्षेपिमा, क्षेपीयमान् । क्षोदिष्टः, क्षोदिमा, क्षोदीयान् । भूयिष्टः, भूयिमा, भूयान् । प्रायिष्टः, प्रायिमा, प्रेयान् । स्थायिष्टः, स्थायिमा, स्थायान् । स्फायिष्टः, स्फायिमा, स्फेयान् । वरिष्टः, वरिमा, वरीयान् । गरिष्टः, गरिमा, गरीयान् । बृंहिष्टः, बृंहिमा, बृंहीयान् । त्रपिष्टः, त्रपिमा, त्रपीयान् । द्राधिष्टः, द्राधिमा, द्राधीयान् । हसिष्टः, हसिमा, हसीयान् । वर्षिष्टः, वर्षिमा, वर्षीयान् । वृन्दिष्टः, वृन्दिमा, वृन्दीयान् । ज्येष्टः, ज्येमा, ज्येयान् । श्रेष्टः, श्रेमा, श्रेयान् ।

२८०. सत्यार्थवेदान् अष्टकारित एव (१, सत्यार्थवेदानाम् आप् तु कारित एव)—सत्य अर्थ वेद एतेषाम् आप् आगमः कारिते प्रयोक्तव्ये कर्तव्येव भवति ।^१

२८१. गुणवचनात्^२—विशेष[णि] निधनेभ्य इन् प्रत्ययो भवति । इष्ट, इमा, ईयान् परतोऽपि ।^३

पठयति—सारवाक्यं वदति । पठिष्टः, पठिमा, पठीयान् । लब्धयति—लब्धुर्मवति । लब्धिष्टः, लब्धिमा, लब्धीयान् । पापयति—पापी भवति । पापिष्टः, पापिमा, पापीयान् । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ।

२८२. एकस्वरा अदन्ताश्च कैश्चिच्चुरादिषु पठ्यन्ते ।^४

१ इमान्सुवाहरणानि २८० सूत्रानन्तरं पठितान्यासन् । अस्माभिर्व्याख्यानं पठितानि ।

२. कर्नाटकटोका पाठोऽत्र महान् श्रद्धा । अस्माभिस्तु यथाप्रकरणं सूत्रं व्याख्यातम् । अस्योवाहरणानि वृत्तौ न दीयन्ते ।

३ सूत्रमिदं कातन्त्रपाठे नास्ति ।

४ अत्र कर्नाटकटुत्तिपाठो अष्ट प्रतीयते । प्रकरणानुसारम् 'गुणवचनात्' सूत्रानन्तरम् इति शब्देभ्यस्सु परतोऽन्त्यस्वरस्य च टोपविधायकेन सूत्रेणापि भाव्यम् । अन्यथा—प्रकृतोदाहरणसंगतिर्न भवति ।

५ इदं न सूत्रम्, अपितु वृत्तिग्रन्थः । कर्नाटकायां तु सूत्रत्वेनोदाहृत्य पुनर्व्याख्यातः । कातन्त्रे तु 'एकस्वराणां अदन्तानां च' इति सूत्रमुपलभ्यते ।

इतोऽप्ये कातन्त्रपाठे 'इति गणसूत्रं समाप्ता (१)' इतिपाठ उपलभ्यते । तदनन्तरं च 'अथ विकल्पेनैनन्ता' इति वचनं पठ्यते ।

कथनेऽर्थे [इन् प्रत्ययश्च] श्वेताश्वतरमाचष्टे—श्वेताश्वयति, श्वेताश्वतरविषये कथयतीत्यर्थः । गालोडितमाचष्टे = गानसारं कथयति (१)—गालोडयति । सामवेदमुच्चारयतीत्यर्थः । आह्वरकमाचष्टे—मारणमन्त्रं ब्रवीति—आह्वरयति ।

२७२. प्रशस्तस्य आ^१—प्रशस्तशब्दस्य 'आ' आदेशो भवति । आययति—प्रशस्तो भवति ।

२७३. वृद्धस्य च ज्या^२—वृद्धशब्दस्य ज्या आदेशो भवति । ज्याययति वृद्धो भवति ।

२७४. अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ—अन्तिकवाढशब्दयोर्नेद साध आदेशौ भवतः । अन्तिकमाचष्टे—अन्तयति । वाढमाचष्टे साधयति, शीघ्रं कथयतीत्यर्थः ।

२७५. युवाल्पयोः कन् वा—युव अल्प इत्येतयोः 'कन्' वाऽऽदेशो भवति । युवानमाचष्टे—युवयति, कनयति । अल्पयति कनयति ।

२७६. स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्राणाम् अन्त्यस्वरादेर्लोपो गुणश्च नामिनाम्—स्थूल दूर युव क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषाम् अन्त्यस्वरादेर्वर्णस्य लोपो भवति गुणश्च नामिना = इ उ ऋ ल इत्येतेषा स्वराणाम् । स्थूल्माचष्टे—स्थवयति । दूरमाचष्टे—दवयति । युवानमाचष्टे यु(१ व)वयति । क्षिप्रमाचष्टे—क्षेपयति । क्षुद्रमाचष्टे—क्षोदयति ।

२७७. बहोरि[न्] यादिर्भू च—बहोः परतः इन् यादिर्भवति भू च बहोः स्थाने आदेशः । बहुमाचष्टे^३ भूययति ।

२७८. प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घस्ववृद्धवृन्दारकाणां प्रास्था-स्फावरागराबृंहान्नपद्माचष्टसवर्षवृन्दाः—प्रिय स्थिर स्फिर उरु गुरु बहुल तृप्र दीर्घ ह्रस्व वृद्ध वृन्दारक इत्येतेषा स्थाने प्रा स्था स्फा वरा गरा बृंहा न्नपद्माचष्टे वर्ष वर्ष वृन्द इत्येते आदेशा भवन्ति ।

४ प्रियमाचष्टे—प्रापयति । स्थिरमाचष्टे—स्थापयति । स्फिरमाचष्टे—स्फाययति । उरुमाचष्टे—वरयति । गुरुमाचष्टे—गरयति । बहुलमाचष्टे—बृंहयति ।

१ कातन्त्रे 'अ' अकारान्तादिभ्यो विधीयते । पाणिनीया अपि तथैवामनन्ति ।

२ कातन्त्रे 'ज्य' इत्यकारान्तादिभ्यः, तथैव पाणिनीया अप्याहुः ।

३. पाणिनीयास्तु आवयति रूपमाहुः विद्वांसस्य प्रत्ययान्नत्वात् । अपरे पुन विट्सन्नि-योगेनैव भू आदेशस्य विधानमाश्रित्य 'बह्वयति' रूपं युक्तं मन्यन्ते । अत्र विशेषो माधवी-वाद्या धातुवृत्तौ नामधातुप्रकरणे द्रष्टव्यः (४४४२८ चौखम्बा स०) ।

४. इमान्युदाहरणानि कर्णाटकवृत्तौ २८० सूत्रानन्तरं पठितान्यासन् अस्माभिर्यथास्थानं नीतानि ।

२९६. अथ वन्धने—आययति—वन्धाति । अयकः—वन्धकः । अयनम्, अथनीयम्—द्वौ वन्धने ।

२९७. चीक सीक आमर्षणे—विमर्षे । चीकयति—विचारयति । सीक-यति—विचारयति । चीका, सीका—द्वौ मूल्ये (१) ।

२९८. आढः परः सदिर्गत्यर्थे—आह् परः सदधातुर्गत्यर्थे [प्रयुज्यते] । आसादयति—आगच्छति । आसादनम्—आगमनम् । आसादी—मृत्युदेव्याः पूजकः ।

२९९. जुष परितर्के—विवेके । जोषयति—विवेचयति । जोट्, जोङ्, जोषकः—त्रयो विवेकिनि । जोषणम्, जोषणीयम्, जोष्यम्—त्रयो विवेचने ।

३००. अन्य ग्रन्थ सन्दर्भे—मेलने (१) । अन्ययति—मेलयति । अन्यः, अन्यकः—द्वौ मेलके । अन्यनम्, अन्यनीयम्—द्वौ मेलने । ग्रन्थयति—अति-हसति (१) । ग्रन्थन्, ग्रन्थकः—द्वौ अतिहासके । ग्रन्थः, ग्रन्थनम्, ग्रन्थनीयम्—त्रयोऽतिहासे ।

३०१. आपृ लम्बने—अवलम्बने । आपयति—अवलम्बयति । आपन्, आपकः—द्वौ अवलम्बिनि । आपनम्, आपनीयम्—द्वौ अवलम्बने ।

३०२. तनु शब्दोपकरणयोः—शब्दे उपकरणे च । तानयति—शब्दयति । तानन्, तानकः, तान्—त्रयः शब्दके । तानम्—रोगयतिः (रोगविशेषः) । तान-कम्—शास्त्रसाधकसन्धानम् (१) ।

३०३. वाच सन्देशे—साधुवाक्ये । वाचयति—साधु वदति । वाचन्, वाचकः—द्वौ साधुवदितरि । वचनम्, वान्यम्, वाचनीयम्—त्रयः साधुवाक्ये ।

३०४. भू प्राप्तावादमनेपदी—भू धातुर्गत्यर्थे आत्मनेपदी भवति । इना-नुबन्धवत् (१, इन् णानुबन्धवत्)—इन् प्रत्ययः णकारानुबन्धवद् भवति (णकारानुबन्धकार्यं लभत इत्यर्थः) । वृद्धिरादौ सणे—धातोरादिभूतानां नामि-संज्ञकानां^१ स्वराणां वृद्धिर्भवति सणे = णानुबन्धे प्रत्यये परतः । भावयते-गच्छति । भावनम्, भावनीयम्—गतिः ।

३०५. मान पूजायाम्—मानयति—पूज्यो भवति । मान्यः—पूज्यः ।

१. १६ सत्रे 'नामि' पदं कुतोऽनुवर्तते इति न ज्ञायते । नामिसंज्ञा अकारवर्जितानां स्वराणां भवति (६० 'स्वरोऽर्णवर्जो नामी' कातन्त्र १।१।७) तथा सति पाचयतीत्यादिषु अकारस्य वृद्धिर्न प्राप्नोति ।

२८३. युच पृच संयमने—तपस्यायाम् । योजयति—तपस्यति । योगी-
तपस्वी । पर्चयति—व्रतमाचरति । पर्चकः—व्रती ।

२८४. षह मर्षणे—सहने । तुरा सहयति (= कोलाहलं सहते) तुरापाद-
इन्द्रः ।

२८५. ईर क्षेपे—कालक्रमणे । ईरयति—कालक्षेपं करोति । ईरः—काल-
क्षेपकः ।

२८६. लाली द्रवीकरणे—लालयति—द्रवी भवति । लाला—मुखस्थं जलम् ।

२८७. वृजी वर्जने—त्यागे । वर्जयति—त्यजति । वर्जकः—त्यागी । वर्जनम्—
त्यागकरणम् ।

२८८. जृ वयोहानौ—जरयति—वृद्धो भवति । जरा—वृद्धत्वम् ।

२८९. चिर वियोजनसंपर्चनयोः—वियोगे कृटे (१) च । चेरयति—
मिलति । चेरमः—शिवभक्तः । चिरम्—बहुकालः ।

२९०. शिष आसर्वोपयोगे^१—आसमन्तात् प्रयोगे । शेषयति—प्रयोजयति ।
शेषः—सर्वराजः । शिष्टकः, शिष्यः—द्वौ शिष्ये ।

२९१. विपूर्वोऽतिशये—विपूर्वो शिषधातुरतिशयेऽर्थे वर्तते । विशेषः
अतिशयः ।

२९२. रुप प्रीणने—शीतीमावे । तर्पयति—शीतीभवति । रुतः, तर्पकः—
द्वौ शीतयुक्ते । तर्पणम्, रुति, तर्पणीयम्—शीतीकरणे ।

२९३. छद् अपधारणे—कपटे । छदयति—कपटं करोति । छद्मन्,
छदकः—द्वौ कपटिनि ।

२९४. मी गतौ—माययति—गच्छति । माया—गन्त्री (नद्गी) । मायी,
मायावी—द्वौ मायायुक्ते । अनाकौ णानुबन्धवत्—अन आक प्रत्ययौ णकारानुबन्ध-
प्रत्ययवत् कार्यं लभेते । मायनम्, मायकम्—द्वौ मनसः चाञ्चल्ये ।

२९५. क्रथ हिंसायाम्—क्रथयति—हिनस्ति । क्रथकः—घातकः । क्रथनम्,
क्रथनीयम्—द्वौ हिंसायाम् ।

१. कातन्त्रे 'असर्वोपयोगे' इति पाठः । अयमेव च शुद्धः पाठः ।

३१८. अर्दं हिंसायाम्—जनान् अर्दयति = मनुष्यान् हिनस्ति जनार्दनः—
कालामिः, रुद्रः । अर्दनम् अर्दनीयम्—द्वौ हिंसायाम् ।

३१९. शुन्ध शुद्धौ—शुन्धयति—शुद्धिं करोति । शुन्धन्, शुन्धकः—द्वौ
शोधके । शुन्धनम्, शुन्धनीयम्—द्वौ शोधने । शुन्धन्तां पितरः^१—शोधकानां
पूर्वजाः ।^२

३२०. वृब् आवरणे—आच्छादने । वारयति—आवृणोति (घेरता है) ।
वारम्—दिनम् । वारणः—हस्ती । वरुणा—वरुणा (एतन्नाम्नी नदी ?) । वारु,
वारि—द्वौ जले । वारुणी—मद्यम्, वरुणपाशा ।

३२१. धूब् कम्पने—धावयति—कम्पते । धावन्, धावकः—द्वौ कम्पके ।
धावनम्, धावनीयम्—द्वौ कम्पने ।

३२२. प्रीच्च तर्पणे—तृप्ती । प्रापयति—तर्पयति । प्रायन्, प्रापकः—द्वौ
तर्पके । प्रापः, प्रापणम्, प्रापणीयम्—त्रयस्तर्पणे । प्रायश्चः—आधिक्येन ।

[इति इन्विकरणश्चुरादिः समाप्तः]

१ आप० श्रौत १।७।१३॥

२ कर्नाटकवृत्तिकारस्यार्थमिन्धव. । शुन्धन्तामिति तत्र क्रियापदम् । तेन 'पितर दृवजा.
शोधयन्तु' इत्यभिप्रायोऽस्य सन्वस्य ।

३०६. गर्ह निन्दायाम्—गर्हयति—निन्दयति । गर्हन्, गर्हकः—द्वौ निन्दके । गर्हणम्, गर्हणीयम्—द्वौ निन्दायाम् ।

३०७. छद्दी (१, छृदी) सन्दीपे—कथने (१) । छर्दयति—उद्गिरति । छर्दकः—उद्गारकः । छर्दिः, छर्दनम्—द्वौ उद्गारे ।

३०८. दृ भये—दारयति—भापयति । दारकः—एतन्नामा शिवाचार्यः । दार-णम्—भयम् । दारुः—वृक्षः । दाराः पुंसि भूमिन्—दारशब्दः पुंलिङ्गे बहुवचने प्रयुज्यते । दाराः—पत्नयः । देवदारुः—एतन्नामा वृक्षविशेषः ।

३०९. दृभ सन्दर्भे—संमिश्रणे । दर्भयति—मिश्रयति । दर्भकः—मिश्रकः । दर्भः—बहिः । दर्भलम्—दर्भल इत्येव (१) । दर्भणम्, दर्भणीयम्—द्वौ मिश्रणे ।

३१०. मार्ग अन्वेषणे—गवेषणे । मार्गयति—अन्वेषयति । मार्गन्, मार्गी, मार्गकः—अन्वेषकः । मार्गणम्—इषुः । मार्गः—अन्वा ।

३११. कठि शोके—दुःखे । कण्ठयति—दुःखितो भवति । कण्ठीरवः—दुःखी । कण्ठः—गळम् ।

३१२. मृजू शौचालङ्कारयोः—शोधनेऽलङ्कारणे च । मार्जयति—शोधयति । मार्जन्, मार्जकः—द्वौ शोधके । मार्जनम्, मार्जनीयम्—द्वौ स्वच्छतायाम् ।

३१३. मृष प्रसहने—हसने । मर्षयति—स्मयते । मर्षन्, मर्षकः—द्वौ स्मायके । मृष्टम्, मृष्टिः, मर्षणम्, मर्षणीयम्—चत्वारः स्मयने ।

३१४. मृष तितिक्षायाम्—सहने । मर्षयति—सहते । मर्षन्, मर्षकः, मृष्टः, मृष्टवान्—चत्वारः सोदरि । मर्षणम्, मर्षणीयम्—द्वौ सहने ।

३१५. तप दाहे—तृषायाम् । तापयति—तर्षयति । तपन्, तापकः—द्वौ तर्षके । तापः, सन्तापः—द्वौ तृषायाम् । तापिनी—नदी । आतपम्—धूपः । आतपत्रम्—छत्रम् ।

३१६. वद भाषणे—कथने । वादयति—कथयति । वादयन्, वादी, वादकः—वक्ता । वादः, वादनम्, वादनीयम्—वचने । वाद्यम्—संगीतसाधनम् ।

३१७. अर्च पूजायाम्—अर्चयति—पूजयति । अर्चः, अर्चकः—द्वौ पूजके । अर्चनम्, अर्चनीयम्—द्वौ पूजने ।

१. पतत्पृत्र 'दृ भये' (१६१३) इत्यत्राप्युद्धृत्य व्याख्यायते, तत्रास्माकीना टिप्पणी द्रष्टव्या (पृष्ठ १०२, टि० १) ।

[आथङः—] भागवाटीवृषेन्द्राय मेरुः क्रीडाचलायते ।
कृपायते देवगङ्गा चरायन्ते शिवा भृशम् ॥

^१ भागवाटी वृषभाय मेरुः क्रीडापर्वत इवाचरति, देवगङ्गा कृप इवाचरति ।
रुद्रा चरा जङ्गमा इवाचरन्ते भृशं निश्चयेन ।

[ईयस्य—] कल्याणपत्तनावासा वृषभीयन्ति लिङ्गिनः ।
शङ्करा अल्लसीयन्ति कैलासीयति तत्पुरम् ॥

^१ कल्याणपत्तने येषां वासस्ते लिङ्गिनो वृषम इवाचरन्ति । शङ्करा अल्लम-
प्रभुरिवाचरन्ति । तत् कल्याणपुरं कैलास इवाचरति ।

आथङ्ईययोर्लुक्—आथङ्-ईय-प्रत्यययोरुपो भवति नाम्नः परस्य
आख्याते प्रत्यये । [यथा—]

कुलिशं कुसुमति वह्नस्तुहिनति क्षारान्निधिर्ध्रुवं स्थलति ।
शत्रुर्मिजति विषमप्यमृतति शिवशिवेति प्रलपतो भक्त्या ॥

भक्तिपूर्वकं शिव-शिव-इति अपतो मानवस्य वज्रं (विद्युत्) पुष्प इवाचरति,
अग्निर्हिम इवाचरति, समुद्रः पृथिवीव निश्चयेनाचरति, शत्रुर्मिजम् इवाचरति,
विषं च अमृतं क्षीरमिवाचरति ।

अकर्मकेभ्यो घातुभ्यो भावे कर्मणि यङ् रमृतः—कर्मरहितेभ्यो
घातुभ्यो भावे [सकर्मकेभ्यः] कर्मणि च वान्ये यङ् आगमो भवति, आख्याते
प्रत्यये परतः । ङकार आत्मनेपदार्थः । [यथा—]

भूयते प्रमुणा भक्तो भक्तेन स्तूयते प्रभुः ।

उभाभ्यां तृप्यते वस्तु षट्स्थल^२ ब्रह्म शान्ततम् ॥

प्रमुणा अल्लमनाम्ना यत्तः वसवेश्वरः भूयते । भक्तेन प्रभुः स्तूयते ।
उभाभ्यां भगवद्-भक्ताभ्यां शान्तं निरञ्जनं ब्रह्म सर्वान्तर्यामि तृप्यते ।

अस्त्यल्लभो वृषस्त्वान्ते पूजयत्यल्लभं वृषा ।

वृषमं याचते भिक्षां मुङ्क्ते दत्तां गुह्येश्वरः ॥

१ कर्नाटकवृत्तेहिन्दीभाषानुवादोऽप्रास्यष्ट । अस्मानिर्वैवाप्रकरण व्याख्या विहिता ।

२ द्रष्टव्याऽत्र चन्द्रवीर कविकुल टीकायां पुष्पिका (अथस्तादिव मुद्रिता) ।

अथ णिजन्ताः

प्रयोज्यकर्तरि णिच्—प्रयोजके कर्तरि वाच्ये णिच् आगमो भवति, आख्यातप्रत्यये कृतप्रत्यये च परतः ।^१ णकारो वृद्धयर्थः ।

वृद्धिरादौ सणे—घातोः प्रथमे नामिनि (अकारवर्गे स्वरे) वृद्धिर्भवति ।^२

[भू—] भावयति—कारयति । भावयन्, भावयिता, भावकः—त्रयः कारयितरि । भावितम्—[पुटादिना] घटितं वस्तु (विभिन्न द्रव्यों से पुट देकर बनाई गई ओषधि) । भावनम्, भावनीयम् (?), भावः—सत्ता । भावी—भविष्यत्काले भवः, भाविनी—भविष्यत्काले भवा । भावुकम्—उत्कृष्टम् (?) । भाव्यम्, भावनीयम्—घटितुं योग्यम् ।

[कृच्—] कारयति—क्रियार्थं प्रेरयति । कारयन्, कारयिता—द्वौ क्रियार्थ-प्रेरके । कारणम्, कारकम्—कारयिता । कारणीयम्, कारकम्—कारयितुं योग्यम् । कारितम्—प्रेरणया कृतम् । कारी—कारकः । कारिणी—कारिका । कारयित्री—कारिका ।

[पच्—] पाचयति—पाकक्रिया कारयति । पाचयन्, पाचयिता, पाचकः—त्रयः पाचयितरि । पाचिनी, पाचकी (?), पाचयित्री—त्रयः पाककारयिन्याम् ।

इत्यादयो [प्रयोज्य] कर्तरि ज्ञेयाः ।

नाम्न उपमानादाचारे आयत्नीयौ—उपमानवाचकात् नाम्नः आयङ् ईय^३ आगमौ भवतः, आख्यातप्रत्यये परतः, आचरणेऽर्थे । ङकार आत्मने-पदार्थः । [यथा—]

वृषभः शिवायते—वृषभः शिव इवाचरति । शिवो वृषभायते—शिवो वृषभ इवाचरति ।

१. पाणिनीयास्तु णिच् प्रत्यय विदधति । ततः तिङ्-प्रत्ययाः कृतप्रत्ययाश्चोत्पद्यन्ते ।

२. घञमिदं पूर्वप्राप्युद्धृतम् (पृष्ठ २१९) तन्नास्मदीया टिप्पणी द्रष्टव्या ।

३. कर्नाटककवृत्तौ 'ईय' इति रूपम्, तच्चिन्त्यम् ।

काशकृत्स्नोय-धातुनां वर्णानुक्रम-सूची

संकेतः—अस्या धातुसूच्यामधोलिखिताः संकेता ज्ञेयाः—

१—इह धातुसूच्यां प्रतिधातु गणसंख्या सूत्रसंख्या च निर्दिश्यते ।

२—काशकृत्स्नीये धातुपाठे जुहोत्यादयो धातवोऽटादिगण एव पठ्यन्ते ।
तेनात्र नव गणा एव सन्ति । तथाहि—

१—भूषादयः	४—स्वादयः	७—तनादयः
२—अदादयः	५—तुदादयः	८—क्रधादयः
३—दिवादयः	६—रुधादयः	९—चुरादयः

३—येषा धातूनामादितोऽनुबन्धा धातुपाठे निर्दिष्टास्तेषामिह सूच्या सानुबन्धो निरनुबन्धश्चोभयथा पाठो निर्दिष्टः । यथा—जिमिदा इत्यस्य सानुबन्धो जिमिदा, निरनुबन्धो मिदा इत्येवमुभयथा सन्निवेशः कृतः । एवं हुकृञ् इत्यस्य सानुबन्धः हुकृञ्, निरनुबन्धश्च कृञ् इति । एवं सर्वत्राधनुबन्धानां द्विधा पाठो ज्ञेयः ।

४—अत्र येषाचिद्धातूनामग्रे * चिह्नम्, अपरेषामग्रे † चिह्नम्, अन्येषामग्रे च + चिह्नं निर्दिष्टम् । तेषामयमभिप्रायो ज्ञेयः—

(क) येषा धातूनामग्रे * चिह्नं वर्तते तेषां स्वरूपं सन्दिग्धं वर्तते । ते कर्नाटकटीकानुसारमेव तत्र तत्र पठितः ।

(ख) येषा धातूनामग्रे † चिह्नं वर्तते तेऽस्मामिः (तत्रैव ६ ज्ञे) संशोध्य पठिताः ।

(ग) येषा धातूनामग्रे + चिह्नं वर्तते तेऽस्मामिष्टिप्पण्या निर्दिष्टाः ।

५—इह धातु पाठे येषुचिद्धातुषु लकारोऽपि प्रयुज्यते । यतः स ऋग्वेदे ङकार स्थाने प्रयुज्यतेऽतोऽत्र ल-वर्ण ङकारानन्तरमेव निर्दिष्टः ।

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
अ			अक्ष	१	५१५	अष	१	४१३
अंश	१	२४६	अक्षु	१	२७३	॥	१	२६६
अक	१	६०५	अख	१	३८	अधि	१	४१३
अकि	१	४०७	अग	१	४१०	अङ्ग	१	२५५
अक	१	२२६	अणि †	१	३८	अच	१	६५

तनुर्मनो धनं भवत्या दीयते वृषभेण वै ।

भुज्यते प्रमुल्लिङ्गेण पुनर्मवनिवृत्तये^१ ॥

इति इन् - विकरणश्चुरादिः समाप्तः ॥

इति श्रीगौरीलाढ्याचार्याद् यमुनादेव्यां लब्धजननुषा श्रीपदवाक्य-
प्रमाणज्ञपण्डितब्रह्मदत्तान्तेवासिना युधिष्ठिरभीमसंकेन कृतं काश-
कृत्स्नधातुपाठस्य चन्नवीरकविकृतकर्नाटकटीकायाः^२ संस्कृतरूपान्तरं
समाप्तिमगात् ।

१. चन्नवीर कवि कृता इमे श्लोका ।

२. चन्नवीर कविकृत कर्नाटक टीकाया अन्ते इयं पुष्पिका दृश्यते—

इति श्री यागण्डिशरमल्लिङ्गप्रसादिनस्तिरयजुस्वाखाध्ययनस्य नामदेव-
मुखोद्भूतस्य गजकर्णपुत्रस्य अग्निगोत्रस्य वीरमाहेश्वरतन्त्रसूत्रस्य शिवलङ्क-
मश्चनपण्डिताराध्यप्रवरस्य कोकिलाकुण्डयुरस्य महामठस्य सङ्गनगुरुल्लिङ्गनन्द-
यम्बाकुमारस्य तुमुपुरमहामठकन्याचार्यपितृव्यनम्ब्यण्णगुरुकरजातस्य सह्याद्रि-
कटकवेळदिनगरसमीपस्य षट्देशस्य कुन्तिकापुरस्य काशीकाण्डचन्नवीर-
कविकृतौ काशकृत्स्नशब्दकलापस्य द्वादशसहस्रधातुपाठस्य कर्नाटकटीकायाम्
इन् विकरणश्चुरादिः समाप्तम् ।

मङ्गलम्

महा श्री केलदि वीरेश्वराय नमः

शुभमस्तु शोभनमस्तु

निर्विघ्नमस्तु

आयुरारोग्यैश्वर्यमस्तु श्री गुरवे नमः

धातु-सूची

२२७

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
इष्	२	१३	ईह	१	५४०	ऊन +	१	२१९
इण	१	२०६	उ	१	३३६	ऊन	९	२२५
इदि	१	९	उश्च	१	२९५	ऊयी	१	४८७
इनां	१	२१९	उख	१	५२४	ऊर्ज	९	२३
इन्वी	६	२३	उख्	१	३८	ऊष	१	२९०
इरण्	१	२०६	उह्	१	५५१	ऊषां	१	२९९
इल	१	२४७	उच	३	६१	ऊह	१	५४७
"	५	७४	उछि	१	६२	ऊ		
"	९	१०१	उछि	५	७६	ऊ	१	३५०
इल्ल	१	२४७	उछी	१	६३	"	१	३५१
इवि	१	२७२	"	५	२३	"	२	७२
इष	१	२९१	उछिदिर्	६	८	ऊषा	१	५१३
"	३	१६	उन्म	५	२८	ऊषद्	१	५५१
"	८	४४	उट	१	११३	ऊषच्	५	२६
इषु	५	७१	उठि	१	१८३	ऊषच्छ	१	३५५
ई			उठिदिर्	६	९	ऊषच्छ	५	२०
ईख	१	५२६	उदप्रस	९	१८३	ऊषल	१	४२५
ईह्	३	९०	उप्रशु	८	४३	ऊषनि	१	४२६
ईनी	१	४२५	उन	१	२१९	ऊषणु	७	७
ईट	१	११३	उन्दी	६	१६	ऊषु +	३	७७
ईढ	१	२१५	उन्न	५	२७	ऊषुक्	१	२०१
"	२	४१	उम	५	३६	ऊषफ	५	३२
"	९	८३	उम्म	५	३६	ऊषुल	१	५१८
ईल	२	४१	उर्ज	१	४२५	ऊषफक्	१	२०१
ईर	२	४०	उर्णु	२	६२	ऊषफ	५	३२
"	९	२८५	उर्द	१	३८९	ऊषी	५	१५
ईक्यं	१	२२९	उर्वी	१	२६१	ऊ	८	२४
ईषां	१	५२७	उष	१	२९०	ऊह्	१	५५१
ईश	२	४२	ऊ			ल		
ईशुचिर्	३	११७	ऊह्	१	५५१	लह्	१	५५१
ईष	१	२९१	ऊह्	१	५५१	लृ	१	५५१

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
अज	१ ६०५	अमि	१ ३६०	अञ्ज्	४ २२
अछ	१ ३५५	"	१ ४७०	अष	१ ६६३
अञ्चु	१ ४८	अभ्र	१ २५६	अस	१ ६६३
"	१ ६६२	अम	१ २२४	"	२ २८
"	९ १७९	"	९ १५५	असु	३ ४८
अञ्जू	६ १७	अमि	१ ६२४	अस्त	९ ४६
अट	१ ११३	अम्म	१ २२४	अह	१ ३१६
अह्	१ १२६	अय	१ ४८५	अहि	१ ३१९
"	९ २७	अर्क	१ ४१०	"	१ ५४२
अह	१ १५०	"	९ ८३	आ	
अहि	१ १७०	अर्च	१ ५१	आ-क्रन्द	९ १६४
"	१ ४३५	"	९ ३१७	आह्-शक्ति	१ ५३८
अञ्जु	१ १५७	अर्ज	१ ६६	आछि	१ ५५
अण	१ २०६	"	९ १६१	आपृ	९ ३०१
अत	१ ३	अर्थ	९ २३६	आप्लज्	४ १४
अति	१ ८	अर्द	१ १८	आ-सद	९ २९८
"	१ ४३०	"	९ ३१८	आसु	२ ४४
अनि	९ ५	अर्व	१ २०४	आ-स्वद	९ १९०
अद	२ १	अर्ह	१ ३२३	इ	
अदि	१ ८	अर्ह	९ १६८	इ	
"	१ ४३०	अल +	१ २४७	इक्	१ ११३
अन	२ ३३	अलञ्	१ ६८९	इक्ष	२ १२
"	३ ११२	अलर्क	१ ४१०	इलि	१ ५२१
अनु	७ १८	अल्ल +	१ २२६	इनि	१ ३८
अन्व	९ २५३	"	१ २४७	इवि	१ ४१
अप	१ २२७	अव	१ २७१	इह्	२ ५४
अप्प	१ २२७	"	९ १७७	इज	१ ४२५
अत्रि	१ २०५	अव्य	१ २२६	इट	१ ११३
"	१ ४६३	अन्व	१ २२६	इड	१ २१५
अन्व	१ २२८	अश	८ ४२	इडि	१ १८३

धातु-सूची

२२९

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
काधि	१ २८२	कुट	१ ११३	कुल३	१ २३७
कादि	१ १७८	"	५ ८४	कुल	१ ६४३
काश्च	१ ५३४	"	९ २४	कुवा +	३ ५६
काश्च +	३ १०३	कुट +	९ २२७	कुधि	९ १८८
कासं	१ ५३३	कुटि	१ ९७	कुधिर	३ ५६
कासु३	३ १०३	कुट्ट	१ ११७	कुष	८ ३९
किट	१ ११३	कुठे	१ १३३	कुस +	३ ५६
किट्ट	१ १२४	"	९ २४	कुसि	९ १८८
किण	१ २०६	कुठि	१ १४४	कुस्म	९ १४६
कित	१ ३७२	कुड	५ ९८	कुह	१ ३१६
"	१ ७४	कुडि	१ १६७	"	९ २३३
कियि	१ ७	"	१ ४४१	कुन	१ ७४
किल +	५ ७३	"	९ १३	कूट	१ ११३
कीब	१ ७४	"	९ ६५	"	९ १३७
कीट	१ ११३	कुण	१ २०६	"	९ २२७
कील	१ २३६	"	५ ४९	कूड +	५ १९७
कीवृ	१ २६३	"	९ १२५	कूण +	९ १२५
कु	२ १०	"	९ २२८	कूनि	१ २०५
कुक	१ ४१०	कुत्स	९ १३५	कूल +	१ २३७
कुकि	१ ४१२	कुय	३ ९		
कुका	१ ४१०	"	८ ३६		
कुस	१ ५२०	कुयि	१ ७	कू +	५ २१
"	९ १२	कुप	३-६६	कून्	४ १०
कुह्	१ ५५१	"	९ १८८	"	७ १४
"	५ ११०	कुनि	९ ९५	कूणु	१ २०७
कुच	१ ४५	कुम	१ ३६२	कूती	५ ६१२
"	१ ५०	कुमि	१ ३६१	"	६ १०
"	१ ६५६	कुमार	९ २१४	कूप	९ २०१
"	५ ८६	कुर	५ ६३	कूप	१ ५८
कुबि	१ ७४	कुर्क	१ ४१०	कुवा	३ ६
"	१ ३१३	कुर्द	१ ३९०	कूप	१ २९

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
ए	१ ४०६	कख	१ ६००	कनि	१ २१८
एक्	१ ४०६	कखि	१ ४६०	कनु	७ ११
एङ्	१ ५५१	कगे	१ ६०४	कपि	९ ३५
एञ्	१ ७१	कच	१ ४२०	कनि	१ २०५
॥	१ ४१७	कचि	१ ४२७	कवृ	१ ४६५
एठ	१ ४४०	कछ	१ ५९	कमि	१ ३५३
एड	१ २१५	कछ	१ ३५५	॥	१ ६२४
एध	१ ३७३	कवि	१ ३१३	कमु	१ ४८४
एन	१ २१९	कट	१ ८४	कर्क	१ ४०९
एरडि	१ १७६	कटि	१ १००	कर्त्र +	९ २४५
एल +	१ २४७	कठ	१ १३६	कर्	१ २९
एष	१ ५३१	॥	१ १५२	॥	१ ३९४
दे		कठि	१ १४६	कर्	१ २६८
ऐङ्	१ ५५१	॥	१ ४३८	कर्	१ २०३
ओ		॥	९ ३११	कल	१ ५०१
ओखु	१ ३६	कड	५ ९६	॥	१ २४६
ओङ्	१ ५५१	॥	९ ३८	॥	९ ६४
ओलजी	५ ११७	कडवि	१ २०५	॥	९ २०४
ओलडि	९ १७	कडि	१ १७७	कलजि	१ ३१३
ओलस्त्री	५ ११७	॥	१ ४५१	कल	१ २४६
ओविजी	५ ११६	॥	९ ३८	॥	१ ५०२
॥	६ १९	कडु	१ १५८	कलह	१ ५४४
ओहाक्	२ ६९	कण	१ १५०	कशिर्	१ ३७०
ओहाङ्	२ ८५	॥	१ २०६	कष	१ २९३
औ		॥	१ ६०६	कष	१ ६७६
औङ्	१ ५५१	कस्या	१ ४०१	कष	१ ५९८
क		कनि	९ ६	कस	१ ६५९
कक	१ ४०९	कय	९ १९३	कसि	२ ४६
ककि	१ ४१२	कधि	१ ७	कस्त	९ ४५
कक्	१ ४०९	कदि	१ २८	कह	१ ३१६
कक्ष	१ ५१६	कप्र	९ २४५		

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
क्विदा	३ ७६	खुर	५ ६४	गर्व	९ ८९
ख		खुर्द	१ ३९०	गर्द	१ १९
खखि	१ ३८	खृ	१ ४१२	"	१ ३९४
खब	१ ६९	खृणु	१ २०७	गर्ध	९ १०७
खनि	१ ७०	खेट	९ २११	गर्ध	१ २६८
खट	१ १०२	खेणू	१ २१२	गर्व	१ २०३
खट्ट	९ ३१	खेल	१ २४७	"	९ २३९
खड	९ ३८	खेवृ	१ ५०४	गर्ह	१ ५४३
खडि	१ १८०	खै	१ ३३३	"	९ ३०६
"	१ ४५२	खैल	१ २४७	गल	१ २४७
"	९ ३८	खोट +	९ २१२	गल्म	१ ४७५
खद	१ १४	खोट्ट	९ २१२	गल्ल	१ २४७
खनु	१ ६७५	खोल	१ २५२	गवेष	९ २२०
खर्ज	१ ६८	खौल	१ २४७	गह	१ ३१६
खर्द	१ २२	ख्या	२ २४	गहि	१ ३१६
खर्व	१ २६८	ख्वेल	१ २४७	गह्व +	१ ५४३
खर्व	१ २०३	ग		गाब्	१ ५५२
खल	१ २४८	गम्भ	१ ३२	गाढ	१ १८९
खल्ल	५ ८३	गज	१ ७९	गाथृ	१ ३७५
खल्ल	१ २४८	गजि	१ ७९	गाधु	१ ३७५
खव	८ ४९	गह	१ ५९४	गाह्व	१ ५४८
खाह	१ १२	गङ्गु	१ १५९	गिडि	१ १८४
खिकि	१ ४१२	गडि	१ १८२	गिण	१ २०६
खिट	१ ९०	गण	१ २०६	गिल	१ २५०
खिद	३ १०६	"	९ १९५	गिल्ल	१ २५०
"	५ १३	गथे	१ ६४७	गील	१ २५०
"	६ २४	गद	१ १५	गुह्	१ ५५१
खुब्	१ ५५१	"	९ १९९	गुज	१ ७९
खुनु	१ ५०	गन्ध	९ ११८	"	५ ८८
खुण	१ २०६	गम्ल	१ ३५५	गुनि	१ ७९
"	१ ४७७	गर्ज	१ ७९	गुनु	१ ५०

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
कृष	५ ६	किमु	१ २२१	क्षणु	७ ६
क		क्रीष्	८ १	क्षपि	९ ३५
कृ	५ २१	क्रीड्	१ १४९	क्षमूष्	१ ४८२
कृष्	८ ११	क्रञ्च	१ ४६	"	३ ४५
कृत	९ ९४	क्रुड	१ २१३	क्षर	१ ६५०
कषक्	३ १८	क्रुड *	५ ९७	क्षल	९ ५१
कृप	९ १७७	क्रुव	३ ६६	क्षि *	१ २२५
कैणु	१ २१९	क्रुश	१ ६५५	क्षि	५ १७
केत	९ २२८	क्रूड	१ २१३	क्षिणु	७ ६
केष्ट	१ ४६१	क्रूयी *	१ ४९०	क्षिप	३ १२
केल्ह	१ २४७	क्रूय	१ ६०८	"	५ ५
केष्ट	१ ५०४	क्लद	१ ५९०	"	८ २९
कै	१ ३३१	क्रदि	१ २८	"	९ २६५
कैल्ह	१ २४७	"	१ ५९०	क्रिडु	३ ४
कोल	१ २३७	क्रयु	३ ४६	क्षी	१ ७३
कोल्ह	१ २५२	क्रिदि	१ २९	क्षीष्ट	१ ४६७
कौल्ह	१ २४७	"	१ ३८४	क्षीडु	१ २५७
कय	१ ६०८	क्रिवू	३ ७४	क्षु	२ १०
कसु +	१ ६२२	क्रिन्डू *	३ ७४	क्षुक्	१ ५५२
कुसु	३ ६	क्रिल *	५ ७३	क्षुदिर्	६ ६
कृष्	८ ६	क्रिश	३ १०२	क्षुच	३ ३०
कृयी +	१ ४९०	"	८ ४१	क्षुप	८ ३०
क्मर	१ २५५	क्षीष्ट	१ ४६६	क्षुम	१ ५७१
कय	१ ६०८	क्लञ्च	१ ४६	"	३ ७२
कद	९ २९५	क्लेष्ट	१ ५०६	"	८ ४०
क्रदि	१ ५९०	क्लेल्ह	१ २४७	क्षुर	५ ६६
"	१ २८	कण	१ २०६	क्षौ	१ ३३४
क्रन्द	१ ५९०	कये	१ ६४६	क्षणु	२ ८
क्रप	९ १६४	क्षानि	१ ५८७	क्षमायी	१ ४९१
क्रमु	१ ५८९	"	९ ६०	क्षमीक	१ २३२
	१ २२१	क्षण	१ २०६	क्षमै	१ ४८३

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
धुष	१ ११४	चट	१ १०९	चर्ह	१ ५४५
धुषिर्	१ २७४	॥	१ १५६	चल	१ ६३५
॥	१ ५४९	चडि	१ १७४	॥	५ ७९
॥	१ ५३	॥	१ ४४७	चलिः	१ ६१७
॥	१ १६२	चण	१ २०६	चव	१ २५६
धूरी	३ ९७	॥	१ ६०७	चष	१ ६८३
धूर्ण	१ ४७८	चती +	५ ३५	चष्क *	१ ४०
धूर्ण	५ ४८	चते	१ ६५७	चह	१ ३१५
धृ	१ ३५२	चदि	१ २६	॥	१ २०५
॥	२ ७०	चदे	१ ६६७	चाकश्च	२ ३७
धृण	१ २०६	चन	१ २१९	चिक्क	१ ४१२
धृण*	७ ९	॥	१ २०६	चिञ्	४ ८
धृणि	१ ४७७	चनु	१ ६०९	चिट	१ १०९
धृणां	७ ९	चन्न	१ २१९	चिणु	७ १०
धृष्ट	१ ३००	चप	१ १९८	चित	१ १२२
धेणु	१ २१२	॥	१ ७२	चिति	१ २
धेवृ	१ ५०४	चपि	१ ३५	चिती	१ २
धोणु	१ २१२	चव	१ २०५	चित्र	१ २४७
धा	१ १४०	चवि	१ २०५	चिर	१ २८६
॥		चम	१ ६२४	चिरि	४ १७
धितृषा*	३ ६४	चमु	१ २२०	चिर्व	१ २६७
धिविदा +	३ २९	चम	१ ४८५	चिल	१ २४५
कुडां	१ ५५१	चर	१ १७५	॥	१ २५०
॥		॥	१ १०३	॥	५ ७८
चक	१ ४११	चर्क	१ ४११	चिल	१ १४५
॥	१ ५९९	चर्च	१ ३०४	॥	१ २५०
चकास	२ ३७	॥	१ ४२७	चीक	१ २९७
चक	१ ४११	॥	१ १४७	चीमृ	१ ४६८
चक +	१ ४०	चर्च	५ २४	चील	१ २५०
चक्षिह	२ ३९	चर्व	१ २०३	चीवृ	१ ६७६
चवि	१ ४९	॥	१ २६६	॥	१ १८८

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
गुट्	१ ११३	गूह	१ ३१६	ग्लेवृ	१ ५०४
गुठि	१ १४४	गृ	१ ३५२	ग्लेष	१ ५२९
गुड्	१ १५३	गृ +	५ २२	ग्लै	१ ३२४
"	५ ८९	गृब	१ ७९	ग्लैष्टृ	१ ४५९
गुडि	१ १८३	गृबि	१ ७९	ग्लौ	१ ३२५
"	९ १०५	गृबु	३ ७८	घ	
गुण	१ २०६	गृह	९ २३१	घट +	१ ५८१
"	९ २२८	गृ	५ ६२	घट	९ १५७
गुध	३ ११	"	८ २२	"	९ १८८
"	८ ३८	"	९ १४२	घटि	१ ११२
गुप	१ ५६०	गोणृ	१ २११	घटि*	१ ५८१
"	३ ६९	गोणृ	१ ४६१	घटि	९ १८८
"	९ १८८	गोवृ	१ ५०४	घट्ट	१ १२०
गुपू	१ १९४	गौ	१ ३३१	"	९ २८
गुफ	५ ३४	गोदृ	१ १५४	घण	१ २०६
गुम्फ	५ ३४	गोणृ	१ २१२	घणु	७ १३
गुरी	५ १०९	गोम	९ २१३	घरट्ट	१ ११४
गुरी*	९ १३३	ग्रुचि	१ ४९	घर्ब	१ २६८
गुर्द	१ ३९०	ग्रुत्तु	१ ५०	घिणि	१ ४७७
गुर्वि *	१ २६४	ग्रथि	१ ४००	घिणु	७ १२
गुर्वी +	१ २६४	ग्रन्थ	८ ३५	घुट	१ ५५१
गुल	१ २५०	"	९ ३००	घुष्ट	१ ५६९
गुल्फ	१ २०३	ग्रस	९ १८५	"	५ १००
गुल्ल	१ २५०	ग्रस्	१ ५३९	घुट्ट	१ ४३१
गुह	१ ३१६	ग्रह	८ १४	घुण	१ ४७७
गुहू	१ ६८६	ग्रोवृ	१ ५०४	"	५ ४८
गू	५ १०७	ग्लस्	१ ५३९	घुणि	१ ४७७
गूढ	१ १८६	ग्ला	१ ६२४	घुर	५ ६७
गूरी	३ ९७	ग्लुचि	१ ४९	घुर्द	१ ३९०
गूरी +	९ १३३	ग्लुत्तु	१ ५०	घुर्वी*	१ २६१
गूल	१ २५०	ग्लेष्टृ	१ ४६१		

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
जल्ल	१	२४८	जुन	१	२१९	ज्विदा *	१	३५६
जष	१	२९३	जुल	१	२१९	ज्ञ		
जष*	९	११५	जुपा	१	२९९	ज्ञण	१	२०६
जस	९	१५३	जुष	१	२९३	ज्ञमु	१	२२०
जसि	९	६५	"	९	२९९	ज्ञर्क्ष	१	३०४
जसु	३	५०	जुषी	५	११५	ज्ञर्क्षी	५	२४
जह	१	३१६	जृष	१	२००	ज्ञल्ल*	१	२५०
जाक्षि	१	२८३	जूरी	३	९५	ज्ञष	१	२९३
जाष्ट	२	३५	जूल	९	८७	ज्ञिमु	१	२२०
जाप	१	२००	जूष	१	२९३	ज्ञिल	१	२५०
जाि	१	२५८	जूत्रि	१	२०५	ज्ञिल्ल +	१	२५०
जि	१	३६६	जूमि	१	३६१	ज्ञील	१	२५०
जिबि	१	३१३	"	१	४७२	ज्ञृक्	१	५५२
जिन	१	२१९	जू	८	२०	ज्ञृप् +	३	१८
जिन्न	१	२१९	"	९	२८८	ञ		
जिमु	१	२२०	जूष्	१	६२२	जमी *	२	६६
जिरि	४	१७	"	३	१८	जिहन्वी	६	२३
जिल	१	२५०	जेष	१	५३१	जिद्विदा +	१	३५६
जिल्ल	१	२५०	जेह	१	५४५	जिद्विदा	३	७६
जिवि	१	२७०	जै	१	३३४	जितृषा +	३	६४
जिषु	१	२९५	जप	९	६९	जित्वरा	१	५९१
जी*	१	२५८	ज्ञा	१	६१६	जिघृषा	४	१८
जील्ल	१	२५०	"	८	३१	जिमी +	२	६६
जीव	१	२५९	"	९	१६९	जिमिदा	१	५६७
जु +	९	१४५	जीस	९	७०	"	३	७५
जुगि +	१	४०	ज्या	८	२३	जिष्वप	२	३२
जुङ्	१	५५२	ज्वर	१	५९३	जिघ्रिदा	१	५६८
जुङ्	५	३९	ज्वल	१	६१०	जुङ्	१	५५१
"	५	९५	"	१	६२३	ट		
"	९	८६	"	१	६३४	टकि	९	७८
जुष्ट	१	३९६	"	९	२४९	टवि	१	२०५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
उक्	१	४०	ज्य	१	१७६	छुदी	१	३०७
उङ्	१	५५२	ज्यु +	१	१७६	छेद	१	२६०
उची	१	२३०	ज्युङ्	१	५५९	छेल	१	२४७
उट	१	१०९	ज्यन	१	२१९	छो	३	२०
"	५	९१	ज्यञ	१	२१९	ज		
"	१	२४				जक्ष	२	३४
उटि	१	९९	छ			जग	१	४१०
उट्ट	१	११९	छद	१	२९	जधि	१	२०३
"	१	२५	छद	१	२९३	जज	१	७६
उदि	१	१८३	छदिः	१	६१८	जज +	१	११५
उड	१	१५६	छदी *	१	३०७	जजि	१	७६
उग	५	९१	छज	१	२१९	जट	१	९२
उण *	१	८१	छपि	१	३४	जठ	१	१३४
उतिर्	१	४	छयु	१	२२०	जग	१	२०६
उद	१	६३	छर्छ	१	३०४	जनि	१	७
उदिर्	१	६७४	"	५	२४	जन	२	७८
उप	१	१९९	छर्द	१	१०३	जनी	१	६२२
उव	१	२०५	छष	१	६८४	"	३	९२
उवि	१	२०५	छिणु	७	११	जप	१	१९७
उर	१	१	छिदिर्	६	३	जप*	१	१९९
उल	१	२४३	छिद्र	१	२५२	जम	१	३५५
उल्ल	१	२४३	छिल	१	२५०	जभि	१	४७९
उष	१	२८४	छिल्ल	१	२५०	"	१	३६१
उक्क *	१	४०	छील	१	२५०	"	१	१५१
उह	१	३१५	छुङ्	१	५५२	जयु	१	२२०
चूची	१	२३०	छुट	५	९१	जर्च	१	३०४
चूण	१	८१	"	१	२४	जर्ज	५	२४
चूरी	३	९९	छुट्ट	१	२८	जल	१	२४८
चूर्ण	१	८८	छुप	५	५५	"	१	६३६
चेल	१	२४७	छुर	५	९१	"	१	१६
चेष्ट	१	४३३	छुदिर	६	८	जल्प	१	१९६

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
गिल्ल	१	२५०	तडि	१	१७९	तित्रि	९	८
गिवि	१	२६९	"	१	४४९	तिपृ	१	४४७
गिद्वा	१	३०६	तत्रि	९	४	तिम	३	१४
गिष्ठु	१	२९५	"	९	११६	तिल	१	२४७
गिष्क	१	४१२	तनु	७	१	"	५	७७
गिसि	२	४७	"	९	३०२	"	९	१५
गीञ्	१	६९१	तन्चू +	६	१८	तिह	१	२४७
गीनु	७	३	तप	१	१९५	तीक्षु	१	१७
गील	१	२३४	तप *	१	२०१	तीर	९	२४३
गील	१	२५०	तप	३	१००	तीव	१	२६०
गीव	१	२६०	"	९	३१५	तीवृ	१	२६३
गु	२	७	तषि	१	२०५	तुगि	१	४०
गुद्	१	५५१	तमु	३	४२	तुन	१	७७
गुद	५	२	तय	१	४८५	तुनि	१	७८
गू *	५	१०५	तर्का	९	१८८	"	९	३२
गूनु	७	४	तर्न	१	६७	"	९	१८८
गेह	१	६७१	"	१	७१	तुट	५	९४
गेष	१	५३१	"	९	१२८	तुटि	१	९६
गी	१	३२७	तर्द	१	२०	तुड	५	९९
			"	९	१५९	तुडि	१	१८१
त			तल	९	५२	"	१	१९३
तक	१	३२	तसि	१	२८९	तुण	५	४४
तकि	१	३३	तसु	३	५१	तुद	५	१
तक	१	३२	तावि	१	२०५	तुप	१	२०१
तक्ष	१	२८०	तायू	१	४९३	"	५	३२
"	१	५२३	तिक	४	१७	तुफ	१	२०१
तक्षु	१	२७५	तिक्र	१	४१२	"	५	३२
तचि	१	४९	तिक्षु	४	१७	तुवि	१	२०५
तञ्चु *	६	१८	तिग	४	१७	"	९	९७
तट	१	९३	तिन	९	९३	तुम	१	५७२
"	९	३७	तिनि	९	९३	"	३	७३
ड	९	३७	तिनिषा	१	४२८	"	८	६९

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
टल	१ २५०	डिह	१ ३५५	ण	१ २७७
"	१ ६३७	डीह्	१ ५५९	णक्ष	१ ३६८
टल्ल	१ २५०	"	३ ८६	णख	१ ३१३
टिक्	१ ४१२	डीप	९ ६४	णचि	१ १९
टीक्	१ ४१२	डुक्कन्	७ १४	णय	१ १७
"	९ ८०	डुकीन्	८ १	णद	१ १८८
टुओधि	१ ७०७	डुह्	१ ५५२	"	७ २
डुक्षु	२ १०	डुडि	१ १८३	णनु	१ २०५
डुह्	१ ५५२	डुदान्	२ ८२	णमि	१ ५७२
डुनदि	१ २५	डुघान्	२ ८३	णम	३ ७३
डुंभासु	१ ६३१	डुपचप्	१ ६९४	"	८ २९
डुम्भासु	१ ६३१	डुभि	१ २०५	"	१ २३३
डुमस्त्रो	५ ५२	डुमि	१ ३६२	णमु	१ ४८६
डुयाचु	१ ६६५	डुभन्	२ ८३	णय	१ १९
डुवम +	१ ६४८	डुमिन्	४ ७	णर्द	१ २५०
ट्वल	१ ६३७	डुलमप्	१ ५६४	णल	१ ६४०
ठ		डुवप	१ ७००	"	१ २५०
ठल	१ २५०	डुवम *	१ ६४८	णल्ल	३ ४०
ठल्ल	१ २५०	डुह	१ ३१५	णञ्ज	१ ३९
ठुव	१ ५५२	डोल्ल	१ २५३	णक्क *	३ ११८
ड		ड		णह	१ ३९८
डप	९ १२६	ड		णायु	१ ३९८
डनि	१ २०५	टटि	१ १९०	णायु	१ २७६
डल	१ २५०	टण	१ २०६	णिक्ष	२ ४८
डल्ल	१ २५०	टल	१ २५०	णिचि	२ ७९
डह	१ ३१५	टल्ल	१ २५०	णिचिर्	१ २४
डेडि	१ १८३	डुह्	१ ५५२	णिदि	१ ६७१
डेप	३ ६७	डुडि	१ १९१	णिह	१ २०५
"	५ ९०	डुण	१ २०६	णिवि	१ २५०
"	९ १२६	टोल्ल	१ २५३	णिल	५ ८१
डेमि	१ ३६२	टीक्	१ ४१२	"	

घातु-सूची

२३९

घातुः	गणः सूत्रसं०	घातुः	गणः सूत्रसं०	घातुः	गणः सूत्रसं०
दाळिबि	१ २०५	हम	९ ३०९	हुह +	४ १७
दाशु	१ ६७८	हमी	५ ३४	हुम्	८ ७
दास	४ १७	हम्फ	५ ३३	हुकु	१ ४०५
दासु	१ ६७८	हगिर्	१ ३६९	हु	१ ३२९
दिवि	१ २७०	हपु	१ २९७	द्विष	२ ५८
दिबु	३ १	हह*	३ ३७	हु	१ ३४८
"	९ १४१	हहि	१ ३२०	घ	
"	९ १६०	ह	१ ६१३	घक +	९ ३९
दिश	५ ३	हु	८ ११	घज	१ ६४
दिह	२ ६०	"	९ ३०८	घन	१ २०६
दीक्ष	१ ५२५	देव	१ ५०३	"	२ ७७
दीह	३ ८१	देव*	१ ३३८	घव	१ २५६
दीवीह	२ ५५	दैह	१ ५५५	घक*	९ ३९
दीपी	३ ९३	दैष +	१ ३३८	घाग	२ ८३
दुःख	९ २५६	दो	३ २२	बाडु	१ ६६१
दु +	१ ३५५	दोल्ह	१ २५३	बि	५ १६
दुम्	४ ४	दु	२ ५	बिष	१ ५०८
दुवी	१ २६१	द्युत	१ ५६५	बिबि	४ २१
दुल +	९ ५५	द्ये	१ ३२८	बिष	२ ७६
दुष	३ २७	द्रम	१ २२४	बीह	३ ८२
दुह	२ ५९	द्रम्म	१ २२४	बीव	१ २६०
दुहि*	४ १७	द्रा	२ २०	बुक्ष	१ ५०८
दुहिर्	१ ३२२	द्राक्षि	१ २८३	बुज	१ ६४
दू *	१ ३५५	द्राखु	१ ३६	बुज्	४ ३
दूह	३ ८०	द्राष्ट	१ ४१६	बुवी	१ २६१
दूल *	९ ५५	द्राह	१ ४५५	बू	५ १०६
ह*	१ ३५५	द्राह	१ ५४६	बूज्	८ १३
हह +	५ ११३	द्रीह *	५ ११३	"	९ ३२१
हढ	१ १८७	हु +	१ ३५५	घूप	१ १९५
हप	३ ३५	हुण	५ ४३	"	९ १८८
हफ	५ ३३	हुहा	३ ३७	घूरी	३ ९७

घातुः	गणः सूत्रसं०	घातुः	गणः सूत्रसं०	घातुः	गणः सूत्रसं०
वृम्प	१ २०१	वृह	६ १५	थ	१ २०४
"	१ २०१	वृहू	५ ७०	थर्व	५ १०१
"	५ ३२	तू	१ ३६३	शुड	१ २६१
वृम्फ	१ २०१	तेभृ	१ २६३	शुर्वी +	५ १०१
"	५ ३२	तेवृ	१ २६३	वृ	१ २६१
वृर	२ ७५	"	१ ५०३	दंश	१ ३७१
वृर्वी	१ २६१	त्यब	१ ३६७	दक्ष	१ ५१२
वृळ	१ ४९६	त्रकि	१ ४१२	"	१ ५८८
"	९ ५४	त्रदि	१ २७	दडि	१ १८३
वृळ	१ ४९६	त्रपूष	१ ४६२	दडु	१ १६३
वृष	१ २८५	त्रस	९ १८२	दण्ड	९ १२५४
"	३ ६५	त्रसि	९ १८८	दद	१ ३८६
वृस	१ ३०२	त्रसी	३ ८	दष	१ ३७७
वृह	१ ३१६	त्रुट	५ ९१	दमि	१ ३.१
वृहिर्	१ ३२२	त्रुड	१ ४४५	दशु	३ ४१
वृण	५ ४५	त्रुडि	१ ४४५	दम्म	४ १९
"	९ १२७	त्रुप	१ २०१	दय	१ ४०७
वृरी	३ ९६	त्रुफ	१ २०१	दरिद्रा	२ ३६
वृळ	१ २३९	त्रुम्प	१ २०१	दल्लि	१ २३१
वृहू	५ ७०	त्रुम्फ	१ २०१	दळ	९ १८७
वृक्ष	१ २७७	त्रूण	९ १२९	दश	९ १२४
वृण	१ २०६	त्रैह्	१ ५५५	दशि	९ १२३
"	५ ४१	त्रौक	१ ४१२	"	९ १८८
वृणु	७ ८	त्वक्षु	१ २७५	दसि +	९ १२४
वृदिर्	६ ९	त्वमि	१ ३९	दसु	३ ५१
वृप	३ ३४	त्वच	५ २५	दस्त	९ ५०
"	४ २१	त्वचि	१ ४९	दह	१ ३१४
"	५ ३१	त्वरा	१ ५९१	दाण्	२ ८२
"	९ २९२	त्विष	१ ६९८	दान	१ ६९२
वृम्प	५ ३१	त्सर	१ २५४	दाप्	२ २३
वृषा	३ ६४				

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
पष	९ १५४	पिळ् +	६ १२	पुष	९ १८६
"	९ २०१	पिसि	९ ३२	पुषु	१ २९८
पषा	१ ६८१	पिसृ	३ ३०८	पुष्क	१ ४१२
पषु	१ २९७	पीब्	३ ८८	पुष्प	१ ४९
पा	२ २१	पीड	३ १५५	"	३ १३
"	१ ३३९	"	९ १८	पुंस	९ ७७
पार	९ २४३	पीण	१ २०६	पुस्त	९ ४१
पाषाडि	१ १८३	पील	१ २३३	पून	९ ८२
पाषु	१ २९७	"	१ २४८	पूज	८ ८
पिळ	९ ३६	पीव	१ २६०	पूज	१ २०६
पिळि	९ ३६	पुक्	१ ५५२	पूयी	१ ४८७
पिळि	९ ३२	"	१ ५५७	पूरि *	९ १८९
"	९ १८८	पुळ	९ ३६	पूरी	३ ९४
पिट	१ १०५	पुट	५ ८५	पूरी +	९ १८९
पिह	१ १२२	"	९ २४४	पूर्व	१ २६५
पिठ	१ १४०	"	९ १८८	"	९ १०८
"	१ १४३	पुह	९ २५	पूळ	१ २४०
पिडि	१ ४३४	पुडि	१ १८३	पूळ् +	५ १११
"	१ १६९	पुण	१ २०६	पूच	९ २८३
"	९ ७६	"	५ ४६	पूची	६ २२
पिण	१ २०६	"	९ ७६	पूजी	२ ५१
पिपळ	१ २४८	पुथ	३ १०	पूज्	४ १२
पिपीळ	१ २४८	पुष्टा	९ १८८	पूड	५ ४०
पिप्पळ	१ २४८	पुर	५ ६८	पूणु	१ २०७
पिल	१ २४८	पुळ	१ २४७	पुत	१ ६६८
"	९ ६४	"	१ ६४२	पुष्ट	९ ५६
पिळ	१ २४८	पुळ	१ २४७	पुष्ट	१ ६६८
पिनि	१ २६९	पुष	१ २८६	पुष	१ २०३
पिथ	५ १४	"	३ २५	पुषु	१ २९५
पिथि	९ १८८	पुष *	३ ५३	पु	२ ६८
पिपृ	६ १२	पुष	८ ४७		

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
ब्रू	९ ७९	ब्रू	९ २२६	पट्	१ १२५
ब्रू	९ ७९	ब्रू	१ २८३	पठ	१ १३१
ब्रू	१ ३५३	न		पठि	१ १६८
ब्रू	१ ५५३	नक् +	९ ३९	पठि०	१ १८३
ब्रू +	५ ११४	नद	१ १०४	पठि	१ ४५०
ब्रू	१ ६४	"	१ ५९७	प्रट्	१ १६४
ब्रू	१ ६९०	नट +	९ १९	पण	१ २०६
ब्रू	९ ३१३	नदि	१ २५	"	१ ४९०
ब्रू	४ १८	नम	१ ६२३	पणि	१ ३१३
ब्रू	१ २९७	नस	१ ५३६	पत	९ २००
"	९ १३९	नाय	९ ७३	पट्	१ ६४५
बेट्	१ ३३९	नास्	१ ५३५	पल्ल +	१ ६४५
बोल्ल	१ २५३	निड	१ १८६	पया	१ ६४५
ब्या	१ ३४१	निरू-यत	१ १७३	पयि	९ ३४
ब्यै	१ ३४७	निवास	९ २२२	पद	३ १०५
ब्रण	१ ६४	निष्क	९ १२०	"	९ २३०
ब्रण	८ ४३	नु +	५ १०५	पन	१ ४९०
ब्रव	९ १८३	नुड्	१ ५५१	पपि	९ ३५
ब्राक्षि	१ २८३	नुणुनि	१ २०५	पर्ण	९ २६३
ब्राखु	१ ३६	नृली	३ ७	पर्द	१ ३९४
ब्राड	१ ४५५	नृ	१ ६१४	पर्व	१ २०३
ब्रीड् +	५ ११४	"	८ २१	पर्व	१ २६५
ब्रु	५ १०८	प		पर्व	१ ५०७
ब्रुव	१ ३६५	पक्ष	१ ५१७	पल	१ २४२
ब्रुक	१ ४०५	पच	१ ४२३	"	१ ६४५
ब्रै	१ ३३०	पचध्	१ ६९४	"	९ ६५
ब्रै	१ ५७४	पचि	१ ४२३	"	९ २१८
ब्रव	१ ६४	"	९ ९१	पल्ल	१ २४२
ब्रव	१ २०६	पल	९ ३६	पक्ष	९ ३९
"	१ ६२०	पट	१ १६३	"	९ १५४
"	१ ६३२	"	९ १८८	पशि	९ ३९

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
बुल +	३ ५७	मण	१ २०६	भू	१ १
बूढः	५ १०१	मदि	१ ३८१	"	९ १७७
बूळ	१ २४७	मर्त्त	९ १२८	"	९ ३०४
बृक	१ ४१०	मल	१ २४७	भूष	१ २८९
बृह	१ ३२०	"	१ ४९९	भूष	९ १६६
"	९ १८८	"	९ १३६	भुव	१ ४२६
बृहि	१ ३२०	मल्ल	१ २४७	भृगू	१ ६८८
"	९ १८८	"	१ ४९९	"	२ ८३
बृहिर्	१ ३२१	मष	१ २९४	भृशु	३ ६२
बृह	५ ६९	मल	२ ७३	भृ	८ १८
बृ	८ १७	मा	२ १५	भृणू	१ २१२
वेणू	१ २१२	मान	९ २२३	भेषू	१ ६७९
ब्रह	१ ३२०	माडि	१ १७२	भ्यव	१ ५३७
ब्रु +	५ १०१	माण्ड	१ ९५	अंशु +	१ ५७३
ब्रून्	२ ६४	माम	१ ४८१	अंशु	३ ६२
ब्रूष	९ ६७	"	९ २०९	अमु	१ ६४९
ब्ली	८ १७	माष	१ ५२८	"	३ ४४
भ		मासु	१ ५३४	अशु #	१ ५७३
मक्ष	९ ११	मिष	१ ५११	अस्तो	५ ४
मन	१ ६९५	मिडि	१ १८५	आशु	१ ४२७
"	९ १७१	मिदिर्	६ २	"	१ ६३१
मनि	१ ३१३	मिल	१ २४७	आसु	१ ६३१
"	९ १८८	"	१ ५००	अ्री	८ २८
मल्लो	६ १३	मिल्ल	१ २४७	अ्रेवृ	१ ४२७
मट	१ ९३	"	१ ५००	अ्रेषृ	१ ६८०
"	१ ५९६	मी	२ ६६	म्लक्ष	१ ६८३
"	९ १९७	मुब्	१ ५५२	म्लासु	१ ६३१
मट्ट	१ ९३	मुव	६ १४	म	
मडि	१ १७१	मुवो	५ ५४	मकि	१ ४०८
"	१ ४४३	मुडि	१ ४४६	मक्ष	१ ५२२
"	९ ११२	मुम्म	९ १६३	मल	१ ३८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
पृ	८	१६	फण	१	२०६	वित	१	१११
"	९	२२	"	१	६२८	विड	१	१११
पेल्ल	१	२४७	फल	१	२४२	विदि	१	२३
पेवु	१	५०४	फलञि	१	२३१	विवि	१	२०५
पेसु	१	३०८	फुब्	१	५५२	विन्न	९	१६३
पै	१	३३६	कुल	१	२४४	विल	१	२४७
प्युष +	३	५३	कुल	१	२४४	विल +	५	८०
प्यिब्	१	५५६	फेल्ल	१	२४७	विल्ल	१	२४७
प्रळ	५	५०	फ्रेणृ	१	२१२	विल्ह	१	५४४
प्रथ	१	५८३				विस +	३	५५
प्रथ +	९	५६	वट #	१	९४	विस्त	९	४४
प्रस	१	५८४	वण्ट +	१	९४	वुक्क	१	३५
प्रीब्	३	९१	वद	१	१३	"	९	१४८
प्रीब् #	५	१११	वच	१	५६२	वुगि	१	४०
प्रीञ्	८	२	"	९	२१	वुब्	१	५५२
"	९	३२२	वन्ध	८	३२	वुड	५	१०१
मुह	१	५५२	वर्च	१	२०३	वुड्ड	१	१६५
मुथु	१	६६८	वर्ह	१	५४५	वुधि	१	७
मुष	८	४६	"	९	६७	वुच	१	६५७
प्रमु	१	२९९	वल	१	२४७	"	३	१०८
प्रा	२	२५	"	१	६४१	वुधि	९	७५
प्रेणृ	१	२१२	वल #	५	८०	वुधिर्	१	६७३
प्लक्ष	१	५१४	वल	९	१०६	वुन्न	९	१६३
प्लिह	१	५४२	वल्ल	१	२४७	वुम्न	९	१६३
प्लुह्	१	५५२	वल्ह	१	५४४	वुल	१	२४७
प्लुष	३	५४	"	९	१८८	"	१	४९५
"	८	४६	वण्क	१	४१२	"	९	५७
प्लुषु	१	२९९	वह	१	३१६	वुल्ल	१	२४७
प्सा	२	१	बाढ	१	१८९	"	१	४९५
	फ		बाधु	१	३७६	वुश#	३	५७
फक्क	१	३१	विकि	१	४१२	वुष्क	१	३५

धातु-सूची

२४५

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
मुट्	९ २६	मृग +	३ २४	म्लक्ष	९ १००
मुट्	५ ९३	मृग	९ २३२	म्लङ्	१ ८३
मुट्	१ ११८	मृद् +	५ ११२	म्लुचि	१ ४९
"	९ २६	मृन्	९ ३१२	म्लेछ	१ ५२
मुठि	१ ४३९	मृन्	२ २९	"	९ ९९
मुठि	१ १८०	मृढ	५ ४०	म्लेवृ	१ ५०४
"	१ ४४४	मृण	५ ४२	म्लै	१ ३२६
मुड्	१ १६२	मृद	८ ३७	य	
मुण	१ २०६	मृष्ट	१ ६७२	यक्ष	९ १३०
"	५ ४७	मृश	५ ५९	यव	१ ६९९
मुद	१ ३८५	मृष	३ ११६	यत	१ १७२
"	९ १८१	"	९ २६७	यती	१ ३९५
मुर	५ ६५	"	९ ३१४	यत्रि	९ ३
मुवी	१ २६२	मृष्ट	१ २९६	यनु	७ १७
मुळ	१ ४९८	मेढ्	१ ५५४	यम	१ ३५८
मुळ	१ ४९८	मेढृ	१ ८२	यम	१ ६२६
मुष*	३ ५८	मेयु*	१ ६६९	"	९ ७१
मुष	१ २८७	मेयु +	१ ६६९	यमु	१ २२२
"	८ ४८	मेढ	१ ६६९	यसु	३ ४९
मुक्क	१ ४१२	मेष्ट	१ ६७०	या	२ १६
मुस +	३ ५८	मेवृ	१ ५०४	याचृ	१ ६६५
मुस्त	९ ४३	मोक्ष	९ १६७	"	१ ६७७
मुह	३ ३६	मा	१ ३४३	याल् +	१ २४७
मू	१ २६२	म्रक्ष	९ १००	यु	२ ६
"	१ ५५८	म्रष्ट	१ ८३	यु +	९ १४५
मूत्र	९ २४१	म्रद	१ ५८५	युगि	१ ४०
मूर्छा	१ ५८	म्रीद्*	५ ११२	युच	९ २८३
मूल	१ २४१	म्रुचि	१ ४९	युछि	१ ६१
"	९ ५९	म्रुज	१ ७९	युज	३ ११३
मृ	१ २२४	म्रुजि	१ ७९	युविर्	६ ७
मृख	१ ४६०	म्रेहृ	१ ८२	युञ्ज *	९ १४५

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
मग	१	४१०	मयूख	१	३८	मि	१	२२४
मगि	१	३८	मर्क	१	४१०	मिळ	५	३३
मघ	१	४१४	मर्ब	१	२०३	मिब्	४	७
मघि	१	४१४	मर्व	१	२६५	मिटि	१	१०३
मघ्	१	४२१	मळ	१	२४६	मिठि	१	१४५
मघि	१	४२१	"	१	४९८	मिद	९	१५
मळ	१	३५५	मल्ळ	१	२४६	मिदा	३	७५
मळि	१	३१३	"	१	४९८	"	१	५६७
मट	१	९२	मल्ह	१	५४४	मिदि	१	३८२
मट्ट	१	११६	मष	१	२२६	मिह	१	६६९
मटि	१	९८	"	१	२६२	मिळ	५	८९
मठ	१	१३५	मव्य	१	२२६	मिवि	१	२६९
मठ *	१	४३८	मद्य	१	३०७	मिद्य	१	३०७
मठि †	१	४३८	मष	१	२९३	मिभ	९	२५०
मडि	१	१६६	मष्क	१	४१२	मिष	५	७२
"	१	४४२	मंसी	३	५९	मिषु	१	२९५
"	९	११०	मस्त्रो	५	५२	मिह	१	३१२
मडु	१	१६०	मस्तु	९	४२	मी	९	२९४
मण	१	२०६	मह	९	२०६	मीडू	३	८३
मणि	९	११७	"	१	३२३	मीजू	८	७
मणि	१	७	महि	१	५४१	मील	१	२३२
मद	९	१४०	मा	२	२६	मीव	१	२६०
मदिः	१	६२०	माधि	१	२८२	मुख	१	२७९
मदी	३	४७	माडू	२	८४	मुख	१	३८
मन	३	१११	"	३	८९	मुडू	१	५५८
"	९	१४४	मान	१	५६१	मुच	१	४२२
मनु	७	१६	"	९	६२	"	९	१९४
मन्य	१	६	"	९	३०५	मुचि	१	४२२
"	८	३४	मार्ग	९	३१०	मुच्छ	५	७
मभ्र	१	२५६	मार्ब	९	९०	मुज	१	७९
मय	१	४८५	माह	१	६८५	मुनि	१	७९

घातु-सूची

२४७

घातुः	गणः सूत्रसं०	घातुः	गणः सूत्रसं०	घातुः	गणः सूत्रसं०
रवि	१ २०५	लवि	१ ७५	लिप	५ १०
रम्प +	१ २०१	लजी	५ ११७	लिश	३ ११५
रश	५ ५६	लट	१ ८६	"	५ ५७
रष	१ २९३	लड	१ १५१	लिह	२ ६१
"	३ ६६	"	९ १४	लुवि	९ १८८
"	९ १०९	लडि	१ १७३	लुअ	१ ४७
रह	१ ६५८	लडिः	१ ६१९	लुट	१ १०८
रक्ष	९ २४२	लप	१ १९६	"	१ ५७०
रूप	१ २५९	लत्रि	१ २०५	"	३ ६०
रेडू	१ ६६६	"	१ ४६४	"	९ १८८
रेमु	१ ४६९	लमष्	१ ५६४	लुटि	१ १२८
रेव	१ ५०५	लभि	१ ३६२	लुठ	१ १३९
रेष	१ ५३२	लक	९ १२१	"	१ ५७०
रे	१ ३३१	लश	९ १६५	"	५ ८५
रोडू	१ २१६	लष	१ ६८२	लुठि	१ १४८
रोलवि	१ २०५	लस	१ ३०३	लुण	९ १०२
	ल	लस +	९ १६५	लुयि	९ ७
लक	९ १७८	लस्जी	५ ११७	लुप	३ ७०
लक्ष	९ १०	ला	२ २२	लुप्	५ ८
"	९ १३४	लाखू	१ ३६	लुवि	१ २०५
लल	१ ३८	लाडू	१ ४१५	"	९ १७
ललि	१ ३८	लडि	१ ५३	लुम	३ ७१
लगि	१ ३८	लाव	१ ७५	"	५ २९
लगो	१ ६०२	लाजि	१ ७५	ली	८ २६
लष	१ ४१२	लाम	९ २६४	लीड्	३ ८५
लवि	१ ४२	लली	९ २८६	लून्	८ ९
"	१ ४१२	लिख	१ ३८	लूप	९ ६७
"	९ १८८	लिख +	५ ८३	लोक	१ ४०३
लडि	१ ५३	लिगि	१ ३८	लोन्	१ १८८
लज	१ ७५	"	९ १८०	"	९ १८८
लज +	९ २४९	लिधि	१ ४१२	लोड	९ १८८

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
युञ्	८	५	रनः	१	२१९	रिचि	९	९२
युत्	१	३९६	रप	१	२९६	रिचिर्	६	६४
युष	३	१०९	रफ	१	२०३	रिणि	१	२०१
युप	३	७०	रफि	१	२०३	रिपि	५	१५
युष	१	२९३	रवि	१	२०५	रिपी †	५	१५
यूष	१	२९३	रम	१	५६३	रिफ	१	२०१
यैल्ल *	१	२४७	रमि	१	४७०	"	५	३०
येष	१	५३०	"	१	६६२	रिमि	१	३६२
योष्ट	१	४३४	रम	९	७१	रिम्फ	१	२०१
यौण्डु	१	८१	रमु	१	६५२	रिश्च	५	५६
र			रय	१	४८५	रिष	१	२९३
रक	९	१७८	रल *	१	२४७	री	८	२५
रख	१	२७१	रल्ल *	१	२४७	रीह्	३	८४
रख	१	३८	रव	१	२५६	र	२	१०
रखि	१	३८	रल	१	३०२	रच	१	५६५
रमि	१	३८	"	९	२५७	रज	९	११०
रमो	१	६०१	रस्त	९	४९	रजो	५	५३
रव	१	४१२	रह	१	३१७	रट	१	८८
रवि	१	४१२	"	९	१९८	"	१	५७०
रल	१	३५५	रहि	१	३१८	रटि	१	१२८
रल्ल	३	११९	रा	२	२२	रठ	१	१३९
"	१	६२२	राखू	१	३६	"	१	५७०
"	१	६९६	राष्ट	१	४१५	रठि	१	१४८
रट	१	८५	राष्ट	१	६३०	रठि	१	१८०
रड	१	११५	राघ	३	२३	रदिर्	२	३१
रठ	१	१३७	"	४	१६	रघ	३	११०
रडि	१	१७५	रास	१	५३५	"	४	२०
रण	१	२०६	रिख	१	३८	रधिर्	६	१
"	१	६०६	रिणि	१	३८	रडु *	३	७७
रद	१	१६	रिमि *	१	३८	रप	३	७०
रघ	३	३३	रिधि	१	४१२	रफ †	१	२०१

धातु-सूची

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
विष	१	४५	वृञ्	८	१२	शठ	१	१४१
विष्	१	२९५	वेकि	१	४१२	"	१	३०
विष्ट	२	८१	वेञ्	१	७०२	"	१	१३१
विष्ट +	२	८१	वेणृ	१	२१२	"	१	१९६
विस +	३	५५	वेथृ	१	३९७	शहि	१	१८३
वी	२	१४	वेन	१	२१९	"	१	४४८
वीणृ	१	६६४	वेष्ट	१	४५८	शण	१	२०६
वीथृ	१	३९७	वेल	१	२१७	"	१	६०७
वीर	१	२३४	वेल्ल	१	२४७	शदल्ल	१	६५४
बुल	१	४६०	वेवीद्	२	५६	"	५	६०
बुल	३	५७	वेह	१	५४६	शप	१	६९७
बुक	१	४१०	व्यच	५	८७	"	३	१२०
बुल	१	५०९	व्यथ	१	५८२	शब	१	३०८
बुची	६	२१	व्यघ	३	२४	शभि	१	२०५
बुजी	२	५०	व्यय	१	७४	शब्द	१	१४९
"	६	२०	"	१	२५८	शाम	१	६२५
"	१	२८७	व्येञ्	१	७०३	"	१	१३४
वृञ्	४	११	मल	१	६४	शमु	३	४१
"	१	३२०	मण	१	२१०	शम्भ +	१	५७
वृढ	१	१८८	मन्चू	५	१९	शर्द	१	३९४
वृणृ	१	२०७	श्री	८	२७	शर्व	१	२०३
वृती	५	३५	श्रीद्	३	८७	"	१	२०४
वृत्त	१	५७६	श्रीह	३	१५	शल	१	२४७
"	३	१०१		श		शलकि	१	४९४
"	१	१८८	शंसु	१	३११	शलमा	१	४७३
वृष +	१	५७७	शक	३	११६	शल	१	२४७
वृष्ट +	१	५७७	शकि	१	४०६	शल*	१	४७३
वृष्ट *	१	९६	शकल्लञ्	४	१५	शल	१	४९४
वृष्ट	१	१८८	शकृ	१	४१२	"	१	४९४
वृष्ट	१	२९५	शच	१	४१९	शव	१	३०८
वृ +	८	१७	शट	१	८७	शय	१	३०९

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
छोट्ट	१ २१७	वद	१ ७०६	वह	१ ७०१
छोट्ट	१ ४३४	वदि	१ ३८०	वहि	१ ५४१
व		वन	१ २०६	वा	२ १७
वकि	१ ४००	"	१ २१९	वाक्षि	१ २८२
वक्ष	१ २७८	वनु	१ ६०९	वाळि	१ ५४
"	१ ५१९	"	१ ६२४	वाडु	१ ४५४
बख	१ ३८	"	७ १५	वात	९ २१९
बलि	१ ३८	वप	१ ७००	वावतु +	३ १०१
वग	१ ४१०	वफ	१ २०३	वाश्रु +	३ १०४
वनि	१ ३८	वभ्र	१ २५६	वास	९ २२१
वष	१ ४१३	वम	१ ६२४	वासु*	३ १०४
वधि	१ ४१३	"	१ ६४८	वाह	१ ५४५
वच	२ ३०	वय	१ ४८५	विकि	१ ४१२
"	९ ३०३	वर	१ १९४	विचिर्	६ ५
वचि	१ ४९	वर्ण	९ २६२	विछ	५ ५७
वन्न	१ ६४	वर्ष +	९ १६	"	९ १८८
"	९ ११३	वल	१ २४२	विमिर्	२ ८०
वञ्चु	९ १३८	"	९ ४९७	विजी	५ ११६
वट	१ ८९	वल्क	९ ३३	"	६ १९
"	१ १०७	वल्म +	१ ४७४	विट	१ ११०
"	१ ५९६	वल्ल	१ ४४२	विढ	२ २७
"	९ १९७	वल्ल*	१ १७४	"	३ १०७
"	९ २४८	वल्ल	१ ४९७	"	६ २५
वटि	१ १२७	वश	२ ३	"	९ १४३
वट्ट	१ १३०	वष	१ २९३	विद्ल	५ ९
वठ	१ १३२	वष्क	१ ४१२	विष	५ ३८
वठि	१ ४३७	वस	१ ७०५	विल +	५ ८०
वडि	१ ४४२	"	२ ४५	विल	९ ६४
वडु	१ १६१	"	९ १७८	विश *	३ ५५
वण	१ २०६	वसु	३ ५२	विश	५ ५८
वद	९ ३१६	वस्त	९ ११८	वि-विष	९ २९१

घातु-सूची

२५१

घातुः	गणः	सूत्रसं०	घातुः	गणः	सूत्रसं०	घातुः	गणः	सूत्रसं०
श्रोणृ	१	२११	घण	१	२१९	घुङ्	१	२७
श्लकि	१	४१२	घणु	७	५	घुवि	१	२०५
श्लाखृ	१	३७	घदल्ल	१	६५३	घुर	५	६२
श्लाघृ	१	४१७	"	५	६१	घुष	१	२८८
श्लिष	३	२८	घम	१	६३३	घुह	३	१७
"	१	६६	घम्ब +	९	५७	पू	१	३५५
श्लिषु	१	२८९	घय	१	४८५	"	५	१८
श्लोकृ	१	४०४	घर्ल	१	६६	घूङ् +	२	५२
श्लोणृ	१	२११	"	१	४२५	"	३	७९
श्वच	१	४२५	घष	३	१७	घूज् *	२	५२
श्वचि	१	४२५	घस	२	२	घूद	१	३९१
श्वठ	९	३०	घह	१	६५१	घूप	९	५८
"	९	१९६	"	३	१७	घूम	१	२०६
श्वन	१	२०६	"	९	२८४	घुम्म	१	२०१
श्वन	१	६२४	घिगि	१	३८	घेह	१	५०४
श्वत	९	३४	घिष	४	१७	वै	१	३३४
श्वस	२	३३	"	४	२३	वो	३	२१
श्वि	१	७०७	घिचिर	५	११	क्कमि	१	३५९
श्वित	१	५६६	घिज्	४	२	ह्न	१	२०६
	४		"	८	५	ह्व	१	२०५
घगे	१	६०३	घिट	१	९१	ह्वि	१	२०५
घधि	१	२०३	घिव	३	३२	ह्वि	१	३५९
घच	१	४१८	घिघ्र	१	१०	"	१	४७१
घज	१	६४	घिघू	१	११	ह्वम	१	६३३
घनि	१	३१३	घिल	५	७६	ह्विम	३	१४
घञ्ज	१	३६८	घिघ्रु	३	२	ह्विघ्रु*	३	४
घट	१	९२	घिहि	१	३१६	ह्वीम	३	१४
घट्ट	९	३२	घु	२	११	ह्वच	१	४२४
घडि	१	१९२	"	१	३६४	ह्वज् +	२	६३
घडि †	१	१८३	घुष *	९	१८८	ह्वि	१	२०५
घण	१	२०६	घुञ्	४	१	ह्वम	१	४७६

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
शवि	१ ५३८	शुठ	१ १४२	शोषृ	१ २०८
शसु	१ ३१०	"	९ ८४	शौडृ	१ ८०
शाखृ	१ ३७	शुठि	१ ११७	श्च्युतिर्	१ ५
शाढृ	१ ४५६	"	९ ८५	श्चय	१ ६०८
शान	१ ६९३	शुडि	१ १८३	श्मील	१ २३२
शायु	२ ३८	शुष	३ ३१	श्यमः	९ १३२
"	२ ४३	शुन	१ २१९	श्यैद्	१ ५५२
शिक्ष	१ ५१०	"	५ ३९	शंसु	१ ४७९
शिक्षि	१ १९२	शुन्ध	१ ३०	"	१ ५७३
शिवि	१ ४३	"	९ ३१९	शकि	१ ४१२
शिजि +	२ ४९	शुम	१ २०२	शण	१ ६०७
शिञ्	४ ६	"	१ ५६५	"	९ १११
शिट	१ ९१	"	५ ३७	शय +	९ २०
शिडि	१ १८३	शुम्म	१ २०२	शय	९ २०७
शिष्टृ	१ ४५७	"	५ ३७	"	९ २९६
शिवि	१ २०५	शुल्क	९ ३३	शयि	१ ३९९
शिल	५ ७६	शुष	३ २६	शन्ध	८ ३३
शिष	१ २९३	शुची	१ २३०	शन्धः	९ २०
"	९ २९०	शल	१ २१९	शन्ध	९ ३००
शिषृः	६ ११	शर	९ २३४	शसु	३ ४३
शिष्ट +	६ ११	शरी	३ ९८	शम्सु	१ ५७५
शिस्ता	९ ४८	शर्प	९ १०४	शा	१ ६१५
शीड्	२ ५३	शल	१ २३८	"	२ १९
शीम्	१ ४६८	श्रयिः	१ ३९९	शाख्	१ ३७
शील	१ २३५	श्रु	१ ५७८	शाम	९ २२८
"	९ २१५	"	९ १७०	श्रिषु	१ २९९
शुक	१ ३४	शृ	८ १५	श्रीज्	१ ६९५
शुक्	९ ६८	शोखृ	१ ४१२	"	८ ३
शुच	१ ४४	शोडृ	१ ५०४	श्रु	१ ३५४
शुचिर्	३ ११७	शोफृ	१ ४५७	श्रुकृ	१ ४१२
शुची	१ २३०	शो	३ १९	श्रै	१ ३३५

घातु-सूची

घातुः	गणः सूत्रसं०	घातुः	गणः सूत्रसं०	घातुः	गणः सूत्रसं०
सुट	१ ४३२	स्वळ	१ २५१	हिल	५ ७५
"	५ ९२	स्वाढ	१ ३८८	हिवि	१ २७०
"	९ ९	स्वार	९ २०७	हिष्क	१ ६६०
"	९ ७५	स्व	१ ३४६	हिष्क	९ ११९
"	९ १५६	स्विदि	१ ३७९	हिसि	६ १५
सुटिर्	१ १२९		ह	हुङ्	१ ५५१
सुर	५ १०३	हट	१ १०६	हु +	२ ६५
सुळ	५ १०४	हट्ट	१ १२१	हुजि	१ ३१३
सुळां	१ ६०	हठ	१ १३८	हुड	५ १०२
सुळां	१ ७२	हडि	१ १८३	हुडि	१ १८३
सुह	९ २०८	हण	१ २०६	"	१ ४३४
स्मिङ्	१ ५५०	हद	१ ३८७	हुट्ट	१ २१४
स्मिट +	९ २७	हन	२ २	हुण	१ २०९
स्मिङ्	९ २७	हनि	१ २०५	हुण्ड	१ २१४
सु	१ ३४७	हम	१ २२४	हुळ	१ ६४५
"	१ ६१२	हम्म	१ २२४	"	१ ६४४
सुञ्	४ १३	हय	१ २२४	हुङ्	२ ६५
स्यन्	१ ५७९	हयं	१ २२५	हुङ्	२ ५७
स्यम +	९ १३२	हळ	१ ६३९	हुङ्	१ २१४
स्यय	१ ६३२	हस	१ ३०५	हुण	१ २०९
स्यै	१ ३३२	हस्त	९ ४७	हुळां	१ ५७
स्यकि	१ ४१२	हाक्	२ ६९	हु	२ ७१
स्यि	३ ३	हाङ्	२ ८५	हुञ्	१ ६८७
सु	१ ३५५	हिक +	१ ६६०	हुय	१ ३०१
सेक	१ ४१२	हिक	९ ११९	"	३ ६५
सै	१ ३३५	हिङ्	४ ५	हेठ	१ ४४०
सलकि	१ ४१२	हिदि	१ १०१	हेड	१ ५९५
स्वन	१ ६३२	हिङ्	१ १२३	हेट्ट	१ २१४
स्वर	९ २०२	हिडि	१ ४३५	"	१ ४५३
स्वर्द	१ ३८८	हिवि	१ २०५	हेरवि	१ २०५
स्वळ	१ २५१	हिरण	१ २०६	हेल	१ २४७

धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०	धातुः	गणः	सूत्रसं०
धुमि	१	४७६	ध्वक्	१	४१२	सुज	५	५१
धूज्*	२	६३	धिदा	१	५६८	सधु	१	६७२
धूण*	१	२०६	"	३	२९	सुल	१	३५५
धृख	१	४६०	स			सु	८	१५
धृप*	३	६८	संग्राम	९	२३८	सेल	१	२४७
धेपृ	१	४५७	सङ्गर्षा	१	२९३	स्कन्दिर्	१	३५७
धै	१	३३७	सत्र	९	२३७	स्कमि	१	४७१
धृथै	१	३३२	"	९	२४०	स्कुदि	१	३७८
धून*	१	२०६	सद	९	२९८	स्कृज्	८	४
धल	१	६३८	सपि	९	३५	स्वद	१	५८६
धा	१	३४२	समाज	९	२२४	स्वदिर्	१	६२७
ध्वि +	३	४	सम्भ*	९	५७	स्वल	१	२४९
धीहु	१	२५७	साध	३	२३	स्वल्ल	१	२४९
धूण +	१	२०६	"	४	१६	स्तन	९	१९९
ङ्गा	२	१८	सान्त्व	९	६१	स्त्प +	३	६८
धिह	१	३१६	साम	९	२१६	स्तृज्	४	९
"	३	३९	सिचि*	२	४९	स्तृज्*	८	१०
ङ्गु	२	९	सीक	९	२९७	स्तृज् +	८	१०
ङ्गुसु	३	५	सीकृ	१	४०२	स्तृह	५	७०
ङ्गुह	१	३१६	"	१	४१२	स्तोन	९	२२९
"	३	३८	मुख	९	२५६	स्तोम	९	२५१
ज्यै	१	३३२	मुटि	१	९९	स्थगे	१	६०३
प्रचि	१	४९	स	१	३५५	स्थुड	५	१०१
छचि	१	४९	सृज	९	२१०	स्थूल	९	२३५
ध्वकि	१	४१२	सद	९	१५२	स्ना	१	६२४
ध्वञ्ज	१	३६८	सर्ध	१	२८१	स्नेह	९	१५
"	१	४२९	सर्ध	१	२२९	स्पदि	१	३८३
ध्वद	१	१९१	सृ	१	३४९	स्पर्श	१	३७४
"	१	३८८	"	२	७२	स्पर्श +	१	५०७
ध्वन +	१	२०६	सृश्च	१	२७७	स्पृष्ट	५	५५
ध्वप	२	३२	सुज	३	११४	स्फायी	१	४९२

भारतीय प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान अजमेर

प्रकाशित वा प्रसारित ग्रन्थ

१-संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास (भाग १) (यु० मी०)	१५.००
२-संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास (भाग २) "	१२.००
३-संस्कृत व्याकरण में गणपाठ की परम्परा और आचार्य पाणिनि (डा० कपिलदेव)	८.००
४-दैवम्-पुरुषकार-वार्तिकोपेतम् (पाणिनीय धातुपाठ विषयक)	६.००
५-अष्टोत्तरशतनाममालिका विस्तृतव्याख्या सहित (पं० विद्यासागर)	५.००
६-भागवतखण्डनम् [अनुवाद सहित] (स्वामी दयानन्द सरस्वती)	१.००
७-ऋग्वेद की ऋक्संख्या (हिन्दी) (यु० मी०)	०-५०
८-काशकृत्स्न व्याकरण और उसके उपलब्ध सूत्र "	१.००
९-दयानन्द-जीवनी-साहित्य (पं० विश्वनाथ शास्त्री)	०.४०
१०-स्वामी दयानन्द सरस्वती का भ्रातृवंश और स्वसृवंश (यु०मी०)	०.४०
११-विरजानन्द-प्रकाश (श्री पं० भीमसेन शास्त्री एम० ए०)	२.००
१२-चामनीयं लिङ्गानुशासनम्-स्वोपबृत्तिसहितम्	२.००
१३-निरुक्त-समुच्चयः (वररुचि कृत)	५.००
१४-भागवृत्ति-सङ्कलनम् (अष्टाध्यायी की प्राचीन वृत्ति)	३.००
१५-काशकृत्स्न-व्याकरणम्-संस्कृत व्याख्या सहित	३.००
१६-यजुर्वेदभाष्य-विवरण भाग १ (पं० ब्रह्मदत्तजी विशाख)	१६.००
१७-ध्यानयोगप्रकाश (स्वा० लक्ष्मणानन्दजी)	३.२५
१८-निरुक्त [हिन्दी व्याख्या] (श्री पं० भगवदत्तजी रिसर्चस्कालर)	१५.००
१९-वैदिक वाङ्मय का इतिहास भाग १ "	१०.००
२०-क्षीरतरङ्गिणी (क्षीरस्वामी कृत धातुपाठ की प्राचीनतम व्याख्या)	१२.००
२१-ऋषि दयानन्द के ग्रन्थों का इतिहास (युधिष्ठिर मीमांसक)	६.००
२२-वैदिक-स्वर-मीमांसा "	४.००
२३-वैदिक-छन्दोमीमांसा "	४.५०
२४-ऋषि दयानन्द के पत्र और विज्ञापन (परिशिष्ट सहित)	७.७५
२५-अष्टाध्यायी मूल (शुद्ध संस्करण)	०.६२
२६-संस्कृत पठन-पाठन की अनुभूत सरलतम विधि	१.००
२७-आर्याभिविनय गुटका (दोरङ्गी छपाई तथा सविहद)	१.००

धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०	धातुः	गणः सूत्रसं०
हेष	१ ५३२	हगे	१ ६०३	हाद	१ ३९२
हैट्ट	१ २१४	हस	१ ३०२	हादी	१ ३९३
होवृ	१ २१४	ही	२ ६७	हल	१ ६११
होवृ	१ ४५३	हीछ	१ ५६	"	१ ६२३
"	१ २१४	हेष	१ ५३१	हेन्	१ ७०४
हङ्+	२ ५७	हगे	१ ६०३	हेल्ल	१ २४७
हल	१ ६११	हप	१ ९८	हृ	१ ३४५
"	१ ६२३	हस	१ ३०२	"	१ ३४८

संशोधन-पत्रम्

पृष्ठम्	पक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१	नदति	नन्दति
१३	२२	भाण्ड	भाण्ट
१७	१३	गतप्रति०	गतिप्रति०
१८	२६	दङ्गः	दङ्गः
२३	८	गर्वं खर्वं खर्वं खर्वं	गर्वं खर्वं धर्वं धर्वं
२६	५	घण्	घुण्
"	१०	मणुः	मोणुः
३६	८	चञ्चले	चञ्चले
५३	१	षेट	षेट्
७८	९	आघाष्टर्थे	आघाष्टर्थे
९३	३०	१।५८२ धातु...नम् ।	१।६९२ धातु...नम्, पृ० ११५।
१०३	७	अर्जने	अर्जने
११५	२७	निद्यानेऽर्थे	आर्जनेऽर्थे
११६	२८	'हृष'... (१।२९१)	'हृज'... (१।४२५)
१४०	२	स्नेहितवान्, स्नेहनीयम्,	स्नेहितवान्, स्नेहितः- नव स्नेहकर्तरि मित्रे । स्नेहः-प्रीतिः, प्रेम, तैलम् । स्नेहनीयम्, कर्षनीयम्, कर्ष्यम्, कार्ष्यम् ।
१४३	१७	कर्षनीयम्, कार्ष्यम्	

२८-अष्टाध्यायी व्याख्या [प्रथमा वृत्ति] पं० ब्रह्मदत्तजी बिश्वास (भाग १)	१२.००
२९- " " " " " (भाग २)	१०.००
३०-भारतवर्ष का बृहद् इतिहास (भाग १) (पं० भगवद्दत्तजी)	१८.००
३१- " " " " " (भाग २)	२०.००
३२-वेदविद्या-निर्णय	१२.००
३३-भाषा का इतिहास	८.००
३४-पातञ्जल योगदर्शन व्यासभाष्य भोजवृत्ति (भाषानुवाद सहित)	५.००
३५-सांख्य-दर्शन का इतिहास (पं० उदयवीरजी शास्त्री)	३०.००
३६-सांख्य-दर्शन का भाष्य " " "	८.००
३७-सांख्य-सिद्धान्त " " "	१६.००
३८-ऋषि दयानन्द की पदप्रयोग-शैली (युधिष्ठिर मीमांसक)	१.५०
३९-यजुर्वेद-भाष्य संग्रह (पंजाब शास्त्री परीक्षा में निबन्ध)	४.००
४०-सत्याग्रह-नीति काव्य (पण्डित सत्यदेव बालिष्ठ)	२.५०
४१-संस्कृत सुभाषित सौरभ (पण्डित मुनिदेव उपाध्याय)	२.५०
४२-भारतवर्ष का सांस्कृतिक इतिहास (पं० भगवद्दत्तजी)	६.००
४३-भाषावीथी धातुवृत्ति (सायणाचार्य कृत)	२०.००
४४-काशिका न्यास पदसञ्जरी व्याख्या सहित भाग १	२५.००
४५- " " " " " भाग २	२५.००
४६- " " " " " भाग ३	२५.००
४७-योगदर्शन भाष्य (वाचस्पति मिश्र कृत व्याख्या सहित)	१०.००
४८-अष्टाविंशत्युपनिषत् संग्रह	३.००
४९-ऋग्वेदभाष्य (स्वामी दयानन्द सरस्वती भाग १-९)	९४.५०
५०-यजुर्वेदभाष्य " " " भाग १-४	३४.००
५१-अष्टाध्यायी भाष्य " " " भाग १-२	१३.००
५२-सांख्य-प्रबचनभाष्य (विज्ञानमिथु)	१०.००

चौखम्बा संस्कृत सीरिज वाराणसी, मोतीलाल बनारसी दास देहली, मुंशीराम मनोहरलाल देहली, भारत भारती देहली, संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी, भारतीय विद्या प्रकाशन वाराणसी, वैदिक पुस्तकालय अजमेर, आर्य साहित्य मण्डल अजमेर आदि के प्रकाशन भी मिल सकते हैं ।

भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान

३१।१४४ अलवरगेट }
अजमेर }

{ ४९४३ रेगरपुरा गली ४०
{ करोल बाग, नई देहली-५